

ACTA UNIVERSITATIS
DEBRECENIENSIS
SERIES HISTORICA LXII.

TÖRTÉNETI TANULMÁNYOK

XVIII.

A Debreceni Egyetem
Történeti Intézetének kiadványa

Szerkesztette:
Velkey Ferenc

Technikai és olvasószerkesztő:
Brigovác László

A rezüméket ellenőrizte, fordította:
Szabó Tibor

Debreceni Egyetem, Debrecen
2010 (2012)

ISSN szám: 1217-4602 Történeti Tanulmányok
ISSN szám: 0418-4556 Acta Univ. Debr. Ser. Hist.

A kötet elkészítését a TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0007. számú projekt támogatta. A projekt az Új Széchenyi Terven keresztül az Európai Unió támogatásával, az Európai Regionális Fejlesztési Alap és az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

Szerkesztőbizottság:

Barta János (Debreceni Egyetem)
Gheorghe Gorun (Partium Egyetem, Nagyvárad)
Kónya Péter (Prešovská Univerzita, Prešov)
Manfred Jatzlauk (Universität Rostock, Rostock)
Orosz István (Debreceni Egyetem)
Pál Judit (Babes-Bolyai Egyetem, Kolozsvár-Cluj)
Papp Imre (Debreceni Egyetem)
Papp Klára (Debreceni Egyetem)
Püski Levente (Debreceni Egyetem)
Rüsz-Fogarasi Enikő (Babes-Bolyai Egyetem, Kolozsvár-Cluj)
Sipos Gábor (Református Egyházkerületi Levéltár, Kolozsvár-Cluj)
Solymosi László (Debreceni Egyetem)
Szabó Edit (Debreceni Egyetem)

Lektorálták:

a Debreceni Egyetem Történelmi Intézetének oktatói

Készült a Debreceni Egyetem
sokszorosító üzemében

Tartalom

Elmélet, módszertan, historiográfia

Erős Vilmos: A historiográfia fogalma	5
Szilágyi Zsolt: A helyi elit újragondolása	23
Gyimesi Pálma: Böhm Károly hatása ifjabb Révész Imre történetelmélete	45

Az orosz modernizáció útjai

Bodnár Erzsébet: Elmaradottság és haladás. Az orosz állam átalakításának programja és a reformpolitika eredményei a 19. század első évtizedében	67
Bodor Mária: A dekabrista felkelés hivatalos cári közleményei az itáliai államokkal folytatott diplomáciai érintkezésben	83

A reformkor politikai kultúrája

Czinege Szilvia: Gróf Apponyi György közéleti pályájának első évei	99
Brigovác László: A gömöri eset	125
Szűcs Pál: Párbaj és politika a reformkorban – Vay Dániel gróf különleges párbaj-afférja az utolsó rendi országgyűlésen	143

Politikai törekvések a 20. század első felének Magyarországon

Bartha Ákos: Utak a földreformhoz és a megvalósult földreform	163
Püski Levente: Egy harcos legitimista a Horthy-korszakból: Pallavicini György	181
Szendrei Ákos: Justh Gyula és az 1905/6-os politikai válság	201

Hatalmi mechanizmusok a Kádár-korszakban

Mucsi László: Az Eichmann-per a magyar sajtóban	223
Jaakko Sievers: "Ne csináljunk bolhából elefántot!" Kurtán Sándor nagykövet értelmezése Magyarország és Finnország kapcsolatának „átmeneti időszakáról" 1965 januárjában	247

Contents

Theory, Methodology, Historiography

- Vilmos Erős: The Concept of Historiography 5
Zsolt Szilágyi: Reconsidering the Concept of Local Elite in the Horthy Era..... 23
Pálma Gyimesi: Károly Böhm's Influence on Imre Révész's Theory of History 45

Ways of Russian Modernization

- Erzsébet Bodnár: Backwardness and Progress. The Modernization Program
of the Russian State and the Results of the Reform Policy in the
First Decade of the 19th Century 67
Mária Bodor: The Official Communiqués of the Tsar regarding the
Decembrist Revolt in View of the Diplomatic Correspondence
between the Russian Empire and the Italian States 83

The Political Culture of the Hungarian Reform Era

- Szilvia Czinege: The First Years of Count György Apponyi's Public Career..... 99
László Brigovác: The Case of Gömör 125
Pál Szűcs: Duel and Politics in the Hungarian Reform Era: The Peculiar
Duel of Count Dániel Vay at the Last Diet 143

Political Trends in Hungary during the First Half of the 20th Century

- Ákos Bartha: Possible Ways of the Agrarian Reform and its Realization 163
Levente Püski: George Pallavicini, A Royalist Opponent of the Bethlen
Government 181
Ákos Szendrei: Gyula Justh and the Political Crisis of 1905/06..... 201

Mechanisms of Power in the Kádár Era

- László Mucsi: The Eichmann Trial in the Hungarian Press 223
Jaakko Sievers: "A mountain should not be made out of a molehill"
A Case Study of the Political Argumentation and Rhetoric of
Ambassador Sándor Kurtán 247

Erős Vilmos

A historiográfia fogalma.¹

E tanulmányt, amely elsősorban egyetemi előadásokra épül, egy készülő historiográfiai összefoglaló bevezető fejezetéül szánom. Az összefoglalásnak eddig már számos fejezete jelent meg különböző folyóiratokban és egyéb kiadványokban, megfelelő helyeken utalni fogok rájuk. A historiográfia itt következő vizsgálatában mindenekelőtt az újkori historiográfia történetére összpontosítok. Természetesen ez nem jelenti például az ókori történetírás alábecsülését, ugyanakkor a tanulmány tárgyát képező jelenség(ek) inkább az újkori európai történetírás fejlődésén/alakulásán keresztül mutatható(k) be.

Az első és egyik legfontosabb kérdés, amit historiográfiával foglalkozóknak tisztázni kell, hogy a történetírás vagy a történettudomány történetét akarják-e megírni.² Aki szerint a historiográfia a történetírás történetét jelenti, annak hallgatólagosan az az előfeltevése, hogy a történelem az irodalomhoz és a művészetekhez áll közel. Nincs különbség például professzionális történészek és kívülállók, műkedvelők vagy filozófusok történetértelmezése között – ezért

¹ A publikáció elkészítését a TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0007 számú projekt támogatta. A projekt az Új Magyarország Fejlesztési Terven keresztül az Európai Unió támogatásával, az Európai Regionális Fejlesztési Alap és az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg. A szöveg a 2011. április 6-án a Debreceni Egyetem Történelmi Intézetében tartott habilitációs előadás alapján készült.

² A historiográfia irodalmához lásd főként E. Fueter, M. Ritter, H. E. Barnes, J. W. Thompson, O. Carbonell, G. G. Iggers, D. Kelley, M. Gross, E. Breisach, R. Lutz, Ch. Simon, H. Blanke, J. Rüsen, M. Völkel, J. Burrow köteteit. A szöveggyűjtemények közül kiemelem F. Stern, F. Wagner, D. Kelley, P. Gardiner, Adam Budd munkáit. Szemelvényes jelleggel lásd még: ERŐS Vilmos: Mit jelent a történetírás-történet és miért írunk ilyet? *Aetas* 15, 2000, 4. sz. 142-147. Uő: Egyedi-egyetemes történetírás. (Megjegyzések Ernst Breisach könyvéhez.) In: *Történelmi Tanulmányok*, XII. Szerk. VELKEY Ferenc. Debrecen, 2005. 7-25. Uő: GUNST Péter: A magyar történetírás története. *Budapesti Könyvszemle* 8, 1996, 3. sz. 334-336. Uő: A historiográfia legújabb szintézise. *Klió* 9, 2000, 1. sz. 25-32. Uő: A történetírás-történet paradigmái. (Előadás. Historiográfiai konferencia, Debrecen. 2010. november 25.) In: *Történelmi Tanulmányok*, XIX. Szerk. VELKEY Ferenc. Debrecen, 2011.

természetesen az ő történelemmel kapcsolatos nézeteik, „történezi” működésük is hozzátartozik a történetírás történetéhez, fejlődéséhez.³

Mások úgy vélik, hogy a „történelem” a tudományos megismerés egyik módja, s elsősorban arra kell összpontosítani, hogy ez milyen fejlődésmenetben vált önállóvá, hogyan emancipálódott fokozatosan a vallástól, filozófiától, irodalomtól, stb. A második álláspont képviselői e változási folyamatok bemutatásában látják a historiográfia lényegi feladatát. Jelenlegi kutatások, illetve a kérdéskörrel kapcsolatos megfontolások alapján négy nagyobb korszakra, paradigmára lehetne osztani a történettudomány fejlődését. Az első korszak a középkori (benne az ókorral) történetírás lenne. Ennek ebben a rendszerben az a fő „differentia specifica”-ja, hogy – természetesen – ekkor még „csak” történetírásról beszélhetünk, azaz az önálló történettudomány még nem alakult ki. A történetírás a középkorban (mint ahogy alapvetően az ókorban is) az irodalom egy formája, morális és retorikus jellegű, amit bizonyít az is, hogy irodalomnak és történetírásnak alapjában ugyanazok a műfajai.⁴

A középkori történeti gondolkodást általában is egyfajta ahistorizmus, történelemellenesség jellemzi, mert bár létezik (sőt, ekkor alakul ki) a történetfilozófia, rendkívül gyérek a történelem mibenlétéről való elmékedések. Általában a történelmet nem tekintik önálló megismerési módnak (mint ismeretes, Cicero⁵ is a retorika egyik válfajaként tárgyalja), nem tanítják önállóan az egyetemeken, nem tartozik bele a hét szabad művészetbe. Hiszen a legmagasabb rendű tudás az Istenről való tudás (azaz a Biblia ismerete és magyarázata); az emberről való tudás, az emberi cselekedetek nem úgy fontosak,

³ Természetesen egyéb lehetőségeink is vannak a történetírás/történettudomány történetének korszakolására, s valamennyi tükrözi a kérdéskörrel foglalkozó történész saját felfogását is a történettudomány/történetírás mibenlétéről. A historiográfia fejlődése bemutatható szellemtörténeti alapon, azaz például művészettörténeti kategóriák segítségével, s ennek nyomán beszélhetnénk reneszánsz, barokk, felvilágosodás kori, romantikus, liberális, stb. történetírásról (s a sor előzményeként a középkorban román és gótikus stílusról és gondolkodásról – bár itt már érzékelhetőbbek a nehézségek). E felfogással az a gond, hogy a szellemtörténeti/művészettörténeti sor logikus folytatásaként beszélnünk kellene naturalista, impresszionista, expresszionista, kubista, stb. történetírásról, ami nyilvánvaló képtelenség. Ráadásul a szellemtörténeti sor – Ranke „*Jede Epoche ist unmittelbar zu Gott*” elvének megfelelően – azt is sugallja, hogy e korszakok egyenértékűek, s azonos súllyal kellene kezelnünk a középkori és a modernkori történetírást. Ez pedig ismét csak képtelenség, hiszen utóbbi apparátusa csak a 19-20. században fejlődik ki.

⁴ Ezt a felfogást részben vitatják G. Spiegel, B. Guenée és mások. Tanulmányaik szerint, főként a XIII. században, a későbbi forráskritikán, illetve világias szemléleten alapuló művek számos előzményével találkozhatunk. Mindez persze alapvetően nem változtatja, csak módosítja az itt kifejtett álláspontot. Vö. Gabrielle M. SPIEGEL: *The Past as Text. (The Theory and Practice of Medieval Historiography.)* The John Hopkins University Press, Baltimore and London, 1997. Bernard GUENÉE: *Histoire et culture historique dans l'Occident médiéval.* Aubier Montaigne, Paris. 1980.

⁵ M. Tulli Ciceronis *De Oratore*. Ed. Kazimierz F. KUMANIECKI. Teubner, Leipzig. 1969.

ahogy azok valóban megtörténtek, hanem csak annyiban, amennyiben morális példázatokként szolgálnak, melyeket retorikai eszközökkel kell még díszesebben felruházni. Tegyük hozzá: egyes értelmezések szerint a középkori (sőt az ókori) történetírás is a historiográfiai folyamat szerves része, illetve ezen interpretációk szerint a középkori (alkalmanként az ókori) gondolkodást is éppenséggel historikus/történelmi látásmód jellemzi. Ennek kapcsán beszélnek például a keresztény történelmi gondolkodás forradalmáról (mindenekelőtt a keresztény egyházatyák képviselnék ezt), amely az ahistorikus ókorral szemben radikális fordulatot hajtott végre, amikor a történelmet birodalmak egymásutánjaként (tehát valamiféle fejlődésként) s *egy* végcél felé mutató folyamatként értelmezte. Ismét mások (pl. Denis de Rougemont vagy Mircea Eliade) az ókortól kezdődő egységes európai hagyományként tekintik a keleti gondolkodásmóddal szemben, amely a körforgáson és így „az örök visszatérés” mítoszára alapul, az emberi történelemnek valamiféle haladásgondolaton, linearitáson alapuló értelmezését. Természetesen itt nincs tér a kérdés részletesebb taglására, egyelőre csak azt kívánom leszögezni, hogy megfontolandó érvei vannak még H. White-nak is, amikor a középkori történelmi munkákat koncepció (emplotment) nélküli kompilációknak tartja s nem tekinti őket a historiográfiai folyamat részének. Az is nehezen cáfolható, hogy „modern” értelemben vett történészi intézményrendszerrel sem az ókorban, sem a középkorban nem beszélhetünk. Minthogy olyan jellegű történetfilozófiáról sem, mint a 18. századtól kezdődő, amely középpontba helyezi a történelmi tudás önállóságának, tulajdonképpeniségének boncolgatását, illetve a változóban, a levésben, a létesülésben, tehát a történelemben megvalósuló igazság feltárását. Mindezt vizsgálódásaink a következőkben (a címben jelzetteknek megfelelően) az újkori történetírás történetére irányulnak.⁶

A historiográfia fejlődésének következő nagyobb periódusa a 16-18. század időszaka. Erre a korszakra esik az ún. „kritikai” történetírás kialakulása.⁷ Ezt a

⁶ Lásd Breisach és Burrow munkáit, ill. konkrétan Hayden WHITE: *A történelem terhe*. Osiris Kiadó, Bp., 1997. Mircea ELIADE: *Az örök visszatérés mítosza*. Avagy mindenség és történelem. Európa Könyvkiadó, Bp., 1998. Karl LÖWITH: *Világtörténet és üdvtörténet*. (A történelemfilozófia teológiai gyökerei.) Atlantisz, Bp., 1996. ERŐS Vilmos: Hegel és Kierkegaard között. (Denis de Rougemont és a történelem.) In: *Világosság* 49, 2008, 5. sz. 81-88.

⁷ Vö. F. Smith FUSSNER: *The Historical Revolution*. English Historical Writing and Thought 1580-1640. London Routledge, 1962. D. KELLEY: *Foundations of Modern Historical Scholarship*. Language, Law and History in the French Renaissance. New York, 1970. Erich HASSINGER: *Empirisch-rationaler Historismus*. (Seine Ausbildung in der Literatur Westeuropas von Guicciardini bis Saint-Evremond.) Bern-München, 1978. Blandine Barrett-KRIEGL: *Les historiens de la monarchie*. I. Jean Mabillon. (Paris, 1988); II. La défaite de l'érudition. (Paris, 1988); III. Les académies de l'histoire. (Paris, 1989); IV. La république incertaine. (Paris, 1989). Horst Walter BLANKE: *Historiographiegeschichte als Historik*. (Fundamenta Historica 3.) Stuttgart-Bad Canstatt, 1991. Ulrich MUHLACK: *Geschichtswissenschaft im Humanismus und in der Aufklärung*. (Die Vorgeschichte des Historismus.) Verlag C. H. Beck,

fogalmat többféleképpen lehetne meghatározni. Fő tartalma mindenesetre az, hogy egyfajta átmenetiséget jelent az alapvetően történetellenes (vagy inkább a történelem iránt közömbös, ahistorikus) középkor és a történetírás szakszerűsödését, professzionalizálódását jelentő 19. századi történetírás között. Ez az átmenetiség több formában jelentkezik. Létrejönnek egyrészt az ún. kritikai történetírói iskolák (itáliai humanizmus, jezsuita forrásgyűjtő iskolák, stb.), amelyek onnan kapták a nevüket, hogy forrásaikat, kútfőiket már nem fogadták el feltétlen tekintélyként (a collingwoodi „olló és ragasztó” értelmében⁸) – hanem már összevetették egymással, megpróbálták kibogozni az esetleges ellentmondásokat, sőt, már felvetődött a források eredetiségének, azaz igaz vagy hamis voltának ellenőrzése is. A történetírás ezzel kezd leválni az irodalomról, igyekszik megteremteni saját apparátusát és módszereit. Műfaji tekintetben viszont még nem tud megszabadulni irodalmi és vallási kötöttségektől: a kifejezetten „tudományos”, erudita műfajok (forrásgyűjtemények, Staatenkunde) mellett meghatározóak az alapvetően irodalmi műfajok is, így például a kortörténet, a memoárok vagy a sajátosan magyar históriás énekek.⁹ A vallási, teológiai szempontok regnálását pedig többek között az jelenti, hogy nincsenek még önálló történeti tanszékek (bár már kialakultak a történelem szakszerű művelését előkészítő segédtudományok – nálunk pl. címertan, pecséttan, éremtan, stb.), a történelmet elsősorban még mindig egyháztörténeti keretekben adják elő. Azaz az Istenről való tudás még mindig fontosabb, mint az emberről való tudás, az emberi cselekedetek és ennek mozgatórugói még mindig másodrangúak. A 16-18. századi történetírás átmeneti jellegének további fontos eleme, hogy megjelennek a történetfilozófiák (francia felvilágosodás, Vico, Herder, stb.¹⁰). Azaz a filozófia részéről is kísérlet történik a történelem tárgyának, módszerének meghatározására, ami szintén elősegítette a történetírás emancipálódását. (Egyes filozófusok már nemcsak az irodalomtól és a vallástól,

München, 1991. Anthony GRAFTON: *The Footnote: A Curious History*. Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1997. *Les lieux de l'histoire*. Sous la direction de Christian AMALVI. Armand Colin, Paris, 2005.

⁸ Vö. Collingwood *A történelem eszméje* idézett művével.

⁹ Vö. ERŐS Vilmos: A XVI-XVIII. századi történetírás I. *Világosság* 50, 2009, 2. sz. 111-125. Uő: A XVI-XVIII. századi történetírás II. A magyar történetírás a XVI-XVIII. században. *Világosság* 50, 2009, 3. sz. 127-137.

¹⁰ Lásd újabban: *Történetelmélet I-II*. Szerk. GYURGYÁK János-KISANTAL Tamás. Osiris Kiadó, Bp., 2006; PENKE Olga: *Filozófikus világtörténetek és történetfilozófiák*. (A francia és a magyar felvilágosodás.) Balassi Kiadó, Budapest, 2000. „A történetírás a tizenharmadik században irodalmi tevékenységnek számított.” Interjú Catherine Volpilhac-Aager-val. (Az interjút készítette: KOVÁCS Eszter). *Aetas* 20, 2005, 3. sz. 188-193. KONTLER László: Idő és fejlődés – az idő mint fejlődés: William Robertson felvilágosult prédikációja. *Aetas* 20, 2005, 3. sz. 38-54.

hanem az ekkoriban megalapozott természettudományoktól is függetlenítték, s a legmagasabb rendű megismerési módnak tekintették a történelmet.)¹¹

A történetírás fejlődésének következő nagyobb periódusa a 19. századi történetírás, az ún. „professzionális” vagy szakszerű történetírás kialakulásának időszaka.¹² Az új irányzat elveinek megfogalmazása és a gyakorlatba történő átültetése Németországban, illetve német területeken történik meg először. Így Németország (kitüntetetten Leopold von Ranke) válik a történetírás középpontjává s ezt követik a nyugat-európai történetírói iskolák, illetve több-kevesebb késéssel – egész Európa történetírói gyakorlatát a német minta határozza meg. A rankei típusú, azaz professzionális történetírás több tekintetben folytatja, illetve kiteljesíti és intézményesíti a 16-18. századi kritikai iskolák eredményeit és újításait. A történetírás professzionalizálódásának legfontosabb elvi szempontja Ranke híres „*wie es eigentlich gewesen*”-tézise volt. Azaz szerinte a történelmet úgy kell megírni, ahogy az valóban/tulajdonképpen megtörtént.¹³ Ennek mélyebb értelme: a történelemben igaz az, amire van forrás,

¹¹ Felvilágosodás és erudíció ellentéte vö. Chantall GUELL: *L'histoire entre érudition et philosophie*. (Etude sur la connaissance historique á l'age des Lumieres.) Presses Universitaires de France, Paris, 1993. Az ellentét jórészt abban állt, hogy a felvilágosodás képviselői nem tartották fontosnak a forráskritikát (nem is voltak járatosak abban), munkáik így ellenfeleik (pl. a jezsuiták) szemében merő kompilációnak, dilettantizmusnak tündek. A francia felvilágosodás reprezentánsai (de részben pl. a skóté is – lásd az ún. „conjectural history” fogalmát) sok tekintetben egyébként is történetellenesek voltak, hiszen fő céljuknak nem a múlt megértését, hanem megítélését (vö. a sötét középkor dogmájával), illetve alkalmanként (pl. Condorcet) a jövő előrevetítését tartották. Hozzájuk képest mindenképpen a kezdődő historizmus reprezentálói az említett Herder és Vico, akik alapvető álláspontjaikban egyenesen történelempártinak minősülnek. Erről bővebben ERŐS Vilmos: A XVI-XVIII. századi történetírás I. Valamint *The Modern Historiography Reader*. Western Sources. Edited by Adam BUDD. Routledge, London and New York, 2009.

¹² Professzionalizmushoz lásd Felix GILBERT: The Professionalisation of History in the Nineteenth Century. In: *History*. The Development of Historical Studies in the United States. Ed. HIGHAM, G. John et al. Prentice-Hall, Englewood Cliffs, New Jersey, 1965. 320-339. DOSSE, François: La professionnalisation de l'histoire. In: *Uő: L'histoire*. Armand Colin, Paris, 2000. LAJTAI L. László: A filozófia, az irodalom, valamint a pozitívista tudományosság szirénhangjai és a történelmi diszciplína intézményesülése a XIX. századi Franciaországban. Bevezető. In: *A történetírás mint tudomány*. 11-57. R. VÁRKONYI Ágnes: *A pozitívizmus a magyar történettudományban*. Bp., 1976. TÓTH Zoltán: Elfelejtett előzmények. A régi társadalomtörténet sajátos kérdéseinek kialakulásáról. In: *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. (Hagyományok, irányzatok, módszerek.) Szerk. BÓDY Zsombor – Ö. KOVÁCS József. Osiris Kiadó, Budapest, 2003. 57-109. Ö. KOVÁCS József: A társadalomtörténet németországi útjai. In: *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. 167-186. Robert HARRISON, Aled JONES and Peter LAMBERT: The Institutionalisation and Organisation of History. In: *Making History*. (An Introduction to the History and Practices of a Discipline.) Edited by Peter LAMBERT and Phillip Schofield. Routledge, London and New York, 2004. 9-25.

¹³ Lásd erről főként Iggers és Ricoeur munkáit. Amint arra Paul Ricoeur rámutatott: e fogalommal számos visszaélés történt, főként angol fordítások nyomán. Az angolban ugyanis az „eigentlich”-et teljesen és önkényesen figyelmen kívül hagyják, többnyire „valójában”-t, „ténylegesen”-t (really,

amit forrásszerűen bizonyítani és ellenőrizni lehet. A történelmi munka lényege ennek megfelelően a forráskritikában való jártasság, s az különbözteti meg a képzett, hivatásos történészt a laikustól – írótól, újságírótól, filozófustól, stb. –, hogy el tudja dönteni például egy oklevélről: eredeti-e vagy hamisítvány. Mindebből következően a történelmi professzionalizálódás egyik legszembetűnőbb jele (és egyben ösztönzője) a nagy forrásgyűjtemények megindítása. Mintájuk a német *Monumenta Germaniae Historica*, mely a középkori (majd újabbkori: *Acta Borussica*) német történelemmel kapcsolatos legfontosabb okleveles, elbeszélő, majd aktajellegű forrásokat tette közzé. Ennek előzménye a bollandista, jezsuita iskola „*Acta Sanctorum*” című forrásgyűjteménye volt. Ez azonban csak az egyháztörténettel kapcsolatos forrásokat tett közzé. A német példa ragadósnak bizonyult, hiszen hasonló jellegű forrásgyűjteményekkel találkozunk szerte Európában: ilyen a francia „*Recueil*”, az angol „*Rolls*” a magyar *Monumenta Hungariae Historica*, a lengyel *Monumenta Poloniae Historica*, a román *Hurmuzaki*, stb.¹⁴

A történelmi professzionalizálódás következő – az előzőekkel szorosan összefüggő – eleme a szemináriumi rendszer kialakulása. Ezt (bár voltak előzményei pl. Göttingenben)¹⁵ szintén Leopold von Ranke teremtette meg a berlini egyetemen. Korábban ugyanis a történelem „feldolgozása” csak előadás formájában történt, azaz alapvető volt a tekintélyek elfogadása, értelmezésük követése. Most azonban – Ranke új elveinek megfelelően – középpontba került a forráskritika, az eredeti szövegek megfejtése és értelmezése, s ennek lettek intézményei a szemináriumok, ahol a források megfejtését, kritikáját elősegítő fogásokat lehetett elsajátítani. Ennek első feltétele pedig a segédtudományokban (diplomatika, szfragisztika, genealógia, kronológia, paleográfia, stb.) való jártasság volt, a szemináriumok lényegében ehhez nyújtottak ismereteket. (S jegyezzük azért meg: a kútfőkritika fogásainak megtanulására a sajátos egyetemi keretek mellett önálló intézetek is alakultak. Így a franciáknál az *École des*

actually)-t írnak, holott Ranke is tisztában volt a források részleges, töredékes voltával, s így az „eigentlich”-et meg kell hagyni annak eredeti jelentésével, azaz a források mellett szükséges az interpretáció, alkalmanként a fantázia és a konstrukció is. Vö. mindezzel ismertetésemet: ERŐS Vilmos: *Das Textbuch als „kulturelle Repräsentation“*. (Über die historiographische Sammlung von Adam Budd.) *Kakaniem Revisited*, 2011. július. 1-6. [Online: <http://www.kakaniem.ac.at/rez/VErosI.pdf>.] Rankéhoz lásd még: Georg G. IGGERS: *The Image of Ranke in American and German Historical Thought*. *History and Theory* 2, 1962. No. 1. 17-40.

¹⁴ Vö. Ernst BREISACH: *Historiográfia*, i. m. 273. stb. Valamint pl. *Les lieux de l’histoire*, i. m. Illetve Matthias MIDDEL – Gabriele LINGELBACH – Frank HADLER: *Historische Institute im internationalen Vergleich*. Akademische Verlaganstalt, Leipzig, 2001. 149-171.

¹⁵ Erről legújabban: *Atlas of European Historiography*. (The Making of a Profession.) Edited by Ilaria PORCIANI and Lutz RAPHAEL. Palgrave Macmillan, New York. 2010.

Chartes, vagy az osztrák *Institut für die österreichische Geschichtsforschung* – folyóiratával a MiöG-gel –, melyek kifejezetten, sőt kizárólagosan a kútfőkritikával, illetve az ún. elsődleges források kezelésével kapcsolatos diplomatikai, paleográfiai, levéltári és egyéb ismeretek elsajátítására specializálódtak, egyáltalán erre jöttek létre.)¹⁶

Fontos feltétele a történettudomány kialakulásának az önálló történész-folyóiratok (melyeknek persze már voltak előzményei, így a franciáknál a *Journal des Savants*, vagy a németeknél a *Göttingische Gelehrte Anzeigen*) létrejötte.¹⁷ Az első kifejezetten szakmai lapnak az 1859-ben alapított „*Historische Zeitschrift*”-et számíthatjuk, melyet a század további részében követ a „*Revue historique*”, az „*English Historical Review*”, a „*Rivista storica Italiana*”¹⁸ vagy akár a mi „*Századok*” című folyóiratunk is. A szakfolyóiratok megindításának az a jelentősége, hogy már kizárólag megfelelő szakmai apparátussal, azaz pl. lábjegyzetekkel ellátott (tehát ellenőrizhető) cikkek jelenhettek meg. A történelem leválása pl. az irodalomról itt végleges, hiszen a pusztán jól megírt, főleg esszéisztikus – azaz irodalmi szempontból értékelhető – írások háttérbe szorultak. Fontos része volt e folyóiratoknak az ún. recenziós rész, ahol a szerzők az újabban megjelent történelmi irodalomról tájékoztattak, illetve tüzetes szakmai kritikának vetették azt alá. A történészi professzionalizálódás 19. századi folyamatának több más elemét lehetne még felsorolni, itt azonban csupán a különböző történelmi (ókor-, középkor, újkortörténelmi) tanszékek létrejöttét említem meg.¹⁹ A specializálódás megjelenésével kezd aggályossá válni, ha egy történész egyformán ért a gyökeresen eltérő forrásbázison rekonstruálható (vagy konstruálható), s így jelentősen különböző történelmi korszakokhoz. Ugyanezen kérdéskörbe tartozik a történelem ún. „résztudományainak” (alkotmány- és intézménytörténet, település-történet, gazdaságtörténet, népesedéstörténet, egyháztörténet, művelődéstörténet,

¹⁶ Lásd az előző jegyzetet, illetve példaképpen Alphons LHOTSKY: *Österreichische Historiographie*. Verlag für Geschichte und Politik, Wien, 1962. Valamint G. NOIRIEL: *A történetírás „válsága”*. (Elméletek, irányzatok és viták a történelemről tudományá válásától napjainkig.) Napvilág Kiadó, Bp., 2001.

¹⁷ Vö. Barrett KRIEGEL: i. m. Herbert BUTTERFIELD: *Man on His Past*. The Study of the History of Historical Scholarship. Cambridge University Press Archive, 1955.

¹⁸ Felix GILBERT: i. m., illetve a 19. századi német historizmusról és a nyugat-európai történetírásról szóló alábbi fejezetek.

¹⁹ Erről lásd: M. BENTLEY. *Modernising England's Past: English Historiography in the Age of Modernism 1870-1970*. Cambridge, 2005.

stb.) markáns megjelenése is.²⁰ Ez elsősorban a politikai eseménytörténetet meghaladó s egy analitikusabb, elemzőbb történeti megközelítés felé nyit utat.²¹

Alapvető kérdés a 19. századi professzionalizálódás jelenségének megértésénél, hogy miként viszonyul ez a kor másik nagy tudományos irányzatához/ tudományos paradigma kialakítására törekvő kísérletéhez: a pozitívizmushoz.²² Auguste Comte és követői ugyanis gyökeresen ellenkező álláspontból (de hasonló metodikai bázison, értsd a „tudományos” történetírás/társadalomtudomány megteremtésének igényével) léptek fel.²³ Alapvető elképzelésük azonban az volt, hogy egyetlen tudományos modell létezik, a természettudományoké, s a történelem, illetve a társadalommal foglalkozó megismerési kísérletek is akkor válnak igazi, pozitív tudománnyá, ha természettudományos módszereket alkalmaznak. A fő célkitűzés ennek megfelelően az általános, az ismétlődő jelenségek bemutatása, a törvényszerűségek feltárása/felfedezése volt. Közismert, hogy Comte ezt a törvényszerűséget a történelemben az ún. három stádium törvényében találta meg. Azaz szerinte az emberi nem történelme egy racionális fejlődési folyamat, melynek végső célja egy a természettudományos ismereteken alapuló, harmonikus, az emberi boldogságot (értsd anyagi gyarapodást) biztosító társadalmi berendezkedés létrehozása. Comte szerint a természettudományos eszményt (mely szerint a történelemben is az állandó, az ismétlődő, a törvényszerű, a modellekben kifejezhető igaz) a társadalommal foglalkozó megismerési módok közül a szociológia fogalmazza meg. Így a történelem is akkor lesz igazán tudományos, ha szociológiai alapúvá válik, aminek egyik valóban pozitív következménye a társadalomtörténeti megközelítés elősegítése volt. Szintén bővebben szólunk arról, hogy a pozitívista nézőpontnak egyéb előnyös hozadékai is voltak, így a progresszió gondolata, a társadalmi kritika előtérbe kerülése, a rankei iskolában regnáló állami-hatalmi szempontoknak / a külpolitika elsőbbségének háttérbe szorítása, stb. A fő kérdés

²⁰ G. P. GOOCH: *History and Historians in the Nineteenth Century*. Beacon Press, Boston, 1913. Donald R. KELLEY: *Fortunes of History*. Historical Inquiry from Herder to Huizinga. Yale University Press. New Haven-London, 2003.

²¹ Természetesen ennek az intézményesülésnek, illetve professzionalizálódási folyamatnak még több egyéb momentuma is megemlíthető, így a történelmi társulatok, a múzeumok, a nemzeti bibliográfiák vagy a nagy nemzeti szintézisek (mint pl. a „Lavisse” vagy a Cambridge Modern History, stb.) létrejötte. Ezeket a megfelelő helyeken behatóan tárgyalom a későbbiekben. Vö. mindezekről is legújabbban Atlas of European Historiography című idézett mű.

²² A pozitívizmussal kapcsolatos vitákról és félreértésekről lásd Lajtai L. László, Donald R. Kelley (Fortunes of History), Tóth Zoltán idézett műveit, valamint ERŐS Vilmos: A 19. századi nyugat-európai (francia és angol) történetírás. (*Valóság* 52, 2009, 8. sz. 46-63.) c. írását.

²³ Uo.

azonban: a két nagy paradigma-alapítási kísérlet közül melyik vált általánossá, valóban jellemzővé, uralkodóvá a 19. század folyamán? A problémával kapcsolatban több nagy vita is kialakult (pl. a Buckle-vita Angliában, a Lamprecht-vita Németországban, a Seignobos-Simiand vita Franciaországban),²⁴ s a pozitivista paradigma a viták folyamán lényegében vereséget szenvedett.²⁵ Ennek legfőbb előidézője pedig az volt (röviden summázva), hogy a professzionális történetírás reprezentánsai a pozitívizmus szószólóit merő dilettánsoknak tekintették. A dilettánsná minősítésnek pedig főként az volt az oka, hogy Comte-ék, illetve a pozitívizmus képviselői nem voltak járatosak a rankei típusú forráskritika/kútfőkritika fogásaiban. Műveikben ennek megfelelően csak másodlagos forrásokra hivatkoztak s ezek közül – meglehetősen önkényesen – pusztán azokat választották ki, melyek saját véleményüket alátámasztották.²⁶

Hozzá kell fűznünk nyomban, hogy a 19. századi professzionális történetírásnak (vagy historizmusnak) volt egy nem elsősorban metodikai, hanem ideológiai kérdésekkel összefüggő vonása is. Ranke fogalmazta meg az ún. külpolitika elsőbbségének tételét (*Der Primat der Aussenpolitik*), amit nagyrészt követtek a módszertani elveit a történetírás gyakorlatába átültetni kívánók, szinte kivétel nélkül. A külpolitika elsőbbsége elvének természetesen több olvasata van, de leginkább talán azt jelenti, hogy mind a politikusoknak, mind a történészeknek főként a külső hatalmi viszonyok alakulására kell összpontosítani (külpolitikai akciók, hatalmi szövetségek stb.), hiszen a nemzetközi életet általában is a hatalmi kérdések, a hatalomért folytatott küzdelem irányítja, amelynek alárendelődnek a belső társadalmi problémák (pl. az alkotmányosság), illetve általában is a társadalmi szuverenitás kérdései. A rankei iskolával szemben így a pozitívizmus alapvetően jogosan mutatott rá arra, hogy a történelemben a belső társadalmi haladás, esetenként a társadalmi konfliktusok, de mindenképpen a kollektív jelenségek vizsgálata, pl. a városiasodás, technikai fejlődés, művelődési-műveltségi viszonyok bemutatása a fontosabb (de legalábbis egyenrangú tényező). (Mindennek szoros következménye volt, hogy – persze leegyszerűsítve – a rankei iskola megragadt

²⁴ A Simiand-Seignobos vitához: TAKÁCS Erzsébet: *Egy vita története*. A szociológusok és történészek viszonya a fin de siècle Franciaországában. *Korall*, 19-20. sz. 2005. május. 5-36. Megemlítem a Bury-Trevelyan vitát is Angliából, amely részben hasonló kérdések körül forgott. Erről *The Varieties of History*. From Voltaire to the Present. Edited, Selected and Introduced by Fritz STERN. Vintage Books, New York, 1973.

²⁵ Ld. főként Eckhardt FUCHS: *Wissenschaft, Positivismus und Geschichtsschreibung in England*. Mitte des 19. Jahrhunderts. *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 42, 1994, 3. sz. Erről lásd még ismertetésem: Eckhardt FUCHS: A pozitívizmus Angliában. *Klió* 5, 1996, 2. sz. 17-19.

²⁶ ERŐS Vilmos: *A 19. századi nyugat-európai (francia és angol) történetírás*, i. m.

a politikai eseménytörténetnél s Ranke számára a diplomáciai iratok és a követjelentések alkották a legfontosabb forrásbázist.²⁷⁾

A történetírás történetének utolsó nagyobb paradigmája a 20. században alakult ki. Ezt a történetírás modernizálását, modern társadalomtudományá tételét megfogalmazó paradigmát az ún. „szcientista” történetírói iskolák fogalmazták meg²⁸⁾. Ezek közül a leglényegesebbek az amerikai *New History*, a francia „*Annales*” című folyóirat, az angol „*Past and Present*”, a német „*Geschichte und Gesellschaft*” (ez utóbbiak már a háború után, 1952-ben, illetve 1975-ben), valamint egyes szerzők szerint a marxizmus 20. századi, főleg 1945 utáni változatai voltak. (E törekvésekhez kapcsolhatjuk bizonyos fokig az olasz „*Quaderni di storia*” című folyóirat programját is.²⁹⁾

Az ún. szcientista történetírói iskolák közös jellemzője az volt, hogy – s ebben a 19. századi pozitívizmushoz kapcsolódtak – a természettudományos mintát követték.³⁰⁾ Azaz szerintük egyetlen tudományos modell létezik s a történéseknek is fő feladatuk a törvényszerű, ismétlődő, tömegszerű jelenségek rögzítése, modellek, elméletek, hosszú távú struktúrák megállapítása. Úgy vélték: bármennyire emancipálódott is a rankei típusú történetírás az irodalomtól, a vallástól és/vagy a filozófiától (s teremtette meg a modern forráskritika alapjait), a „*Wie es eigentlich gewesen*” elvével még mindig alapvetően elbeszélő, eseménytörténet-centrikus maradt, ráadásul az egyoldalú politikai történetet preferálta. Az igazi tudományos megismerés fő kritériuma azonban, gondolták, nem az események egyszerű (bármilyen egzakt) rekonstrukciója, – hanem magyarázatokra, értelmezésekre, elméletekre, összefüggésekre, törvényszerűségekre bemutatására van szükség. Fő szempont

²⁷⁾ Minderről lásd ERŐS Vilmos: A XIX. századi német historizmus. *Valóság* 50, 2007, 12. sz. 1-15., ill. az ott megjelölt irodalmat.

²⁸⁾ Lásd erről főként Georg G. IGGERS: *New Directions in European Historiography*. Wesleyan University Press, 1975. Uő: *Historiography in the Twentieth Century*. (From Scientific Objectivity to the Postmodern Challenge.) Wesleyan University Press, Hanover and London, 1997. Horst Walter BLANKE: i. m. Donald R. KELLEY: *Frontiers of History*. Historical Inquiry in the Twentieth Century. Yale University Press, New Haven&London, 2006. Gérard NOIRIEL: i. m. Lutz RAPHAEL: *Geschichtswissenschaft im Zeitalter der Extreme*. (Theorien, Methoden, Tendenzen von 1900 bis zur Gegenwart.) Verlag C.H. Beck, München, 2003.

²⁹⁾ Erről elsősorban Jacques Le GOFF: *Histoire et mémoire*. Gallimard Paris, 1988. 326-353. passim. Valamint SZEKERES András: Az 'ellentörténettől' a mikroelemzésig: társadalomtörténet Olaszországban. In: *Bevezetés a társadalomtörténetbe*, i. m. 187-207.

³⁰⁾ Lásd pl. François SIMIAND: Történeti módszer és társadalomtudomány. Kritikai tanulmány Lacombe, illetve Seignobos urak újabban megjelent könyveinek apropóján; Henri BERR: Szintézis a történettudományban. A történelem jövője. In: *Az Annales*. (A gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténet francia változata). Szerk. Benda Gyula és Szekeres András. L'Harmattan-Atelier, Bp., 2007. 33-73, illetve 75-97.

ennek megfelelően nem a „*wie es eigentlich gewesen*”, hanem – ezzel szemben – a „*warum es eigentlich gewesen*”, mert ez segíti elő a dolgok megértését, a mélyebb, a narratív leírást meghaladó analízist.³¹

Ez az alapvető elvi kiindulópont azután alaposan megváltoztatta az egész tudományos rendszer 19. századi, rankei típusú apparátusát (tudományos mátrix).³² A segédtudományok helyett ugyanis – a fenti elvből következően – lényegesen nagyobb szerepet kaptak a rokontudományok (földrajz, nyelvészet, antropológia, néprajz, szociológia, közgazdaság, pszichológia, stb.), ami a történészképzés metódusában is tükröződött, hiszen ezentúl lényegesen nagyobb szerepet kapott az ezen rokontudományokban való jártasság megszerzése. A rokontudományokra (interdiszciplinaritás) a történészeknek két szempontból volt szükségük. Egyrészt e tudományok szállították a történelem tudományosságához nélkülözhetetlennek tekintett elméleteket, modelleket: a közgazdaság vagy a pszichológia például megállapítja a gazdasági vagy lelki élet fő elméleteit, modelljeit s a történésznek az a feladata, hogy ezt saját kutatott korára, annak konkrét körülményeire alkalmazza. (Azaz gyakorlatilag a rokontudományok biztosítják a történelmi magyarázatok elméleti megalapozottságát.)³³ Másrészt viszont a rokontudományok a forrásbázis megváltozása szempontjából is alapvető szerepet játszanak: a rankei típusú történetírás ugyanis elsősorban az írott, főként okleveles vagy aktajellegű forrásokból építkezik (az oklevél, a diplomatika köré építkezik szinte az összes többi ekkori segédtudomány.) Az új történetírások azonban, mivel elsősorban a társadalom, az anyagi civilizáció és művelődés történetét helyezik középpontba, jelentősen kiterjesztik, sőt, megváltoztatják a rankei forrásbázist. A szélesebb értelemben vett társadalom történetéhez, illetve az alsóbb társadalmi rétegek történetéhez ugyanis az oklevéltonon kívül legalább ilyen fontos az írott, de nem okleveles jellegű források (urbáriumok, egyéb összeírások, lajstromok, választói névjegyzékek, könyvek, ikonok), valamint a nem-írott forrásoknak (térképek, városalaprakok, de bútorok, öltözködés, különböző használati tárgyak) történetírásba való bevonása is. A rokontudományoknak pedig itt az a szerepe, hogy a nem-írott források hasznosítása igen sok esetben az ő segítségével történhet, hiszen pl. az antropológia, az archeológia, de sok tekintetben a néprajz is nem-írott vagy nem okleveles-, de főleg nem aktajellegű forrásokat igényel. Fontos elem még a szcientista történetírói iskolákban az ún. földrajzi szemlélet térhódítása is. A tizenkilencedik századi történetírás alapvető kerete ugyanis az állam (azaz a

³¹ Hans Ulrich WEHLER: *Geschichte als historische Sozialwissenschaft*. Frankfurt am Main, 1973.

³² A fogalom megalkotója Jörn Rüsen. Róla lásd: *Történetelmélet II*, i. m. 986-998.

³³ Vö. Robert William FOGEL: „Tudományos” és tradicionális történetírás. *Világtörténet* 8, 1986, 3-4. sz. 7-39.

politikai egység) volt. Az új történetírások képviselői szerint ugyanakkor a civilizációs-művelődési jelenségek nem szűnnek meg a politikai határoknál, sőt, alapvetően nem is ezekben, hanem történetileg, földrajzilag szervesen létrejött egységekben, művelődési körzetekben nyilvánulnak meg. Ezért a történészek számára nélkülözhetetlen ennek analízise például a regionalizmus (franciák) vagy a szekcionalizmus (amerikaiak) formájában. Alapvető társjelenségei az új paradigmának a kutatóintézetek (EHESS, Institut für Zeitgeschichte, Cambridge Group for Population History, Max Planck Institut für Geschichte stb.) létrejötte és kollektív tudományos kutatói programok (franciául *enquete*) megvalósítása.³⁴

Megjegyzendő azután, hogy ezek a huszadik századi „szcientista” történetírói iskolák egy másik tekintetben, ideológiai vonatkozásban is alapvetően szemben álltak a rankei iránnyal, illetve általában a 19. századi történetírással, s itt is felfedezhető a pozitívizmus örökségéhez való vonzódásuk. Míg Rankéék ugyanis a maguk konzervatív módján az ún. „*Primat der Aussenpolitik*” elvére esküdtek, addig a huszadik századi, „modern” irányzatok ezzel szemben kifejezetten a belső viszonyok, a társadalmi konfliktusok prioritásának elvét hirdették meg, amelynek emblematikus jelszava az ún. „*Primat der Innenpolitik*”. Ez főként azt jelenti, hogy történésznek és politikusnak a külpolitikai problémák helyett sokkal inkább belső társadalmi folyamatokra: alkotmányosság és demokrácia kérdéseire, feloldatlan társadalmi problémákra, általában a társadalmi haladás és a modernizáció kérdéseire kell összpontosítani. Ez alapján egy társadalmilag elkötelezett, progresszív, társadalomkritikus, nem ritkán baloldali történetírást jelent, amely hozzá kíván járulni/muníciót kíván szolgáltatni a társadalom megjavításáért folyó küzdelemhez, másrészt viszont a modernizációt (pl. iparosodást, városiasodást, technikai fejlődést) mint egyértelműen pozitív jelenséget, sőt mint a történelem általános értékmérőjét tekinti.³⁵

A történettudomány/történetírás fejlődésének e paradigmákon alapuló elmélete a hetvenes-nyolcvanas években keletkezett, s különösen a tizenkilencedik századi professzionalizmus és a huszadik századi szcientizmus éles elválasztására, szembeállítására törekedett, megteremtve ehhez előképként a 18-19. századra vonatkozóan az ún. kritikai történetírás korszakát. Az angolszász irodalomban egyébként a megkülönböztetés szcientizmus és professzionalizmus között science-scholarship megkülönböztetésként ismert, és „scientification”-nak szokták nevezni az egész folyamatot, tehát a történelem fokozatos tudománnyá válását, amely párhuzamosan halad a „modernisation”-nal, azaz a

³⁴ A tudományos programokról lásd: Az *Annales*, i. m.

³⁵ Lásd ehhez pl. Georg G. IGGER: *New Directions in European Historiography*, i. m., valamint a *Bevezetés a társadalomtörténetbe* tanulmánygyűjtemény vonatkozó fejezeteit.

társadalmi modernizációval. Ennek megfelelően azokon a területeken figyelhető meg, megy végbe elsősorban, amelyek élen járnak a társadalmi haladásban és a modernizációban (azaz természetesen Nyugat Európában).³⁶

Ezen értelmezésekkel szemben a hetvenes évektől kezdve – összhangban általános társadalmi, kulturális, politikai és tudományos folyamatokkal – óriási kihívást támasztott az úgynevezett posztmodern és a „nyelvi fordulat”, a linguistic turn.³⁷ A maguk helyén ezekről még bőszégesen esik szó, itt elég annyi, hogy a posztmodern lényegében két szempontból kérdőjelezte meg a korábban vázolt pozíciókat, fogalmi találmányával „narratívákat” (vagy mesternarratívákat). Egyrészt a posztmodern (leginkább természetesen Foucault,³⁸ de számosan mások is) alapvetően kétségbe vonta a felvilágosodástól kezdődő modernitás és polgárosodás projektumát, sőt, tagadta (megint főként Foucault), hogy a modernitás (tehát az ipari-technikai fejlődés, a parlamentáris-demokratikus berendezkedés) az emberiségnek valamilyen felszabadulását, emancipációját teremtette volna meg. Ezzel szemben egyenesen azt állította, hogy az elnyomásnak, a hatalomnak, a hatalmi érdekérvényesítő és manipulációs lehetőségeknek egy soha nem látott koncentrációját hozta létre, amelynek következtében a „modern” ember sokkal jobban kiszolgáltatott e hatalomnak, mint bármely korábbi. Hogy mennyire nem hozta meg ezt a hön áhított általános emancipációt a modern, azt világosan jelzik az ún. modernizációból, polgárosodásból kimaradtak tömegei, így az Európán kívüliek, az etnikai kisebbségek, az akár szexuális szempontból is másként gondolkodók és élők, a nők stb. Mindennek megfelelően a posztmodern élénken érdeklődik a társadalom peremén élők iránt, hiszen ők jelzik leginkább a társadalom határait, annak hatalmi-elnyomó-kirekesztő-intoleráns jellegét, vagy egyenesen annak

³⁶ Vö. mindezekre Georg G. IGGERS: *Historicism. The History and the Meaning of the Term. Journal of the History of Ideas* 56, 1995, 1. sz. Erről ismertetésem: *Klió* 4, 1995, 2. sz. 10-14. Valamint Georg G. IGGERS: *Ist es in der Tat in Deutschland früher zur Verwissenschaftlichung gekommen als in anderen europäischen Ländern?* In: *Geschichtsdiskurs*. Band 2. Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main, 1994. 73-86. Hans SCHLEIER: *Fragen zum Verwissenschaftlichungsprozess der modernen Geschichtswissenschaft*. Uo. 67-72. Friedrich HAUER: *Verwissenschaftlichung der Geschichte*. Uo. 87-91.

³⁷ Vö. ERŐS Vilmos: *Történetfilozófiai iskolák a huszadik században*. In: *Történeti Tanulmányok* XVI. Szerk. VELKEY Ferenc. Debrecen, 2008. 7-30. Valamint pl. Ernst BREISACH: *On the Future of History*. (The Postmodernist Challenge and Its Aftermath.) The University of Chicago Press, Chicago and London, 2003. 243. KISANTAL Tamás – SZEBERÉNYI Gábor: *A történetírás „nyelvi fordulata”*. In: *Bevezetés a társadalomtörténetbe*, i. m. 413-442.

³⁸ Foucault-hoz lásd: UŐ: *Szavak és dolgok*. In: *Történetelmélet I*, i. m. 100-105. Ugyanott részletes összefoglalás a Foucault-ról szóló irodalomról, 98-100. SUTYÁK Tibor: *Michel Foucault gondolkozása*. Attraktor Kiadó, Máriabesenyő-Gödöllő, 2007. Különösen pedig Alun MUNSLOW: *Deconstructing History*. Routledge, London and New York, 1997.

hazugságait.³⁹ S ezekkel szoros összefüggésben a posztmodern (a legkülönbözőbb változatokban) tagadja a történelem tudományos jellegének mind rankei, mind szcientista változatát (mindkettőben inkább az ideologikus, retorikus jelleget látja.) Foucault – persze mindenekelőtt Nietzsche nyomán – egyenesen úgy véli, hogy a fentiek következtében alapvetően a tudomány is csak a különböző hatalmi mechanizmusok és manipulációk leképezése, ennek megfelelően a megismerés sem egyéb, mint a különböző „tudományos” álláspontok mögötti hatalmi-legitimációs-intézményes identifikációs törekvések leleplezése, dekonstruálása (Derrida⁴⁰) s ezzel például jelen és múlt lehető legradikálisabb szétválasztása. („A tudás archeológiája”, illetve dokumentum-monumentum megkülönböztetés⁴¹). Természetesen nem a foucault-i eszköztárral, de sok tekintetben párhuzamos nyomvonalon számol le a hagyományos történetírói, történészi gyakorlattal H. White, ma már forradalminak tekinthető művével.⁴² White ebben azt bizonyítja, hogy a történelem lényege alapvetően mindig az ideologikus-retorikus jelleg, a történészi munka nem a valóság rekonstrukciójára, hanem annak megkontsruálására irányul, így irodalom és történelem között lényegi különbség nincsen. Mindkettőben történeteket (narratívákat) mondunk el, a különböző narratívák összemérhetetlenek, inkommensurábilisak, a saját maga előfeltevései, kiindulópontja alapján mindegyik egyformán érvényes és igazolható, amiből következően a történelemnek többfajta (esetenként számos) narratívuma, elbeszélése lehetséges.

Természetesen a historiográfia fogalmához (jelen sorok szerzője szerint) szervesen hozzátartozik a történetelmélet, illetve a történetfilozófia is, hiszen például a korábbiakban egyáltalán nem esett szó a szellemtörténetről (hol a helye például az említett paradigmák rendszerében), jóllehet a magyar nyelvű irodalom jelentős része foglalkozik a problémával⁴³. Számos historiográfiai összefoglaló (pl. Ch. Simon, Thompson, Völkel⁴⁴) egyébként teljesen ki is zárja a problémát a historiográfia tárgyköréből, amivel természetesen nehéz egyetérteni. Herder, Vico, Hegel, Comte, Nietzsche, Dilthey, Rickert, Ortega, Spengler,

³⁹ Mindezekhez lásd pl. „Posztkoloniális értelmiséginek tartom magam”. Beszélgetés Ewa Domanska lengyel történésszel. (Az interjút készítette ERŐS Vilmos.) *Aetas* 25, 2010, 4. sz. 156-164.

⁴⁰ Derridához magyarul Jacques DERRIDA: *Ki az anya?* Jelenkor Kiadó, Pécs, 2005. Uő: *A disszemináció*. Jelenkor Kiadó, Pécs, 1998. Uő: *Esszé a névről*. Jelenkor Kiadó, Pécs, 1997, 2005.

⁴¹ Lásd például KISANTAL Tamás-SZEBERÉNYI Gábor: A történetírás „nyelvi fordulata”, i. m.

⁴² Hayden WHITE: *Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*. The John Hopkins University Press, Baltimore&London, 1973.

⁴³ ERŐS Vilmos: A szellemtörténet. *Valóság* 51, 2008, 5. sz. 20-35.

⁴⁴ Christian SIMON: *Historiographie*. Eine Einführung. Stuttgart, 1996. Illetve Markus VÖLKE: *Geschichtsschreibung*. (Eine Einführung in globaler Perspektive.) Böhlau Verlag, Köln – Weimar – Wien, 2006.

Popper, a Frankfurteri Iskola, Foucault, Derrida, Ricoeur, White, Ankersmit, de akár Lukács György nélkül is minimum szegényebb lenne egy efféle áttekintés. Úgy gondolom azonban, hogy nem eshetünk az ellenkező végletbe sem, azaz a historiográfia nem oldható fel a történetelméletben és a történetfilozófiában (mint Croce, Collingwood vagy mondjuk Heller Ágnes esetében).⁴⁵ Ez úgyszintén elszegényítést vagy redukciót eredményez, számos történetírói munka vérszegénnyé vagy jelentéktelenné válik (Ranke, de akár az egész magyar történetírás is), és ebből következően felesleges említeni és elemezni az intézményrendszert, alkalmanként a folyóiratokat.

Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy nem ragadhatunk meg a tisztán empirista faktológiában, tehát nem lehet cél minden történész, történetírói iskola vagy történetfilozófia kronologikus felsorolása. Ebben a vonatkozásban Lakatos Imre felfogását tekintem irányadónak. Lakatos Thomas Kuhn és Karl Popper egyfajta szintézisét kívánta megvalósítani a belső és külső történet megkülönböztetésével. Ebben a külső történet jelenti a kérdéskörben szóba kerülhetők (jelen esetben történészek stb.) lényegében extenzív jellegű felemlítését, míg a belső történet azoknak a mélyebb elemzését, akik egyfajta koncepció – tehát általános mondanivaló – hangsúlyozása szempontjából számba jöhetnek. Más szavakkal: a historiográfia nem olvadhat fel a historikában, de egyfajta belső történet megalkotásával igenis sugall valamiféle koncepciót.⁴⁶

A fentiekhez kapcsolódóan jelen sorok szerzője sok tekintetben követi és alkalmazza a „Verwissenschaftlichung” fogalmait (kritikai történetírás,

⁴⁵ Vö. HELLER Ágnes: *A történelem elmélete*. Múlt és Jövő Lap- és Könyvkiadó, Budapest, 2001.

⁴⁶ Mindehhez ERŐS Vilmos: Van-e a történelemnek elmélete? In: *Valóság* 52, 2009, 11. sz. 66-72. (Az ELTE Atelier, Historiográfia és Európai Társadalomtudományi Tanszéke által rendezett vitautülésen tartott előadás. 2007. november 16.) Valamint: *Lakatos Imre tudományfilozófiai írásai*. Atlantisz Kiadó, Bp., 1997. Illetve GURKA Dezső: Lakatos metafizika-értelmezésének popperi és kuhni előzményei. In: *Értelem és történelem*. Szerk. FEHÉR Márta, ZEMPLÉN Gábor és BINZBERGER Viktor. L'Harmattan, Bp., 2006. 60-71. KÖHEGYI Gergely: A történeti kutatási programok metodológiájának racionális dekonstrukciója. Uo. 72-100. Ez utóbbi mottóként idézi Lakatos egy alapvető mondatát, amely az itt jelzett problematikát kitűnően összegzi: „A tudományfilozófia a tudománytörténet nélkül üres, a tudománytörténet a tudományfilozófia nélkül vak.” Uo. 72. A történetfilozófiai irányzatokhoz lásd például Benedetto CROCE: *Theorie und Geschichte der Historiographie* (und Betrachtungen zur Philosophie der Politik.) Tübingen, 1930. Robin G. COLLINGWOOD: *A történelem eszméje*. Bp., 1987. I. S. KON: *Die Geschichtsphilosophie des 20. Jahrhunderts*. (Kritischer Abriss.) I-II. Akademie Verlag, Berlin, 1964.; *Theories of History*. Edited with Introductions and Commentary by Patrick GARDINER. The Free Press, 1959. *Philosophy of History in Our Time*. An Anthology. Selected and Edited by Hans MEYERHOFF. Garden City, New York, 1959. Történetelmélet I-II, i. m. *A történelem anyaga*. Francia történelemfilozófia a XX. században. Szerk. TAKÁCS Ádám. L'Harmattan-Atelier, Bp., 2004. KELEMEN János: *Az ész képe és tette*. (A történeti megismerés idealista elméletei.) Atlantisz, Bp., 2000.

professzionizmus, szcientizmus stb.). Már csak azért is, mert a magyar történetírás számos problémája ebben a keretben jól elhelyezhető. Három korszakot tartok ebben ugyanis kiemelten fontosnak: a 18. századi (alapvetően a jezsuitákhoz kötődő) forrásgyűjtő iskolákat, a dualizmuskori történetírást, amely lényegében a professzionális történetírás magyarországi megjelenése, illetve a két világháború közötti időszakot, amely a társadalomtörténeti, analitikus történetírás dominanciáját hozza. Ezekben a periódusokban a magyar történetírás sok vonatkozásban kötődött/együtt haladt az európai tendenciákkal (tisztázni kell persze, hogy melyek is e tendenciák/paradigmák).⁴⁷

Ugyanakkor – lehetőség szerint – kitérek a nem „szaktudományos” mozzanatokra (illetve a „szaktudomány” ideológiai-retorikai vonatkozásaira) is, főként a történetfilozófiákra, esetenként a „kívülállók” (marxizmus, polgári radikálisok, népiek) történelemmel kapcsolatos állásfoglalásaira. Különösen fontosnak gondolom ezzel összefüggésben például a „szellemtörténet” körülményeit (amely alapvetően kevéssé illik a „Verwissenschaftlichung” kategóriába) s számos historiográfiai összefoglalás meg sem emlékezik róla⁴⁸ (de a magyar nyelvűek többnyire igen). Pedig igen jól tömöríti és gondolja tovább a 19. századi historizmus több nem csak intézményes vonatkozását (pl. a „*Jede Epoche ist unmittelbar zu Gott*” téziséét vagy a filológiai-kritikai módszert). Másrészt pedig Frank Ankersmit felfogása szerint a posztmodern legfontosabb előzményének tekinthető, akár a történetírás narratív/idiografikus szempontjai kiemelésével, az ún. Sinnzusammenhang-ra való rákérdezéssel, vagy a lineáris haladás-gondolat elvetésével, illetve a kultúrtörténet műfajának középpontba állításával.⁴⁹

Úgy látom, hogy ezek a felvetések részben összhangba hozhatók G. Noiriel felfogásával⁵⁰ (amelyre még visszatérek a huszadik századi francia történetírást tárgyaló fejezetben), aki szerint a történetírás tudás, hatalom, emlékezés hármasegysége. Eszerint ebben jelentősége van a szaktudományos kérdéseknek (források, intézmények), de – Foucault nyomán – a hatalmi/diszkurzív vonatkozásoknak (pl. a tudáshoz való hozzáférés lehetősége) is. Noiriel végül lényegesnek tartja a történeti emlékezet problémáját. Szerinte roppant fontos

⁴⁷ ERŐS Vilmos: A magyar történetírás a két világháború között. *Erdélyi Múzeum* 71, 2009, 1-2. sz. 7-27.

⁴⁸ Lásd erről: Adam BUDD: i. m.

⁴⁹ Frank Ankersmithez: Ewa DOMANSKA: *Encounters*. (Philosophy of History after Postmodernism.) University Press of Virginia. Charlottesville and London, 1998. 67-99. MANNHEIM Károly: A historizmus. In: Uő: *Tudásszociológiai tanulmányok*. Osiris Kiadó, Bp., 2000. 125-182. Illetve ERŐS Vilmos: *A szellemtörténet*, i. m.

⁵⁰ Gérard NOIRIEL: i. m.

szerepet játszhat a történelemtől való tudásnak az alakításában, hogy egy nemzeti/kulturális közösség hogyan kíván saját maga számára folytonosságot, identitást teremteni. Noiriel szempontjai sem merítik ki teljesen a historiográfia problémáit, de egy historiográfiai összefoglalónak természetesen erre is tekintettel kell lennie.⁵¹

Vilmos Erős

The Concept of Historiography

Practice shows that historiography can be essentially studied in two different ways: by investigating and revealing the history of historiography and/or the history of historical scholarship. Therefore historians are forced to choose between the history of historiography and the history of historical science. The present study focuses on different phenomena of the Modern Era, and looks at the historical alterations of historiography and also the process of how historical science evolved and became independent. Among other things it states that the paradigm-based theory of the evolution of historical science/historiography came into existence in the 1970s and 1980s, and attempted to sharply separate 19th century Professionalism and 20th century Scientism from each other. By doing so it ushered in the era of the so-called critical historiography as a precursor. The propositions of the author partially meet the concept of Gérard Noiriel, according to which historiography is the triple unity of knowledge,

⁵¹ Hozzá kell fűzni mindehhez, hogy újabban több, az előzőekben érvényesített szempontokat alapvetően nem osztó historiográfiai összefoglalás jelent meg. (Erről bővebben ERŐS Vilmos: *A történetírás-történet paradigmái*, i. m.) Kiemelkedik közülük Bonnie G. Smith nagyszabású és igen eredeti monográfiája, amely a történetírást a „gender” szempontjából s a női történetírókat középpontba állítva elemzi. Szintén említendő D. Woolf legújabb könyve, amely az európai historiográfiát a sok közül csak az egyiknek tartja s inkább az Európán kívüli (vagy Európában peremhelyzetet elfoglaló), így az indiai, kínai, japán, koreai, arab, burmai, dél-amerikai (indian) stb. történetírásokat mutatja be. Jelen sorok szerzője összefoglalásában utóbbira csak jelzésszerűen utalhat, a „gender” szempontjait pedig részben érvényesíti, de kizárólagosnak, vagy akár „mesternarratívá”-nak nem tudja elfogadni, hiszen akkor például (sok egyéb mellett) az általa roppant fontosnak tekintett történetfilozófiákat is másodlagosnak kellene tekinteni. Úgyszintén csak részlegesen osztja L. Gossmann alapállását, aki nemigen tesz különbséget történetírás és irodalom között (tehát nála teljesen elesnek az ún. „Verwissenschaftlichung” kategóriái), bár a posztmodern szélsőségesen konstrukcionista megközelítését nem osztja. Mindezekről Bonnie G. SMITH: *The Gender of History: Men, Women, and Historical Practice*. Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1998; Lionel GOSSMANN: *Between History and Literature*. Harvard University Press, 1990. Daniel WOOLF: *A Global History of History*. Cambridge University Press, Cambridge, 2011.

power and remembrance. This means that the questions of the profession (sources, institutions), the aspects of power (the prospect of achieving knowledge) and the question of how a nation/cultural community wishes to create its own continuity and identity all play significant roles in shaping (our) knowledge of the past.

Szilágyi Zsolt

A helyi elit újragondolása

Bevezetés

Amikor néhány éve a Horthy-kori városi elittel kezdtem foglalkozni, az első felismerések egyike az volt, hogy a vonatkozó szakirodalom nem tölt meg könyvtárakat, mégis rendkívüli az abban fellelhető fogalmi zűrzavar. Ez arra készítetett, hogy külön historiográfiai áttekintést készítssek a témáról, amit jelen írás előzményének, bevezetőjének tekintek.¹

Számos elitkoncepció volt tehát egyszerre használatban, ami részben megtermékenyítően hatott a kutatásokra, részben lehetetlenné tette a fáradságos munkával nyert eredmények egymással történő (empirikus) összehasonlítását. Az sem könnyítette meg az értelmezést, hogy kezdetben – aztán még elég sokáig – a kutatók figyelme a virilisekre korlátozódott a nélkül, hogy bárki kellő körültekintéssel tisztázta volna a virilisjegyzékek felhasználhatóságát elitesoportok konstruálására. Az 1970-es évektől szinte egymást érték a virilisekről megjelent tanulmányok, miközben az angolszász társadalomtörténet-írás elitterminológiája párhuzamosan beszüremkedett a hazai munkákba is. Ez finoman belepte a viriliskutatások vaskos üledékét, leggyakrabban olyan öszvérmegoldásokat szülve az 1990-es évekre, hogy egy adott település viriliseit egyszerűen helyi elitnek, jobb esetben helyi gazdasági elitnek tekintették. E történetírói gyakorlat azonban viszonylag hamar kiérlelte a különvéleményt formáló kutatók szűk körét.

A nyolcvanas-kilencvenes évek fordulójától, talán mondhatom így, a hazai hagyományosan erősebb politikatörténeti és gazdaságtörténeti iskolázottság okán két irány kezdett körvonalazódni: a politikai és a gazdasági elit kutatása. Mindkét irány a viriliskutatásokhoz mértén alakította ki saját koncepcióját, amennyiben a

¹ SZILÁGYI Zsolt: *Elitkutatások és elitfogalmak az utóbbi három évtized magyar történetírásában*. In: *Acta Universitatis Debreceniensis Series Historica* 63. *Történeti Tanulmányok* 19. „*A historiográfia műhelyében*”. Tanulmányok a 2010. november 25-én Debrecenben tartott historiográfiai konferencia anyagából. Szerk. ERŐS Vilmos–VELKEY Ferenc. Debreceni Egyetem, Debrecen, 2011 (2012). 151–164.

vizsgálódás területe a város volt. A helyi gazdasági elit konstruálásakor és a helyi politikai elit kialakításakor is a viriliseket már nem az elit egészének, hanem pusztán *egyik* részének tekintették. A virilisek mellett a gazdasági elitnek azok is tagjai lettek, akik helyi pénzügyekben, nagyobb ipari vállalkozásokban a legmagasabb szintű döntési, befolyásolási kompetenciával rendelkeztek. Ehhez hasonlóan a helyi politikai elitről kialakított kép sem csak a virilisekről mintázódott, hanem mellettük a választott képviselők is a vizsgálódás fókuszába kerültek. Ilyen kontextusban tekintem protoelitkutatásnak a viriliskutatásokat, s csak ettől a fordulattól, nagyjából tehát az ezredfordulótól beszélhetünk tényleges elitkutatásról a magyar várostörténet-írásban. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy mindkét „irányzatnál” megfigyelhető az a jelenség, amikor a (helyi) gazdasági elit vagy a (helyi) politikai elit fogalma kimondva-kimondatlanul egymaga kezdi lefedni az adott település teljes elitjét – a vizsgálódásunk tárgyát képező – helyi elit egészét. Holott nyilvánvalóan ezek az elitcsoportok pusztán részei a helyi elitnek.

A következőkben a Horthy-kori helyi elit fogalmát igyekszem újragondolni. Arra keresem a választ, hogy a legnagyobb adófizetők névjegyzékét – ami az 1920-as évektől már nem azonos a virilisek listájával – hogyan lehet a legteljesebb formában felhasználni a helyi elit megkonstruálásához. Hogyan lehet a már meglévő elitkoncepciók eredeti gondolatait úgy összevonni, ami a hazai forrásadottságot messzemenőig figyelembe veszi, és az eddigiekhez képest teljesebb képét nyújtja a helyi elit szerkezetének, működésének.

Minden törekvésem ellenére kénytelen vagyok leszögezni, hogy egy ilyen makromodell inkább csak a témáról való elmélkedést, a rendszerezést, az átláthatóságot és esetleg az újabb kutatások irányvonalának kijelölését segítheti, és semmiképp sem helyettesíti a konkrét településeken elvégzett mikroszintű társadalomtörténeti feltárásokat.

Bibói gondolatok Kecskemét és Győr kontextusában

Talán nem véletlen, ahogyan Valuch Tibor lakonikus tömörséggel értelmezi az elit fogalmát főleg *Bibóra támaszkodva*,² mint ahogy az sem ok nélküli, amikor Barta János egészen más témával kapcsolatban megjegyzi: modern történeti munkáink szívesen citálják a külföldiek sorait, pedig „*hazai szerzőktől is lehet idézni*”.³ Úgy vélem, hogy Bibó István 1942-ben elitről megjelent gondolatai napjainkban is

² VALUCH Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Osiris Kiadó, Budapest, 2005. 121.

³ BARTA János: *A tizennyolcadik század története*. (Magyar századok.) Pannonica Kiadó, Szekszárd, 2000. 74.

időszerűek. Nemcsak azért mert álláspontjának kialakításában Vilfredo Pareto (1848–1923) elképzelései⁴ hatották rá,⁵ hanem azért is, mert a helyi (városi) elit két világháború közötti magyar viszonyainak értelmezéséhez – mint éleslátású kortárs – is egészen kiváló, jól használható szempontokat, fogódzókat nyújt.

Mindjárt az egyik legfontosabb: „*Hogy milyen szempont szerint választja ki a társadalom a maga elitjét, az népenként és koronként változhatik aszerint, hogy mi az illető társadalomnak a meggyőződése az emberi értékesség kritériumai felől.*”⁶ Társadalomtörténeti szempontból tekintve Bibó pusztán a *népről népre változó* elitképző értékek különbségére hívja fel a figyelmet, jóllehet szinte magától kínálkozik a gondolat folytatása, miszerint az elit (s fogalma) nemcsak népenként, hanem regionálisan vagy még inkább tájanként, de települési hierarchiai szintenként is különbözhet egymástól. E differenciák alapját pedig az adott földrajzi környezettel kölcsönhatásban élő, például a politikai és a gazdasági kihívásokra helyi szinten más és más választ találó társadalmak történelmi gyökerű különbségei adják. Mindez új megvilágításba helyezi a helyi elit értelmezését. Az eltérő tájakban és a más-más hierarchiai szintű településeken élő (helyi) társadalmak elképzelése az elitképző értékekről, ha nem is egészében, de részleteiben óhatatlanul különbözik egymástól.

Egy olyan viszonyrendszerben, amelynek egyik alapját az ország nyugat-keleti irányultságú modernizációs lejtőjén elfoglalt pozíció adja, jelentős lokális eltérések rajzolódhatnak ki például Győr és Kecskemét esetében. Alapvetően mások az elitképző értékek a kedvezőbb helyzetű kisalföldi városban, ahol a helyi társadalom összetétele erősen polgáriasodó mintázatot rajzolt már a századelőn, mint egy olyan városban, amely egészen más földrajzi helyzetű, történelmi fejlődésű, Duna–Tisza közti tájban nőtt mezővárosi rangra. Nem meglepő, hogy Bécs közelségében a városi elit szerkezete merőben eltérően alakult, ahogy a helyi társadalom elitről alkotott képe is szükségszerűen más volt, mint Kecskeméten. A két város példája kellően érzékelteti, hogy egy, még a 20. század elején is erős mezővárosi gyökerekkel rendelkező „parasztváros” értékrendje alapjaiban különbözött egy, a korban modern városi külsőt öltő, szellemében erősen piacorientált vállalkozó „polgárvárosétól”.

⁴ Vilfredo PARETO: *The Mind and Society*. (Theory of Derivations.) Vol. 3. Jonathan Cape Ltd., London–Toronto, 1935.

⁵ Például, amikor az elit egyik jellemzőjeként a képességek meglétét emeli ki. – BIBÓ István: *Elit és szociális érzék*. In: BIBÓ István: *Válogatott tanulmányok*. Első kötet (1935–1944). Válogatta: HUSZÁR Tibor, szerk. VIDA István–NAGY Endre. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986. 221–241. (A továbbiakban: BIBÓ I.: i. m.) 232.

⁶ BIBÓ I.: i. m. 226.

A közfelfogás „elit alatt nem a társadalom legértékesebbjeit, hanem egyszerűen azokat érti, akik adott társadalmi rendünkben társadalmi helyzetük alapján magától értetődően a társadalom vezető rétegéhez tartoznak”⁷ – írja Bibó a negyvenes évek elején. Oldalakkal később így folytatja: az „elit tehát kiváltságait elsősorban a maga teljesítőképességének köszönheti: annak, hogy megfelel a bizonyos erkölcsi és gyakorlati értékkövetelményeknek, melyeket a társadalom támaszt vele szemben”.⁸ Hogy melyek ezek az értékkövetelmények? – nemigen lehet egyértelmű válasszal felelni. Mindössze érzékeltetni lehet a tájankénti, településenkénti eltéréseket, amelyek viszont egyértelműen rámutatnak arra, hogy a helyi elit konstruálásakor, az esetleges összehasonlítások alkalmával, feltétlen számolni kell az alapvető különbségekkel.

Ennek érzékeltetéséhez Győr és Kecskemét 70 legtöbbet adózó polgárát választottam ki az 1924. évre vonatkozó összeírások alapján.⁹ Az egybevetés során egyértelművé vált a két város egymástól markánsan elütő vonása. Timár Lajos szerint „a vidéki városok gazdasági elitjének [legnagyobb adófizetőinek] belső összetétele több vonatkozásban különbözött egymástól [a két világháború között], tükrözve az adott városok funkcióit, gazdasági szerepét, társadalmi jellegzetességét”.¹⁰ Így megállapítható: amíg Győrött a gyárosok (17 százalékos) és a jogi pályán működők (20 százalékos) aránya mutatott kiugróan magas, háromszor-négyszer nagyobb eltérést, addig Kecskeméten a földbirtokosok, földbérlők, gazdálkodók (együtt 46 százalékos) és a kereskedők (27 százalékos) döntő súlya adta a sajátságos jellemvonást. Kecskeméten nyolcszor nagyobb volt a jövedelmüket elsősorban földből szerzők aránya, mint Győrben (32:4 fő), miközben a kereskedők súlya is közel kétszer nagyobb volt az alföldi, mint a kisalföldi városban (19:11 fő). Győr tehát egy fejlett gyáriparral rendelkező – vállalkozói rétegét tekintve – modern város képét mutatta az 1920-as évek derekán, ahol éppen a vállalkozások, beruházások és a polgáriasodottabb társadalom hatására az ügyvédek, jogászok s bírók emelkedtek nagyszámban a

⁷ Uo. 223.

⁸ Uo. 234.

⁹ Az egyszerűen számított adó alapján összeállított győri listát lásd: SZAKÁL Gyula: *Vállalkozó győri polgárok 1870–1940*. Sikeres történeti modellváltás. L’ Harmattan, Budapest, 2002. (A továbbiakban: SZAKÁL Gy.: i. m.) 107. A kecskeméti adatok forrása: Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltára (a továbbiakban: MNLBKML), IV. 1908. b. – A megyei törvényhatóságok és törvényhatósági jogú városok, Kecskemét város tanácsának iratai (1855/1872–1964), Közigazgatási iratok (1872–1928), Nr. 2756/1925. – A legtöbb adót fizető th. bizottsági tagoknak 1925. évre összeállított névjegyzéke.

¹⁰ TIMÁR Lajos: A gazdasági élet [elit!] jellemzői a magyar városokban a két világháború között. In: *Tér-idő-társadalom*. (Huszonegy tanulmány Enyedi Györgynek). Szerk. TÓTH József, MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, 1990. 134–156., 150.

legtehetősebb 70 fős szűk rétegbe. Kecskemét ezzel szemben továbbra is egy olyan mezőváros képét keltette, ahol a társadalom vagyonosodásának legelfogadottabb módja a földszerzés, a tőke kis kockázatot igénylő földingatlanba történő fektetése maradt hagyományosan. S ahol jól érzékelhető az átalakuló mezőgazdasági áru kínálat bővülésére és a látványosan növekvő lakosság keresleti igényeinek kielégítésére megerősödő helyi kereskedelem. Ez pedig félreérthetetlenül tükrözte egy alföldi, nagykiterjedésű tanyahálózattal rendelkező mezőváros östermelői vonását és piaci funkcióinak mindenek feletti elsőbbségét.

Joggal feltételezhetjük tehát, hogy e két város vagyoni-jövedelmi elitjének eltérő szerkezete eltérő tulajdonságokkal is ruházta fel annak tagjait. Ilyenformán a helyi társadalmak velük szemben történő elvárásai is egészen mások lehettek. Győrben a vállalkozói szellemet, a piaci változásokra gyorsan reagálni tudó képességet várhatták el a helyi elitől azok, akiknek megélhetése közvetve-közvetlenül tőlük függött. Ellenben Kecskeméten az elvárás a földvagyon megléte volt. A birtok ugyanis azt testesítette meg, amit e város lakóinak nagyobbik fele, élete során, csupán elérni vágyhatott – hogy önálló gazda lehessen. S ha már földet nem szerezhetett, joggal kérhette számon az – egyébként helyi viszonylatban hatalmas földbirtokkal¹¹ rendelkező – elitől, hogy legalább mezőgazdasági

¹¹ A magántulajdonú helyi földterületek nagyjából negyedével, több mint 28 ezer kat. holdjával rendelkezett a kecskeméti vagyoni-jövedelmi elit. A település területe 1935-ben 161 169 kat. hold volt. Ebből 41 827 kat. hold a város tulajdonában állt. Így magánkézben (amennyiben az egyházi birtokokat is ide sorolom) 119 342 kat. hold volt. 1930-ban az adótelekkönyvi összeírások alapján végzett számításaim szerint a vagyoni elit kezén 24 573 kat. hold, míg a városirányítási elit tulajdonában (a viriliseket a vagyoni elithez sorolva) 3288 kat. hold földbirtok volt. Tehát a városirányítási és a vagyoni elit 1930-ban együttesen legalább 27 861 kat. hold földdel rendelkezett. (A források nem teszik lehetővé, hogy a pusztán társadalmi elitbe tartozók földingatlan-vagyonát meghatározzam.) Ha figyelembe vesszem azt, hogy a publikált összeírás csak az 1 kat. holdnál nagyobb szőlő és a 4 kat. holdnál nagyobb nem szőlőművelésű birtokokat tartalmazza, akkor ezt a közel 28 ezer kat. hold méretű területet minimumnak kell tekinteni. Ellenben a városirányítási és a vagyoni elit tagjai közül 875 főnek nem szerepelt a neve mellett szőlő, 802 főnél pedig földbirtok. Ez előbbi esetben, lévén szó arról, hogy csak az 1 kat. hold alatti szőlőbirtokok nem kerültek be az összeírásba, így maximálisan ez 875 kat. hold hiányt mutat. Hasonló a helyzet a nem szőlőművelésű földbirtokok esetében is, annyi különbséggel, hogy az összeírásból a 4 kat. hold alatti birtokok maradtak ki: ebben az esetben maximálisan (802×4) 3208 kat. hold hiányával kell számolni. Mindent egybevetve: legalább 27 861 kat. hold volt, legfeljebb pedig (3208 + 875 + 27 861) 31 944 kat. hold lehetett a vagyoni és a városirányítási elit tulajdonában Kecskeméten; vagyis a magánbirtokok területének 23,3–26,8 százaléka, azaz átlagát tekintve 25 százaléka. (Saját számítás.) – *Magyar Statisztikai Közlemények. Új Sorozat.* Stephaneum Nyomda Részvénytársaság, Budapest, 1902–1943. (A továbbiakban: MSK ÚS) 112. köt. 542.; *Magyarország földbirtokosai és földbérlői.* Gazdacímár a 100 kat. holdas és ennél nagyobb birtokok és földbérlétek az 1935. évi adatok alapján. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1937.; *Kecskemét Törvényhatósági jogú város teljes polgári név és cím-tára, 1930–1931.* (II. teljesen átdolgozott kiadás.) Szerk. BODÓCS Gyula. Első Kecskeméti

munkát, általa megélhetést biztosítson. Ez lehetett az elvárások egyike, amelyet a kecskeméti földnélküli agrártársadalom támasztott a vagyoni-jövedelmi elittel szemben.

Hogy mennyire élénken élt a kecskeméti köztudatban, hogy mennyire kiemelt helyet foglalt el a helyi értékrendben a földtulajdon, s hogy mily erős volt a helyiek mentális kötődése a földhöz, azt meggyőzően igazolja a város név- és címtára. A pár évente újból és újból kiadott kötet nemcsak eredeti funkcióját volt hivatva betölteni, hanem azon túlmutatón az abban való szereplés, bizonyos értelemben „presztízkérdés” is volt – főleg, hogy 1927-ben még a legkisebb szőlőbirtokost is feltüntették.¹² Az 1927 és 1938 között kiadott kötetek lapjainak 35–45 százalékát ezek az oldalak töltik ki. Átlagosan több mint 6 ezer földbirtok tulajdonosát tették ezzel rendszeresen közzé. Noha Kecskeméthez hasonlóan Debrecenben is több mint tízezer gazdaságot tartottak nyilván 1935-ben,¹³ mégis a cívisváros említett évben megjelent címtárában egyetlen helyi földbirtokos sem szerepelt, ellenben a terjedelem több mint harmadát az iparosok, kereskedők adták.¹⁴ Győrben sem sokkal volt e tekintetben kedvezőbb a helyzet, mivel az 1929–1933-as címtár is alig több mint 30 birtokost említ,¹⁵ holott számuk a harmincas évek derekán bőven meghaladta a kétezer főt.¹⁶ Ezzel szemben Kecskeméten nemcsak hogy közölték, hanem külön birtokkategóriánkénti bontásban szerepeltették a tulajdonosok nevét, lakcímét, az ingatlan pontos méretét, sőt még azt is, hogy abból mennyi volt a szőlő területe. E kitüntetett figyelem aligha utalhat másra, mint hogy a gazdastátus – kiváltképp a szőlőbirtokosi státusz, amit a címtárakban ráadásul kiemelve, elkülönítve közöltek – fölöttébb előkelő helyet biztosított a helyi társadalomban „a földbirtokosnak”,

Hírlapkiadó- és Nyomdarészvénytársaság, Kecskemét, 1930. (A továbbiakban: *Kecskemét név- és címtára 1930.*) 101–163.

¹² *Kecskemét törvényhatósági jogú város teljes cím- és névtára az 1927-ik közönséges évre.* Szerk. nélkül. H. é. n., 33–98. A kiadói gyakorlat az 1930-as években mindössze annyiban módosult — vélhetően anyagi okok miatt —, hogy az 1 holdnál kisebb szőlőbirtokosok nevét már nem tették közzé. Vö. *Kecskemét név- és címtára 1930.*, 49–100.; *Kecskemét törvényhatósági jogú város teljes név- és címtára az 1935. közönséges évre.* (III. teljesen átdolgozott kiadás.) Szerk. BODÓCS Gyula. [Első Kecskeméti Hírlapkiadó- és Nyomdarészvénytársaság], Kecskemét, é. n., 53–105.; *Kecskemét törvényhatósági jogú város teljes polgári név- és címtára az 1938. évre.* (IV. teljesen átdolgozott kiadás Szántó György közreműködésével.) Szerk. BODÓCS Gyula. Első Kecskeméti Hírlapkiadó- és Nyomda Rt. Kecskemét, 1938., 61–119.

¹³ Kecskeméten 10 353, míg Debrecenben 13 004 gazdaság szerepel az összeírásban. – MSK ÚS 112. köt. 542., 462.

¹⁴ *Debrecen címtára.* Teljes tisztai, közigazgatási és társadalmi címtár 1935. Harmadik bővített kiadás. Magyar Nemzeti Könyv- és Lapkiadóvállalat Részv.–Társ., Debrecen, 1935., 122–204.

¹⁵ Lásd: SZAKÁL Gy.: i. m. 400.

¹⁶ Győrben, 1935-ben 2426 gazdaságot tartottak számon. – MSK ÚS 112. köt. 102.

aki ilyenformán nagyobb tekintéllyel bírt. Kívülállóként Erdei Ferenc az 1930-as években úgy látta, hogy „*akik igazgatói a város életének, [...] birtokos urak vagy tisztviselő népek, mind hozzá vannak nőve a homokhoz. Ember ilyet nem lát másutt az országban. Szőlősgazda, polgármester, tanár, ügyvéd, ha maguk közt vannak, kollégák, akiknek egyforma gondja a szőlő és a gyümölcsös kert*” – majd hozzátette: „*a városi vezetőréteg nem is vesz be addig idegent, amíg szőlősgazda nem lesz belőle*”.¹⁷ A helyi elit tagjaként ezzel egybehangzóan fogalmazott 1940-ben Horváth Ödön ügyvéd, laptulajdonos, amikor azt írta: „*Kecskemét roppant szerencsés abban, hogy intelligenciája összenőtt a földdel [...] a város minden részében vannak földek és szőlők tanult emberek kezén*”.¹⁸ De nem látta másképp a helyzetet a kortárs közgazdász, Wolf István sem, amikor az 1920-as évek Kecskemétjéről sommásan megállapította: „*Jelszó itt a föld. Akinek nincs valamelyes ingatlana, nem is veszik sokba. A kecskeméti nép valósággal össze van forrva a talajjal; lelkülete, testi mivolta, élete folyása, alkotása mind szervesen függnék össze a talajjal, melyből és a melyben él, boldogul. Ez avatja szentté a rögöt és tartja éberben a hozzá való ragaszkodás érzetét. Ez [a] mozgatója egész társadalmi életének*”.¹⁹

A győri vagyoni-jövedelmi elit tehát más példáját adta a vagyonosodásnak, mint a kecskeméti. Győrött nem volt jellemző a földvásárlás, s a „tömeges” gazdálkodás. Ezzel szemben a kecskeméti társadalomban ez volt az általános gyakorlat, mivel a minta (az elit) is lényegében „követő módon” ezt sulykolta. Amíg tehát Kecskeméten minden 8. lakosra, addig Győrben már csak minden 21. helybélire jutott egy földbirtok az 1930-as években.²⁰ Jóllehet Kecskeméten „hiányoztak” az iparos vállalkozói szellem alapvető feltételei, mégis a földbirtokhoz kötődő, a birtokot intenzív kertgazdálkodás keretei között üzemeltető „vállalkozói szellem” azonban kibontakozóban volt, mi több, épp az 1920-as években vált „általános” jellemzővé a városban. E jelenség megfigyelésekor lett mindennél világosabbá Wolf számára, hogy a kecskeméti

¹⁷ ERDEI Ferenc: *Futóhomok. A Duna–Tiszaköz földje és népe*. Athenaeum, Budapest, [1937.] 79–80.

¹⁸ MNLBKML X. 52. – Egyesületek (1651–2007), Kecskeméti Katona József Társaság (1933-ig Kör) iratai (1891–1949/1955), 4. dob. 3. tétel, /P. – Horváth Ödön: *Parasztváros–kulturváros*. (Előadás a Katona József Társaság felolvasó ülésén, 1940. január 9.)

¹⁹ WOLF István: *Kecskemét hj város monográfiája*. Doktori értekezés, kéziratban. [1926.] – A kézirat lelőhelye: MNLBKML XV. 7. – Gyűjtemények (1334–2008/2009), Kecskemét városra vonatkozó történeti adatok gyűjteménye (1700–1994), Nr. 8. (A továbbiakban: WOLF I.: i. m.) 25.

²⁰ Győr lakossága 1930-ban 50 881 fő, Kecskemét népessége pedig 79 467 lélek volt. (SZAKÁL Gy.: i. m. 87. és MSK ÚS 83. köt.) Az előbbi városban 1935-ben a gazdaságok száma 2426, az utóbbiban 10 353 volt. (MSK ÚS 112. köt.) Így Győrben átlagosan minden 21., míg Kecskeméten minden 8. lakosra jutott egy földbirtok.

lakosság általános mentalitásának aligha lehet jobban jellemzőbb vonását kiemelni, mint az „*ingatlanszerzés utáni mohó vágy[át]*”.²¹

Kétség sem fér hozzá, hogy ezt a pressziót a helyi elit is lépten-nyomon érezte. A városirányítási elit válaszul közel 5 ezer kat. hold földet osztott szét 1920 és 1923 között.²² Ennek a hozzáállásnak köszönhető aztán, hogy 1935-re – rendkívüli változást előidézve – az 5 kat. holdnál kisebb gazdaságok aránya 57 százalékkal, míg az 5–50 holdas üzemeké 71 százalékkal emelkedett.²³ De nemcsak kollektív formában hatott a társadalom felől érkező nyomás az elitre, hanem egyéni szinten is válaszra, cselekvésre ösztönözte néhányukat. Nem véletlen, hogy a város egyik legtekintélyesebb szőlőbirtokosa, Wéber Aladár azoknak a földműveseknek, akik másfél évtizednyi kitartó munkájukkal segítették szőlőtelepítési vállalkozását, fejenként 3 kat. holdnyi birtokot íratott a nevére.²⁴ Végül jól tükrözi a városi elit jelentős részének a földhöz való viszonyát, az a következő gondolat, ami még a román megszállás alatt jelent meg a helyi sajtóban. Eszerint a „*föld lesz a mi őserőnk kiapadhatatlan ősforrása, ennek kell minden porszemét, minden rögét úgy kihasználnunk, hogy a rombadőlt gazdasági erőnk ismét virágzásnak induljon*”.²⁵ Ezzel szemben gyökeresen más „értékszemplélet” uralkodott a győriek többségében, amikor a századfordulón helyben megfogalmazódott, hogy egy „*országot gazdaggá, naggyá és hatalmassá kereskedői és iparosai, tönkre pedig csak proletárjai tehetnek*”.²⁶

²¹ WOLF I.: i. m. 32.

²² BALÁSFALVI KISS Barnabás: *Kecskemét multja és jelene*. (Különlenyomat a Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye és Kecskemét th. város adattára c. munkából.) Kecskemét, 1939. 32–66., (A továbbiakban: BALÁSFALVI KISS B. i. m.) 55–56.; vö. *Kecskeméti Közlöny* politikai napilap 1919–1943. (Hétfő kivételével megjelent minden nap). Főszerk. BALÁSFALVI KISS Endre (1919–1925), HORVÁTH Ödön (1925–1943). Kecskeméti Közlöny Nyomda- és Lapkiadó Vállalat, Kecskemét. – *Kecskeméti Közlöny* 1922. október 8. 1. – *Városi birtok és földreform* c. cikk.

²³ Az 1916. évre vonatkozó összevont adatok nem teszik lehetővé, hogy részletesebb bontásban végezhessem el az összehasonlítást az 1935-ös értékekkel. 1916-ban az 5 kat. holdon aluli gazdaságok száma 3700 volt, amely két évtizeddel később 5795-re szaporodott. Az 5–50 kat. holdnyi méretű üzemek száma pedig 2330-ról 3991-re nőtt. – BALÁSFALVI KISS B.: i. m. 57., MSK ÚS 112. köt., vö. DÖMÖTÖR Lajos: Kecskeméti tanyai települések és Kecskemét város földbirtokpolitikája. *Magyar Gazdák Szemléje* 26. (1921) 446–452., 450.

²⁴ MNLBKML XIV. 59. – Személyek (1233/1755–2001), Wéber Aladár kecskeméti szőlőbirtokos iratai (1896–1948/1985), 1. dosszié, 1. tétel. (Wéber Aladár kézzel írott „életírása”). – Akár a fenti megállapításhoz is nehézségek nélkül hozzáilleszhető Bibó ama gondolata, miszerint az „elit legfőbb szerepe az, hogy az élet élésére, az emberi helyzetekben való erkölcsi viselkedésre s az emberi szükségletek mélyítésére, finomítására és gazdagítására mintákat, példákat adjon, azaz kultúrát csináljon”. (BIBÓ I.: i. m. 226.)

²⁵ *Kecskeméti Közlöny* 1919. október 26. 1. – *A kecskeméti földmivelés jövőjéről* c. cikk.

²⁶ Idézi SZAKÁL Gy.: i. m. 402. (*Győri Hírlap* 1896. 9. sz. 1–2.)

Egészében Bibó úgy fogalmaz, hogy *„Bármi is a kiválasztó szempont, minden elit nyugodt és termékeny működésének az az első feltétele, hogy az elit kiválasztását igazoló értékelési rend mögött olyan eleven társadalmi közmeggyőződés álljon, mely ezt az értékelést [mint amilyen a mezővárosban a föld vagy az iparvárosban a vállalkozói szellemhez kötődő magatartásforma] magáévá teszi”*.²⁷ Természetesen nem szándékozom egy mezőváros esetében pusztán a földvagyonra egyszerűsíteni az elitképző értékek körét. Azonban hangsúlyozni kívánom, hogy a „társadalmi közmeggyőződés” jegyében nem csak a törvénybe foglalt kritériumrendszer az, ami „elitképző elem” lehet (például a választott képviselők esetében), hanem ellenkezőleg: olyan informális és szimbolikus elitképző tényezőkkel is számolnunk kell, mint a földtulajdon a maga jelentésrendszerével együtt – egy olyan közösségben, amelynek tagjai a mezővárosi gyökereket erősebben érzik, mintsem azt látni képesek. E más alapokon szerveződő elit a vagyon (a jövedelem) által megszerezhető *társadalmi pozícióra* épül, amely a nélkül biztosít az adott közösségben megbecsült elitstátust, hogy ahhoz állami intézmények pozíciói társulnának. Hiszen végső soron Bibó is azt hangsúlyozza, hogy *„eliten azokat értjük, akikben a közösség céljai tudatosan kiformalódnak”*.²⁸ A célok pedig mérhetetlenül sokfélék lehetnek: épülhetnek a föld- és a házvagyon megszerzésének álmára, a jobb megélhetés reményére vagy pusztán arra, hogy a lakókörnyezet és a közterek átalakításával a város élhetőbbé váljon.

Hatalom mint pozíció és vagyon

Az elit kapcsán egyik legáltalánosabban elfogadott csoportképző elem a hatalom, s mivel e dimenzió értelmezése nagymértékben közelebb visz a lényeg megragadásához, ezért röviden végigtekintek a hatalom jelentésének főbb „evolúciós állomásain”.

A szó modern fogalmának gyökerei egészen az 1830-as évekig nyúlnak vissza, amikor az irodalmi munkája után is híres brit államférfi, Sir George Lewis, Cornwall hercege (1806–1863)²⁹ úgy vélte, hogy politikai értelemben a hatalom egyet jelent a *„mások akaratát befolyásoló eszközök birtoklásával, a saját akarat – akár meggyőzéssel vagy fenyegetéssel, akár fizikai erőszak alkalmazásával történő – rákényszerítésével.”* Majd hozzátette: *„Ekképpen a miniszterek vagy a politikai*

²⁷ BIBÓ I.: i. m. 226.

²⁸ Uo. 223.

²⁹ Thomas RALEIGH: Editor's Introduction. In: *George Cornwall Lewis: Remarks on the Use and Abuse of Some Political Terms.* (A new edition, with notes and introduction by.) Ed. Thomas RALEIGH. Clarendon Press, Oxford. 1898. v–xxiv.

vezetők hatalmat birtokolnak, mert a szívességek ígéretével vagy a bántalmazás fenyegetésével sokak viselkedését befolyásolhatják”.³⁰ Egy évszázaddal később az előbbtől eltérő alapokon jelent meg Max Weber hatalomról szóló koncepciója. Ebben Weber úgy érvel, hogy „Minden olyan esetben hatalomról beszélünk, ha egy társadalmi kapcsolaton belül van rá esély, hogy valaki saját akaratát az ellenszegülés ellenére is keresztülvigye, függetlenül attól, hogy min alapul ez az esély”.³¹ Bár ez a látásmód a későbbi elgondolásokban gyakran visszaköszön, azért többen vannak, akik más módon közelítettek a kérdéshez.

Az 1930-as évek végén, a matematikus-filozófus, később irodalmi Nobel-díjas Bertrand Russell (1872–1970), a hatalomról szóló könyvében abból indult ki, hogy a hatalmat úgy is lehet értelmezni, mint a *kitűzött célok termékét*,³² ami ezzel együtt – szerinte – egy kvantitatív fogalom is minősül. Majd felvetette, miként lehet két ember hatalmát egymással összemérni. Russell ehhez elgondolt két olyan művészt, akiknek vágyaik megegyeznek, vagyis mindketten jó képeket szeretnének festeni, nem titkoltan azzal a szándékkal (is), hogy meggazdagodhassanak. Egyikük valóban jó festővé válik és sikeres lesz, a másik ugyan gazdag lesz, de a siker festőként elkerüli. Nincs rá mód sajnos, elmélkedik Russell, hogy megállapítsuk, melyikük ért el *nagyobb* teljesítményt. Mindazonáltal könnyű azt megmondani, hogy „A-nak több [és nem nagyobb] *hatalma van, mint B-nek, ha A több kitűzött célját éri el, miközben B csak néhányat*”.³³ Ebben a megközelítésben tehát a hatalom a kitűzött célok eléréseként – mint az ambíció, a motiváltság és a képességek eredőjeként – jelenik meg. Russell úgy vélte, hogy az emberek feletti hatalom alapvetően az intézmények és a szervezetek mentén, illetve az egyének befolyásolásának módja szerint tipizálható. Az utóbbiról – Lewishoz hasonlóan – azt tartotta, hogy egy „*egyént befolyásolhatnak: A) a teste fölött gyakorolt közvetlen fizikai erőszakkal, B) a jutalmak és büntetések ösztönzésével, C) a véleményre gyakorolt befolyással, azaz a legszélesebb értelemben vett propagandával*”.³⁴ Leegyszerűsítve: ha nagyságában ugyan nem

³⁰ George Cornewall LEWIS: *Remarks on the Use and Abuse of Some Political Terms*. B. Fellowes, Ludgate Street, London, 1832., 227.

³¹ „Minden olyan esetben *hatalomról* beszélünk, ha egy társadalmi kapcsolaton belül van rá esély, hogy valaki saját akaratát az ellenszegülés ellenére is keresztülvigye, függetlenül attól, hogy min alapul ez az esély. *Uralomról* beszélünk, ha van rá esély, hogy egy meghatározott tartalmú parancsnak megadható személyek engedelmeskedni fognak.” – WEBER, Max: *Gazdaság és társadalom*. A megértő szociológia alapvonalai. 1. köt. (Szociológiai kategóriatan.) Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1987., 77. (Kiemelés az eredeti szövegben.)

³² Bertrand RUSSELL: *Power. A New Social Analysis*. George Allen & Unwin Ltd., London, 1938. (A továbbiakban: RUSSELL, B.: *Power*) 35.

³³ Uo. 35. (Kiemelés tölem.) Az eltérő fordítás miatt vö. Bertrand RUSSELL: *A hatalom*. A társadalom újszerű elemzése. (Civil szellem 7.) Typotex, Budapest, 2004. 25.

³⁴ B. RUSSELL: *Power*, 35–36.

is, de a megvalósult célok mennyiségében mégiscsak „lemérhető”, megragadható a hatalom. Jóllehet, végül Russell az intézményekhez köti a hatalmat, mert éppen ezek mentén tartja azt csoportosíthatónak, de érzékeli azt is, hogy ennél a hatalom több: személyesebb.

Ezzel a megközelítéssel némileg szakítva Robert Alan Dahl politológus az 1950-es évek végén jelentette meg *The Concept of Power* című tanulmányát, amelynek központi gondolata azóta „kánonná” merevült. Konceptiójára jelentős hatással volt Harold D. Lasswell (1902–1978) kommunikációteoretikus és John French (1913–1995) pszichológus témával kapcsolatban kialakított állásfoglalása.³⁵ Dahl viszonya a hatalomhoz igencsak földhözragadt, ahogy írja: „*intuitív elképzelésem a hatalomról [...] valami ilyesmi: A-nak hatalma van B fölött, oly fokig, hogy elérje, B tegyen valamit, B ne tegyen másképp*”.³⁶ S éppen ebben a látszólagos egyszerűségben rejlik Dahl megközelítésének újszerűsége.³⁷

A szociológiai tudomány az 1960-as 70-es években a funkcionális, a marxis és a weberi irányzatra „különült”.³⁸ Ezek közül rendszerint az utóbbihoz sorolják Gerhard Emmanuel Lenski amerikai szociológust, aki ekkoriban a szintézis igényével lépett fel. *Power and Privilege* című kötete (1966) jelentős hatást gyakorolt az említett tudomány fejlődésére, különösen a társadalmi rétegződési folyamatok megközelítésére.³⁹ Ebben Lenski, többek között, kísérletet tett az osztályok viszonyrendszerében arra, hogy az elitet is értelmezze. Akkori gondolatmenetének néhány eleme még napjainkban is „újólag” hat a hatalmi elit fogalmának konstruálásakor.

³⁵ French az 1950-es évek végén megjelent tanulmányában a hatalmat a széles értelemben vett propaganda, a kommunikáció irányából közelítette meg. Azt hangsúlyozta, hogy az egyik személy másik felett gyakorolt hatalmát az a befolyás jelenti, amelyet az interakcióba kerülés pillanatától kezdve az erőter alakít tovább, ahogy fogalmazott: „amikor A kifejtí véleményét, vagy érvel, hogy valami módon befolyásolja B-t, akkor lép működésbe az erőter, hogy B alapálláspontja [...] megfeleljen A álláspontjának. Minden B-re ható erő az ő alapálláspontjára irányul, ezért B hajlani fog arra, hogy véleményét olyan irányba változtassa, amellyel álláspontja közelebb kerül A-éhoz. Ehhez hasonlóan mások is – C, D, E stb. –, akik kommunikálnak B-vel, olyan erőtereket hoznak létre alapálláspontjaikkal, hogy azok megfeleljenek saját véleményeiknek. A tényleges változások B véleményében összhangban lesznek az összes működő erőterrel és azzal az erővel, amely megegyezik saját ellenállásával.” – John R. P. Jr. FRENCH: *A Formal Theory of Social Power*. In: *Power Critical Concepts*. Ed. John SCOTT. Routledge, London, 2003. 310–326., 311.

³⁶ Robert Alan DAHL: *The Concept of Power*. *Behavioral Science* 2–3, 1957 (July), 201–215. Az idézet: 202–203. Tartalmilag idézi első között: SAMU Mihály: *A hatalom és az állam*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1977. 40.

³⁷ A szociológiai tudományban is széles körben ez a nézet terjedt el. Vö. ANDORKA Rudolf: *Bevezetés a szociológiába*. Osiris Kiadó, Budapest, 2000. 434.

³⁸ Uo. 75.

³⁹ ANGELUSZ Róbert: *Előszó*. In: *A társadalmi rétegződés komponensei (válogatott tanulmányok)*. Szerk. ANGELUSZ Róbert. Új Mandátum Kiadó (ÚMK), Budapest, 2004. 7–10., 9.

Mindenekelőtt abból indult ki, hogy a társadalmi „rétegződés többdimenziós jelenség”, vagyis a társadalmak „különböző módokon rétegződnek, és az alternatív rétegződési módok mindegyike más-más osztályfogalomnak ad alapot”. Továbbá analitikus szempontból „ezek mindegyike meglehetősen egyedi”, mégis a vizsgálati eredmények arra mutatnak, hogy „empirikusan számottevő átfedés van közöttük”.⁴⁰ Ha az osztályfogalom hálójától némileg elvonatkoztatva a gondolatmenetet az elit kontextusába helyezzük, akkor az elit egy olyan többdimenziós társadalomszerkezeti elem, amely az eltérő dimenziók mentén eltérő értelmezésekhez is megnyitja az utat. Az így formálódó megközelítési alapok különböző elitkonstrukciók kialakítását teszik lehetővé, mely konstrukciók csoportképző kritériumai eltérő szerkezetű eliteket „keltenek életre”, miközben az ily módon konstruált elitcsoportok között többnyire jelentős átfedések is kialakulnak.

Az intézményesült hatalom kifejezést Lenski kétféle jelentésben használja: egyszerre beszél a *pozíció hatalmáról* és a *vagyon hatalmáról*. Olvasatában a pozíció hatalma törvényszerűen együtt jár bármely társadalmi szerep betöltésével, de együtt jár a befolyással bíró, intézményesült hivatali állásokkal is. Az utóbbi nagy befolyást és tekintélyt kölcsönöz betöltőjének, amely a hivatal viselése alatt folyamatosan fennáll.⁴¹ Ezzel szemben az intézményesített hatalom másik dimenziója a *vagyon*.⁴² Bár a *vagyon* és a *pozíció*, ahogy írja Lenski, „gyakran szorosan egybefonódik, a kapcsolat nem szükségszerű és nem elkerülhetetlen. A magánvagyon többnyire elválaszthatatlan egy konkrét tisztség vagy szerep birtoklásától. Mivel a *vagyon* – meghatározás szerint – olyas valami, ami nehezen megszerezhető, ennél fogva értékes, így a *vagyon* tulajdonosa olyan erőforrás felett rendelkezik, amelyet arra használhat, hogy mások tetteit befolyásolja”⁴³ – akár azzal, hogy hivatalt „vásárol” magának, akár úgy, hogy a fennálló jogi környezet, a *vagyon* méretétől függően biztosítja számára a hivatali tisztséget. Esetleg abban a formában is befolyásolhatja mások cselekvését, ha megtiltja számukra például a

⁴⁰ Gerhard Emmanuel LENSKI: Hatalom és privilégium. Elmélet a társadalmi rétegződésről. (Részletek.) In: *A társadalmi rétegződés komponensei (válogatott tanulmányok)*. Szerk. ANGELUSZ Róbert. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 2004. 234–262., (A továbbiakban: LENSKI, G. E.: *Hatalom és privilégium.*) 243.

⁴¹ Gerhard Emmanuel LENSKI: *Power and Privilege. A Theory of Social Stratification*. The University of North Carolina Press, London, 1984, (A továbbiakban: G. E. LENSKI: *Power and Privilege.*) 57–58. (First published in 1966.)

⁴² Azért beszél Lenski a *vagyon* kapcsán szintén intézményesített formáról, mert a mindenkori országos politikai vezetés törvények alkotásával és megtartásával gondoskodik a tulajdonhoz való jogbiztosításról, illetve a tulajdon védelméről. S éppen emiatt, a tulajdonjog intézményesült keretei miatt beszélhetünk a *vagyonról* – mint a hatalom egyik forrásáról egyben – intézményesült hatalomként.

⁴³ G. E. LENSKI: *Power and Privilege*, 58.

saját birtokán való áthaladást (érvel ugyanott Lenski), mint ahogy azt a két világháború között az 500 kat. holdas kecskeméti parasztgazda, a város legnagyobb adózói között szereplő, de városirányítási pozícióval (hatalommal) nem rendelkező Uraji Csák György is tette.⁴⁴ A nagyobb vagyon általában nagyobb lehetőséget és befolyást jelentett, amivel a tulajdonos hatalma is nőtt – vélekedik Lenski. Jó példa erre – különösen a kecskeméti földvagyon vonatkozásában – annak a napszámosnak a visszaemlékezése, aki az 1930-as évek első felében kisbéresként szolgált a tanyavilágban: „*az egyik ember ilyen volt, a másik olyan volt. Ezek a gazdák összehúztak annyira, hogy rettenetes [...] Majdhogynem kigúnyoltak bennünket. Gányók voltunk. [...] Hitvány, sovány, gyerekek vagyunk – mondta ezt már a 30 holdas gazda is, a 25-ös is. Az már nagyobbak érezte magát.*”⁴⁵

Ugyanakkor Lenski arra is felhívja a figyelmet, hogy a „*hatalom sok formát ölt, amelyeket nem lehet mindig értelmes közös nevezőre redukálni. Egy egyén tetemes vagyonnal rendelkezhet anélkül, hogy annak megfelelő fontos és nagy hatáskörű hivatalt töltené be, és fordítva.*”⁴⁶ Eszerint a hatalmi elit megtestesülhet a politika intézményesült pozícióinak birtoklásában (városirányítási elit), de létezhet a vagyon által teremtett, „látens” módon intézményesült hatalom révén is (legnagyobb adófizetők csoportja mint vagyoni-jövedelmi elit). Ezek az elitcsoportok egymással átfedésben állnak. Az átlépés pillanatától, például a virilis státus elnyerésétől, más „elitrendszerbe” kerülve, hatalmuk új alapokra helyeződik. Hatalmuk az új elitcsoport státuszjegyeivel, a hatalom újabb dimenziójával bővül. Ebben az esetben a hatalom mindkét intézményesült típusával (pozícióval és vagyonnal) egyszerre rendelkeznek.

Végül a következő gondolat abban erősített meg, hogy a legnagyobb adófizetők névjegyzékén szereplő *legtöbb* egyént – az informális hatalom alapján, a helyi társadalom normái szerint érvényes módon – elitnek, vagyoni-jövedelmi elitnek tekintsem. A paretoi elvekre épülő gondolat szerint az elit nem más, mint „*bármely társadalmi egység legmagasabb rangsorbeli szegmense [...] tetszés szerinti kritérium alapján csoportosítva*”. Továbbá az elitek határai „*általában nem jelölhetők ki pontosan*”. „*Ilyen körülmények között a társadalmelemzőknek nem marad más választásuk, mint hogy kitalált, önkényes határokat vezessenek*

⁴⁴ SZÁLAS Mihály (sz. 1924). Nyugdíjas gazdálkodó (az 1930-as években kisbéres). Személyes interjú. (A szerző tulajdonában – Sz. Zs.) Kecskemét, Helvécia, 2003. július 30. (A továbbiakban: SZÁLAS M. interjú.) – Uraji Csák Györgynek 511 kat. hold földbirtoka volt 1930-ban; vö. *Kecskemét név- és címtára 1930*, 101.

⁴⁵ SZÁLAS M. interjú. – Kiemelés tőlem.

⁴⁶ G. E. LENSKI: *Hatalom és privilégium*, 243.

be”.⁴⁷ Ezek a látószögek segítették az említett forrást úgy kezelni, mint ami a helyi társadalom valóban legvagyonosabb rétegéről informál. Mindent egybevetve (némi kitételrel) egyenlőségjelet lehet tenni a legtöbb adót fizetők csoportja és a vagyoni-jövedelmi elit fogalma közé.

Az újragondolt helyi elit és kontextusa

Meglátásom szerint a helyi elit fogalma nemcsak régiók, tájak és a különböző hierarchiai szintű települések által teremtett feltételek légkörében változhat, hanem e feltételek és mások hatására az adott területen, településen kialakult, jellemző társadalomszerkezeti összetétel következményeként is módosulhat, mert a helyi társadalomban (akár rétegenként is eltérően) megfogalmazódó értékrend, különböző megközelítésmódokat indukál(hat). Eszerint tájanként, települési hierarchiaszintenként és társadalmi rétegenként a helyi közösség tagjaiban az értékek különböző prioritása miatt, az *egyén* más és más alapon különböztet(het)i meg a helyi elitet. Így ahány lakosa van az adott településnek, elvileg a helyiek tudatában annyiféle képzete alakul ki az „elitnek”. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ne lenne egy viszonylag jól körülhatárolható, többnyire mindenki által elfogadott olyan helyi elitképző értékrendszer, egy olyan szemléletmód, ami alapján valaki megkülönböztetheti magát az elittől, és fordítva: az elitet magától s másoktól.

Egy település elitje a *helyi társadalom értékrendje* valamint a *helyi intézmények, szervezetek kritériumrendszere* alapján választódik ki, ami tehát *formális* vagy *informális* módon történik.⁴⁸ A „formális elit” lényegében a pozicionális elitet testesíti meg szemben az „informális elittel”, amely ilyen, külsőségekben jól megragadható, „szervezett” formákkal (pozíciókkal) eredendően nem rendelkezik. Rendelkezik viszont a helyi közösség tudatában a helyi (széles értelemben vett) *környezet* hatására kiformalódott olyan elitképző elem egyikével, mint amilyen a megkülönböztetően nagy vagyon (mezővárosban földvagyon, ami szimbolikus jelentésénél fogva lehet jelképes méretű is). A helyi viszonylatban vett „nagy vagyon” tehát olyas valami, ami a helyiek számára nehezen megszerezhető, értékes és éppen ezért kellő tekintély is tapad hozzá. E két (formális és informális) reláció egyben azt tételezi, hogy az elit kiválasztásának kétféle módja és így kétféle minősége is van. Az előbbit *formális (nyílt, szervezett) elitnek*, az utóbbit *informális (rejtett, látens) elitnek* nevezem, mely együtt adja a

⁴⁷ Uo. 247.

⁴⁸ A *formális* és *informális* fogalomhasználat kidolgozásában nagy szerepe volt a Takács Tiborral témáról folytatott levelezésnek.

helyi elitet. Mindkettő alapja a hatalom, amely különböző tőkék segítségével érhető el.

A társadalmakban, így a helyi társadalmakban is, létezik egy olyan *strukturális alap*, mely Bourdieu téziséből⁴⁹ eltérően, olvasatomban kétféle: *humán és anyagi tőkére* oszlik. Mindenki rendelkezik a *strukturális alap* mindkét tőkéjével – igaz, rendkívül eltérő formában. A humán tőke magába foglalja az egyén veleszületett képességeit és adottságait, az egészségi állapotát, az oktatás és képzés során szerzett ismereteit, illetve azt a kapcsolatrendszert, amellyel és amelyen keresztül érintkezik a társadalom többi tagjával, más csoportjaival. Egyszóval a humán tőke az illető szellemi és fizikai képességeinek összességét jelöli. Ezzel szemben az anyagi tőke azt a materiális vagyont-jövedelmet jeleníti meg, amelyet az egyén föld- vagy házingatlan formájában, illetve különböző más ingóságokban halmoz fel és birtokol, amihez a rendszeres vagy alkalmoszerű jövedelem is hasonlóan hozzátartozik. Van, akinek a humántőkéből, van, akinek az anyagi tőkéből áll több a rendelkezésére, mint ahogy olyanok is nagy számban előfordulnak, akiknek mindkettőből egyformán sok vagy épphogy kevés jutott. A társadalom többnyire ezeket a tőkecsoportokat tekinti értéknek, illetve e két tőkecsoport egy, de általában több elemét emeli ki s teszi meg – nem azonos súllyal – elitképző tényezőnek.

A vagyon tehát kiemelten fontos *elitképző alapnak* tekinthető, amellyel kapcsolatban korábban arra kívántam rámutatni, hogy a földvagyon – különösen az alföldi mezővárosokban – bizonyult éppen ilyen rendkívül magas presztízsű elemnek. Ezzel szemben egy regionális központban (ami lehetett mezővárosi gyökerű is), ahol a közigazgatási, oktatási, adminisztrációs és más hivatali funkciók szerepe volt a hangsúlyosabb, érezhetően „magasabban” állt a humántőke presztízse. Ugyanakkor egy vállalkozóvárosban – mint amilyenek Szakál Gyula Győr városát ábrázolta – inkább a humán tőke ama típusa jelentkezett „magasabb” elitképző funkcióval, ami az egyén veleszületett vagy a szocializáció során elsajátított (esetleg később tanult) vállalkozói képességéhez, adottságához fűződött. Ezeknek a tőketípusoknak a segítségével – általában attól függően, hogy milyen mennyiségben és minőségben rendelkezett vele valaki – lehetett pozíció(k)hoz jutni.

A pozíciókat – korábban a formális elitet a (formális) pozíciókhoz kötöttem – két nagyobb típusba sorolom. Előrebocsátva azt is, hogy mert pozícióról van szó, éppen ezért intézményesült formában jelenik meg mindkettő, amennyiben intézményesüléssel a pozíciót elfoglaló személy társadalomban betöltött státusának

⁴⁹ Pierre BOURDIEU: *A társadalmi egyenlőtlenségek újatermelődése*. Tanulmányok. (Társadalomtudományi könyvtár.) A tanulmányokat válogatta: FERGE Zsuzsa és LÉDERER Pál. Gondolat Kiadó, Budapest, 1978. 268.

kialakultságát értjük, illetve azt, hogy a pozíció birtokosának tudatában a státus betöltésével együtt járó viselkedési norma is meggyökeresedik.⁵⁰ Visszatérve tehát megkülönböztetem a *formális (szervezett)* és az *informális (látens) pozíciót*. Ebben az esetben a hangsúly azon áll, hogy az adott pozíció egy intézmény által létrehozott (például állami, közigazgatási intézményhez vagy valamely társadalmi, gazdasági szervezethez kötődő) státus-e, vagy ezzel ellentétben az adott pozíciót közvetlenül maguk a lokális (gazdasági, társadalmi stb.) környezetek formálták, hozták létre. Ez utóbbi közelebről azt jelenti, hogy például a helyi társadalom önmagától s önmagában létrehoz – minden szűkebb értelemben vett intézmény szerepvállalása nélkül – egy olyan (leginkább a vagyon, mint elitképző értékre épülő) kvázi rangsorszerű szerkezetet, amely skálán vagyonuk mérete alapján kerülnek egymás alá vagy fölé, informális (látens) „pozíciókba” a személyek. E skála élére pedig azok állhatnak fel szintén sorrendben, akiknek nagy és helyi viszonylatban kiemelkedő vagyonuk van. Ezek a vagyon nagysága alapján társadalomban betöltött, úgynevezett vagyoni pozíciók *önmagukban* is léteznek, újból és újból kialakulnak s átrendeződnek anélkül, hogy bármilyen intézmény „felülről” döntő módon hatna rájuk. (Még akkor is, ha ezekről az „informális pozíciókról” éppen az – egyébként jogi kontextus nélkül értelmezhetetlen – úgynevezett legnagyobb adót fizetők listájáról alkothatunk valamelyes fogalmat.) Mivel ezek a pozíciók az intézményektől lényegében függetlenül, önmagukban is léteznek, s hogy sokkal közvetlenebb, a társadalom számára hétköznapiabb formában jelennek meg, mint az intézményi (például hivatali) státusok, ezért trivialisitásuk miatt *informális (látens) pozícióknak* definiálom. Ezzel szemben az intézményekhez, szervezetekhez tapadó pozíciókat – az előbbieket oppozíciójából levezetve – *formális (szervezett) pozícióknak* tekintem. A pozíció megszerzése, elnyerése többnyire együtt jár a hatalom birtoklásával is, miközben az sem kizárt, hogy a már meglévő hatalom valakit egy újabb pozícióba juttat.

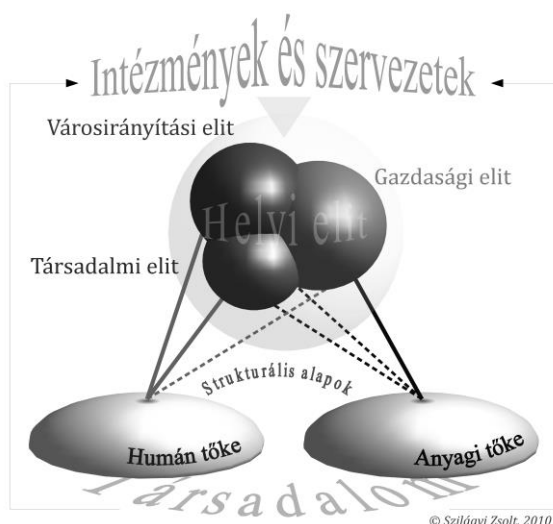
Az eddigiek analógiájára a hatalomnak is kétféle típusát különböztetem meg a helyi elit kontextusában. *Formális (nyílt) hatalom* alatt értem azt, amikor valaki nyílt pozícióba kerül és e státussal az intézmény, szervezet által biztosított jogkörök, a hatalom is együtt jár. *Informális (látens) hatalommal* pedig akkor rendelkezik valaki, ha például vagyona révén informális pozícióval bír a helyi társadalomban. Ez a hatalom egyfelől azért informális, mert azt nem egy reprezentatív intézmény vagy szervezet, hanem ez esetben maga az anyagi tőke biztosítja; másfelől, mert a helyi társadalomban nagy presztízs lengi körbe azokat az egyéneket és azok családait, akik nagyobb mennyiségben rendelkeznek vele.

⁵⁰ BARA Zoltán–SZABÓ Katalin: Gazdasági rendszerek és intézmények. In: *Gazdasági rendszerek, országok, intézmények*. Bevezetés az összehasonlító gazdaságtanba. Szerk. BARA Zoltán–SZABÓ Katalin. Aula Kiadó, Budapest, 2000. 53–77., 69–70.

Formális hatalommal, amivel a városirányítási elit is rendelkezett, elsősorban nagyobb közösségek felett, például a város lakosságán gyakorolható befolyás, akaratérvényesítés. Ezzel szemben az informális hatalom többnyire csak kisebb csoportok, olykor pusztán egyes emberek felett biztosít befolyást. Az előbbire példa, amikor a helyi képviselőtestület jóváhagy egy helyi szabályrendeletet, mondjuk a piaci rendtartást illetően, s azt igyekszik hatalmából kifolyólag különböző eszközökkel betartatni. Az utóbbira, vagyis az informális hatalomra példa, amikor egy gazdag földbirtokos vagy gyártulajdonos munkát ad, esetleg ellenkezőleg, elbocsát valakit vagy többeket az „állásából”. Hasonló hatalommal rendelkezhet egy középbirtokos, kisbirtokos is, ahogyan egy közép vagy kisvállalkozó is, azonban ettől még nem tartozik majd egyikük sem az elithez. Az informális (látens) elitbe tartozás feltétele a magasabb vagyoni pozíció elérése, mely általánosan nagyobb tekintélyt is kölcsönöz tulajdonosának. Röviden tehát az *elit szintű hatalom* egyet jelent helyi viszonylatban azzal, hogy valaki úgy tudja másokra akaratát rákényszeríteni, hogy közben ehhez akár a nagyobb humán tőke, akár a nagyobb anyagi tőke segíti hozzá. E tőkék pedig azért viselkedhetnek így, mert a helyi társadalomban konszenzus él azok elfogadására.

Mindent összevetve: *helyi (hatalmi) eliten* a település azon társadalmi csoportját értem, amely a helyi szinten rendelkezésre álló humán és anyagi tőke mentén épül fel, amely e tőkék révén magas formális vagy informális (szervezett vagy látens) pozíciókat birtokol, s amelynek megfelelően formális és informális hatalom is a birtokában áll, mellyel elsősorban helyi viszonylatban bír befolyással a helyi közösség egésze, egy része vagy csupán egyes tagjai fölött. Mivel a pozíció és a hatalom relációja szorosan egybefonódik az elit értelmezésekor, szükségtelen a továbbiakban a hatalmi jelző használata, vagyis egyenlőségjelet tehetünk a *helyi hatalmi elit* és a *helyi elit* fogalma közé. Ugyanakkor a helyi elit összetétele módosulhat tájanként vagy települési hierarchiaszintenként az adott helyi társadalom elitképző elemeinek értékkülönbözete mentén, vagy az adott település eltérő jogállása révén kialakult mennyiségi és minőségi lehetőségek miatt. A *helyi elit minden esetben az adott település teljes elitjét jelenti*, amely lehet városi vagy falusi elit is. A települési szintek mentén változó helyi elitek egyben eltérő léptékek alapján képződnek és strukturálódnak, azonban közös jellemvonásuk, hogy a helyi elit, funkcióját tekintve, elvileg három másik elitcsoportra bomlik: a településirányítási (léptéknek megfelelően város- vagy faluirányítási) elitre, a gazdasági elitre (amely áll a helyi vagyoni-jövedelmi elitből, a helyi gazdasági intézmények, szervezetek felső pozícióinak birtokosaiból) s végül a társadalmi elitre (1. ábra).

A helyi elit újragondolása

Humán tőke	Anyagi tőke
az egyén veleszületett képessége és adottsága	ingatlanvagyon
egészségi állapot	ingóvagyon
oktatás és képzés során szerzett ismeretek	rendszeres jövedelem
kapcsolatrendszer	időszakos jövedelem
	alkalomszerű jövedelem

————— általában erősebb kapcsolat —————
 - - - - - általában gyengébb kapcsolat - - - - -

1. ábra A helyi (városi) elit szerkezete a Horthy-korban

E három elitfőcsoport újabb, kisebb csoportokat hoz létre akkor, amikor egymással összefonódik, halmazok metszeteit alkotva. Ezeket a metszéspontokban kialakuló csoportokat összefoglaló néven, mivel funkciójuk alapján egyszerre legalább két elitfőcsoporthoz tartoznak, *multifunkcionális* elitnek nevezem.⁵¹

Álláspontom az elmondottak alapján számos tekintetben eltér az eddig érvényes megközelítési módoktól. Így az sem meglepő, ha nem tudok egyetérteni azzal, amikor a helyi elitet – pusztán a *formális elit* szempontjait szem előtt tartva – a város képviselőtestületével azonosítják. Még akkor sem, ha e szemléletmód

⁵¹ Lásd még: SZILÁGYI Zsolt: *Városi gazdaelit a Horthy-kori Kecskeméten*. In: *Generációk a történelemben*. (A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2007. évi konferenciájának kötete.) Szerk. GYÁNI Gábor–LÁCZAY Magdolna. Kiadja: a Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület és a Nyíregyházi Főiskola Gazdasági és Társadalomtudományi Kara, Nyíregyháza, 2008. 295–307., 295–298.

legutóbbi hangsúlyozója, Takács Tibor nem zárja ki, hogy „*a helyi képviselők körén kívül mások is rendelkezhettek olyan informális pozíciókkal, amelyek a közösség ügyeibe való beleszólás lehetőségét biztosították a számukra*”.⁵² Majd néhány oldallal később megjegyzi: „*nem állítom azt, hogy a legnagyobb adófizetők csoportja egyáltalán nem felelne meg a magyar társadalomtörténeti irodalomban használt korszerű elit-fogalom kritériumainak*”, azonban „*a legnagyobb adófizetők nem sajátították ki teljesen a helyi döntési-befolyásolási kompetenciákkal járó szervezeti pozíciókat, így nem azonosíthatjuk őket automatikusan a helyi elit egészével*”.⁵³ Takács végül is azért állította fel ezt az elméleti konstrukciót, mivel amellet kívánt érvelni, hogy ne csak a legnagyobb adózókat tekintse városok szintjén a magyar társadalomtörténet-írás elitnek, hanem egészítse azt ki a helyi képviselőtestület másik felével, a választott tagokkal is. E megközelítés lényege tehát, hogy a település képviselőtestülete azonos a helyi elittel, amelynek a legtöbb adót fizetők egy része (nem mindenki, aki a listán szerepel) szintén tagja virilis jogon e korpusznak. Takács ezzel a fordulattal kívánta a korábbi társadalomtörténeti álláspontot, ha nem is kizárni, de semmiképp sem egyedüli érvényűvé minősíteni. Ezzel a lépéssel, s ugyanazon mozdulattal e konstrukció köré azonban falakat is húzott – jóllehet kapukat is „felejtett” rajta.

Meglátásom szerint a valódi neuralgikus pont abban jelölhető meg, hogy a mikro- és makroszintű kutatások eltérő léptékű szemléletet kívánnak. Ezért a jövőben további vizsgálat tárgyát kell képeznie annak, hogy például a várostörténeti empirikus elemzéseknél az elitminőség egyes-egyedül a „meghatározó”⁵⁴ döntési-befolyásolási kompetenciákhoz (a formális elitez) tapad-e, vagy azon túl más olyan helyi csoportokat is elitnek tekinthetünk, kevésbé „meghatározó” döntési befolyásolási szerepkörrel (informális elit), amelyeket a helyi társadalom, a helyi elitképző értékek mentén legalább annyira elitnek gondolt, mint amennyire a városirányítási elitet akként kezel(het)te.

Ehhez első lépésként arra próbáltam rámutatni, hogy az intézmény(ek)től lényegében független informális pozíciók s az azzal járó informális hatalom birtokosai – érvényes módon – szintén elitet alkottak a helyi társadalmak értékrendje szerint. Ezért aztán amellet érveltem, hogy a helyi elitpozíciókat ne kizárólag a szervezett intézményekhez (például a helyi képviselőtestülethez) kössük, hanem az informális pozíciókat is vegyünk figyelembe. E pozíciók révén

⁵² TAKÁCS Tibor: *Döntéshozók. Városi elit és városi önkormányzat Nyíregyházán a XX. század első felében*. L' Harmattan, Budapest, 2008., (A továbbiakban: TAKÁCS T.: *Döntéshozók*.) 36.

⁵³ Uo. 42. – E helyen is érezhető egyébként, hogy Takács nem tesz különbséget a legnagyobb adófizetők és a virilisek csoportja között.

⁵⁴ TAKÁCS Tibor: A városi elit Nyíregyházán a 20. század első felében. *Századok* 140, 2006, 1. sz. 25–77. Hivatkozott rész: 27. Vö. TAKÁCS T.: *Döntéshozók*, 34.

ilyen *informális elitnek* tekinthető a *legnagyobb adófizetők listája* alapján konstruált *vagyonijövedelmi elit*, amely a Horthy-korszakban a *viriliseknél*⁵⁵ jóval vastagabb réteget alkotott. Ezzel a módszertani lépéssel olyan kép rajzolható a helyi elit gazdasági elitfőcsoportjáról, ami már nemcsak a formális (gazdaságirányítási esetleg virilis) pozíciókkal rendelkezők körét (lásd a Szakál-féle elitkonceptiót), hanem azokat is magába foglalja, akik olyan – helyi viszonylatban – jelentős vagyonú lakosok, például földbirtokosok-gazdálkodók voltak, akik (formális pozíciók nélkül is) sokak számára biztosítottak megélhetést.

Ezek után azon az állásponton vagyok, hogy teljesen szükségtelen és indokolatlan az informális (látens) pozícióra és az ugyancsak informális (látens) hatalomra épülő vagyonijövedelmi elitől olyasféle „meghatározó” döntési-befolyásolási kompetenciákat számon kérni, mint amilyenekkel a formális, városirányítási elit rendelkezett. Tudomásul kell vennünk az egymástól eltérő két elitminőség eltérő kiválasztódási mechanizmusának valóban működő – társadalomtörténeti vizsgálatok szempontjából alighanem létjogosult – elvét!

A helyi elit „víziója”

Gyáni Gábor (egyik) olvasatában az elit – társadalomszerkezeti fogalomként – úgy értelmezhető, mint ami a különböző társadalmi funkcionális rétegek magas státusú tagjait öleli magába.⁵⁶ Ez a megközelítés – empirikus kutatásaim alapján – helyi viszonylatban is megalapozottnak tűnik. Mindez egy újabb módszertani vagy még inkább ábrázolás-technikai kérdést is felvet. Miközben az is jogosan merül fel másokban – mi értelme az elit térbeli ábrázolásának?

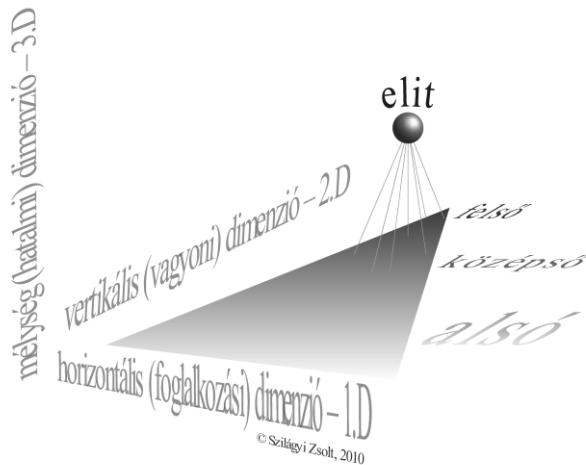
Mivel a struktúrák klasszikus megjelenítése minden esetben bizonyos „térbeli metaforaként” működik, ezért e szűkre szabott vizualitásból lehetetlen kilépni, főleg lehetetlen azt átlépni. S mivel strukturális szempontból az elit – a hagyományosan vagyonijövedelmi viszonyokra épülő társadalomszerkezeti modellekben – csak nehézkesen vagy sehogyan sem ábrázolható két dimenzió mentén, talán nem hiábavaló a kétdimenziós térbe transzformált háromdimenziós társadalomszerkezeti elit-modell „vízióját” megrajzolni. Könnyen lehet, hogy sokaknak – főleg azoknak, akik szövegekben „élnek” és „gondolkodnak” – túlzottan mesterkéltné a törekvés. Mégis meggyőződésem, hogy akiknek a szövegek értelmezéséhez fontos eszköz a képi megjelenítés, vagyis a vizuálisan

⁵⁵ A virilisek a legnagyobb adózók listáról tagjai voltak a helyi képviselőtestületnek, tehát a formális elitnek.

⁵⁶ GYÁNI Gábor: *Magyarország társadalomtörténete a Horthy-korban*. In: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. GYÁNI Gábor–KÖVÉR György. Osiris Kiadó, Budapest, 2003. (2. javított kiadás) 222.

„gondolkodók” számára ez a kísérlet nem erőltetett, s talán nem meddő. Ugyanakkor jelenlegi ismereteink egy legtöbb kérdésre reflektáló modell elkészítéséhez sajnos elégtelenek. És arról sem vagyok meggyőződve, hogy ez valaha elérhető, megoldható lesz. Arról viszont igen, hogy a modell alkalmazása a strukturális adottságok ábrázolásakor, közelebb visz az elit funkciójának, működésének és a társadalomra gyakorolt hatásának mélyebb megértéséhez.

Az elit természetéből – amely lényegében a hatalom birtoklásán alapszik – következik az, hogy a hagyományos vagyoni-jövedelmi szempontokat figyelembe vevő piramidális társadalomstruktúrában nem lehet érvényes és koherens módon vagy egyszerűen csak áttekinthető formában ábrázolni az elitet. A szóban forgó társadalmi csoport érthetőbb megjelenítéséhez szükség van a tér harmadik dimenziójára, ez esetben a „mélységére” is. Hisz az elit egy olyan gyűjtőfogalom, amely a társadalom különböző strukturális elemeiből: a vertikálisan elhelyezkedő rétegekből és a horizontálisan „szétterülő” csoportokból áll össze – pontosabban ezek részeiből épül fel. Az elit tehát egy speciális, a hagyományostól eltérő szerkezeti elem, mely legkönnyebben úgy gondolható el, ha a megszokott (kétdimenziós) társadalmi szerkezeti piramis fölé, a tér „harmadik dimenziója” mentén képletesen, egy újabb elemet helyezünk el. Eszerint a piramis – szélesség és hosszúság mentén kirajzolódó – társadalmi rétegeiből és csoportjaiból gondolatban meghúzott „kötélékek”, a tér harmadik dimenziójának egyetlen pontjában futnak össze. Kijelölve ezzel azt a társadalom egészéhez képest apró méretű gócpontot, ami az elit illusztrációs képét gömb formájában szimbolizálja (2. ábra).

2. ábra A városi elit helye a hagyományos társadalmi szerkezetben

Eme eljárás segítségével megfelelően illusztrálható, hogy az elitnek tagja lehet az is, aki középosztályi anyagi háttérrel érkezik, de az is, akinek ennél jóval több vagy lényegesen kevesebb vagyona-jövedelme van, viszont magasabb a humán tőkéje. Végző soron az elit sikere és kudarca, stabilitása és instabilitása nagyban függ a *strukturális alapok* mentén kirajzolódó törésvonalak – nem is annyira mennyiségétől, mint inkább – minőségétől. Tulajdonképp minden egyes „kötelék” nemcsak kapocs az elit és a társadalom többi csoportja, tagja között, hanem törésvonal az egész társadalmon belül és törésvonal magán az eliten belül is. Másképp fogalmazva: az elit sikere és az ebből fakadó presztízse attól is függ, hogy a keletkező *kihívásokra* milyen *választ* talál – mivel a társadalom az elittől várja (joggal) a „politikai”, a gazdasági vagy éppen a társadalmi jellegű problémák orvoslását. Végtelenül leegyszerűsítő volna azonban – s talán végzetes is –, ha az elit struktúrája (az abban elhelyezkedő törésvonalak) és az elit sikere-stabilitása között mindent magyarázó kauzalitást vélnék felismerni. Tudniillik a lokális szintű nagy kihívásokra születő válaszok sikere jelentősen függ attól, hogy az elit mennyire integrált, milyen mélyen ágyazódott a helyi társadalomba. Megfordítva: mennyire távolodott el a helyi társadalom csoportjaitól, veszítette el vagy őrizte meg az irántuk való érzékenységét. Legvégül a siker azon is múlt, hogy a problémák megoldása mellett mennyire mutatkozott egységesnek a külsőségekben, hogy mennyire tudta hétköznapi töredezettségét félretenni vagy áthidalni.

Zsolt Szilágyi

Reconsidering the Concept of Local Elite in the Horthy Era

The *local elite* is a formation of a social group, which was organized on the bases of personal traits and financial assets, due to which it held high, organized or latent positions and thus owned organized or latent power. They asserted this power influentially within the local settings over the whole or part of the local community, or only over certain members. The members of the elite varied according to geographical location or settlement hierarchy. The latter meant that in different towns the conditions for entering the elite varied based on wealth and on the quantity and quality limits set by the local jurisdictions. The urban elite consisted of three main groups: some of them formed the local governing elite, some belonged to the economic while others to the social elite.

These three main groups were further divided into smaller subgroups, all having shared, interlocking segments (three of which being dual and one complex). Thus, a synthetic name can be labelled, a “multifunctional” elite.

Gyimesi Pálma

Böhm Károly hatása Ifjabb Révész Imre történetelméletére

Böhm Károlyt a magyar filozófiatörténet egyik kiemelkedő alakjaként tartják számon. A kolozsvári professzor volt az első Magyarországon, aki önálló filozófiai rendszert alkotott, s az ő tanítványai révén jött létre a Kolozsvári Iskolának nevezett szellemi műhely is. Mindezek ellenére munkássága sokáig nem került be a köztudatba. Szépen jelzi ezt Egyed Péter szerint az, hogy még az 1977-ben megjelent *A magyar filozófiai gondolkodás a századelőn* című kiadványból is kimaradt a neve.¹ A mellőzés okait több tényezőben kereshetjük. Szerepet játszhatott benne egyrészt az, hogy a 20. századi magyar filozófusnemzedék számára már Lukács György volt a követendő példa.² Másrészt Kolozsvár Budapesthez képest margón lévő, elszigetelt területnek számított ekkor.

Nézeteit Böhm *Az Ember és Világa* című többkötetes munkájában fejtette ki. Ahogyan arra a szakirodalom is rámutat,³ a filozófus sok tekintetben megelőzte a korát, s munkái elsősorban ezért maradtak szinte visszhangtalanok megjelenésükkor, s nem bontakozott ki körülöttük a Böhm által vágyott szakmai vita. Böhm sok szempontból visszatért a 19. századi német idealizmus örökségéhez. Ez egyrészt a szellem középpontba állításában, másrészt a fejlődés gondolatának átvételében nyilvánult meg. Elhatárolta magát mind a materialista, mind a metafizikai állásponttól,⁴ s lényegében neokantiánus, ismeretelméleti pozíciót foglalt el. Alapvető kiindulópontja Kant volt, de tovább is lépett rajta.⁵

¹ EGYED Péter: Bevezetés. In: *Böhm Károly és a „kolozsvári iskola.”* Pro Philosophia, Kolozsvár-Szeged, 2000. 7-15.

² Vö. ua.

³ Vö. JOÓ Tibor: *Történetfilozófiai alapok Böhm Károly rendszerében.* Szeged, 1929.; KAJLÓS (Keller) Imre: Böhm Károly élete. In: *Dr. Böhm Károly élete és munkássága.* I. köt. Szerk. KAJLÓS (Keller) Imre. Mikes International, Hága, 2006. [Online: Bibliotheca Mikes International, http://www.federatio.org/mikes_bibl.html] Különösen 113-124. EGYED: i. m.

⁴ KAJLÓS (Keller) Imre: i. m. 113-114.

⁵ Vö. KISSNÉ Novák Éva: Az érték, az öntét és a szabadság Böhm Károly filozófiájában. In: *Böhm Károly és a „kolozsvári iskola.”*, i. m. 55-68.

Már mindezekből világosan kitűnik, hogy Böhm-nél ugyanaz a fordulat játszódott le, amely Dilthey-nél, valamint a neokantiánus Windelbandnál és Rickertnél.⁶ Rendszere számos hasonlóságot mutat velük (de tőlük függetlenül jött létre), s leginkább Windelbandéval rokonítható.⁷ Jól illusztrálja nézeteik hasonlóságát az a tény, hogy Windelband számára a történelem az értékelmélet organonja, míg Böhm szerint a történelem az értékelés phaenomenológiája.⁸ Emellett ki lehet még emelni, hogy a neokantiánus felfogásra jellemzően, Böhm-nél is központi helyet foglal el az érték fogalma és a szabadság kérdése, valamint ismeretelméleti kiindulópontjából fakadóan alapvetően a megértés és nem a magyarázat a célja.

Tanulmányomban elsősorban azt kívánom vizsgálni, hogy miként hatott Böhm Károly filozófiai munkássága Ifjabb Révész Imre történetfilozófiájára. A kérdésfelvetés jogosságát Révész teológiai önéletrajzában tett kijelentése is igazolja. Az ekkor már 55. életévében járó historikus ugyanis a következőket írja egykori tanárára visszaemlékezve. „Így lehettem szerencsés, hogy hallgathattam a máig legnagyobb magyar filozófust, Böhm Károlyt. Nem tehetett róla ez a csodálatosan mély és mégis tündöklően tiszta elme, hogy még ő sem tudott filozófussá tenni, mert nem születtem annak. De a szellem és a kultúra lényegét és értékét ma sem tudom másnak látni, és érteni, mint ahogy tőle megtanultam, s történet szemléletem – az emberi megismerés legvégső lehetőségei oldaláról – mindörökre az övében gyökerezik.”⁹

A vizsgálat tárgya Révész 1913-as magántanári értekezése, amely *A tudományos egyháztörténetírás* címet viseli.¹⁰ A munka két nagyobb egységre tagolható. Az első rész a történelem logikai alkatának meghatározását foglalja magában. Ezen belül külön tárgyalja Révész az általános történetfilozófiát és az egyháztörténet-filozófiát. A második nagy egység a Történelmi áttekintés címet viseli, s itt Révész lényegében az egyháztörténet-írás történetét mutatja be. Ennek felépítése és gondolatmenete egy az egyben Böhm, *Az értékelés phaenomenológiája a XV. századig* című munkájának logikáját követi.¹¹ Írásomban én is külön elemzem a két nagy egységet, előbb azonban Joó Tibor munkájára alapozva röviden összefoglalom, melyek voltak Böhm rendszerének a

⁶ Joó Tibor: *Bevezetés a szellem-történetbe*. Franklin Társulat kiadása, Bp., 1935. 103.

⁷ Vö. EGYED: i. m.; UNGVÁRY Zrínyi Imre: Böhm Károly értékelmélete. In.: *Böhm Károly és a „kolozsvári iskola.”*, i. m. 182-196.; Joó: *Történetfilozófiai alapok...*, i. m.

⁸ Uo. 7-8.

⁹ RÉVÉSZ Imre: *Vallomások. Teológiai önéletrajz és válogatott kiadatlan kéziratok 1944-1949*. Szerk. BARCZA József. Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Bp., 1990. 25-26.

¹⁰ RÉVÉSZ Imre: *A tudományos egyháztörténetírás*. Kolozsvár, 1913.

¹¹ BÖHM Károly: *Az értékelés phaenomenológiája a XV. századig*. Hornyánszky Viktor cs. és kir. udv. könyvnyomdája, Bp., 1912.

történetfilozófia terén alkalmazható elemei, illetve kitérek arra is, hogy miként hatott Böhm (Révész mellett) a Kolozsvári teológiai fakultás más alakjaira, *Ravasz László* teológusra és *Makkai Ernő* történészre.

Böhm maga soha nem írt tisztán történetfilozófiai munkát, azonban művei, ahogyan arra Joó Tibor rámutatott,¹² számos olyan, a történetre való utalást és fejtegetést tartalmaznak, amelyek hasznosíthatók a történetfilozófia számára is. Alapvetően historikus beállítódottságúvá teszi rendszerének egyik központi fogalma, az **Öntét**. Ez az öntét ugyanis nem más, mint szellemi valóság, önállóság, önkifejlés. Ebben pedig egyértelműen az idealizmus által megfogalmazott *fejlődés* gondolata nyilvánul meg. Böhm azonban már a pozitívizmus és a biologizmus tanulságait is felhasználta, s az idealizmus fejlődésgondolatát a biológiai evolucionizmussal keresztezte.¹³ Ennek következtében számára nem csak az ember, hanem a növények és az állatok is öntétként jelentek meg. Mindegyik Én, de különböző fejlődési fokon. *„Ilyenformán az egész kozmosz életét egy roppant históriává oldja fel, melynek folyamán az öntét ösztönei fejlenek ki az eddigi legmagasabb fokig, az öntudatos emberig, kiben aztán az önértékek fejlenek tovább alkotásaiban.”*¹⁴

Ez a fejlődés tehát az egyénhez, azaz a cselekvő szubjektumhoz van kötve. Böhm ennek megfelelően gondolatmenetében elkülönítette egymástól a logikai Én és Nem-Én kategóriáit. Ahol az Én nem más, mint a megismerő alany (azaz a szellem), amelyre a külvilág (Nem-Én) kényszerű hatást gyakorol.¹⁵ Ennek egyik eredménye az Én ismerő funkciója általi projekció, a másik pedig a cselekvés, az alkotás, mivel a megismerés sohasem passzív folyamat. Az alkotás viszont magával hozza az *érték* szempontjának megjelenését, amely Böhm rendszerének másik alapvető fogalma. Minden esetben az értéket tartja az alkotás alapjának, s véleménye szerint maga a fejlődés is az értékekre utal. Hiszen az értékelés a tudatosság sajátos jellemzője, a hiány tudatos kielégítése.¹⁶ Joó Tibor szerint ez az értékfogalom nem csak az alkotástól, hanem magától a történet fogalmától is elválaszthatatlan, s Böhm egyik legnagyobb érdemét éppen abban látja, *„hogy nem csupán a történelmi megismerés logikájában ismerte fel az értékszempont döntő voltát, hanem mélyre hatoló tekintetével még szorosabb kapcsolatot vett észre a történet tartalma és az érték között, és pedig olyan kapcsolatot, mely rendkívül biztos magyarázati alapot szolgáltat a történetfilozófia számára és egyben szilárd bázisa lehet a történelmi*

¹² Joó: *Történetfilozófiai alapok...*, i. m.

¹³ Uo. 9.

¹⁴ Uo. 13.

¹⁵ Uo. 16.

¹⁶ Uo. 28-29.

*optimizmusnak, az emberi méltóság öntudatának. Mert az érték nem kívülről kerül be a történet folyamatába, nem misztikus transzcendens hatalom, melyet hiszünk vagy nem hiszünk, hanem teljesen immánens motívum.*¹⁷

Böhm ugyanis az értékelést nem szubjektív tevékenységként értelmezi, hanem objektív, értelmi aktusnak tartja, amely minden esetben kvalitatív.¹⁸ Véleménye szerint minden értékelés feltételezi az abszolút értékes gondolatát, s az érték pedig olyasvalamiből ered, amely önmagában is értékes. Ez pedig egyedül a szellem, azaz az önmagáról tudó, önmagát állító Én. „Az öntudat nemcsak azért értékes, mert nélküle az ideálok soha sem kerülhetnének a világba, hanem azért is, mert nélküle a benne élő substantialitás, való erő nélkül, semmi sem léteznék. Ha mi az öntudatot abszolute értékesnek nevezzük, akkor azt a valóságot imádjuk benne, amely az Énben önmaga tudatára ébredett. Nincs pedig más öntudatos, mint az intelligentia, a szellem. Az öntudatot azért mondjuk a legfőbb értéknek, mert intelligentia, mert szellem.”¹⁹

Böhm tézise szerint az értékelés módjai minden esetben a szellem három fejlődési fokát (érzékiesség, értelem, ész) tükrözik, s ennek megfelelően ezek mellé állította a három különböző értékelési fokot:

1. **Érzékiesség:** a szellem fejlődésének első szintjén az *érzések* uralkodnak. Kép és jelentés még nem válnak szét, tehát még nem történt meg az Én és Nem-Én elkülönülése. A tevékenységek reflexszerűek, a fantáziának tág tere van.²⁰ Ezen a fokon egyedül a *hedonisztikus* értékelés lehetséges. Ekkor az Én magánál marad, csak a saját funkcióit veszi tudomásul. Az érzéki funkció a domináns, értékes az, ami *élvet* okoz.

2. **Verstand** (értelem): a kép és a jelentés már elválik, az értelem az eddigi alkotásokkal szemben bíráló állást foglal el. A valóság és nem a fantázia dönt, az ok-okozati viszonyok válnak meghatározóvá. Az értelem egész világát teszi objektumává és arra törekszik, hogy egységben lásson.²¹ Ezen a fokon már megvalósulhat az *utilisztikus* értékelés, ugyanis az értelem már annyira kifejlődött, hogy az Én háttérbe szorul és a tárgyak önállóan tűnnek fel. A

¹⁷ Uo. 29.

¹⁸ BÖHM Károly: *Az ember és világa III. rész: Axiológia vagy értéktan*. Kolozsvár, 1906. 55. és passim; BÖHM Károly: *Az értékelmélet feladata és alapproblémája*. Magyar Tudományos Akadémia, Bp., 1900. 18. és passim

¹⁹ BÖHM: *Az értékelmélet...*, i. m. 39. Ezt a gondolatot érzékelteti nagyon szemléletesen Böhm alábbi példája: „Az »Ich bin« az öntudat, de az érzés azt jelzi, hogy nemcsak vagyok, hanem valahogyan is vagyok.” BÖHM: *Az ember és világa III. rész...*, i. m. 64-65.

²⁰ BÖHM: *Az ember és világa III. rész...*, i. m. 111-113.; JOÓ: *Történefilozófiai alapok...*, i. m. 45-46.

²¹ BÖHM: *Az ember és világa III. rész...*, i. m. 113-114.

valóság objektív mivoltában domborodik ki és a viszonyaikat is objektív módon emelik ki.²² Nem az élv, hanem a *haszon* válik központi értékfogalommá.

3. **Vernunft** (ész): Böhm szerint a szellem életében ez a jelenleg megvalósult legmagasabb fejlődési fok.²³ Ekkor a szellem saját maga tudatára ébred és a külvilág alkotásaiban is önmagát ismeri fel, azaz szubjektum és objektum nem különül el egymástól. Ezen a fejlődési fokon válik lehetővé az *idealisztikus* értékelés, amely „objektíven állapítja meg a dolgok értékességét azáltal, hogy a maga „haszontalan,” de salaktalan minőségével összeméri.”²⁴ A központi értékfogalom a *nemesség*.

Böhm ezen megállapításainak nem csak az axiológiára, hanem a történelemre nézve is fontos következményei vannak. Böhm szerint ugyanis az értékelés a szellem fejlődési fokától (azaz reflexiófokától) függ, amin pedig a választásunk alapul, amely meghatározza a tetteinket. Ennek következtében az emberi cselekedetekből, tehát a különböző alkotásokból következtethetünk a reflexió fokára.²⁵ Mindezek alapján Böhm az alábbi megállapítást teszi a történelemre vonatkozóan. „*Ha az értékelmelet ki tudja mutatni, hogy az Én különböző fokaival mikép függnek össze az egyes functió értékei; akkor az emberek egyéni és faji alkotásaiból meg lehet állapítani az egyesnek és az emberiségnek abstractió-fokait vagyis fejlődését. A művelődés történelme ezen munka nélkül alaptalanul tétovázik a történelmi tények útvesztőjében; - az egyes karakter megértése sem lehetséges e nélkül. Ennek az elvnek az alkalmazása a história philosophiája, mely lényegében nem egyéb, mint az értékelés phaenomenológiája.*”²⁶

Ahogy fentiekből már világosan kitűnik, Böhm az egyénnek, a szubjektumnak juttatott döntő szerepet, amely szintén historikus beállítottságra utal, hiszen a történet fogalma alatt az ember mindig olyan eseményeket ért, amelyeknek az alanya ő maga.²⁷ Fontos kiemelni, hogy az egyén és társadalom viszonyának meghatározásakor is előbbi helyezi előtérbe, mert egyedül az individuumot tartotta a valóság konkrét formájának. Ebből következően – ellentétben például a Durkheim-féle szociológiai felfogással – a társadalmat nem tekintette önálló organizmusnak, hanem az egyének projekcióinak összekapcsolódását

²² BÖHM: *Az értékelés phaenomenológiája*..., i. m. 3.

²³ BÖHM: *Az ember és világa III. rész*..., i. m. 114.

²⁴ Uo. 182.

²⁵ Uo. 191.

²⁶ Uo.

²⁷ JOÓ: *Történefilozófiai alapok*..., i. m. 24.

(*hatásfonatát*) látta benne,²⁸ amelynek feladata az egyéni fejlődésből következő eredmények fenntartása/megőrzése. „Az egyesnek (individuumok) funkciói magukban bírják értelmüket... ellenben a társadalmi funkciók magukban tekintve értelmetlenek, értelmet csak az egyesnek valamely ösztönétől nyernek.... Vége az egyesnek funkciói egymást tartják fenn.”²⁹ A fejlődés ugyanis csak az egyénben mehet végbe, s ennek fő képviselőit az ún. „történeti individuumokban” találta meg, akik képesek ráeszmélni a fejlődést jelentő ideálra, s ők azok, akik az eredményeket közvetítik az alsóbb rétegek felé. Itt kell megjegyezni, hogy Böhm ezt a fejlődést nem lineárisan fogja fel, hanem megtorpanást és visszaesést is feltételez benne, azaz nem azonosítja a haladással. Amely szintén történeti látásmódra vall, hiszen ezzel eleve kizárja a törvények keresését a történelem folyamatában. „A történelem nem lineáris úton halad, hanem több helyről indul ki egyszerre, amint több helyen volt az emberiség bölcsője is, annál biztosabban jut el a magaslatra, minél több völgyből és minél többen kapaszkodnak fel.”³⁰

Mindezek mellett fontos még kiemelni, hogy Böhm alapvetően *hermeneutikus* álláspontot képviselt. Ez nyilvánul meg akkor is, amikor az ontológia és axiológia közös gyökerét hangsúlyozza az érték fogalmának meghatározásakor. A történelemre és a megértés természetére vonatkozóan azt mondhatjuk el, hogy az ember csak azért értheti meg múltját, mert azt is ember hozta létre, alkotta meg, s ezekben az értékes alkotásokban önmagára ismer (tehát szubjektum és objektum nem esik szét). „Amennyiben már most a mi világképünk tartalmilag és formailag a mi alkotásunk, - annyiban ezen fejtegetések a világfelfogás végső gerincfogalmaira fognak vezetni. Az elért pontból fognak fakadni azon kategóriák, melyekből a kész tárgyi képek állnak; ezen pontban lesz ennél fogva a megismerés *ultima ratiója* vagyis az ontológia forrása. De mivel ugyanő az, aki a világot alkotta, azért benne lesz az alkotások forrása is, amely annak értéket kölcsönöz vagyis itt lesz az axiologia forrása.”³¹

Böhm filozófiai munkássága nem csak a történetfilozófiára hatott termékenyítőleg, hanem a teológiai gondolkodásra is. Minderre *Makkai Sándor* szerint az adott lehetőséget, hogy Böhm kritikai idealizmusa és szubjektív rendszere alkalmas volt a vallásos élmény egészének átfogó tudományos rendszerben való kifejtésére, s úgy volt tudományos és modern, hogy eközben

²⁸ Uo. 30.

²⁹ Uo. 37. (Kiemelés az eredeti szövegben.)

³⁰ BÖHM: *Az értékelés phaenomenológiája*..., i. m. 45.

³¹ BÖHM: *Az ember és világa III. rész*..., i. m. 205.

nem kívánt koncessziókat a vallástól.³² Ennek ékes példáját adja a Böhm-tanítványok, s a Kolozsvári Iskola tagjai közé sorolható református teológus, *Ravasz László* korai munkássága is. Ravasz ugyanis Böhm-rendszerére alapozva fogalmazta meg saját értékteológiai álláspontját,³³ 1907-ben megjelent *Bevezetés a gyakorlati theológiába*³⁴ című írásában. Ebben Böhm azon megállapításából indul ki, miszerint a tudományok ontológiai (elméleti) és axiológiai (gyakorlati) tudományokra oszthatók. S a kivételes böhmi koncepciójára alapozva úgy véli, hogy „a kereszténység, illetve a protestantizmus tartalma és igazságai is az egyén élményeként átélt tapasztalataiban nyilatkoznak meg.”³⁵ Így Ravasz egy olyan kereszténység- és vallásfelfogást határozott meg, amelynek középpontjában a történeti Krisztus alakja és a vallás értékközpontú megfogalmazása állt.³⁶

Böhm Károly köréből mindössze két történész került ki, az egyik *Makkai Ernő*, aki *A történelem megértése*³⁷ című tanulmányában ismertette a Böhm bölcséletére felépíthető történetfilozófia alapelveit. Ahogyan arra Joó Tibor rámutat, már a munka címe (ti. a megértés hangsúlyozása) is jelzi, hogy Makkai a történeti megismerés kérdéseit a kortárs külföldi gondolkodók problémafelvetéseéhez hasonlóan tárgyalja. Makkai történészként saját kora történetelméleti problémáira és vitáira reflektált. Mindezt teljes egészében Böhm filozófiájára, elsősorban axiológiai fejtegetéseire építve tette, de lényegében Dilthey, Windelband, Rickert és Simmel gondolataival rokon nézeteket fogalmazott meg.³⁸ Véleménye szerint, ha elfogadjuk Böhm felfogását, a történetfilozófia (miként a filozófia is) kizárólag ismeretelméleti alapon valósítható meg, ugyanis a filozófia egyetlen célja a megértés, a magyarázat.³⁹ Ennek következtében vonja meg Makkai a történetfilozófia elnevezést egyrészt a pozitivistáktól, másrészt a történeti materializmus híveitől, Marxtól, és a Makkai szerint annak koncepcióját továbbgondoló Lamprechtől is. Előbbiek Comte és Spencer filozófiájára építve

³² Vö. EGYED: *Bevezetés*, i. m. 14.; illetve MAKKAJ Sándor: *Az erdélyi református egyházi irodalom 1850-től napjainkig*. Kolozsvár, 1925.

³³ TÓTH-MATOLCSI László: *Műhely a lehetetlenséghez. Kapcsolódási pontok Bibó István és Ravasz László életművében*. Argumentum Kiadó, 2005. 95.

³⁴ RAVASZ László: *Bevezetés a gyakorlati theológiába*. Kolozsvár, 1907.

³⁵ TÓTH-MATOLCSI: i. m. 106.

³⁶ Uo. 107.

³⁷ MAKKAJ Ernő: *A történelem megértése*. (Böhm Károly bölcsellete alapján felépíthető történetfilozófia alapelve.) In: *Dr. Böhm Károly élete és munkássága*. 3. kötet. A „Madách-Társaság” kiadása, Besztercebánya, 1913. 115-142.

³⁸ JOÓ: *Bevezetés a szellemtörténetbe*, i. m. 104.

³⁹ MAKKAJ: i. m. 116-119.

állították, hogy nem lehetséges a dolgok lényegének megismerése (csak a tüneményeké), ebből következően lehetetlenné tették a megértést.⁴⁰ Az utóbbi felfogás képviselői pedig nem is kerestek magyarázó elvet a történelemben, hanem minden társadalmi jelenséget az ember önfenntartási ösztönére építő gazdasági alkotásokra vezettek vissza.⁴¹ Ezzel szemben Makkai a szubjektum és objektum azonosságát kiemelve, az ember alkotásaiból megállapítható értékek felmutatásában találja meg a kulcsot. Véleménye szerint ugyanis „*a történelem megértése az értékelő végfunkciókban bírja magyarázó elvét*”⁴²

Ahogy a fentebbiekből most már világosan kitűnik, Böhm filozófiai rendszerének átvétele gyakorlatilag egyet jelent Windelband és Rickert felfogásának elfogadásával is, s ebből következően az is elmondható, hogy a böhmi rendszer, egyenesen a szellemtörténeti álláspont elfogadására „kötelez”. Ennek adja szép példáját az általam vizsgált másik Böhm tanítvány, *Ifjabb Révész Imre*, aki egyháztörténészként vált a két világháború közt regnáló szellemtörténet meghatározó alakjává. Révész a történetelmélet kérdéseinek rendszeres kifejtését adta már említett 1913-as kolozsvári magántanári értekezésében.⁴³ Révész ezen írásának történetfilozófiai része filozófiai szempontból nem tekinthető eredetinek, mivel szinte mindent közvetlenül Böhm-től vesz át. Néha oldalakon keresztül majdhogynem szó szerint idézi a filozófust, s sok esetben ugyanazt a gondolatmenetet, példákat és levezetést találjuk nála. Ami mégis újjá és határozottan eredetivé teszi Révész munkáját, hogy Böhm filozófiai rendszerét a történelemre alkalmazza, s olyan elméleti megalapozását adja a szellemtörténeti beállítódásnak, amelyre nem találunk példát az irányzat még olyan jelentős képviselőinél sem, mint *Szekfü Gyula* vagy *Hóman Bálint*. Ezt az újító szempontot emeli ki *Rácz Lajos* is, Révész munkájáról írott bírálatában. „*Szerző a Böhm Károly hatalmas, meggyőző filozófiai rendszerének alapján, a legújabb filozófiai vezérelv: az érték fogalmának felhasználásával egységes és mélyenjáró filozófiai alapot vet a szellemi élet, szellemi történés, szellemi alkotások kimagyarázására, a melyre aztán mint biztos és szilárd talajra építheti fel a történelmet, történetírást s közelebbről az egyháztörténetírást. Előadásának, fejtegetéseinek egyes részei logikusan folynak egymásból, azok a philos. gondolkodásban jártas, fegyelmezett főre vallanak. Alaptételeit nemcsak újdonságuk, hanem szilárd megalapozásuk is ajánlatosakká teszi; s ha egyikük – másikuk még talán hypotetikus értékű is, de bizonyos, hogy azokkal a szerző a legújabb és*

⁴⁰ Uo. 122.

⁴¹ Uo. 133.

⁴² Uo. 142.

⁴³ RÉVÉSZ: *A tudományos egyháztörténetírás...*, i. m.

*legmélyebben járó tudományos fejlődés irányában halad. A történelemtől s közelebbről az egyháztörténelemtől való felfogása oly ideális magaslaton mozog, a melyhez majd csak a jövő történetírása fog közeledni.*⁴⁴

Révész, ahogyan azt Rác Lajos is kiemeli, elsősorban Böhm axiológiáját használta fel, s az **érték** fogalma válik nála meghatározóvá a történettudomány helyének kijelölésénél és tárgyának megállapításánál. Diltheyhez, Windelbandhoz és Rickerthez hasonlóan Révész is élesen elhatárolja a történettudományt a természettudományoktól, mégpedig az értékszempont hiányára hivatkozva. Levezetése viszont egy az egyben Böhm ismeretelmélete és értéktana alapján halad.⁴⁵ Ennek értelmében Révész is a logikai Én-t, azaz a szubjektumot helyezi a középpontba – az ismerés és az alkotás funkcióit tulajdonítva neki – amellyel a Nem-Én világát, azaz a természetet állítja szembe.⁴⁶ Az Én világát az különbözteti meg az előbbitől, hogy képes projekció által utánaképezni és ezáltal megérteni a külvilág képeit. A szellem következő fokán pedig megjelenik az önreflexió képessége, amely nem más, mint az öntudat, amely az értékszempont megjelenését is magával hozza. Ez az öntudat, amely pszichológiai és fiziológiai ösztönökből épül fel, a hiány és kielégedés törvényeinek érvényesülése során a hiány pótlására megalkotja az értékes valót.⁴⁷

Nincs itt másról szó, mint a Böhm által elkülönített ontológia-deontológia, azaz a Sein (van) és a Müssen (kell) világáról.⁴⁸ Ezt a gondolatot viszi tovább Révész, amikor a Sein-t, a tények világát azonosítja a természettel, amelynek megismerésére a természettudományok hivatottak, és szembeállítja vele a Müssen, azaz az alkotások világát, amellyel a történettudomány is foglalkozik. *„Amott a lélekre ridegen ránehezedő, Énünktől független vastörvény rendezte **tények**, emitt ezeknek a tényeknek szabad kombinációjából szőtt **alkotások**, amelyekben a szellem a saját szülőtteire önismer. Amazoknak összességét joggal nevezhetjük természetnek (a puszta »Dasein der Dinge, sofern es nach allgemeinen Gesetzen bestimmt ist« a Kant meghatározása szerint) s a megismerésére törekvő tudományok egységét természettudományoknak; ennek a számára, ha tartalmával, jelentésével tisztában vagyunk is, egységes elnevezést találnunk nem oly könnyű.*”⁴⁹ Ez az a böhmi gondolat, amelyet Révész a történettudomány logikumának meghatározására alkalmaz. Véleménye szerint a

⁴⁴ TTREL Révész hagyaték I. 8. d.

⁴⁵ Ezt maga Révész is megjegyzi egy jegyzetben. RÉVÉSZ: *A tudományos egyháztörténetírás...*, i. m. 7.

⁴⁶ Uo. 6-8.

⁴⁷ Uo. 8-9.

⁴⁸ Vö. BÖHM: *Az értékelmélet...*, i. m. 12.

⁴⁹ RÉVÉSZ: *A tudományos egyháztörténetírás...*, i. m. 10. (Kiemelések az eredeti szövegben.)

szellem értékes és szabad alkotásainak világa, tehát az értékes való az, amely a természettudományoktól való elkülönítés alapját adja. Ennek okán elutasítja a Dilthey által megfogalmazott Naturwissenschaften-Geisteswissenschaften (természettudományok-szellemtudományok)⁵⁰ megnevezést, s helyette Rickerthez hasonlóan a Naturwissenschaften-Kulturwissenschaften (természettudományok-kultúrtudományok)⁵¹ megkülönböztetését javasolja. „*Mi ezt a szabad alkotást, mely differentia specificája a valóság mindent átfogó egészével szemben az értékes valóságnak, **cultivációnak** tekintjük s a nyomán létrejövő világot a **kultúra** fogalmával hisszük legjobban összefoglalhatónak. ... Tény és érték világának, ontológia és axiológia álláspontjának különbözősége ennél fogva a **természet** és a **kultúra** gyökeres megkülönböztetését követeli s természet-, és szellemi tudományok helyett a **természet- és kultúratudományokra** való alapvető felosztást viszi be a tudomány egységébe.*”⁵² Ez egyben azt is jelenti, hogy Révész a történettudományt egy nagyobb tudományegységbe, a kultúratudományok közé sorolja be, tagadva a történettudomány önálló létét. Amiben mégis sajátosnak tartja, az a szempontrendszer és módszere. Böhm meghatározását átvéve a történettudományt olyan tudományként kezeli, amelynek „külön tárgya nincsen, hanem a többi tudományokból veszi s azért nem külön tudomány, hanem külön **szempont**, amelyből a tudományt tekinthetjük.”⁵³

Ezt a külön szempontot Révész a fejlődésben találja meg. S ezzel eljutottunk történetelméleti koncepciójának másik központi fogalmához. Alapvetően itt is böhmi gondolatokkal találkozunk. Révész ugyanis elfogadja Böhm azon megállapítását miszerint a szellem minden esetben arra törekszik, hogy teljes szabadságában kifejtse önmagát.⁵⁴ Mindezt a cselekvő ösztöneinek kielégítése során létrejött értékes alkotásokon keresztül valósítja meg. Mivel azonban soha nem sikerül tökéletesen megvalósítania önmagát, ezért a szellem nem állapodik meg, hanem a folyamatos változás állapotában van. Ezt a gondolatot viszi át Révész a történelemre, amely véleménye szerint a levés, azaz a folyamatos alakulás, fejlődés állapotában van. Ennek megértéséhez egy összkép kialakítása szükséges, amely csakis akkor lehetséges, ha a külsődleges összefüggéseket belső fejlődésükből bontjuk ki. Tehát a múlt csakis fejlődésében tekintve érthető meg, s a történelem ezért Révész számára nem lehet más, mint a fejlődés

⁵⁰ Vö. Wilhelm DILTHEY: Bevezetés a szellemtudományokba. In: *Történetelmélet. II.* Szerk. GYURGYÁK János – KISANTAL Tamás. Osiris, Bp., 134-152.

⁵¹ Vö. Heinrich RICKERT: Kultúrtudomány és természettudomány. In: *Történetelmélet. II.*, i. m. 191-268.

⁵² RÉVÉSZ: *A tudományos egyháztörténetírás...*, i. m. 11. (Kiemelések az eredeti szövegben.)

⁵³ Uo. 21.

⁵⁴ BÖHM: *Az értékelmélet...*, i. m. 53.; *Az ember és világa III. rész...*, i. m. passim

szempontjából vizsgálódó kultúratudomány.⁵⁵ „A kultura tudományai a maguk pozitív és normatív törvényeinek megállapítására kénytelenek felölelni a kultura valóságának egészét, annak tehát nem csak jelenét és (a szabályozás idealitásában, jövődjét, hanem **múltját is**. Jelen és múlt különben is elkülöníthetetlenül torkollik a kultura világában egymásba. Mihelyst valamely kulturadisciplina a tárgyául szolgáló kulturális alkotást – a társadalmi intézményt, a tudományos rendszert vagy a műremeket – nem csak a **puszta létel**, hanem a **levés** szempontjából is vizsgálni kezdi, azonnal, szükségképpen a múltjára is reáveti szemét: legyen az a múlt akár egynapos, akár tízezer esztendő. Tudományosan magyarázni valamely jelenséget, a mi esetünkben valamely kulturális alkotást csakis előállításának törvényeiből lehetséges, amelyekben a közvetlenül érthető ismerési alapelvek speciálisan érvényesülnek: az előállítás pedig maga a múlt, amelyet elszórt, töredékes adatokból a **fejlődés** gondolata sodor össze egyetlen nagy aranyzállá. Ez az aranyzáll, a múlt a maga fejlődésében felfogva: a **történelem**.”⁵⁶

Ennek tudományos vizsgálatához a kiindulópontot Böhm általános értékelmélete adja. Eszerint az emberi szellem életében három különböző fejlődési fok különíthető el (érzék, értelem, ész), hozzájuk társul három különböző értékelési mód (utilisztikus, idealisztikus, hedonisztikus), amelyek az ember értékes alkotásaiban jutnak kifejezésre.⁵⁷ Böhm szerint, – ahogyan arra történeti példát is ad *Az értékelés phaenomenológiája a XV. századig* című munkájában – az egyes emberek, s ezáltal a társadalmak különböző szellemi fejlődési fokon állnak, melyet kulturális alkotásaik tükröznek. Ez tehát azt jelenti, hogy a kulturális alkotásokból közvetlenül következtethetünk a bennük megnyilvánuló értékszempontra és a szellem fejlődési fokára. Révész ezt elfogadva véli úgy, hogy a történelem csak akkor válik tudományossá, ha sikerül az értékelés phaenomenológiájává válnia,⁵⁸ amely egyedülként teszi lehetővé a történelem *megértését*. Az alap pedig, amelyre mindezt fel lehet építeni nem más, mint a történelemben megvalósuló *eszme*. Révész itt ismét Böhmre támaszkodik, mégpedig annak az idea és ideálról vallott felfogására.⁵⁹ Böhm szerint az idea nem más, mint egy olyan fogalom, amely soha nem valósulhat meg, de egy megvalósítandó valóságra vonatkozik, s a tárgya mindig valamiféle érték. Mivel tehát az idea soha nem valósulhat meg, ezért pótlására a szellem

⁵⁵ RÉVÉSZ: *A tudományos egyháztörténetírás...*, i. m. 24-25.

⁵⁶ Uo. 20. (Kiemelések az eredeti szövegben)

⁵⁷ Vö. a korábbiakkal.

⁵⁸ Uo. 24-25.

⁵⁹ Vö. BÖHM Károly: Az «idea» és «ideál» értékelméleti fontossága. *A Magyar Filozófiai Társaság Közleményei*, XV. füzet, 1905.

létrehozza az ideált, amely úgy jön létre, hogy az öntudat a megalkotott képet a fennálló hiány pótlékképével egészíti ki.⁶⁰ Révész azonban munkájában ideák helyett már a történelemben megvalósuló eszmékről beszél. Véleménye szerint ezek az eszmék azok, amelyek a kultúra életét és az értékes alkotásokat vezetik „*a maga fejlődésében s egyúttal azok lesznek értékeinek indexeivé e fejlődés minden fokán. Sem az egyéni sem a socialis alkotások nem mások, mint a mindenkori uralkodó ideák organizált kifejezései, amelyeket tartalmilag a valóság, az élet, a szellem eszméje, formailag korlátlan önkifejtés: a szabadság ideája, mint a két legfőbb idea foglal egybe.*”⁶¹ A tudományos történetírás pedig ezeknek a történelemben megnyilvánuló eszméknek a megismerése által válhat megértő tudománnyá, s juthat el az értékelés phaenomenológiájáig. Révész szerint ez a módszer vonatkozik a történetírás minden ágára. Így az egyetemes kultúratörténetre, a nemzeti kultúrtörténetre, az egyes kulturális alkotások vizsgálatára és a biográfiára is.⁶²

Ahogy a fenti gondolatmenetből láttuk, Révész a kultúrtudományok, azon belül a tudományos történetírás alapját a böhmi általános értékelméletben találta meg. Ezen az alapon szállt szembe többek között Dilthey álláspontjával, aki véleménye szerint hibásan keresi a szellemtudományok alapját a pszichológiában, figyelmen kívül hagyva az érték szempontját. Ugyanis a pszichológiai vizsgálatok éppen az érték és az értékelés természetéről nem adnak tájékoztatást, mivel a pszichológia a természettudományokhoz tartozik és ebből következően a lelki „tüneteményeket” természettudományos módszerekkel vizsgálja.⁶³ Hasonló okból kifolyólag fogalmaz meg kritikát Lamprechtrel⁶⁴ és Lacombe-bal⁶⁵ kapcsolatban is. Mindkettejükben közös, hogy a történelemben pszichológiai magyarázatot keresnek. Előbbi Révész szerint bár alapvetően jó nyomon jár akkor, amikor a közösség lelki életének elemzésével foglalkozik, de épp az érték gondolatának központba állítása hiányzik nála. Munkáiban ugyanis a kultúra alapját alkotó értékes alkotások helyett a kielégedés világtörvényeire építő passzív lélektani folyamatokra helyezi a hangsúlyt.⁶⁶ Nincs ez másként Lacombe esetében sem, aki teljes mértékben figyelmen kívül hagyja az érték

⁶⁰ RÉVÉSZ: *A tudományos egyháztörténetírás...*, i. m. 28-29.

⁶¹ Uo. 29. (Kiemelés az eredeti szövegben)

⁶² Uo. 30.

⁶³ Uo. 12.

⁶⁴ Lamprecht-hoz vö. Karl LAMPRECHT: Modern történettudomány. In: *Történetelmélet. II.*, i. m. 269-280.

⁶⁵ Lacombe-hoz vö. Paul LACOMBE: A történetírás mint tudomány. In: *A történetírás mint tudomány. A történetíró hivatás kialakulása a XIX. századi Franciaországban.* Szerk. LAJTAI L. László. Napvilág Kiadó, Bp., 2007. 334-350.

⁶⁶ RÉVÉSZ: *A tudományos egyháztörténetírás...*, i. m. 27.

szempontját az általa bevezetett *intézmény*⁶⁷ fogalmának meghatározásakor.⁶⁸ Velük szemben Révész Böhm Károly általános értékelméletét tartja a tudományos történetírás egyetlen lehetséges alapjának. „Éppen azért mi a történelem pszichológiai rugóinak kutatását egymagában még történetmagyarázatnak s így tudományos történetírásnak sem tarthatjuk: ilyen szerintünk csak azon az axiológiai alapon lehetséges, amelyet az előbbieken vázolt módon a Böhm rendszere nyújt s amelynek a Rickert kultúraelmélete és a Grotenfelt vizsgálódásai csak más-más oldalról való igazolását szolgáltatják.”⁶⁹

Révész, miután ebben a formában meghatározta a professzionális történetírás logikai alapjait és követelményeit, tért át tulajdonképpen tárgya: az egyháztörténet-írás kifejtésére. A legalapvetőbb probléma, amellyel szembe kellett néznie, hogy hogyan határozható meg tudományként ez az addig alapvetően szubjektívnek tartott diszciplína. Révész dolgozatában teljesen elhatárolta magát az egyháztörténet azon irányzatának képviselőitől (Weinel, Duhm, Rohde), akik kizárólag a szubjektív vallásos élmény vizsgálatára építettek.⁷⁰ Velük szemben az egyháztörténet objektív voltának igazolására tett kísérletet, a böhmi értékphaenomenológiai alapokon felépített világi történetírás elveinek az egyháztörténet-írásra való kiterjesztésével/átültetésével.

Révész a vallást is a kultúra összefüggésein belül helyezi el, s az egyháztörténet esetében is az *érték* fogalmát - mint a szabad alkotásokból felépülő kultúra egészének logikai alapját – állítja elemzése középpontjába.⁷¹ Böhm megállapításait segítségül hívva igazolja, hogy a vallás nem külön érzék az emberben, amelyet vagy elfogadunk, vagy nem. Valamint, hogy speciális értékjelzője, a szentséges, és a vallásos szellem eszméje (ideája), az isteneszme ugyanúgy a szellem önfenntartását szolgálják, mint a tökéletes ideája. Böhm koncepciója szerint ugyanis az értékelés ontológiai feltétele a tökéletesség (az igaz, a jó és a szép összessége), illetve az arról való tudatunk.⁷² Ez azonban a

⁶⁷ Lacombe az esemény és az intézmény fogalmait állította szembe. Szerinte eseményről beszélünk akkor, ha egy történelmi tény az egyedisége szempontjából vizsgálunk. Ez azonban nem alkalmas a tudományos vizsgálatra, mivel a tudomány feladata a hasonlóságok (törvények) megállapítása, az esemény pedig lényegében véletlennek tekinthető. Ezzel szemben az intézmény emberi cselekedetekből áll. Bár minden intézményt egy ember hoz létre, ha általánossá válik, intézmény lesz belőle (pl. bencés rend). Lacombe szerint az intézmény tehát egy olyan esemény, amely sikerrel járt. A történettudomány feladatának pedig ezen intézmények vizsgálatát tekintette. LACOMBE: i. m.

⁶⁸ RÉVÉSZ: *A tudományos egyháztörténetírás...*, i. m. 27-28.

⁶⁹ Uo. 28.

⁷⁰ Uo. 52.

⁷¹ Uo. 38.

⁷² BÖHM Károly: *Az ember és világa. IV. rész: A logikai érték tana*. Mikes International, Hága, 2006. [Online: Bibliotheca Mikes International, http://www.federatio.org/mikes_bibl.html]

valóságban elérhetetlen, csupán relatív viszonyjelzőként funkcionál bármilyen fix tartalom nélkül. Így „*A tökéletesség ennél fogva relatív viszonyjelző, mely magában véve tartalmatlan; csak azt fejezi ki, hogy az objectiv vagy actualis tárgy az Én erőfoki és tartalmi skáláján áll. Minden concret tartalomról állítható, de magának nincs tartalma; az érzés, melyben nekünk nyilvánul, a congruentia és divergentia érzése, mely fenn áll az Én öntudatának ereje s tartalma és az elébe állított objectiv kép között*”⁷³ Ehhez a tökéletességedeahoz járul Böhmnél a szentséges fogalma, amely a vallás értékjelzője, de nem külön értéket jelent, hanem a mindenkori legmagasabb értékek az igaz, a jó és a szép összességét. Ami azt is maga után vonja, hogy a vallás nem külön érzékként adott az emberi szellem számára, hanem olyan helyet foglal el, mint a tökéletességedeah vagy az érték gondolat. „*A szentséges ennél fogva nem ismereti tárgy, melyet külön érzéssel kellene megragadnunk; csak azon képesség kell hozzá, hogy az értéknek fogalmát teljes határozott summitásában elképzeljük. Minthogy pedig ez... minden becslésnél tényleg megvan, azért a »vallás« mindeniben benne rejlik; még pedig nem mint külön érzék, hanem mint praeformált pszichológiai processus és mechanizmus. De tartalmát nem ekstasissal, hanem egyszerű logikai munkával kell megállapítani. ... A »szentséges« ennél fogva nem valami külön valóság, sem a **valóság attribútuma**, mely hozzá realiter tapad, – hanem csak a **hatás**, melyet a tökéletes valóság bármely esete bennünk fölkeltett s mely specifikus formában akkor »vallási«-nak neveztetik, amikor a perfectiónak totalitását elképzeljük.*”⁷⁴

Révész ezekre a gondolatokra építve azt a következtetést vonja le az egyháztörténet logikájával kapcsolatban, hogy az lényegében megegyezik a világi történetírással. Hiszen a vallásos szellem számára is, amely az isteneszmét vetíti ki magából, a legfőbb cél a tökéletesség, önmaga teljes szabadságában való megvalósítása. Itt is megjelenik a hiány és a kielégedés, s a szellem önmaga fenntartására törekszik, amelyet szintén a szabad alkotások révén valósít meg. Ez egyben azt is jelenti, hogy a vallás ezeknek a vallásos szellem által létrehozott értékes alkotásoknak a következtében válik történetileg megfoghatóvá és tudományosan vizsgálhatóvá. S az egyháztörténet-írásnak, ha tudományos akar lenni, a vallásos élmény ezen objektívvá vált kifejezési formáit, az intézményeket, a tant, a teológiát, az egyházat, a művészetet stb. kell tanulmányoznia a szubjektív, misztikus vallásos élmény helyett. „*Mindig csak*

⁷³ Uo. 27.

⁷⁴ BÖHM: *A logikai érték tana...*, i. m. 29. (Kiemelések az eredeti szövegben). Lényegében Révész ugyanezt ismétli meg: „*Így a vallás nem külön ága a mindenkori emberi kultúrának (a tudomány, a művészet, a socialis élet mellett): hanem az egésznek alapjához való viszonyulás nyer benne kifejezést a tökéletesség távlatában.*” RÉVÉSZ: *A tudományos egyháztörténetírás...*, i. m. 41.

objectivált kifejezési formái, – személyes dokumentum vagy történelmi feljegyzés – amelyekben a subjectum vagy egy, vagy más tekintetben okvetlenül **kora objectiv eszmévilágának hatása alatt** jelenik meg. Itt is **alkotásokkal** van tehát már dolgunk, amelyekből az alkotóerőre, több vagy kevesebb biztonsággal már csak **következtetni lehet**.⁷⁵

Ezeket az alkotásokat az egyes nagy egyéniségek, a különböző népek stb. hozzák létre, a vallásos szellem fejlődési és értékelési fokának megfelelően. Tehát a kereszténység is a folyamatos alakulás (werden/levés) állapotában van és különböző fejlődési szakaszok figyelhetők meg benne, amelyek megértéséhez, egy összkép kialakításához – akárcsak a világi történetírás esetében –, szintén az **eszmék** nyújtják az alapot. „Ezek az eszmék és a nekik megfelelő ideálok vezérlik a történetírót úgy a személyiségek, mint az intézmények s a vallásos szellem egyéb alkotásai vizsgálatánál; a korok képébe ezek visznek bele világosságot és egységet s ezek jelzik fejlődésének útját.”⁷⁶

Mindezekből egyértelműen következik, hogy Révész szerint az egyháztörténet is csak akkor válhat tudományossá, ha az értékelés phaenomenológiájává válik. „**Elemi követelmény, hogy mindenféle egyház, illetve vallástörténet csak egyetemes kulturatörténeti (értékphaenomenológiai) keretben felelhet meg a tudományosság igényeinek. ... A tudományos „egyháztörténetírás” tehát: a keresztény vallásos szellem fejlődéstörténete; vallástörténelem értékphaenomenológiai alapon.**”⁷⁷

Révész dolgozata második – lényegében önállóan is tekinthető – nagy egységében a fentebb kifejtett elméleti szempontok gyakorlati alkalmazását valósítja meg. A Történelmi áttekintés című fejezet ugyanis nem más, mint az egyháztörténet-írás történetének értékphaenomenológiai bemutatása. Mindenképpen kiemelendő, hogy Révész valamiféle összkép kialakítására törekszik, s munkája – bár követi a kronologikus rendet – elemző jellegű, s nem merül ki pusztán a szerzők és műveik felsorolásában.

Historikusunk a történetírás történetében *Bernheim Lehrbuch*-ja⁷⁸ alapján 3 fejlődési fokot különít el: elbeszélő vagy referáló, pragmatikus, valamint genetikus történetírás. Ezeket azonban már böhmi értékelméleti szempontok/kategóriák segítségével jellemzi (azoknak felelteti meg). Így az elbeszélő történetírás, a népek szellemi életének legalacsonyabb fejlődési fokán

⁷⁵ Uo. 52. (Kiemelések az eredeti szövegben.)

⁷⁶ Uo. 56.

⁷⁷ Uo. 56. (Kiemelések az eredeti szövegben.)

⁷⁸ Ernst BERNHEIM: *Lehrbuch der historischen Methode und der Geschichtsphilosophie: mit Nachweis der wichtigsten Quellen und Hilfsmittel zum Studium der Geschichte*, Leipzig 1908.

valószínűleg meg a hősdalban, amelynek elsődleges célja a gyönyörködtetés.⁷⁹ Azaz, akárcsak a hedonisztikus értékelés esetében, itt is az számít értékesnek, ami *élvet* okoz. Ezzel szemben a pragmatikus történetírás az értékelés magasabb fokát tükrözi, ugyanis az adott nép vagy nemzet politikai, gazdasági és társadalmi élete már az objektív utilizmus fokán áll. A történetírásban mindez az objektív ok-láncok és az ok-okozati összefüggések keresésében jut kifejezésre. Azonban még mindig nem tekinthető tudományos álláspontnak, mivel ez a történetírás saját korának kategóriáit alkalmazza a múltra, ennek következtében, bár az objektivitásra törekszik, szükségképpen szubjektív lesz.⁸⁰ Révész a legmagasabb foknak a genetikus történetírást tekinti, amelynek középpontjában már az önérték, azaz a szellem egyedülálló méltóságának gondolata áll, s az alapvető célt a magyarázat helyett a megértés jelenti. *„Csak ezen az állásponton tűnhetik föl a vizsgálódó szem előtt a történelem is szelleminek, egységesnek, fejlődőnek: nem oktató példák közvetlenül hasznosítható s a historikus kénye-kedve szerint forgatható halmazának többé, hanem önértékű alkotások szervesen, bensőleg összefüggő egészének, amelyben – az egyéni különbségek százféleségén át is – fölismerhető a közös lényeg, a fejlődő szellemi tartalom.”*⁸¹

Révész tehát a történetírás történetében is az értékelés, vagyis a szellem fejlődését látja, amely a történetírók munkáiban, mint értékes alkotásokban jut kifejezésre. Mindez, illetve az egész munka felépítése több ponton is kísérteties hasonlóságot mutat Böhm már többször említett *Az értékelés phaenomenológiája a XV. századig* című munkájával. Ebben Böhm axiológiája gyakorlati megfogalmazását adja történeti anyagra lefordítva. A munka meglehetősen vázlatos, azonban átfogó és elemző jellegű, s Joó Tibor ezek miatt egyenesen a szellemtörténet egyik korai kísérletét látja benne.⁸²

Révész, ahogyan azt az imént láttuk, átveszi a hármas tagolást, emellett a böhmi fogalomrendszert, illetve a filozófus azon megállapítását, miszerint az idealisztikus értékelés, illetve annak lehetősége a keresztény vallás megjelenésével vált lehetővé.⁸³ Böhm szerint ugyanis, míg a keleti és a klasszikus népek a hedonisztikus-utilisztikus értékelés fokán állnak (közülük a római kultúrát tekinti a csúcshoz, amely képes volt a tisztán utilisztikus értékelés megvalósítására, amely többek között olyan alkotásaiban nyilvánul meg, mint a római jog vagy a senatus), a keresztény vallás megjelenése, s elsődlegesen Jézus fellépése már magával hozza az öntudat kialakulását és a szellem középpontba

⁷⁹ RÉVÉSZ: *A tudományos egyháztörténetírás...*, i. m. 59.

⁸⁰ Uo. 59-61.

⁸¹ Uo. 61.

⁸² JOÓ: *Bevezetés*, i. m. 103.

⁸³ BÖHM: *Az értékelés phaenomenológiája...*, i. m. 24.

állítását. Ugyanis Jézus „*Isten és az ember lényeges azonosságát ragadta meg: az Isten szellem, s szellemileg kell őt imádnia. Ennélfogva a legnagyobb értéket a szellem képezte*”⁸⁴ Ezek a gondolatok azonban ekkor még nem terjedhettek el, mert Jézus környezete (egyrészt a római birodalom, másrészt a héberek) az objektív utilizmus értékelési fokán állva nem tudták befogadni mindezt, s Jézus tanításaiból is egy utilista vallást csináltak. Szépen tükrözi ezt az is, hogy a keresztény egyházszervezet világi mintára rendezkedett be saját pozícióinak megerősítése érdekében. Alapvető változást csak a német reformáció hozott ebben, amely felfedezte az individuuum döntő fontosságát. Böhm mindebben vezető szerepet tulajdonít a germán fajnak, amely képes volt eljutni a szellem legmagasabb fokára, amely a 19. századi német idealizmusban tetőzött be.⁸⁵

Révész ugyanezt a fejlődési utat járja be munkájában a keresztény történetírás 5. századi megjelenésétől kezdve a 19. század első felétől felbukkanó német idealizmus és az abból táplálkozó genetikus történetírás hatalomra jutásáig. A leghosszabb a pragmatikus történetírás időszaka, amely az 5. századtól a 19. század első feléig tart. Ebben azonban nem egy lineáris fejlődési sort lát Révész, hanem alakulást, amelynek során megtorpanás és visszaesés is megfigyelhető. Ennek megfelelően több szakaszt különít el, amelyek részben összecsengenek a Böhm által felvázolt korszakhatárokkal.

Az első *föltétlen vallásos* vagy *egyházi pragmatizmus*, amelyet időben az 5. és a 11. század között helyez el. Révész szerint az ekkor született munkák alapvető célja, hogy történetileg igazolják az eretnenség igényeinek semmis voltát és az egyházközösségből való kizárásukat. A korszak ikonjának Augustinust tekinti, akinek *De civitate Dei* című munkája az egész időszak történetírásának legfőbb jellemvonásait tükrözi.⁸⁶ Ennek egyik jellemzője a metafizikai álláspont, amelyet Révész ismeretelméleti pozíciójára hivatkozva tart alkalmatlannak a történelem tudományos magyarázatára. Meghatározó emellett a történelem dualisztikus felfogása, amely lehetetlenné teszi a fejlődés szempontjának megjelenését, s helyette természetfölötti magyarázatot ad. Augustinus ugyanis az egész világtörténetet az üdvtörténetben oldja fel, amelyben a cél kezdettől fogva biztos, a történet tartalmát pedig két ellentétes erő a civitas Dei és a civitas Diaboli küzdelme adja.⁸⁷

Ehhez képest egy területen hoz változást Révész szerint a 12-15. századig terjedő időszak. Ekkor ugyanis a gazdasági élet tagolódásával és a világkép kitágulásával csökkenésnek indul az egyház kizárólagos vezető szerepe, s a

⁸⁴ Uo. 44.

⁸⁵ Uo. 43-44.

⁸⁶ RÉVÉSZ: *A tudományos egyháztörténetírás...*, i. m. 76.

⁸⁷ Uo. 72-74.

phantastikus utilizmus helyére a *saecularis utilizmus* kerül.⁸⁸ Ez az értékelés terén végbement fordulat a történetírásban az egyháztörténet-írás és a világi történetírás szétválásában csapódik le, illetve a világi szempontok egyháztörténet-írásban való megjelenésében.

A következő szakasz, amelyet Révész az *új pragmatizmus* időszakának nevez, a 16. században a reformáció megjelenésével kezdődik és a felvilágosodás megjelenéséig tart. Böhmhöz hasonlóan a reformáció legnagyobb érdemét az önérték megjelenésében és a fejlődés gondolatának megalapozásában látta. „*Ha az egyház életének történetét egyetlen nagy és absurd kérdőjelle és absolut csodává változtatni nem akarták, meghamisítani pedig még kevésbé, akarva, nem akarva kénytelenek voltak elismerni a vallásos jellemek és gondolatok egyéni különbségének bármi csekély jogát, - ebben az elismerésben pedig már az önérték s vele a fejlődés gondolata ütött rést a pragmatikus constructio áttörhetetlennek hitt vasfalán.*”⁸⁹ A református történetírás terén Luther fellépésétől kezdve lehetővé vált egy a teokratikus történetfilozófiától független történetírás kialakulása. Az ekkor született munkák még mindig transzcendens magyarázatot adnak, de már megjelenik a forráskritika (*Flacius Mátvás*) és *Johann Carion* munkája kísérletet tesz az egyházi és világi történet közös szempontú, de egymástól elkülönített tárgyalására.⁹⁰ Emellett jelentkezik a református történetírás egy másik ága is, amely elsősorban az individualizmust mélyíti, s a személyiség teremtő erejét emeli ki, lényegében az előző ágat egészítve ki. „*Erasmus óta a vallási subjectivismus ez eszméi szüntelenül élnek és hatnak a protestantizmusban, mint valami kifogyhatatlan erejű kovász. Akár úgy jelentkeznek, mint a vallásos érzületnek a rajongásba átcsapó subjectivismusa; akár úgy, mint a vallás tartalmát philosophiailag felfogó észnek önmagára ismerése; hatásuk végső elemzésben egy, mert a protestantizmus legnemesebb örökségét: a szellem önértékének, az intelligentia méltóságának gondolatát mélyítik folyamatosan.*”⁹¹

Révész szerint ehhez a sok szempontból már előremutató korszakhoz képest jelent visszaesést a felvilágosodás megjelenésével kialakult *racionalista egyháztörténet-írás*. Ennek következtében az individuum ismét háttérbe szorul és az ész helyett kizárólagosan az értelem kerül előtérbe, amely visszaesést jelent az értékelés fokozatában is, hiszen az utilizmus tör előre az idealizmus

⁸⁸ Uo. 76.

⁸⁹ Uo. 91-92. (Kiemelések az eredeti szövegben.)

⁹⁰ Uo. 84. Révész a református irányzatok mellett említést tesz a jezsuita forrásgyűjtő iskoláról és főbb képviselőiről (Baronius, Mabillon, Claude Fleury stb.) valamint a francia legistákról (Bodin), s náluk is a forráskritika megjelenését emeli ki.

⁹¹ Uo. 100.

helyett. Révész felhívja a figyelmet arra, hogy a történetírás történetében hagyományosan ezt az időszakot nevezik pragmatikus történetírásnak, azonban véleménye szerint már az 5. század óta a pragmatizmus a vezérlő elv. A különbség mindössze abban áll, hogy most az egyházi ortodoxia korlátolt pragmatizmusa helyett a felvilágosodás egyetemes valláserkölcsei és polgári pragmatizmusa lesz a történetfelfogás uralkodó szempontja.⁹² Ennek alapján sorolja egy csoportba az alábbi egyháztörténészeket: Walch, Schröckh, Spittler, Planck, Henke. Mindre egyaránt jellemzőnek tartja, hogy az eseményeket ok-okozati összefüggésekben mutatják be „*a közösség, a milieu, az általános eszmék, a korok, a népek, a vallásos típusok jellemének különbözősége mondhatni teljesen ismeretlen a felvilágosult pragmatizmus egyháztörténetírói előtt. Szinte teljesen „zeitlos” személyiségek váratlan, véletlen kezdeményezéséből, szenvedélyeiből, terveiből, kicsinyes vagy nagyszabású céljaiból szövik össze az egyháztörténelem egész gazdagságát.*”⁹³ Ennek következtében, noha az objektivitás a céljuk, mégis szubjektív történetírást valósítanak meg. Mindezek ellenére három szempontból előremutatónak ítéli meg a korszak pozitívista egyháztörténet-írását. Egyrészt azért, mert lehetővé tette a polemikus és dualisztikus történetfilozófia kiküszöbölését, másrészt, mert kialakította az objektív történeti kritikát, s végül, mert bevezette az immanens történetmagyarázat szempontját.

Ehhez a „történetietlen” korszakhoz képest jelent változást a 19. század első felében fellépő német idealizmus és az annak folytatásaként jelentkező romanticizmus, amelyek filozófiai vívmányait Révész meghatározónak tekinti az emberi szellem fejlődésének szempontjából. Ekkor vetik meg ugyanis a szellem abszolútságának és önértékének logikai alapjait. „*A dialektikai kritika tűzpróbáján fényesen keresztül megy Kantnál; fejlődő mivoltára rávilágít a Herder intuitiója; ez alapokon aztán Fichte, Schelling és főképpen Hegel filozófiai rendszerbe dolgozzák föl s a lét és a világmegismerés középpontjába logikai biztonsággal állítják oda az öntudatos szellemet.*”⁹⁴

Révész szerint bár az idealizmus történetfilozófiája meglehetősen egyoldalú, mégis ez tette lehetővé a genetikus történetírás kialakulását, azaz a történetírás, mint tudomány létrejöttét. Ennek ékes példáját adja a világi történetírás terén többek között *Niebuhr, Humboldt, Bopp* és *Ranke* munkássága. Azonban a német idealizmus azért különösen fontos Révész számára, mert úgy véli, filozófiája elősegítette az egyháztörténet-írás fejlődését is, azzal, hogy a

⁹² Uo. 117.

⁹³ Uo. 119.

⁹⁴ Uo. 123.

vallásnak önálló helyet jelölt ki a történettudományon belül. Ezen a téren kiemelkedő szerepet tulajdonított *Kant*nak, *Hegel*nek és *Schleiermacher*nek.⁹⁵

Az egyháztörténészek többsége a hegeli teológiából táplálkozott (pl. Marheineke vagy Neander Ágost) s ennek következtében már, – a Révész által a megértés alapjának tekintett – *eszmék* fejlődését helyezték vizsgálódásaik középpontjába. Közülük Révész *Ferdinand Baur* munkásságát emeli ki, akit jelentőségét tekintve Niebuhr és Ranke mellé helyez.⁹⁶ Szerinte ugyanis Baur volt az első az egyháztörténet-írás történetében, aki „eredményesen és maig felül nem múlt egységben kísérté meg az egyháztörténelem objectiv-immanens magyarázatát.”⁹⁷ A megértés alapvető feltételeként ugyanis a történelem központi eszméjének megtalálását jelölte meg, amelyet ő az egyháztörténelemben az egyház eszméjében talált meg. Ezt az „egyházat” Baur nem azonosította semmilyen konkrét intéccióval, ezáltal hasonló történetmagyarázati elvhez jutott el, mint a hegeli történetfilozófia államfogalma. Emellett a hegeli párhuzamot erősítette az is, hogy Baur az egyház eszméjét úgy azonosította a keresztény szellemmel, ahogyan Hegel az államot a népszellemmel.⁹⁸ Révész szerint a döntő szempont azonban az volt, hogy Baurnak sikerült világosan rámutatnia a történeti *fejlődés* lelkére. Mindez tükröződött abban, hogy a történetivé váló kereszténység eszméje nála már az abszolút érték gondolatot mutatta fel, illetve abban, hogy a keresztény szellem alkotásainak (tan, alkotmány, kultusz stb.) fejlődéstörténetét az egyház eszméjének fejlődéséből magyarázta. Ezzel pedig bár hegeli alapokon, de az egyháztörténet-írás értékphaenomenológiai, azaz tudományos feldolgozásának programját fogalmazta meg. Tehát egy eszméssel és az értékelés fejlődésével magyarázó tudományos keresztény vallástörténetet. Révésznek azonban ez sem volt elfogadható. Bármennyire tekintette ugyanis előremutatónak Baur gondolatait, elutasította az általa képviselt hegeli objektív idealizmust, s helyette a böhmi axiológiai szubjektív idealizmus álláspontjára helyezkedett.⁹⁹

Mindezekből világosan kitűnik, hogy Révész Imre az egyháztörténet-írás történetének bemutatása során is a kolozsvári filozófus rendszerére támaszkodva pozicionálta magát és az ennek alapján felépített történetfilozófiai álláspontból szemlélte és értékelte a megelőző korok egyháztörténeti munkáit/irodalmát.

⁹⁵ Uo. 125.

⁹⁶ „E tekintetben is éppúgy, mint történetmagyarázati alapelve s objectiv conceptiója révén, méltán áll érték és jelentőség dolgában... Niebuhr és Ranke mellett.” Uo. 141.

⁹⁷ Uo. 135.

⁹⁸ Uo. 137.

⁹⁹ Uo. 139-140.

Végezetül, a magántanári értekezés egészét egyben tekintve kell megvizsgálunk, milyen következtetéseket vonhatunk le mindebből Révész Imre munkásságára vonatkozóan. Azt a fentiek alapján biztosan kijelenthetjük, hogy Révész Böhm filozófiai rendszerét és annak központi fogalmait (fejlődés, érték, eszme) felhasználva alakította ki saját történetfilozófiai koncepcióját, mégpedig úgy, hogy mindemellett széleskörű ismeretekkel rendelkezett kora történetfilozófiai irodalmával kapcsolatban is. Ennek megfelelően tudatosan reflektált kora külföldi történetelméleti vitáira/problémáira és határolta el magát a pozitívista Lacombe-tól vagy Lamprechttől, s foglalt el egy a Rickertéhez legközelebb eső álláspontot. De mindvégig hangsúlyozva, hogy nézetei Böhm felfogásából táplálkoznak.

A Révész által kialakított történetelméleti pozíció, – nagyrészt a böhmi filozófia jellegzetességeiből fakadóan – egyben a később kiteljesedő szellemtörténeti felfogásának elméleti megalapozását és első megfogalmazását is jelenti. Erre utal a szellemtörténetre kifejezetten jellemző eszmék középpontba állítása, de az átfogó kép kialakítására és a kultúra egészének vizsgálatára való törekvés, valamint a természettudományok magyarázó igényével szemben a megértés hangsúlyozása, azaz egyfajta hermeneutikus álláspont elfoglalása is.¹⁰⁰ Ezeknek az elveknek a történetírói gyakorlatban való alkalmazására volt kísérlet a Történeti áttekintés című fejezet, amelyben Révész a szerzők és műveik felsorolása helyett kifejezetten egy összkép kialakítására törekedett. Hogy mindez a 20. századi magyar történettudományban, pláne az egyháztörténet-írás terén mennyire újnak számított, azt szépen jelzi *Marton János* Révész dolgozatáról írott bírálatának azon megjegyzése, miszerint Révész, bár dicséretes munkát végzett, de hasznos lett volna, ha megadja az egyháztörténeti irodalom pontosabb könyvészeti összeállítását. *„Igy az egyháztörténelem irodalmát szerzőnél nagyobb terjedelemben irodalmunk még nem dolgozta fel s ismételjük, hogy ezt megkapó módon végezte – de most irodalmunk csak széles távlatu jellemzését kapta meg az egyháztörténelem irodalmának a pontosabb, mondjuk könyvészeti összeállítását még valakinek meg kell írni.”*¹⁰¹ Tehát a bíráló még mindig az adatok döntő szerepét hangsúlyozza az átfogó értelmezéssel szemben. Szintén Révész szemléletének újszerű voltára utalnak a munkával kapcsolatos tudományos reflexiók, jobban mondva azok teljes hiánya. Bár mind a *Századok*,¹⁰² mind a *Protestáns Szemle*¹⁰³ közölt írást az értekezéséről,

¹⁰⁰ A szellemtörténet összefoglaló áttekintéséhez vö. ERŐS Vilmos: A szellemtörténet. *Valóság* LI, 2008. 5. sz. 20-35.; illetve JOÓ: *Bevezetés*, i. m.

¹⁰¹ TTREL I.8.d. Révész hagyaték. Bírálati előterjesztés.

¹⁰² DR. KRISTÓF György: Révész Imre: A tudományos egyháztörténetírás. *Századok* XLVIII, 1914, 6. sz. 523-524.

ezek nem foglalkoztak érdemben a munkával. Elismerően szólnak róla, kiemelik újszerű voltát és Böhm hatását, de a történetfilozófiai kérdésekhez nem szólnak hozzá, csupán többnyire Révészt idézve ismertetik pár mondatban a munkát. A komolyabb elméleti vitákra majd csak a húszas évek végén – harmincas évek elején kerül sor, összefüggésben azzal a szellemtörténet létjogosultságáról folytatott vitával, amely Hóman Bálint és Szekfű Gyula *Magyar Története* kapcsán alakult ki.

Pálma Gyimesi

Károly Böhm's Influence on Imre Révész's Theory of History

Károly Böhm, a professor of philosophy in Cluj-Napoca (Kolozsvár) is recognized as an outstanding figure of Hungarian history of Philosophy. He was the first person intellectual in Hungary to develop a separate system of philosophy and his students formed an important intellectual circle called Kolozsvári Iskola. Böhm's system is related most closely to Neo-Kantian concepts and it contained many ideas which can be applied in historical thinking as well. Relying on the work of Tibor Joó the first half of this paper points out those elements of Böhm's concept, which could also be used by philosophers of history. Besides it will very briefly touch upon the effect Böhm had on certain members of the Faculty of Philosophy in Cluj-Napoca (Kolozsvár), such as László Ravasz and Ernő Makkai. The second part focuses on Imre Révész, a Protestant church historian and a prominent member of the predominant school of intellectual history in the Interwar Period, and also on how he used Böhm's system in his treatise entitled *The Scholarly Historiography of Church History* to define philosophy of history in general on the one hand and philosophy of church history on the other. Or in other words: how he used this system to develop his own concept of philosophy of history.

The last chapter of his work entitled *Historical Overview*, which can also be seen as a separate unit, is especially important, because, as my paper demonstrates, in his final chapter Révész put his theoretical principles in practice as he presented a concrete historical reality: the history of the historiography of church history.

¹⁰³ Sz. M.: Révész Imre: A tudományos történetírás. *Protestáns Szemle*. XXV. évf. 1913. 458-460.

Bodnár Erzsébet**Elmaradottság és haladás.****Az orosz állam átalakításának programja és a reformpolitika eredményei a 19. század első évtizedében***

Az állami funkciók konkrétságukban – a történeti adottságtól függően – eltéréseket mutatnak; más-más a helyük, szerepük a különböző társadalmi berendezkedésekben. Az állami funkciók között különös jelentősége van az állam önépítő és önfejlesztő szerepének. Az állam önerősítő tevékenységét szorgalmazza a szükségletekhez való igazodás követelménye is. Vagyis az államnak önmagát kell képessé tenni arra, hogy a váltakozó követelményeknek megfeleljen: evégett kell elvégezni az államszervezet kiépítését, módosítását, új szervek létesítését, az állami szervek módszereinek és eljárásainak fejlesztését és az új viszonyokhoz való alkalmazkodását.¹

Oroszország a 19. századba nemcsak érintetlen egyeduralkodói rendszerrel lépett be, de a hatalomnak olyan struktúrájával, amely a kor követelményeinek nem felelt meg. I. Pál uralkodásának végére az állam irányítását végző politikai elit számára nyilvánvalóvá vált, hogy az állami szervek kaotikus állapota miatt az orosz államgépzet az előtte álló belső és külső feladatokat nehezen tudja megoldani, hosszú távon nem lehet hatékony és működőképes.² A nemesi privilégiumokon nyugvó társadalmi-gazdasági, politikai rendszeren a kormányzatnak változtatnia kellett, hogy növelhesse bevételi forrásait, hogy működőképesé tegye az államapparátust.³ A felvilágosodás és a francia forradalom Európában nagy népszerűségnek örvendő eszméi – különösen a személyi szabadságjogok és a polgárok egyenlőségének eszméje – eljutottak

* Készült az MTA-ELTE Történeti Ruszisztikai Kutatócsoport műhelyében.

¹ SAMU Mihály: *Államelméletek*. Bp., 1992. 154.; 163.

² Sz. V. MIRONYENKO: *Szomogyerzsavije i reformi. Polityicseskaja borba v Rosszii v nacsale XIX v.* Moszkva, 1989. 28.; A. P. SESZTOPALOV: *Pravityelsztvennij konsztyitucionalizm i rosszizsjkaja goszdarsztvennoszty v nacsale XIX veka. Voproszi Isztorii*, 2006, 9. 125.

³ M. M. SZAFONOV: *Problema reform v pravityelsztvennoj polityike Rosszii na rubezse XVIII-XIX vv.* Leningrad, 1988. 236.

Oroszországba. Az orosz kormányzat nem engedhette meg magának, hogy ne válaszoljon ezekre az új politikai jelenségekre.⁴ A francia forradalom átalakította a nemzetközi kapcsolatok rendszerét is. Az Orosz Birodalom nagyhatalommá vált a 19. század elejére, és ambíciói a nemzetközi küzdőtéren megnöttek.⁵ A kormányzati politika már emiatt is működőképesebb államot kívánt megteremteni.⁶ A korszerűség követelménye programként fogalmazódott meg I. Sándor (1801-1825) uralkodásának első évtizedében, s az államhatalmi szervek létező rendszerének átalakítására tett törekvések mellett fontos összetevője lett a jobbágykérdés rendezése.

A művelt nemesség egy része és az uralkodó is az államigazgatás liberális elveinek hatása alá került, amely a 18. században kezdte meg hódító útját Európában, Angliában pedig a belpolitika tényezője lett.⁷ I. Sándor felkészülten lépett a trónra, rendelkezett az orosz állam átalakításának és a jobbágykérdés rendezésének konkrét programjával, amelyet még trónörökösként nevelője, a svájci származású, republikánus elveket valló F. C. Laharpe és „fiatal barátai” – A. A. Czartoryski, P. A. Sztroganov, Ny. Ny. Novoszilcev, V. P. Kocsubej – hatására dolgozott ki.

Laharpe olyan fogalmakkal ismertette meg, mint az emberek természetes egyenjogúsága, a köztársasági forma elsőbbsége, a politikai és polgári szabadság, vagy „az osztársadalmi jólét”, amelyért minden uralkodónak fáradoznia kell. A felvilágosodás társadalmi-politikai elméleteiben jártas nevelő valószínűleg az alaptörvényen nyugvó monarchia politikai eszményét vázolta fel Sándor előtt. Maga készített rövid leírásokat tanítványának a társadalom lényegéről. Felhívta figyelmét arra, hogy az uralkodó hatalmának örök garanciái a törvények következetes betartása, a felállított állami rend erejének megőrzése és az alattvalók felé forduló figyelem kell, hogy legyenek. Laharpe hatására Sándor naplót vezetett, ahová minden tettét és elképzelését bejegyezte.⁸ Később is szeretettel emlékezett meg róla, a hozzá írt leveleiben mindig hálásan

⁴ A. P. SESZTOPALOV: i. m. 125.

⁵ Lásd részletesen: John P. LEDONNE: *The Russian Empire and the World 1700-1917. The Geopolitics of Expansion and Containment.* Oxford, 1997.; *The Military History of Tsarist Russia.* Ed.: F. W. KAGAN – R. HIGHAM. New York, 2002. 79, 107, 109.

⁶ *Isztorija vnyesnyej polityiki Rosszii, Pervaja polovina XIX veka.* Otv. red.: O. V. ORLIK. Moszkva, 1995. 13, 29.; Janet M. HARTLEY: *Alexander I.* London, 1996. 58.

⁷ B. N. MIRONOV: *Szocialnaja isztorija Rosszii perioda imperii (XVIII-nacsalo XX v.). Genyezisz licnsnosztyi, gyemokratyicseszkoj szemi, grazsdanszkovo obscsesztyvo i pravovovo goszdarsztyvo.* tom 2., Sz.-Petyerburg, 1999. 141.

⁸ BODNÁR Erzsébet: *Alexander I: Reformer and Diplomat.* Öt Kontinens, ELTE, Bp., 2006. 92.

köszönte meg a munkáját és tanácsait, azt hangsúlyozva, mennyire büszke arra, hogy a tanítványa lehetett.⁹

1796-ban Laharpe távozását követően Sándor tanulmányai befejeződtek. Viszont ekkor ismerkedett meg és kötött barátságot az általa „felvilágosult elméknek” nevezett ifjú arisztokratákkal, akikkel rendszeresen találkozott, és titkos összejöveteleiken az európai haladásról, valamint az orosz állapotokról beszélgettek. A trónörökös Laharpe-hoz küldött leveleiben részletesen beszámolt a „baráti kör” tevékenységéről és jövőbeni terveiről. I. Pál politikája egyre inkább arról győzte meg Sándort, hogy a trónust reformer cárként kell majd elfoglalnia. Tudatosan készült erre a feladatra. Már Pál megkoronázásakor (1796) azzal bízta meg Czartoryskit, hogy készítsen el egy tervezetet számára, abban mutasson rá a korlátlan monarchia „kényelmetlenségeire”, és egy olyan kormányzati forma előnyeit ecsetelje, amelyet bevezethet majd a trónra lépését követően.¹⁰

Sándor politikai programját, amely II. Katalin rendszerének restaurációján túlmutató, nagyobb volumenű elképzeléseket tartalmazott, csupán szűk környezete, a „baráti köre” és Laharpe ismerhette. Rossz véleménnyel volt I. Pál kaotikus uralmi rendszeréről, de nem tartotta elegendőnek Katalin politikájának folytatását sem. A felvilágosodás eszméit és a francia forradalom eredményeit erőteljesebben hasznosító politikától remélt jelentős változást, uralkodásának célját az Orosz Birodalom államrendjének gyökeres megváltoztatásában jelölte meg. Alkotmányt kívánt bevezetni, amellyel garantálná alattvalóinak polgári jogait. Oroszország alaptörvényét az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozata alapján, annak szellemében és analógiájára szándékozott megalkotni. Az elképzelése az volt, hogy Oroszországot köztársasággá, végső esetben alkotmányos monarchiává formálja át.¹¹ Sándor úgy vélekedett, hogy a korlátlan uralom könnyen önkénybe mehet át és a monarchia kereteit széttörve, destabilizálja a politikai rendszert. Ezért fontosnak tartotta „a monarchikus rend tökéletesítését”, hogy egyre kevesebb legyen a politikai hiba, és az állam ne az uralkodó szeszélye és elképzelései alapján működjön. Ennek érdekében szorgalmazta a kormányzati szervek átalakítását, hogy azok megóvják az uralkodót a helytelen lépések

⁹ *Piszmá imperatora Alekszandra I-ovo i drugih oszob carsztvennovo doma k F. C. Lagarpu. Sz.-Petyerburg, 1870. Piszmá i zapiszki Alekszandra I-ovo k Lagarpu (1801 po 1818 god). 9/21 maja 1801. 29.; 7 ijulja 1802. 36.*

¹⁰ A. N. PIPIN: *Obszsesztvennoje dvizsenyije pri Alekszandre I. Sz.-Petyerburg, 1871. 29.*

¹¹ *Adminisztrativnije reformi v Rosszii. Isztorija i szovremennosztj. Moszkva, 2006. 117.*

megtételétől.¹² Jól érzekelte, hogy a jobbágykérdés megoldása nélkül a politikai rendszer kívánt reformja megvalósíthatatlan, és azzal is tisztában volt, hogy annak rendezése a politikai elit támogatásával és közreműködésével érhető el. Az orosz állam politikai rendszerének megreformálását fontosnak ítélte a forradalom megelőzése és kivédése miatt. Ezért nem kételkedett abban, hogy az elképzelése támogatókra talál a vele hasonlóan gondolkodók körén kívül is.¹³

A cári hatalom korlátozásának gondolata ekkor népszerű volt a főváros udvari köreiből, amelyet nyilvánvalóan I. Pál despotizmusa hozott felszínre. Azonban a művelt nemesség konzervatív csoportja, amely a 18. század utolsó harmadától kritizálta a fennálló orosz politikai rendszer néhány vonását, másképpen fogadta a liberális elveket.¹⁴ Az udvari arisztokrácia elsősorban olyan szerv létrehozásán fáradozott, amellyel, ha minimális mértékben, de korlátozhatja az uralkodó abszolút hatalmát.¹⁵ Ilyen szerepet szánt az 1801. március 25-én felállított ideiglenes Tanácsnak.

I. Sándor trónra lépését követően (1801. március 11.) tisztában volt azzal, hogy az orosz állam politikai átalakítása alaposan átgondolt és szigorúan egyensúlyozó taktika alkalmazásával érhető el. Liberális nézetei és hatalomra jutásának körülménye miatt arra kényszerült, hogy engedelményeket tegyen, valamint megegyezést keressen a politikai elit képviselőivel. Az uralkodását azzal kezdte, hogy március 12-ei manifesztumában nyilvánosan elhatárolta magát I. Pál despotikus módszerétől, ünnepélyesen megígérte a törvények betartását és II. Katalin politikájának folytatását. Nem dönthetett szabadon, első politikai lépéseit az apja eltávolításában főszerepet játszó összeesküvők (P. A. Zubov, P. A. Pahlen) határozták meg, akik nem értettek egyet nézeteivel és nem támogatták elképzeléseit. A fiatal uralkodó ellensúlyként támaszkodhatott volna a „katalini öregek” (P. V. Zavadovszkij, D. P. Trocsinszkij) segítségére, de taszította társaságuk, valamint az orosz állam igazgatásáról vallott konzervatív nézetük. Ifjú barátai ekkor nem tartózkodtak a fővárosban¹⁶, így az adott helyzetben nem gondolhatott saját elképzeléseinek megvalósítására.

Az 1801. március 25-én felállított ideiglenes Tanács működése nem váltotta be az uralkodó hozzá fűzött reményeit. A tizenkét főből álló testület munkája II. Katalin uralma idején elért nemesi privilégiumok megerősítésének szorgalmazásában

¹² Lásd részletesen N. V. MINAJEVA: *Pravitel'stvennij konsztitucionalizm i peredavojie obscsesztvennoje mnyenyije Rosszii v nacsale XIX v.* Moszkva, 1982. 31-71.

¹³ Janet M. HARTLEY: i. m. 33-36.

¹⁴ B. N. MIRONOV: i. m. 142.

¹⁵ Sz. V. MIRONYENKO: i. m. 28.

¹⁶ M. M. SZAFONOV: *Problema reform v pravitel'stvennoj...*, i. m. 78.

merült ki. Ezt tükrözték a Szenátus elé terjesztett manifesztum-tervezetek is. Teljességgel visszaállt a régi rend, és ismételten megerősítést nyertek II. Katalin 1785-ben adományozott kiváltságlevelői.¹⁷ Az uralkodó azon törekvése, hogy nyilvános fórumot biztosítson reformpolitikája számára, 1801. április 5-én teljesülni látszott, a megszüntetett ideiglenes Tanács helyét az Állandó Tanács vette át. Formálisan a 18. századi elődeihez hasonló szerepet betöltő szerv segítségével Sándor „az öregek”, a régi politikai elit támogatását kívánta megszerezni reformjai véghezviteléhez, és egyben ellenőrizni akarta tevékenységüket, de mellette fórumot kívánt létesíteni saját híveinek is, hogy a támogatásukat hivatalosan élvezhesse. Így olyan emberek egyesültek az Állandó Tanácsban, akik II. Katalin és I. Pál idején futottak be karriert és játszottak főszerepet a politika alakításában azokkal, akik ismerték a cár terveit és úgy tűnt, osztoznak is az elképzeléseiben.¹⁸ Az Állandó Tanács tagjai figyelemmel kísérhették az uralkodó tevékenységét, előterjeszthették elképzeléseiket, gyakorlatilag ellenezhették a cár azon javaslatait, amelyekkel nem értettek egyet és új törvénytervezeteket terjeszthettek az uralkodó elé. Az új szerv a cár tanácsadó testületeként felügyelte és felülvizsgálta a reformtervezeteket. Az Állandó Tanács felállítása némiképp megváltoztatta az egyeduralkodó szervezetét. A legfőbb hatalom ugyan továbbra is az uralkodó kezében összpontosult, de a törvényalkotásban figyelembe kellett vennie az Állandó Tanács véleményét is. Az Állandó Tanács megléte végeredményben nem korlátozta az uralkodó hatalmát, viszont olyan helyzetet teremtett, hogy a tevékenysége kontrollálható lett.¹⁹ Ebből a szempontból próbakőnek számított az uralkodó által 1801 májusában a Tanács elé terjesztett, a jobbágyok föld nélkül történő eladását tiltó tervezete, amelyet Sándor a jobbágyrendszer felszámolására tett első lépésének tekintett.

A 18. század végétől az orosz kormány egyre határozottabban kísérte meg, hogy korlátozza a földesurak hatalmát és visszaadja a jobbágyoknak néhányat elveszített jogaikból. I. Sándort – elődeitől eltérően – a jobbágyrendszer megszüntetésének gondolata foglalkoztatta. 1798 és 1800 között a naplójába lejegyzett elképzelései arról tanúskodnak, hogy már trónörökös-ként is a jobbágyrendszer fokozatos felszámolásának szükségessége mellett állt ki, három lépésben kívánta a jobbágyrendszer megszüntetését véghez vinni. Meggyőződése volt, hogy „*semmi sem lehet megalázóbb és embertelenebb, mint*

¹⁷ *Административные реформы...*, i. m. 119.

¹⁸ Lásd részletesen BODNÁR Erzsébet: „Szimbolikus modernizáció”. Régi és új vonások I. Sándor korai reformpolitikájában. In: *Tradíció és modernizáció a XVIII-XX. században*. Szerk. BODNÁR Erzsébet – DEMETER Gábor. Bp., 2008. 51.

¹⁹ M. M. SZAFONOV: *Проблема реформ в правительственной...*, i. m. 82.

embereket adni-venni, és ez ellen azonnal törvényt kell kibocsátani, amely ezt örökre betiltja. ...

Első. Kiadni a fent megnevezett törvényt.

Második. Kibocsátani egy olyan rendeletet, amellyel megengednénk minden rendű embernek, hogy vásároljanak földet, sőt falvakat. ...

3. Az idő teltével a második rendelet függvényében szükség lesz egy harmadik rendeletet is kiadni, amelyben valamennyi földesúri jobbágnak engedélyezzük, hogyha megfizeti magáért a megállapított mennyiségű pénzeszeget, elnyerje szabadságát.”²⁰

I. Sándor trónra lépését követően azonnal véget vetett a kincstári jobbágyok magánkézbe történő eladásának, e rendelet kiadása nem igényelt semmilyen előkészítést,²¹ majd 1801 áprilisában hozzáfogott programja első pontjának megvalósításához. A magánföldesúri jobbágyok föld nélküli eladását tiltó törvény előkészítési munkálatait A. A. Beklesovra, a főállamügyészre bízta, de végig felügyelte a törvénytervezet kidolgozását. Viszont nem vonta be „fiatal barátait” a projekt előkészítésébe. Beklesov május 6-án ismertette meg a törvénytervezet két változatát tartalmazó feljegyzését az Állandó Tanáccsal. A Tanács tagjainak állásfoglalásától, támogatásától függött a reform sikere. Beklesov a törvény bevezetésének szükségességét többek között azzal indokolta, hogy az 1785-ben II. Katalin által a nemeseknek és a városoknak adományozott kiváltságlevelek megerősítése után, amire 1801. április 2-án került sor, a jobbágyok helyzetének rendezésével is foglalkozni kell. Mindemellett kinyilvánította, hogy a jobbágyok föld nélküli eladása embertelen, valamint a társadalom számára káros, mivel a magánföldesúri jobbágyokat megfosztják földjüktől és ház körüli cselédek sorába taszítják. Utóbbiak száma egyre csak nő, terheiket pedig a földet művelő magánföldesúri jobbágyoknak kell átvállalniuk. De hangsúlyozta azt is, a magánföldesúri jobbágyok nagy száma indokoltá teszi, hogy komolyan foglalkozzanak az ügyükkel.²² Beklesov hivatkozott a korábban kiadott rendelkezésekre is. Azzal érvelt, hogy mivel a létező viszonyok jelentősen eltérnek a 17. századi állapotoktól, szükséges azokhoz visszatérni. Tehát nem az Oroszországot is elérő felvilágosodás eszméivel, hanem a 17. századi törvénykezéshez történő visszatéréssel indokolta a törvény bevezetésének szükségességét. Ezzel I. Sándor reformtevékenységének törvényességét igyekezett igazolni, valamint azt hangsúlyozni, hogy az új uralkodó a már régóta érvényben lévő törvényekre támaszkodva adja ki

²⁰ Idézi M. M. SZAFONOV: *Problema reform v pravityelsztvennoj...*, i. m. 62-63.

²¹ *Rosszijszkije szamogyerzsci 1801-1917*. Moszkva, 1994. 66.; A. N. SZAHAROV: *Cselovek na tronye*. Moszkva, 1992. 46.

²² M. M. SZAFONOV: *Problema reform v pravityelsztvennoj...*, i. m. 98.

rendeleteit, és nem önkényesen cselekszik, ahogyan azt az apja, I. Pál tette. Beklesov felhívta a figyelmet arra is, hogy a ház körüli cselédek és parasztok számának emelkedésével növekszik a maradék magánföldesúri jobbágyokra nehezedő feudális teher, amely kihat az orosz állam pénzügyi helyzetére. Az állam kevesebb adóbevétellel számolhat, amivel a jövőben foglalkozni kell. A tervezet elismerte és megerősítette a nemesek jogát a földjeikre és azon élő jobbágyaikra, de megtiltotta a jobbágyok föld nélküli eladását és annak újságokban történő hirdetését.

Ha összevetjük a Sándor naplójában körvonalazott programot a Beklesov által megfogalmazott elképzelésekkel, rögtön észlelhetjük a közöttük meglévő hasonlóságot. Az uralkodó nem vállalta fel, hogy személyesen vigye a Tanács elé programját, a közvetítő szerepet Beklesovra bízta.

A törvénytervezet vitájára 1801. május 6-a és 16-a között került sor az Állandó Tanácsban, melynek tagjai végül egyöntetűen arra a határozott álláspontra helyezkedtek, hogy a jobbágykérdés rendezése egy átfogó törvénykezés részét képezze. Egy ilyen komplex munka viszont alapos átgondolást és hosszú időt igényel, szükségképpen a jobbágykérdés megoldása így egy hosszú folyamat eredménye lehet. A Tanács mereven elzárkózott a tervezet végső változatának elfogadásától, amelyben lényegében igen tömören a jobbágyok föld nélküli történő eladásának tiltásáról volt szó. I. Sándornak a jobbágykérdés rendezésére tett első kísérlete szerény végeredménnyel zárult, május 28-án mindössze a Tudományos Akadémia elnöke nevében jelent meg egy leírat, amely megtiltotta a magánföldesúri jobbágyok föld nélküli eladásának hirdetését az újságokban.²³

Miután reformtervezetei nem kaptak kellő támogatást az Állandó Tanács tagjainál, elhatározta, hogy azokat szűk körben vitatja meg. Ennek érdekében felállította a Titkos Bizottságot. Gyakorlatilag az Orosz Birodalom legfelső és központi szerveinek átalakítását és a jobbágykérdés megoldását célzó reformjait a „fiatal barátokat” tömörítő Titkos Bizottság készítette elő és munkálta ki,²⁴ amely 1801 júliusától 1802 májusáig harmincöt alkalommal gyűlt össze és 1803-ban négy ülés után oszlott fel.

Sándorról azonban már a Titkos Bizottság első összejövételén kiderült, hogy a tagokkal nehezen találja meg a közös nyelvet. Azok, akiket a híveinek és vele egyként gondolkodóknak tekintett, igen visszafogottan nyilatkoztak a reformokról. Azt ajánlották a cárnak, hogy az átalakítási munkát az államügyek alapos áttanulmányozásával kezdjék, csak utána fogjanak hozzá a

²³ Sz. V. MIRONYENKO: i. m. 70.

²⁴ *Министерская комиссия в Российской империи: К 200-летию министерства в России*. Отв. сост.: Д. И. РАСКИН. Москва, 2007. 7.

reformok kimunkálásához és gyakorlati megvalósításukhoz. Azt tanácsolták, hogy a három lépésben bevezetésre kerülő reformok közül először az adminisztratív rendszer átalakítását célzó intézkedésekre kerüljön sor, utána kezdjenek hozzá az alkotmány megszerkesztéséhez, amelynek keretében a jobbágykérdés megoldására is sor kerülhet.²⁵ Bár I. Sándor több dologban egyetértett a „fiatal barátaival”, mégis azt szorgalmazta, hogy a jobbágykérdés rendezését vegyék első helyre, majd az államigazgatás reformját követően kerüljön terítékre az alkotmány megszövegezése és bevezetése. A cár a barátaival tanácskozott, de az államigazgatásban a „régiegyesületek” is szerephez jutottak. Az Állandó Tanács a munkáját így a Titkos Bizottsággal együtt végezte.

I. Sándor uralkodásának első hónapjaiban a Titkos Bizottság mellett az Állandó Tanács is foglalkozott az alkotmány kérdésével. Ilyen irányú munkájának egyik fontos bizonyítéka az „*Adománylevél az orosz népnek*” című tervezete. A dokumentum a tartalma szerint a nemesség, a kereskedők és a városi polgárok 1785-ös kiváltságainak megerősítése mellett az ország valamennyi lakosának polgárjogot szándékozott adományozni, és egy speciális cikkelyével garantálta azok sérthetlenségének megőrzését is.²⁶ Az Adománylevél bevezetése az orosz politikai gyakorlat demokratizálását eredményezte volna, de a kihirdetésére, amelyet 1801. szeptember 15-ére, Sándor cárrá koronázásának ünnepségére terveztek, nem került sor. Egyébként az Adománylevél egy olyan nagyobb programcsomag első részét képezte, amelynek második eleme az a jobbágytervezet volt, amelyet a cár felkérésére P. A. Zubov dolgozott ki²⁷, a harmadik része a Szenátus újjászervezésének tervezetét tartalmazta.

A 19. század elején a jobbágyterhek könnyítésének kérdése a nemesség számos képviselőjét foglalkoztatta.²⁸ I. Sándor baráti körének tagjaitól, de ellenzékének környezetéből is több elképzelés került ki. Zubov 1801 júliusában terjesztette az uralkodó elé a jobbágykérdéssel foglalkozó manifesztumát. A Titkos Bizottság július 29-i ülésén vitatta meg a tervezetet és elvetette a ház körüli cselédek helyzetének rendezésére tett új javaslatot. Zubov Beklesovval ellentétben, aki még föld nélküli eladásuk tiltásával csupán

²⁵ Matyerialni Nyeglasznovo komityeta po podgotovke reform nacsala carsztvovanyija Alekszandra., aprel-maj 1801 g. In: *Konsztyitucionnije projekti v Rosszii XVIII-nacsalo XX vv.* Otv. red.: S. BERTOLISSI – A. N. SZAHAROV. Moszkva, 2000, 311-320.

²⁶ Vszemilosztyivejsaja gramota, Rosszijszkomu narodu zsalujemaja. In: *Konsztyitucionnije projekti...*, i. m. 321-333.

²⁷ M. M. SZAFONOV: Kresztyjanszkij projekt P. Zubova. *Szovjetszkije Arhivi* 1984, 1. sz. 36-38.

²⁸ Lásd részletesen V. I. SZEMEVSZKIJ: *Kresztyjanszkij voprosz v Rosszii v XVIII i pervoj polovinye XIX v.* tom 1. Sz.-Petyerburg, 1888. 236-242.

a számuk további növekedését akarta megállítani, fel akarta számolni a magánföldesúri jobbágyoknak ezt az elsősorban városokban élő rétegét oly módon, hogy a megváltásuk összegét velük vagy a kincstárral fizettette volna meg. Zubov tervezete az Állandó Tanácstól is kemény kritikát kapott, valamennyien túlságosan radikálisnak ítélték, és nem tartották időszerűnek a bevezetését.

Számos elképzelés készült a Szenátus megreformálására is. 1801 áprilisától vita folyt a testület jogkörének bővítéséről és pontosításáról, hogy a Szenátus visszanyerje korábbi jelentőségét. P. A. Zubov és G. R. Gyerzsavin tervezetei²⁹ váltották ki a leghevesebb diskurzust és szembeszegülést.³⁰ A Szenátus reformja tulajdonképpen a kormányzó hivatalnoki felső réteg, a kormányzó politikai elit státusát rendezte és rögzítette. Ennek ellenére az Állandó Tanács és a Titkos Bizottság tagjai Gyerzsavin, illetve Zubov tervezetében az egyeduralom korlátozásának kísérletét és az udvari csoportosulások vég nélküli harcát eredményező igazgatás oligarchikus formájának megerősítését látták.³¹ A „fiatal barátok” álláspontjával, hogy ne korlátozzák az uralkodó hatalmát, Laharpe is egyetértett. A cárhoz intézett levelében a következőkkel magyarázta véleményét: *„A népe nevében, Uram, őrizze meg hatalmának sérthetetlenességét ... Ne hagyja eltéríteni magát arról az útról, amely Önt korlátlan hatalommal ruházta fel. Igyekezzen férfiasan azt egyben és ne megosztva megőrizni addig a percig, amíg a szükséges munkálatok az Ön vezetésével be nem fejeződnek, és így Ön pontosan annyi hatalmat tudhat maga mögött, amennyi egy erős uralkodáshoz szükségeltetik”*.³²

Kellő támogatás hiányában I. Sándor végül meghátrált, pedig mindhárom, a koronázási ceremónia idejére előkészített reformtervezet fontos részét képezte átalakítási programjának, amelynek végső célja az alkotmányos kormányzás bevezetése volt. Bár az *Adománylevél az orosz népnek* szövegét a koronázás idejére formába öntötték és el is fogadták, az uralkodó mégsem engedélyezte annak kihirdetését. Nem csupán azért döntött így, mert tartott egy esetleges palotaforradalomtól, hanem azért is, mert meg akarta őrizni a demokratikus eljárás látszatát. Mivel a környezete támogatását nem bírta, a célul kitűzött feladatot, az egyeduralom felszámolását elhalasztotta. Egyébként ez az epizód híven tükrözi, hogy a valóságban az orosz uralkodó az adott időszakban nem élt korlátlan

²⁹ Lásd részletesen M. M. SZAFONOV: *Konsztyitucionnij projekt P. Zubova-G. Gyerzsavina*. VID, Leníngrad, 1978. X. 226-244.

³⁰ Lásd részletesen M. M. SZAFONOV: *Problema reform v pravityelsztvennoj...*, i. m. 153-159.; N. V. MINAJEVA: i. m. 52-60.

³¹ *Adminisztratívniye reformi...*, i. m. 119-120.

³² Idézi M. M. SZAFONOV: *Problema reform v pravityelsztvennoj...*, i. m. 163.

hatalmával, a tanácsadó szerveinek és közvetlen környezete véleményének figyelembevételével hozta meg döntéseit a legfontosabb állami ügyekben.

I. Sándor a trónra kerülésekor azonnal írt Laharpe-nak, és Pétervárra hívta. 1801. május 9-én kelt levelében kérte, hogy legyen a segítségére, adjon neki tanácsot, mert most került olyan helyzetbe, hogy azokat megvalósítva az országa hasznára tehet.³³ Laharpe a cár kérésének eleget téve Oroszországba utazott, ahol 1801 augusztusától – 1802 májusáig tartózkodott. A mérsékeltre készített programját 1801. október 30-án nyújtotta át az uralkodónak, melyben a jobbágyság fokozatos átalakítások útján történő megszüntetését javasolta. Azt tanácsolta Sándornak, fordítson több energiát az oktatásra, a tudás terjesztésére. A cár hagyományosan nagy tekintélyében reménykedett, mivel látta, nincs kellő támasza a reformjai megvalósításához. Ezért beszélt le arról is, hogy bármilyen képviseleti szerv létrehozásával korlátozza az abszolút hatalmát. Sándor Laharpe tanácsait megszívlevén a Titkos Bizottság tagjainak bevonásával, nagy lendülettel látott hozzá a reformtervezetek megvitatásához.³⁴

A Titkos Bizottság 1801. november 4-i ülésén ismét a jobbágykérdés rendezése került terítékre. N. Sz. Mordvinov³⁵ javaslatát, hogy tegyék szabaddá a földvásárlást nem nemesek számára is, vitatták meg. Mordvinov a tulajdon bírhatásának kérdését csak gazdasági szempontok alapján vizsgálta meg a tervezetében, nem foglalkozott azzal, hogy a nemesség miként viszonyul majd privilégiumának elvesztéséhez. Ez a probléma a Titkos Bizottság ülésén merült fel és váltott ki heves vitát, melynek hatására az uralkodó felkérte Novoszilcevet, hogy pontosítsa Mordvinov elképzelését és készítse el a földtulajdon szabaddá tételét tartalmazó rendelet végső tervezetét.³⁶ A „fiatal barátok” jóváhagyták a Novoszilcev által átfogalmazott törvényjavaslatot, és miután december 5-én elfogadta az Állandó Tanács is, 1801. december 12-én Sándor szentesítette a törvényt. Mordvinov elképzelése törvényerőre emelkedett, amely révén kereskedők, polgárok, kincstári

³³ *Piszma i zapiszki Alekszandra I. i drugih oszob carsztvennovo doma k Lagarpu. Sz 1801 po 1818 god.* Sz.-Petyerburg, 1870. 29.

³⁴ V. I. SZEMEVSZKIJ: *Liberalnije plani v pravityelsztvennih szferah, in Otyecsesztvennaja vojna i russzkoje obszcseszto.* tom 2. Moszkva, 1912. 156-157.; *Szekretnaja dokladnaja zapiszka F. C. Lagarpa Alekszandru I. Dokladnaja zapiszka kaszatyelju narodnovo obrazovanyija i zakonodatyelsztva v Rosszii.* In: G. BERTI: *Rosszija i Italjanszkije goszdarsztva v period Riszordzsimento.* Moszkva, 1959. Dokument 9., 689-696.

³⁵ O. V. ORLIK: *Goszudarsztvennije lzgyi Rosszii pervoj polovinye XIX veka: putyi i szugybi.* Moszkva, 2000. 31.

³⁶ A. N. PIPIN: i. m. 90.

jobbágyok és szabadok földtulajdont vásárolhattak, ha azon nem tartózkodott jobbágy. Ezzel megszűnt a nemesség földtulajdonlási jogának monopóliuma.³⁷

A cár és „fiatal barátai” 1802 novemberében foglalkoztak újra a jobbágykérdéssel, amikor Sz. P. Rumjancev gróf kért engedélyt arra, hogy szabadságot adjon és váltság megfizetése fejében földhöz is juttathassa jobbágyait. A cár elfogadta Rumjancev érvelését, mely szerint egy egész falvakra kiterjedő, önkéntes megegyezésen alapuló jobbágyfelszabadítás a földesuraknak és a jobbágyoknak is előnyös lenne, és hosszú távon fokozatosan elvezetne a jobbágyrendszer megszűnéséhez, valamint egy földtulajdonnal rendelkező, szabad földműves réteg kialakulásához.³⁸

1803. január 12-én ismerkedett meg az Állandó Tanács Rumjancev tervezetével, amelyben jogilag semmi kivetnivalót sem talált, a Tanács tagjai mégis hosszasan vitatkoztak róla. Sándor nem fogadta el az érveiket, hogy a reform korai, illetve a bevezetése további előkészületeket igényel, határozottnak mutatkozott, és 1803. február 20-án szentesítette a törvényt.³⁹ *Rendelet a szabad földművelőkről* címet viselő ukázával uralkodása három évének legnagyobb eredménye, próbálkozásainak legjelentősebb összegzése született meg a jobbágykérdésben.⁴⁰

1802 elején elkezdődött a minisztériumi reform előkészítése, a munkálatok végső célja a kollégiumok helyett modern minisztériumok megalkotása volt. A. A. Czartoryski dolgozta ki a minisztériumok felállításának első tervezetét, amelyet 1802. február 10-én terjesztett a Titkos Bizottság elé. „Az igazgatás formájáról” címet viselő feljegyzésében azt javasolta, hogy osszák fel „az adminisztratív teljhatalmat” az igazgatás valamennyi fonalát kezükben tartó miniszterek között. Hét minisztérium megszervezését és a miniszterek tanácsának felállítását szorgalmazta. 1802 márciusában a Titkos Bizottság L. K. Plater tervezetét vitatta meg, amelyben már kilenc minisztérium felállításáról volt szó. Az uralkodó tetszését nem nyerte el ez a terv sem. Sándor a miniszteri reform kimunkálása során Laharpe véleményét is igyekezett figyelembe venni, a minisztériumok közötti munkamegosztás tervezetének kidolgozásával A. N. Olenyint bízta meg. 1802. április 11-e és 21-e között került sor Ny. Ny. Novoszilcev reformtervezetének a megvitatására,

³⁷ Janet M. HARTLEY: i. m. 47.; A. N. SZAHAROV: *Alekszandr I.* Moszkva, 1988. 120.

³⁸ Sz. V. MIRONYENKO: i. m. 72.; A. A. KIZEVETTER: *Isztorija Rosszii v XIX v.* Moszkva, 1916. cs. I. 34-35.

³⁹ A. N. DOLGIH: *Zakonodatyelsztvo o volnih hlebopascach i jevo razvityije pri imperatore Alekszandre I. Otyecsesztvennaja Isztorija* 2008, 5. 51.

⁴⁰ Uo. 52. Gyakorlatilag az orosz abszolutizmus történetében először I. Sándor foglalkozott a magánföldesúri jobbágyok felszabadításával.

aki nyolc minisztérium (igazságügyi, belügyi, pénzügyi, államkincstári, külügyi, hadi, tengerészeti, művelődési) felállítását javasolta. A vita során felmerült egy minisztereket tömörítő, és az uralkodó mellett tevékenykedő tanácsadó szerv létrehozásának ötlete is, Czartoryski korábbi elképzelése alapján. Novoszilcev a miniszteri reformon 1802. május végétől intenzíven dolgozott, szeptember elejére készült el vele.⁴¹ I. Sándor a *Szenátus jogairól és kötelességeiről* szóló rendeletével együtt, 1802. szeptember 8-án bocsátotta ki a *Minisztériumok felállításáról* szóló manifesztumot.

Megszervezték a Miniszterek Tanácsát a miniszterekből és a minisztériumok vezetőiből. Az új szerv státusát ekkor még nem határozták meg, arról az 1812 márciusában kibocsátott speciális rendelkezés gondoskodott. A Miniszterek Tanácsa megvitatta az uralkodó elé terjesztett miniszteri beszámolókat.

Az új minisztériumok mellett azonban továbbra is működtek a miniszterek alá rendelt kollégiumok. Ez a helyzet kaotikus állapotot eredményezett. A miniszterek fennmaradt beszámolóiból kiderül, hogy többször panaszt tettek a cárnál a kollégiumok elégtelen működése, valamint az egyre halmozódó, megoldásra váró ügyek és a hosszadalmas ügymenet miatt.⁴² Rendeletük sora látott napvilágot a hibák orvoslására. A miniszteriális rendszer végső korrekcióját M. M. Szperanszkij végezte el, pontosabban határozta meg a miniszterek és a különböző minisztériumok hatáskörét, hogy hatékonyabbá tegye a minisztériumok működését. Az 1802-ben elindított miniszteri reformot a Szperanszkij által kidolgozott és 1811. június 25-én bevezetett *Minisztériumok általános szabályzatáról* szóló kiáltvány zárta le. Az 1811-ben létrejött miniszteri rendszer időtállóan bizonyult, túlélte az 1860-as évek liberális reformidőszakát, az 1905-1907-es alkotmányos átalakulást és egészen 1917-ig működött majdnem változatlan formában.⁴³

Maga a miniszter szó és az államigazgatás egyszemélyi vezetése a kortársak szemében a haladást jelképezte. A Szenátusnak felelős miniszterek a testületen keresztül küldték el napi beszámolójukat az uralkodónak. A testület kiegészítést készíthetett a miniszterek beszámolóihoz, értékelhette azokat, és a megjegyzéseivel ellátva továbbította az uralkodó felé. A szenátorok közül ezt a gyakorlatot többen kritizálták. A R. Voroncov a mechanizmus hasznosságát is kétségbe vonta, úgy vélte, egyetlen szenátor sem fog ellent mondani az uralkodónak, és a véleményüket sem merik szabadon a cár elé tárni, mivel egzisztenciájuk függ az akaratától, hiszen a kinevezésüket tőle kapják. Azt

⁴¹ Lásd részletesen M. A. PRIHOGYKO: *Podgotovka i razrabotka minyisztyerszkaj reformi v Rosszii (fevral-szentyabr 1802 g.)*. Moszkva, 2002.; *Minyisztyerszkaja szisztjema...*, i. m. 7-9.

⁴² *Adminyisztratyvniye reformi...*, i. m. 122.

⁴³ Uo. 10.

hangsúlyozta, hogy a Szenátus csupán akkor töltheti be haladó szerepét, ha a tagjait választják. A Szenátus reformja hosszú vita után 1802. szeptember 8-án kibocsátott rendelettel lezárult, de többszöri módosítás után végül 1805 januárjára fejeződött be.⁴⁴ 1803-1804-ben I. Sándor az oktatásügyet is rendezte, bevezette a négylépcsős iskolarendszert.⁴⁵

I. Sándort uralkodásának első éveiben elért szerény reformeredményei arról győzték meg, ha terveit ténylegesen meg akarja valósítani, akkor határozottabban kell cselekednie, azaz ki kell használnia az egyeduralomban rejlő lehetőségeket, élni kell abszolút hatalmával. Lassan megváltozott a véleménye az uralkodásról, amit egyébként 1803-ban Gyerzsavinnal folytatott vitája híven tükröz. „*Te engem mindig tanítani akarsz, én egyeduralkodó vagyok, és azt akarom, hogy így legyen.*”⁴⁶

1803-ra Sándor megértette, hogy nagyon nehéz véghezvinni a reformokat; egyezkednie kell a politikai elittel, a felső bürokráciával és a kormányzó arisztokráciával, akikhez fiatal barátai is tartoztak. Rádöbönt, hogy a reformok sikeréhez új segítőkre kell lelnie, olyan embereket kell maga mellé vennie, akik vakon engedelmeskednek akarátának. Így esett a választása M. M. Szperanszkijra, a személyében találta meg leghűségesebb segítőjét. 1805-re a külpolitikai problémák miatt fokozatosan háttérbe szorultak és elodázódtak a belső reformok, Sándor csak a tilsi békekötés után (1807) tért vissza a korábbi elképzeléseihez. 1808 végén Szperanszkijt bízta meg az orosz állam társadalmi és politikai rendszerének átalakítását célzó átfogó tervezetének kidolgozásával.⁴⁷

I. Sándor uralkodása kezdetén Szperanszkij még a háttérben dolgozott, a Titkos Bizottság számára készített tervezeteket, a minisztériumi reform kidolgozásában játszott fontos szerepet. 1802-ben áthelyezték a Belügyminisztériumba, ahol a cár megbízásából elkészítette a *Feljegyzés a bírói és kormányzati intézmények felépítéséről Oroszországban (1803)* című munkáját. Szperanszkij a társadalom folyamatos átalakításán nyugvó alkotmányos monarchia képét vázolta fel benne. A korábbi időszak baráti körének vitáit jól ismervén azt tanácsolta az uralkodónak, hogy a hatalmát alkotmánnyal korlátozza, és a Szenátust tegye meg a törvényhozó, a végrehajtó és a bírói hatalom legfőbb szervévé. Tulajdonképpen a Feljegyzésben

⁴⁴ *Административные реформы...*, i. m. 122.; A. P. SESZTOPALOV: Pravitel'stvennij konsztitucionalizm i rosszijszkaja goszudarsztvennoszty v nacsale XIX v. *Voproszi Isztorii*, 2006. 9. 126-127.

⁴⁵ Lásd részletesen R. G. EJMONTOVA: Proszvescsenyija v Rosszii pervoj polovini XIX v. *Voproszi Isztorii*, 1986. 10. 81-91

⁴⁶ G. R. GYERZSAVIN: *Szocsinyenyija*. Moszkva, 1985. 465.

⁴⁷ Sz. V. MIRONYENKO: i. m. 28.

körvonalazott gondolatait pontosabban és alaposabban majd a *Bevezetés az Állami Törvénykönyvhöz* címet viselő munkájában fejti ki, 1809-ben.⁴⁸

Sándor 1808 végén ismertette meg Szperanszkijt az elképzeléseivel, átadta neki feljegyzéseit, és rendszeresen megvitatta vele a szükséges lépéseket. A tanácskozásaik és vitáik végeredményeként született meg Szperanszkij munkája, az állam általános átalakításának terve.⁴⁹ Szperanszkij az egyetemes történelem, pontosabban az európai történelem fejlődését, politikai változásait elemezve arra a következtetésre jutott, hogy „*az idő minden politikai megújítás elindítója és forrása. Semmiféle kormányzat, amely az idő szellemével nincs összhangban, nem tud megállni annak mindenható erejével szemben*”⁵⁰. Nézete szerint Európa politikai életének fejlődése a feudalizmusból a köztársaság felé halad, és Oroszország ugyanolyan úton fejlődik, mint Európa. Számára így egyértelmű volt, hogy a polgári reformok bevezetése fontos Oroszország számára is. Arra a következtetésre jutott, hogy Oroszországban „*a kormányzás rendszere többé nem felel meg a társadalom szellemének, vagyis elérkezett az ideje, hogy megváltoztassuk ezt a rendszert, és kialakítsuk a dolgok új rendjét*”⁵¹. És ez az új rend nem volt más, mint az egyeduralom korlátozása és az alkotmányos monarchia megteremtése Oroszországban.

Tervezetében szigorúan elválasztotta egymástól a hatalmi ágakat, törvényhozó hatalomként az Állami Dumát jelölte meg, végrehajtó hatalomként a Dumának felelős minisztériumokat, bírói hatalomként pedig a Szenátust, amelynek tagjait a Duma választja. Újdonság volt egy kinevezett tagokból álló, a törvényeket előzetesen véleményező legfelső állami szerv, az Államtanács létrehozása. Ily módon átalakítási terve az állam egész rendszerét érintette volna. Szperanszkij tervét I. Sándor jóváhagyta, de abból az ellenzék ellenállása miatt kevés valósulhatott meg. 1810. január 1-jén megjelent az *Államtanács megalakításáról* szóló kiáltvány és a felállított új államhatalmi szerv ugyanezen a napon megtartotta ülését, de a létrejött intézmény nem töltötte be az eredetileg neki szánt szerepet, a későbbiekben I. Sándor sem kérte ki a véleményét. Szperanszkij reformtevékenységének

⁴⁸ Lásd részletesen V. A. FJODOROV: *M. M. Szperanszkij i A. A. Arakcsjev*. Moszkva, 1997. 44.; Sz. A. CSIBIRAJEV: *Velikij russzkij reformator. Zsizny, gyejatyelnoszty, polityicseszkije vzgljadi M. M. Szperanszkovo*. Moszkva, 1989. 63-67. Említett művei: M. M. SZPERANSZKIJ: *Projekti i zapiszki*. Moszkva-Leningrad, 1961.; Uó: *Plan goszudarsztvennovo preobrazovanyija (Vvegyenyije k Ulozsennyiju goszudarsztvennih zakonov 1809 g.)*. Moszkva, 2004.

⁴⁹ Sz. V. MIRONYENKO: i. m. 29. Bizonyos mértékig a *Bevezetés az Állami Törvénykönyvhöz* címet viselő mű I. Sándor és Szperanszkij közös alkotásának tekinthető.

⁵⁰ M. M. SZPERANSZKIJ: *Plan goszudarsztvennovo preobrazovanyija...*, i. m. 13.

⁵¹ Uo. 20.

részeredménye azonban arról tanúskodik, hogy a cár még mindig komolyan bízott abban, hogy Oroszországot sikerül alkotmányos monarchiává alakítania.

Összegzésképpen megállapíthatjuk, hogy I. Sándor a hatalomra jutása után otthonosan mozgott a belpolitikában, jól körülhatárolt programmal rendelkezett és azonnal hozzálátott a feladatok megoldásához. Fő törekvése az volt, hogy modern adminisztrációt hozzon létre, az abszolút hatalmat törvényekkel korlátozza, a nyugati liberális normát és elveket az orosz gyakorlatban meghonosítsa. Politikai programjának jellemző vonása az államigazgatás problémáinak és feladatainak új módon történő átgondolása és megoldása volt, hogy az orosz államot képessé tegye arra, hogy a kor változó követelményeinek megfeleljen. A nagyszabású reformprogramból, a nagy perspektívát vázoló elképzelésekből azonban alig valósul(hatot)t meg valami.

Erzsébet Bodnár

Backwardness and Progress. The Modernization Program of the Russian State and the Results of the Reform Policy in the first decade of the 19th Century

Depending on the historical circumstances the functions of state differ from each other; their place and role may vary in different social structures. Among all functions a state's capability for building and developing itself has a particularly important role. The requirement of adapting to the necessities also urges them to strengthen themselves. Russia not only entered the 19th Century with an intact autocratic system, but also with a structure of power, which did not meet the requirements of the age. By the end of the reign of Paul I it became obvious for the governing political elite that due to the chaotic conditions of government institutions the Russian state will not be able to operate effectively on the long run. In the first decade of reign of Alexander I the need for modernization evolved into a program, which intended to transform the existing system of government organizations and to settle the question of Russian serfdom. Some of the educated nobility and the Emperor himself as well were influenced by the liberal tenets of public administration. Alexander I came to the throne as a well-prepared ruler; he had a concrete program aimed at transforming the Russian state and solving the problems of serfdom. He worked out this program when he was still the heir to the throne (*tsarevich*) and was influenced by his so-called "young friends" (A. A. Czartoryski, P. A. Stroganov, N. N. Novosiltsev, V. P. Kochubei) and also by

his Swiss tutor, F. C. Laharpe who advocated republican principles. By introducing his reforms in the first decade of the 19th Century Alexander I tried to transform his state so that it would be able to cope with the changing expectations of his age.

Bodor Mária

A dekabrista felkelés hivatalos cári közleményei az itáliai államokkal folytatott diplomáciai érintkezésben

A dekabrista felkelés fontos szerepet játszott a 19. század első felének orosz történelmében. I. Sándor „rejtélyes” halála, az azt követő trónöröklési problémák, s a forradalmak orosz területen való felbukkanása miatt a közvélemény szemében mérföldkönek számítanak az 1825. decemberi események.

A felkelés kétségtelenül nagy figyelmet kapott, nem csak az 1917 előtti, hanem a szovjet idők történelmi kutatásaiban is.¹ Az 1825. december 14-i események sok szempontból kerültek komoly vizsgálat alá. Jelen tanulmányomban a dekabrista felkelésről szóló hivatalos cári közleményeket, illetve a dekabristák és az itáliai államok közötti kapcsolatokat tekintem át. Előzményként kitérek I. Sándor manifesztumára, Konsztantyin nagyherceg nyilatkozatára és a Szenátus téren lezajlott eseményekre. Bemutatom a külföldi országok számára a felkelésről készített hivatalos orosz verziókat, és az itáliai államok felé tett kormányközleményeket.

A témaválasztást indokoltá teszi, hogy Magyarországon kevésbé ismertek a felkelésről szóló hivatalos cári közlemények, illetve ezek fogadtatása Nyugat-Európa államaiban.² Az általam vizsgált téma szakirodalmi viszonylag szűk, és

¹ Ld. részletesebben: *A dekabristák válogatott írásai*. Összeállította, a jegyzeteket készítette: NIEDERHAUSER Emil. Művelt nép Könyvkiadó, Bp., 1954.

² Oroszország történetét feldolgozó monográfiák közül Magyarországon az egyik legnépszerűbb Mihail Heller könyve. A felkelés lezajlása, előzményei és következményei bemutatásra kerülnek benne, ám a jelen vizsgálódás szempontjából fontos kérdésre, azaz a külkapcsolatokban történetekre már nem tér ki. Erről ld. részletesen: M. HELLER: *Az Orosz Birodalom története I.* Osiris, Bp., 2003. Hasonló helyzettel találkozunk a magyarországi ruszisztika kiváló képviselői által írt Oroszország története című monográfiában is. Ld.: FONT M. – KRAUSZ T. – NIEDERHAUSER E.-SZVÁK Gy.: *Oroszország története*. Maecenas, Bp., 1997. Bodnár Erzsébet a dekabristák kutatásához egy értékes tanulmánnyal járult hozzá, az 1830-as és 1840-es évek történelmi regényeinek vizsgálatával. Ld.: BODNÁR Erzsébet: A dekabrista felkelés megjelenítése az 1830-1840-es évek történelmi regényeiben. In: BODNÁR Erzsébet: *Oroszország a 18-19. században*. Hungarovox, Bp., 2000. 88-95.

jelentős részben elavult; növeli azonban értékét, hogy a könyvek több vonatkozó forrást leközölnek fűgglékükben.

A kérdés vizsgálata különösen kiemelt volt a szovjet időkben. O. V. Orlik 1975-ben, a felkelés 150. évfordulójának alkalmából az 1820-as évek elejének nyugat-európai forradalmi és a dekabristák között fennálló kapcsolatokat, hatásokat vizsgálta meg.³ Szintén ez alkalomból írta meg tanulmányát G. A. Nyeveljov. A felkelés hivatalos verzióinak születését, illetve azoknak Nyugat-Európában való fogadtatását dolgozta fel, ezen kívül munkájában jelentős szerepet kapott a korabeli nyugat-európai sajtóviszhang is.⁴ Tanulmányának értékét növeli, hogy áttekinti az 1826 és az 1860-as évek eleje között az orosz emigráció, illetve nyugat-európai szerzők dekabrista felkeléséről írt műveit.⁵ O. V. Orlik monográfiája az 1815-1829 közötti időszakban vizsgálja Oroszországot a nemzetközi kapcsolatokban.⁶ Az itáliai – orosz kapcsolatok megismeréséhez kikerülhetetlen munkának számít Franco Venturi tanulmánya, amely az „*Oroszország és Itália. Az orosz-itáliai kulturális és társadalmi kapcsolatok történetéből*” című kötetben látott napvilágot, és leginkább historiográfiai áttekintésként érdemes odafigyelni rá.⁷ Venturi munkáját a dekabrista felkelők és az itáliai karbonárik kapcsolatainak vizsgálatával zárta, így a felkelés hivatalos verziójára nem tér ki. A téma kutatásában Giuseppe Berti monumentális monográfiája biztosít komoly elmélyülési lehetőséget.⁸

³ O. V. ORLIK: Zapadnojevropejszkije revolucii 20-h godov XIX v. i gye kabriszti. *Voproszi isztorii* 1975. 11. 140-153. V. Ja. Groszul a dekabristák és az emigráció vizsgálatának szentelt tanulmánya elején hosszan kitér a dekabristák és a külföldi forradalmárok kapcsolatára. Ld.: V. Ja. GROSZUL: Gye kabriszti i emigracija. *Otyecsesztvennaja isztorija*. 2006. 6. 3-19. Sz. Sz. Landa megállapítása szerint „a dekabristák és a Nyugat” hatalmas témában az egyik legjobban megvizsgált kérdés az első orosz titkos társaságok tagjainak konspiratív kapcsolatai az európai forradalmi mozgalmakkal. Ld. részletesebben: Sz. Sz. LANDA: Zarubezsniye revoljucionnije szvjazi gye kabriszta M. F. Orlova. *Novaja i novejsaja isztorija* 1975. 6. 42-54.

⁴ G. A. NYEVELJOV: 14 gye kabrja 1825 goda. (Oficialnije verszii i Zapadnaja Jevropa). *Voproszi isztorii* 1975. 12. 94-109.

⁵ Uo. 103-109.

⁶ O. V. ORLIK: *Rosszija v mezsdunarodnih odnosenyijah 1815-1829. Ot Venszkogo kongressza do Adrianopolszkogo mira*. Nauka, Moszkva, 1998. A komoly kutatómunkán alapuló művében jelentős figyelmet kapott a felkelés, különös tekintettel annak nemzetközi kapcsolatrendszerére. Ezzel szemben egy jóval korábbi kiadvány, a Diplomáciatörténet I. kötete magáról a felkelésről nem is ír, csak I. Miklós és a francia követ beszélgetéséről a dekabrista felkelés után. Lásd részletesebben: *Isztorija gyplomatyii*. Tom 1. Szerk. V. P. POTJEMKIN. Goszudarsztvennoje Izdatyelsztvo polityicszeszkoy lityeraturi, Moszkva, 1959.

⁷ F. VENTURI: Italo-russzkije odnosenyija sz 1750 do 1825. 25-50. In: *Rosszija i Italija*. Iz isztorii russzko-italjanszkikh kulturnih i obszesztvennih odnosenyij. Nauka, Moszkva, 1968.

⁸ G. BERTI: *Rosszija i italjanszkije goszudarsztva v period Riszordzsimento*. Izdatyelsztvo Inosztrannoj Lityeraturi. Moszkva, 1959.

Terminológiájában és szemléletmódjában már elavultnak számít, ám rendkívül részletes munka, rengeteg forrást használ fel, és többet közölünk le is közöl. A dekabristák és az itáliai titkos társaságok kapcsolatát illetően Berti álláspontját kiemelném a kérdésben, mivel ő – a többi szerzőtől eltérően – a különbségekre helyezi a hangsúlyt. Berti a dekabrista mozgalmat nem tartja a madridi, nápolyi és torinói alkotmányos mozgalmak pontos másának, bár néhány közös vonásukat érzékelteti. A dekabrista felkelést sem következményként, sem másolatként nem állítja az 1820-21-es felkelések sorába és ezt két okkal magyarázza. Először is, az orosz felkelést előkészítő titkos társaságok 1816-1818-ban jöttek létre, azaz megelőzték az európai alkotmányos mozgalmakat. Berti második okként azzal érvel, hogy az európai alkotmánypártiak, különösen az itáliaiak, külföldi liberálisok segítségére számítottak abban, hogy saját uralkodóiktól elérjék az alkotmányos garanciákat. Nápolyban és Torinóban úgy vélték, hogy I. Sándor orosz cár segítségével sikerülni fog leszámolni az abszolutizmussal és elérni a liberális alkotmányt.⁹ Ezzel szemben az orosz titkos társaságok a feladatot I. Sándor közvetlen eltávolításában látták, és úgy számolták, hogy az alkotmány megszerzéséhez elengedhetetlen a cár megölése, vagy – a mérsékeltebbek szerint – megvárni a cár halálát és utódjától megtagadni az eskü letételét, ha nem adja meg az alkotmányt.¹⁰

Az 1990-es évek közepétől különösen nagy érdeklődés érezhető az orosz-itáliai kapcsolatok tanulmányozása iránt. Több kötet is napvilágot látott, ezek főként a gazdasági és kulturális kapcsolatokkal foglalkoznak.¹¹ A magyar történetírás azonban máig kevés figyelmet szentel az orosz-itáliai kapcsolatok történeti vizsgálatának.

A tanulmány vázát képező diplomáciai levelek a „Vnyesnyaja polityika Rosszii XIX i nacsala XX veka” második szériájának 6. kötetében találhatóak.¹² A kötet végén lévő kiegészítések rendkívül nagy száma foglalkozik azzal,

⁹ Uo. 420-421.

¹⁰ Uo. 420.

¹¹ A teljesség igénye nélkül: V. O. HORMACS: *Rosszija i Italija*. Vip. 1. Nauka, Moszkva, 1996.; *Rosszija i Italija*. Vip. 4. Vsztreca kultur. (Red. N. P. KOMOLOVA) Nauka, Moszkva, 2000.; *Italija i russzkaja kultura XV-XX vekov*. (Red. N. P. KOMOLOVA) IRI RAN, Moszkva, 2000.; Z. P. JAHIMOVICS: Ob isztoriko-kulturnih almanahah „Rosszija i Italija”. *Novaja i novejsaja isztorija* 2002. 5. 209-218.; T. V. GORGYENKO: *Rosszija i Italija*. Vip. 5. Nauka, Moszkva, 2003.

¹² *Vnyesnyaja polityika Rosszii XIX i nacsala XX veka*. [alább VPR] Dokumenti Rosszijszkoگو Minyisztversztva Inosztrannih gyel. Szer. II. Tom 6 (XIV). Nauka, Moszkva, 1985. A kötet előszava hangsúlyozza, hogy a szerkesztők nagy figyelmet fordítottak a dekabrista felkelés európai forradalmi mozgalomban játszott szerepének bemutatására. Megjelentetik a cári kabinetnek az orosz külföldi diplomáciai képviseltekhez küldött körleveleit, illetve a pétervári külföldi nagykövetségeknek és küldöttségeknek a pétervári eseményekkel foglalkozó iratait.

miként értékelték a felkelést a nyugat-európai kormányok. Ezek a források nem kerültek be a kiadvány törzsrészébe, ám a téma kutatásához kiemelten fontosnak tekinthetőek.

1825 végén Nyugat-Európa feszült figyelemmel követte nyomon az orosz dinasztikus krízist. Az I. Sándor haláláról szóló híreket jelentős késsedelemmel erősítették meg Pétervárról, és Európa döbbenet figyelte, mi is történik a Szent Szövetség oszlopának tartott Oroszországban. Még 1825 elején Csengery József „*Európa politika[i] megtekintése 1825-ben*” című művében így láttatta Oroszországot: „*Muszka Ország egy főhatalmat gyakorol a continensen, a Napóleon örökségét ő tette igazán magáévá. Az ő parancsolatai egész Európát betöltik, s szintoly tiszteletben vannak Párisban, mint Petersburgban.*”¹³ – illetve: „*a continentális Európa csak egyetlenegy akaratot esmer, ez az egy pedig az övé, a többeknek nem maradt egyéb óhajásnál.*”¹⁴ A dekabrista felkelésen egész Európa meglepődött, kivéve K. L. Metternich osztrák kancellárt, aki már korábban riogatta I. Sándort ennek lehetőségével. Metternich az 1820 őszen Troppauban megrendezett kongresszuson igyekezett meggyőzni az orosz uralkodót, hogy az oroszországi nyugalom csak látszólagos és időleges, mert minden országban, így orosz földön is, fenyeget a forradalom. Éppen Troppauban értesült I. Sándor a szemjonovszkojei gárdaezred lázadásáról, ami az osztrák kancellár szemében tanúsította az európai forradalmi hangulat elterjedését Oroszországban.¹⁵ Azt Csengery is előre látta, hogy következnek még lázongások: „*meg ne csalja magát a Szent Szövetség, a revolutio folytatja a maga előmenetelét*”¹⁶, ám a forradalom orosz földön történő megjelenésére ő sem gondolt.

Az 1825. december 14-én¹⁷ lezajlott dekabrista felkelésre az I. Sándor cár halála utáni trónöröklési bonyodalom adott lehetőséget. 1820. március 20-án kiadott manifesztumában I. Sándor kinyilvánította, hogy a cári család azon tagjait, akik nem uralkodóházból származó személlyel lépnek házasságra, megfosztják trónöröklési joguktól. Emiatt Konsztantyin nagyherceg, aki egy lengyel grófnőt kívánt feleségül venni, 1822. januárjában lemondott a trónról.

¹³ CSENGERY József: *Európa politika[i] megtekintése 1825-ben*. Közli: UGRAI János. *Századok* 2004. 3. 643-704.

¹⁴ Uo. 690.

¹⁵ O. V. ORLIK: *Rosszija v mezsdunarodnih otnosenijah...*, i. m. 44.; M. HELLER: i. m. 492.; *Isztorija gyiplomatyii*, i. m. 529.

¹⁶ UGRAI: i. m. 682.

¹⁷ A dátumok megadásánál az orosz naptár szerinti időpontokat használtam fel.

Ezt I. Sándor 1822. február 2-án megerősítette, majd 1823. augusztus 16-án aláírta a manifesztumot Miklós nagyherceg trónörökösi kinevezéséről. Ezt az iratot mint a cár végrendeletét a legszigorúbb titokban őrizték a moszkvai Uszpenszkij Székesegyházban. Miklós nagyherceg feltehetően tudott erről a dokumentumról, de miután megkapta a hírt I. Sándor haláláról, letette az esküt Konsztantyinra. Konsztantyin nagyherceg első hivatalos levele a trónról való lemondásáról 1825. december 3-án érkezett meg Miklóshoz.¹⁸ A két fivér között ezzel élénk levelezés kezdődött, s közben Oroszországban instabil belpolitikai helyzet alakult ki, mivel mindkét trónörökösnek megvolt a maga „pártja”, ahogyan a Pétervárott szolgáló teljesítő külföldi diplomaták nevezték a testvérek híveit.¹⁹ 1825. december 12-én Miklós megkapta Varsóból Konsztantyin levelét, melyben határozottan lemondott a trónról. Ezzel egyidőben I. I. Gyibics szigorúan bizalmas hírt osztott meg Miklóssal a készülődő lázadásról. Az eskü áttételének szükségessége adott lehetőséget a felkelés kirobbanásához. 1825. december 13-án Miklós aláírta a manifesztumot a trónra lépéséről, de azt egy nappal korábbra keltezte, illetve kiadta a parancsot, hogy uralkodásának kezdetét I. Sándor halálától számolják.²⁰

A Pétervárott tartózkodó külföldi diplomaták rendkívüli figyelemmel követték nyomon a kérdést, hogy melyik fivér lesz az uralkodó. Jelentéseikben megnyilvánult a nyugtalanság aziránt, hogy Oroszországban a trónöröklés nagyban függött a gárda új uralkodóra tett esküjétől, nem pedig a szilárdan felállított törvényektől.²¹ Pierre-Louis-Auguste de La Feronnays pétervári francia diplomata, amikor átvette Karl Nesselrode orosz külügyminiszter körlevelét arról, hogy Miklós nagyherceg letette az esküt Konsztantyinra, ezt írta Párizsba: *„Itt valami interregnumhoz hasonló van. A császár meghal négyszáz mérföldre a fővárostól, és maga az örökös is éppen ilyen távolságra található. A jelenlegi percben senki sem tudja, kitől kell kiindulnia a rendelkezéseknek, és senki sem tulajdonítja magának a jogokat, hogy kiadja azokat.”*²² Az orosz fővárosban szolgáló teljesítő osztrák nagykövet, L. I. Lebzeltern 1825 decemberében K. L. Metternich-nek tett jelentésében kifejtette véleményét, mely szerint a gárda Konsztantyin, az udvari körök pedig Miklós mellett foglaltak

¹⁸ VPR 6 (XIV). 147. Prim. 759.; M. HELLER: i. m. 492.

¹⁹ VPR 6 (XIV). uo.

²⁰ VPR 6 (XIV). 147. Prim. 758-759.

²¹ VPR 6 (XIV). 147. Prim. 759.

²² Idézet: uo.

állást. Megítélése szerint az, hogy mindkét örökös lemondott a koronáról, a titkos társaságok tagjainak ténykedéséhez biztosított kedvező helyzetet.²³

A belpolitikai történések mellett szintén fontos szerepet játszottak a külföldi események is. A napóleoni háborúk során az orosz tisztek közvetlenül megismerkedtek a nyugat-európai világgal, I. Sándorral eljutottak egészen Párizsig. A napóleoni háborúkat lezáró bécsi rendezés alapelve a dinasztikus restauráció és a legitimizmus volt. Az 1815. szeptember 26-án felállított Szent Szövetség egyik fő célja pedig a status quo fenntartása és a forradalmi mozgalmak elfojtása volt. Az 1820-as évek eleje mégis a forradalmak kora volt Európában, azok fellobbantak Spanyolországban, Itáliában, Portugáliában. Sándor halála után az orosz titkos társaságok igyekeztek megragadni a kedvező pillanatot, amit a trónöröklés körüli bonyodalmak okoztak, és a Szenátus téren a Miklósról „átesküvés” alkalmát felhasználva megpróbálták átvenni a hatalmat.

Az 1825. december 14-i felkeléseket nem készítették elő alaposan. Az Északi Társaság összeesküvői a Szenátus térre vonultak a gárda egy részével, melynek katonái úgy tudták, hogy Konsztantyin cár védelmére indulnak. A felkelés vezetője, Sz. P. Trubeckoj herceg meg sem jelent a téren. Alkonyatkor Miklós a tüzésért küldött, és a kartácslovédékek véget vetettek a felkelésnek. December 29-én pedig a csernyigovi ezred lázadt fel a Déli Társaság tagjának, Sz. I. Muravjov-Aposztol parancsnoksága alatt. Ezt a megmozdulást 1826. január 3-ára verték szét.²⁴

Az orosz kabinet az 1825. december 14-én lezajlott felkelés után igyekezett gyorsan elkészíteni és nyilvánosságra hozni a Szenátus téren történekről szóló hivatalos jelentést, hogy határokon belül és kívül egyaránt megnyugtathassa a közvéleményt. Próbálta kisebbiteni a felkelés jelentőségét, és elhallgatni a vizsgálatok során hamar kiderült információt, hogy a résztvevők szándéka többek között az egyeduralkodó korlátozása volt. A Szenátus téri események pontos részletei (kapcsolatok a titkos társaságokkal, külföldi minták tanulmányozása, stb.) csak a hosszú vizsgálat alatt derültek ki.²⁵

Az első nyomtatott közleményt a történekről orosz nyelven a belügyminisztérium dolgozója, D. N. Bludovij állította össze, és 1825. december 15-én jelent meg a Szentpétervári Közlöny mellékletében. Franciára K. V. Nesselrode orosz külügyminiszter fordította le, és december 16-án elküldte a külföldi orosz képviseltekhez azzal az előírással, hogy azt publikálják a hivatalos lapokban. A december 15-i és 16-i dokumentumokban úgy rajzolták meg a felkelést, mint a moszkvai ezred két századának a zavargását, 7-8 tisz

²³ VPR 6 (XIV). 147. Prim. 760.

²⁴ M. HELLER: i. m. 504.

²⁵ VPR 6 (XIV). 150. Prim. 764.

vezetésével, akikhez csatlakozott néhány személy.²⁶ Az eseményeket részeg katonák és alsó társadalmi rétegekhez tartozó személyek akciójaként mutatták be. Ez volt a cári udvar első verziója, aminek kétségtelenül az volt a célja, hogy a Szenátus téren lezajlott események jelentőségét kisebbítsék. A francia és az orosz nyelvű változat is hallgatott a felkelés célkitűzéseiről. Azonban a történeteknek több szemtanúja is volt, így a szóbeszéd és a hiteles közlemények egymással keveredve járták be Oroszországot és külföldöt egyaránt.²⁷

A cári kormány kísérletei ellenére a felkelés igazi céljait és jelentőségét nem lehetett elleplezni. Már az első közlemény megkövetelt magyarázatokat.²⁸ Ezt személyesen és további közlemények formájában tették meg. Maga I. Miklós 1825. december végén a külföldi diplomáciai testületek fogadásán a Téli Palotában különös szívéllyel fordult Pierre-Louis-Auguste de La Ferronnays francia követ felé, akinek a fogadás után „nagy izgalommal” beszélt a december 14-i eseményekről és egyúttal kifejtette saját jövőbeli külpolitikáját is, melyben fontos szerepet töltött be a Franciaországhoz közeledés.²⁹ K. V. Nesselrode még a december 16-i körlevél elküldése előtt magához hívatta Lord Strangford angol, Pierre-Louis-Auguste de La Ferronnays francia és L. I. Lebzeltert pétervári osztrák követeket, hogy valamennyire feltárja előttük a Szenátus téri eseményeket. Nesselrode a három legbefolyásosabb diplomatának tolmácsolta a cár kívánságát: magyarázzák meg a trónra lépés napjának „szomorú eseményeit”.³⁰ Az orosz uralkodó tudta, hogy a külföldi diplomaták közül többen szemtanúi voltak a történeteknek, mégis azt várta el, hogy az ő ízlésének megfelelő módon jelenítsék meg azokat a jelentéseikben. Nesselrode ekkor nyíltan elismerte, hogy a történetek Európa többi államában is jelenlévő titkos társaságok régóta létező összeesküvésének az eredménye, és a felkelők forradalmi átalakítást terveztek.³¹ A három diplomata szolgálatkészen kinyilvánította, hogy hitelesnek tartják a cári kormány közleményét, ami egyáltalán nem különbözik saját jelentéseiktől, melyekkel udvaraikat informálják.³² Természetesen ezek a megerősítések csak udvariassági formák voltak, és a követek a jelentéseikben beszámoltak a Nesselrode-dal folytatott társalgásról is. Mindhárom nyugati diplomata számára világos volt, hogy a cári hivatalos közlemény messze állt az

²⁶ Uo.; O. V. ORLIK: *Rosszija v mezsdunarodnih odnosenyijah...*, i. m. 57.

²⁷ Uo.

²⁸ Uo.

²⁹ *Isztorija gyiplomatyii*. 538.

³⁰ VPR 6 (XIV). 150. Prim. 764.; O. V. ORLIK: *Rosszija v mezsdunarodnih odnosenyijah...*, i. m. 57.

³¹ VPR 6 (XIV). 150. Prim. 764-765.

³² G. A. NYEVELJOV: i. m. 96.

igazságtól (nemcsak elhallgatta a felkelés fő céljait, hanem az események lezajlását és több részletét is pontatlanul írta le).³³ Strangford a G. Canningnak küldött jelentésében a hivatalos verziót kiegészítette saját kritikai megjegyzéseivel. Így például felkelőket vezető „hét-nyolc” tiszt mellé odakerült, hogy „*vészeseen több*”, a felkelők számát illetően pedig: „*Délig nyolcszáznál is több embert láttam.*” La Ferronnays és Giese bajor követ a felkelők állítólagos részegségét cáfolták: „*semmi nem mutatott a részegségre*”, illetve „*Többnyire azt figyeltem meg, hogy a felkelők közül senki sem látszott részegnek.*”³⁴

A külföldön szolgálatot teljesítő orosz követek kerültek a legkényesebb helyzetbe, hiszen kevésbé voltak jól értesültek a felkelésről, mint a Pétervárott tartózkodó külföldi diplomaták, és következésképpen, az ő kabinetjeik. Ezért a cári kormányzat szükségesnek ítélte, hogy saját követei számára részletesebben is kifejtse a felkelés indítékait és céljait. Erre volt hivatott Nesselrode 1825. december 19-én, 52 államba (köztük több itáliaiba) elküldött körlevele, amely tartalmazta a hivatalos tájékoztatást I. Sándor haláláról, Konsztantyin Pavlovics nagyherceg lemondásáról, I. Miklós trónra lépéséről, valamint az óhajt a további kapcsolatok fenntartásáról. Ebben már „*széles összeesküvésről*” írtak, melynek célja az volt, hogy Oroszországot „*a teljes rettenetes anarchiába*” taszítsa.³⁵ Fontos kiemelni, hogy ez a diplomáciai irat a dekabrista felkelést már a Nyugat-Európában az 1820-as évek elején lezajlott forradalmi hullámmal állítja egy sorba. Ez a levél sokkal nyíltabban fogalmazta meg a felkelés jellegét, mint ahogyan Nesselrode tette a három külföldi diplomatával folytatott beszélgetése során. E dokumentumból látható, hogy maga a cári kormány sem hitt a saját hivatalos verziójában.³⁶ Az ország belső állapotát a következőképpen jellemezték: „*A nyugalom Szentpétervárott helyreállt gyorsan is, szilárdan is. December 14. után az nem bomlott meg itt egy pillanatra sem.[...] Nem figyelhető meg semmilyen nyugtalanság, sem a zavargások legkisebb jelei; amikor a császár megjelenik hadserege vagy a nép előtt, mindenütt örömjongással fogadják.*”³⁷ A körlevél kiemeli az összeesküvők tevékenységének felbukkanását már Sándor cár uralkodása alatt, illetve a nyugati forradalmakkal való hasonlóságot is hangsúlyozza. „*[...] Az összeesküvésnek egyebek közt a célja Oroszország megmentőjének, Európa békeangyalának élete elleni merénylet volt. Hiszen az összeesküvők készültek a*

³³ VPR 6 (XIV). 150. Prim. 765.

³⁴ Uo.

³⁵ Uo.

³⁶ Uo.

³⁷ VPR 6 (XIV). 107. dok., 315.

*Birodalmat a legborzasztóbb anarchiába taszítani és mindenben utánozni azokat a bűntetteket, amik történtek Cadizban, Nápolyban és Torinóban.*³⁸

1825. december 19-én egy manifesztum is napvilágot látott, és ebben már a felkelés új kormányzati koncepciójának fő gondolatai körvonalazódtak. Ez volt az első olyan kormánydokumentum, ami szólt a dekabrista felkelés politikai céljairól, de igyekezett bizonyítani, hogy az orosz nép mindig hűséges az uralkodójához, és a fő problémákat a nyugati forradalmi tanok idézték elő.³⁹ A Szenátus téri események résztvevőinek szándékát a cár abban jelölte meg, hogy „a bűnözők” keresték és felhasználták a pillanatot, hogy „megdöntsék a trónt és a hazai törvényeket, hogy átváltoztassák az államrendet, bevezessék az anarchiát.”⁴⁰

A nyugati államok követeit december 20-ára audienciára hívták meg az orosz udvarba. Miklós a felkelésről beszélve hangsúlyozta, hogy a hadsereg rendíthetetlen hűséget tanúsított iránta, és kidomborította az orosz és a nyugati felkelések közti különbségeket. Az európai államokat a forradalom veszélyével riogatta, és az Orosz Birodalom belső stabilitását hangsúlyozta. „Ezt a felkelést nem lehet egyenlővé tenni azokkal, amik lejátszódtak Spanyolországban és Piemontban. Hála Istennek, mi ehhez még nem jutottunk el és nem is fogunk eljutni soha. Még egyszer megismétlem Önöknek: ez nem felkelés volt.”⁴¹ A cár megnyugtatósnak szánt beszéde azonban nem győzte meg a követeket a lezajlott események jelentéktelenségéről.⁴² I. Miklós a külföldi diplomáttal folytatott bizalmas beszélgetéseiben a dekabristák és az európai forradalmárok közötti kapcsolatokat már kivizsgált tényként emlegette. A cár így próbálta a nyugati monarchiák kormányzó köreinek félelmét fokozni az új forradalmi „járvánnyal” szemben, és önmagát az európai udvarok megmentőjének szerepében láttatni.⁴³

A főváros nyugalmáról szóló híreket Nesselrode 1825. december 23-i diplomáciai levelében megerősítette. („A fővárosban még soha nem uralkodott ilyen teljes nyugalom.”⁴⁴) Ez a dokumentum szintén hangsúlyozta, hogy folyik a nyomozás, mely kiderítette, hogy a titkos társaságok már régóta készültek a felkelésre. A résztvevőkről így ír Nesselrode: „Az utolsó körlevelem elküldésének idejétől a vádlottak listája kiegészült fiatal tisztek névsorával, akik

³⁸ Uo.

³⁹ NYEVELJOV, G. A.: i. m. 97.; VPR 6 (XIV). 150. Prim. 765.

⁴⁰ VPR 6 (XIV). 150. Prim. 765.

⁴¹ Idézi: G. A. NYEVELJOV: i. m. 97.

⁴² Részletesebben uo. 98.

⁴³ VPR 6 (XIV). 150. Prim. 766.

⁴⁴ VPR 6 (XIV). 110. dok., 322.

*életkoruk jellemző esztelenségével hagyták magukat bevonni a társaságba, a bűnös célokba, és melyek előkészítésének szomorú következményeit ők nem képzelték el elég tisztán.*⁴⁵ Nesselrode nyomatékosan kérte I. Miklós december 19-i manifesztumának közzétételét a külföldi lapokban.

Mivel a hivatalos cári magyarázatok még mindig nem érték el a kívánt célt, I. Miklós 1826 január elején nem hivatalos találkozóra hívta meg Pierre-Louis-Auguste de La Ferronnays francia követet. A cár igyekezett meggyőzni beszélgetőtársát, s rajta keresztül az európai közvéleményt arról, hogy az oroszországi események a nyugati összeesküvések szerves részét képezték, s ez egész Európa nyugalmát fenyegeti. Miklós a dekabristák ügyében lefolytatott vizsgálatot úgy állította be, mintha ezzel Európának is jelentős szolgálatot tett volna.⁴⁶

A dekabrista felkelés és a titkos társaságok tevékenységének hivatalos verziója végső formáját a Vizsgálóbizottság jelentésében nyerte el.⁴⁷

Az európai sajtó már 1826. január elején bizalmatlanul fogadta a hivatalos cári közleményt. Az orosz kormány „részeket lázadásáról” szóló magyarázata nem csak nem érte el a célját, hanem azt a benyomást keltette Európában, hogy az Orosz Monarchia presztízsét kár érte, illetve nyílt harc folyt az orosz koronáért, amiben Miklós trónbitorlóként lépett fel és végül erővel kerítette hatalmába a trónt.⁴⁸ Az európai országok kormányai tartózkodtak a véleményformálástól, és csak az eseményekről szóló hivatalos dokumentumokat publikálták. Az újságok tele voltak mindenféle híreszteléssel és hipotézisekkel, a pétervári eseményeket a szenzáció léghőre lengte körül. Ezért Pétervár különös nyugtalansággal figyelte a decemberi eseményekről Nyugat-Európában napvilágot látott híreket, s különösen fontosnak ítélte az orosz kormányzati jelentések gyors és minél szélesebb körben való elterjesztését.⁴⁹

A külügyminisztérium vezetője 1826. február 7-i levelében a következőképpen írt a külföldön szolgálatot teljesítő diplomáciai megbízottaknak: „*A december 14-én kirobbant összeesküvésbe belekeveredett személyek között megtalálhatóak*

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ G. A. NYEVELJOV: i. m. 100.; Nyeveljov tanulmányában felhívja a figyelmet arra, hogy a cár szándékosan rémisztgette a nyugati udvarokat a forradalmi mozgalommal, illetve el kívánta terelni a figyelmet több, kevésbé tisztázott részletről (pl. az interregnum körülményei). Miklós és Nesselrode igyekezett a felkelés Európát érintő veszélyét felnagyítani, és különösen hangsúlyozták a pétervári események külföldi forrásait, s javasolták az összehangolt cselekvést a forradalmi veszély elleni harcban. Részletesebben uo. 99-100.

⁴⁷ VPR 6 (XIV). 150. Prim. 766.

⁴⁸ G. A. NYEVELJOV: i. m. 97.

⁴⁹ Uo. 95-96.

olyanok, akik elég sokáig külföldön tartózkodtak, lényegében azokban az országokban, ahol a túlságosan elterjedt, úgynevezett liberális doktrínák kiforgathatták a nézeteiket, megmérgezhették tudatukat. Azért, hogy mostantól véget vessenek a gonoszságnak, aminek oly komoly következményei voltak, a császár szükségesnek tartotta, hogy minden orosz, aki a Birodalom határain túlra utazik, szigorú megfigyelésben részesüljön. Őfelsége úgy határozott, hogy e megfigyelés vezetésével saját követeit bizza meg. Ezért Önnek, tisztelt Uram, ajánlatos figyelmesen nyomon követni valamennyi honfitársunk viselkedését, akik meglátogathatják az Ön tartózkodási országát, milyen természetű személyes kapcsolatokat tartanak fenn azokkal az emberekkel, akikkel találkozhatnak [...] különösen azt, hogy nem keresnek-e az oroszok kapcsolatokat olyan személyekkel, akik belekeveredtek a több államban lezajlott forradalmi megrázkódtatásokba [...]. E megfigyelés alá be kell vonni a női nem személyeit is, és Ön rendszeresen közölni fogja a minisztériummal a megfelelően összegyűjtött értesítéseket, kiváltképpen azokat, amik érintik Oroszország biztonságát és nyugalalmát.”⁵⁰

A cári kormányzat meg kívánta akadályozni az ország állapotáról külföldön napvilágot látott információk behatolását az Orosz Birodalomba, ezért 1826 elején rendőrségi felügyelet alá kerültek azok a külföldiek, akik a december 14-i események szemtanúi voltak. Néhány külföldi állampolgárt, akik belekeveredtek a társaságokról folyó nyomozásba, kiutasítottak Oroszországból.⁵¹

Az itáliai államok közül Oroszország először a Nápolyi Királysággal épített ki diplomáciai kapcsolatokat, II. Katalin uralkodása alatt.⁵² Ezek a szálak I. Pál francia háborúiban (A. V. Szuvorov, F. F. Usakov hadjáratai) váltak szorosabbakká. Nápoly királya, aki 1815-től Nápoly-Szicíliai Kettős Királyság uralkodójaként ült a trónján, már 1820-ban kénytelen volt szembesülni a forradalmakkal. A felkelés a titkos társaságok segítségével zajlott le, és I. Ferdinánd (IV. Ferdinánd, nápolyi király, 1759-1825; 1812-től I. Ferdinánd néven nápolyi király) kénytelen volt spanyol mintára alkotmányt adni, amit azonban Laibachban a Szent Szövetség kongresszusán visszavont. A nápolyi forradalmat végül az osztrák intervenció elsodorta és helyreállította I. Ferdinánd hatalmát. Az 1820-as évek itáliai forradalmi hullámaiban aktív szerepet vállaló személyek oroszokkal is kapcsolatba kerültek.

⁵⁰ VPR 6 (XIV). 136. dok., 392. A körlevelet 1826. február 7-én írta alá Nesselrode, és még aznap több államba elküldték. Torinóba, Rómába és Nápolyba április 22-én továbbították.

⁵¹ G. A. NYEVELJOV: i. m. 98-99.

⁵² Az orosz-nápolyi kapcsolatok kialakulásáról ld. részletesebben: G. A. SZIBIREVA: *Nyeapolitanszkoje korolevsztvo i Rosszija v poszlednyej csetvertyi XVII v.* Nauka. Moszkva, 1981.

I. K. Ludolf, a Szentpétervárott szolgáló teljesítő nápolyi követ 1826. január 14-én jegyzékben tájékoztatta K. V. Nesselrode-ot arról, hogy megismertette a nápolyi udvart az 1825. december 14-i eseményekkel. A felkelésről szóló körlevelek Szentpétervárról 1826. január 2-án érkeztek meg Nápolyba. A nápolyi orosz követ, G. O. Stackelberg már másnap informálta annak tartalmáról L. Medici külügyminisztert és a nápolyi diplomáciai testületet. 1826. január 5-i levelében az orosz követ megírta Nesselrode-nak, hogy a nápolyi külügyminiszter elégedettségének adott hangot a pétervári „nyugalom” helyreállításával kapcsolatban.⁵³ Ugyanezen a napon a nápolyi külügyminisztérium jegyzéket bocsátott ki, melyben I. Ferenc király (1825-1830) kinyilvánította elragadtatását a felkelés gyors elfojtása ürügyén. Másnap (1826. január 6.) Stackelberg továbbította ezt a jegyzéket Szentpétervárra.⁵⁴ Január 5-én a nápolyi uralkodó audencián fogadta Stackelberget és kifejezte reményét, hogy az új cár trónralépése stabilitást fog adni egész Európa számára. 1826. január 10-én Nesselrode tájékoztatta Stackelberget és Ludolfot a csernyigovi ezred lázadásáról⁵⁵. Nesselrode nagyobb nyilvánosság elé kívánta tárni az Oroszországban leleplezett „összeesküvésről” szóló hivatalos cári közleményt, de I. Ferenc király elutasította a kérést, hogy a csernyigovi ezred lázadásáról szóló körlevelet megjelentessék. Attól tartott, hogy *„minden hasonló újság ürügyként fog szolgálni a forrongás hangulatának fenntartásához a tartományokban és hamis magyarázatokat fog kiváltani.”*⁵⁶ A nápolyi minisztérium közölte az orosz követtel, hogy a „Giornale del Regno delle Due Sicilie” c. hivatalos lapban megjelenhet az orosz Vizsgálóbizottság jelentése az eseményekről, azt követően, miután gondosan megismertekedtek *„ezzel az érdekes, de terjedelmes dokumentummal”*⁵⁷. Medici megmutatta az orosz követnek az előkészített cikket, amely Stackelberg véleménye szerint nagyon ködösen fogalmazta meg a Vizsgálóbizottság határozatát. Stackelberg szerint a nápolyi udvar azért tagadta meg a jelentés teljes szövegének publikálását, mert a kormányban félelmet idézett elő az értesülés, mely szerint a nápolyi emigránsok Angliából Itáliába készülnek hajózni. Stackelberg 1826. augusztus 8-i diplomáciai levelében tájékoztatta Szentpétervárt, hogy a nápolyi kormány kategorikusan visszautasította a Vizsgálóbizottság jelentésének nyilvánosságra hozatalát a királyság újságjaiban. Medici ezt azzal magyarázta, hogy az veszélyes lenne *„a bűnös összeesküvés tudatlan és gonosz szándékú*

⁵³ Stackelberg 1826. január 5-i jelentéséből idézet: VPR 6 (XIV). 186. Prim. 798.

⁵⁴ VPR 6 (XIV). 186. Prim. 798-799.

⁵⁵ VPR 6 (XIV). 186. Prim. 799.

⁵⁶ Stackelberg 1826. január 29-i jelentése: VPR 6 (XIV). 186. Prim. 799.

⁵⁷ A Stackelbergnek írt jegyzékből: uo.

*személyei miatt*⁵⁸. Kétségtelen, hogy a nápolyi kormány a dekabrista felkelés nyilvánosságra kerülésétől azért tartott, mert nem kívánta példaként állítani az orosz eseményeket saját lakossága és az emigránsok elé. Emellett szerepet játszott az is, hogy a Szenátus téri eseményeket az 1820-as évek elejének nyugat-európai forradalmihoz kapcsolták, és bár örültek, hogy I. Miklós gyorsan reagált az eseményekre, azok erősségét mutatta, hogy orosz földön is megjelentek. A Két Szicíliai Királyságon kívül Piemontban is hasonló vélemények születtek a történetekről.

A Szárd Királyság Paul-Francois Sales pétervári követétől és G. D. Mocenigótól, a torinói orosz követtől kapott információkat az Oroszországban lezajlott eseményekről. Ezekről a Szardíniai Királyság külügyminisztere, V.-A. S. La Tour a következő véleményt írta Salesnak: *„Már semmi kétség, hogy a forradalmi eszmék elterjedtek majdnem az egész civilizált világban, és annak befolyásától aggódni kell mindenütt. Az összes államon, az összes országon belül létezik a közös ellenség, amely csak a zavargásokról és az általános átalakulásról gondolkodik, állandóan saját terveinek megvalósítása felé igyekszik, és mindig kész felhasználni az első adandó alkalmat, hogy megvalósítsa azokat [...]. A kötelesség és az elképzelhetetlen megbocsátás következtében ennek az ellenségnek jelenleg sikerült végül megszerezni azt a hatalmat és erőt, melyek, mivel megfelelő módon megszerveződtek, kimeríthetetlen tartalékokat mutatnak.*”⁵⁹ Az I. Miklós által hozott megtorló intézkedéseket a piemonti kormány teljesen kielégítőnek találta. La Tour azt tanácsolta Salesnak, hogy hívja fel Nesselrode figyelmét arra, hogy a piemonti kormánynak földrajzi helyzeténél fogva lehetősége van közelről megfigyelni a többi állam területén lezajló eseményeket.⁶⁰ 1826. február 18-i⁶¹ levelében La Tour tájékoztatta az orosz udvart arról, hogy a decemberi események nem voltak elszigeteltek; az az Európa többi országában is tevékenykedő párt áll mögöttük, amely ellen *„ki kell dolgozni a közös védelem tervét*”.⁶² La Tour beszámolt az itáliai és az orosz forradalmárok közötti kapcsolatokról is: *„alapunk van feltételezni, hogy az orosz és az itáliai forradalmárok között kapcsolatok vannak, mégpedig közvetlenek, ugyanis megfigyeltük, hogy az oroszországi hírek itt még azelőtt elterjedtek, mielőtt róluk hírt adnának a sajtóban; ezen kívül, erről tanúskodik néhány személy magatartása (akiket forradalmi tevékenységgel gyanúsítanak) a pétervári események idején. Ezért*

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ Uo.

⁶⁰ G. BERTI: i. m. 429.

⁶¹ Gergely naptár szerint.

⁶² VPR 6 (XIV). 186. Prim. 799.

ügy gondoljuk, hogy ezeknek az eseményeknek az előkészítéséről tudtak úgy nálunk, ahogyan Párizsban, Londonban és más országokban; azonban mostanáig nincs felfedve még semmi olyan, ami hozzá adhatna ehhez a véleményhez nyomósabb jelleget az egyszerű feltételezésnél...Ha a továbbiakban sikerülni fog megtudnunk valamilyen konkrétumot ebben a kérdésben, sietni fogunk erről tájékoztatni Önt és állhatatosan követni fogjuk az összeesküvőket azzal a szorgalommal és energiával, amit megkövetel az ügy oly hatalmas fontossága.”⁶³

Mocenigo 1826. január 6-i jelentésében tájékoztatta Nesselrode-ot, hogy a felkelésről szóló hivatalos cári közleményt továbbította La Tourhoz, aki hasonló információk birtokába jutott az Oroszországban lévő piemonti küldöttségtől is. A Szárd-Piemonti Királyság kinyilvánította óhaját, hogy szeretné fenntartani az I. Sándor alatt létrejött barátságos és bizalmas viszonyt.⁶⁴ A cári kormány a Nápolyi Királysághoz hasonlóan Piemontot is megkérte, hogy a hivatalos kormánylapban jelentessék meg Nesselrode 1825. december 15-i körlevelét. A Két Szicíliai Királysággal szemben a szárd királyság teljesítette a kérést, sőt szárd segítséggel helyezték el az ugyanilyen cikket a páрмаi újságban.⁶⁵ 1826. január 17-én La Tour tájékoztatta az orosz külügyminisztériumot, hogy január 12-én nyilvánosságra hozták az új cár trónra lépésével kapcsolatos összes dokumentumot a torinói újságban, a dekabrista felkelést pedig az újság esti kiadásában fogják megjelentetni (január 17-én).⁶⁶

Mocenigo 1826. január 6-i jelentésében beszámolt arról, hogy a vélemények megoszlottak Piemontban a dekabrista felkelés okairól, indítékairól, eszközeiről és az elfojtásáról.⁶⁷

I. Miklós 1826 tavaszán Piemont pétervári követével való többszöri beszélgetése során hangsúlyozta, hogy a dekabristák ügyében folytatott vizsgálat „feltárta az Itáliával való közvetlen kapcsolatok létesülésének egyik tényét, de az általuk vallott elvek is ugyanolyanok, mint a karbonáriké”.⁶⁸ Miklós elismerte, hogy a dekabrista közegben a legnagyobb visszhangot a spanyol forradalom kapta, de az orosz titkos társaságok tagjai jelentős érdeklődést mutattak az itáliai és a portugál forradalmi események iránt is.⁶⁹

⁶³ La Tour 1826. március 23-i levele: uo.

⁶⁴ Uo.

⁶⁵ VPR 6 (XIV). 186. Prim. 800.

⁶⁶ Uo.

⁶⁷ Uo.

⁶⁸ Idézi: O. V. ORLIK: *Zapadnojevropejszkije revoljucii...*, i. m. 145.

⁶⁹ Uo.

1827. január 18-án a külföldön szolgálatot teljesítő orosz diplomáciai képviselőknek elküldték Nesselrode körlevelét, melyben kifejeződött az orosz külügyminiszter azon aggodalma, hogy a „forradalmi szellem” befolyással lesz az Appennini-félsziget államaira. Ezért az orosz diplomaták utasítást kaptak, hogy kinyilvánítsák az államoknak: *„forradalom kirobbanása esetén Oroszország örködni fog a legitimizmus elve felett és szükség esetén segítséget fog adni”*⁷⁰.

A Napóleon utáni korszak eltérően kezdődött az Appennini-félsziget államai és Oroszország számára. Előbbit a meggyötörttség, a szétaprózódás és az erős osztrák befolyás jellemezte, utóbbi pedig a győztes, egységes, erős államot testesítette meg. A különbségek ellenére mindkét területen sorra születtek a kormányellenes titkos társaságok, melyek forradalom útján kívánták a fennálló rendet megváltoztatni. A dekabrista felkelés nem csak az Orosz Birodalom belpolitikájára volt hatással, hanem a külpolitikájában is nyomott hagyott. A felkelésről tájékoztató hivatalos orosz kormányjelentések az eseményeket kisebbiteni igyekeztek, majd mikor nyilvánvalóvá vált, hogy nem lehet elhíttetni a néhány fő részvételéről és a Nyugatról jött „forradalmi járványról” szóló verziókat, az uralkodó és a külügyminisztérium a szent szövetségi rend fenntartását, a forradalmi hullám megújulásának megakadályozását kívánta elérni.

Az orosz-italiai külkapcsolatok vizsgálata még számos érdekes adattal, információval gazdagíthatja, pontosíthatja az orosz diplomáciatörténetet.

Mária Bodor

The Official Communiqués of the Tsar regarding the Decembrist Revolt in View of the Diplomatic Correspondence between the Russian Empire and the Italian States

Based on collections of primary sources and documents this paper intends to present the official communiqués of the Tsar in connection with the Decembrist Revolt which took place in Saint Petersburg on December 14, 1825. It will also touch upon the following antecedents: the Manifesto of Emperor Alexander I, Grand Duke Constantine's renunciation of his claims to the Russian succession and the events that took place in the Senate Square. Contemporary Russian diplomacy presented the Decembrist Revolt in various ways. At first they tried

⁷⁰ Uo.

to reduce its significance then they talked about a more serious conspiracy and tried to connect it with the wave of Western-European revolutions. Tsar Nicolas I strove to convince foreign public opinion that the revolt in Russia was a direct continuation of the events in Western Europe and proposed the cooperation of great powers to fight against the revolutions. My paper demonstrates how the Decembrists maintained connections with the Italian states and, based on their diplomatic correspondence with the Russian Empire, looks at the way how Kingdoms of Naples and Sardinia-Piedmont received the official communiqués of the Russian government.

Czinege Szilvia

Gróf Apponyi György közéleti pályájának első évei

Gróf Apponyi György a 19. század folyamán meghatározó szereplője volt a magyar politikai életnek.¹ Tartalmas közéleti pályájáról azonban nem sok információ áll rendelkezésre a szakirodalomban, reformkori pályája kapcsán jellemzően kancellárként tesznek róla említést, mint az adminisztrátori rendszer bevezetőjéről,² olykor országgyűlési szereplését is szóba hozzák,³ de leginkább felsorolásokban fordul elő a neve, mint a konzervatív csoportosulás kiemelkedő tagja. Az ezt megelőző évekből, karrierjének kezdetéről elvétve tesz említést egy-egy lexikoni szócikk, amelyben megemlítik iskoláit, illetve betöltött tisztségeit.⁴

¹ A tanulmány a Debreceni Egyetem tudományos képzési műhelyei *TÁMOP-4. 2./B-10/-2010-0024* című pályázat támogatásával készült.

² Például: VÖRÖS Károly (szerk.): *Magyarország története tíz kötetben. 5/1. kötet 1790–1848.*; GERGELY András (szerk.): *Magyarország története a 19. században.* Osiris, Budapest, 2003.; VELIKY János (szerk.): *Polgárosodás és szabadság.* Debrecen, 1999.; CSORBA László – VELKEY Ferenc: *Reform és forradalom 1790–1849.* Csokonai Kiadó, Debrecen, 1998.; ANDICS Erzsébet: *Metternich és Magyarország.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975. 214–216.; DÉNES Iván Zoltán: *Közüggvé emelt kiváltságörzés. A magyar konzervatívok szerepe és értékvilága az 1840-es években.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989. 75–76.; 135–137.

³ HORVÁTH Mihály: *Huszonöt év Magyarország történelméből.* II–III. kötet Pest, 1868.; MOLNÁR András: *„Viam meam persequor.” Batthyány Lajos gróf útja a miniszterelnökségig: politikai életrajz 1807–1848.* Osiris Kiadó, Budapest, 2007.

⁴ Az alábbi kötetek tartalmazzák önálló szócikk formájában életrajzi adatokat Apponyi Györgyről: *Magyar Nagylexikon.* II. kötet. Főszerkesztő: ÉLESZTŐS László. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994. 231–232.; *A Magyar Tudományos Akadémia tagjai 1825–2002.* Főszerkesztő: GLATZ Ferenc. I. kötet. MTA Társadalomkutató Központ – Tudománytár, Budapest, 2003. 53.; MARKÓ László: *A magyar állam főméltóságai.* Magyar Könyvklub, Budapest, 2000. 269–270. Genealógiai munkák: NAGY Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal.* I. Budapest, 1857.; KEMPELEN Béla: *Magyar nemes családok.* 1. kötet. Grill Károly Könyvkiadó Vállalata, Budapest, 1911.; *Magyar nemzetségi zsebkönyv. I. Főrangú családok.* Kiadja a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság, Budapest, 1888. (E genealógiák digitalizálva: Arcanum DVD könyvtár IV. Családtörténet – heraldika – honismeret. Arcanum Adatbázis Kft., Budapest, 2003.) GUDENUS János József (szerk.): *A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája.* I. kötet Natura, 1990. 62–64.; *Magyar császári és királyi kamarások ősfái 1740–1918.* I. kötet. A–G.

A tanulmányban Apponyi György hivatalnok–politikusi karrierjének kezdeti állomásait kívánom bemutatni,⁵ amely azonban nem egy minden részletre kiterjedő ismertetés lesz, mivel a gróf pályájának ezen időszakához kevés forrás áll rendelkezésre, azok is elsősorban a hivatalos akták között, amelyek bővebb tartalmi kifejtésre nem adnak lehetőséget. A kutatás során nem sikerült ráakadni Apponyi személyes levéltárára, így bizonyítványai, magánéleti utalásokat tartalmazó levelezése vagy egyéb személyére vonatkozó információt felvonultató források nem állnak rendelkezésre. A gróf egyes pályaszakaszait illetően aránytalan a források megoszlása, karriertörténetének első tíz évéről lényegesen kevesebb forrás tudósít, mint az 1840-es évekbeli szerepvállalásairól, amely bővelkedik forrásokban, különösen kancellárságának időszakából.

Származás és tanulmányok

Apponyi György a nagyapponyi Apponyi család hűgyészi ágának leszármazottja. A família ezen ága Apponyi Lázár képviselésében a XVIII. század folyamán telepedett le Tolna megyében, majd házasság révén jutott Kánya és Ireg birtokokhoz. Apponyi Lázárt 1719 folyamán emelték bárói rangra, 1739-ben grófi címet kapott maga és utódai számára; 1732-ben pedig az egész Tolnai Uradalmat megvásárolta gróf Wallis Olivértől.⁶

Fia, György (1722–1782) 1773-ban vásárolta meg Claudius Florimundus Mercytől a Hűgyészi Uradalmat, amely 1723-ban lett a Mercy család uradalmának központja és 1753-ban mezővárosi rangot is kapott. 1722-től kezdte meg a Mercy család a terület (újra)benépesítését, főként német telepesek érkeztek a Tolna megyei uradalomba. Apponyi György azonban, aki 1777-től haláláig a megye főispánja volt,⁷ kevésbé volt toleráns a lutheránus telepesekkel, de törekedett a békés viszony fenntartására.⁸

Összeáll.: VÁSÁRHELYI Miklós és SZLUHA Márton. Heraldika Kiadó, Budapest, 2005. 55.; PÁLMÁNY Béla: *A reformkori magyar országgyűlések történeti almanachja. 1825-1848.* I. kötet Argumentum Kiadó – Országgyűlési Hivatala, h. n., 2011. 276-278.

⁵ Apponyi György reformkori közéleti pályájának rövid áttekintése: CZINEGE Szilvia: Megyei aljegyzőből magyar udvari kancellár – gróf Apponyi György a reformkorban. In: *Szemelvények ötszáz év magyar történelméből.* Szerk. ANTOS Balázs-TAMÁS Ágnes Szeged, 2011. 23–35., Apponyiról, a kancellárról bővebben: CZINEGE Szilvia: Gróf Apponyi György a politikus hivatalnok – kancellár és kancellária a reformkor végén. *Századok* 2012. 3. sz. 609-652.

⁶ VÁRNAGY Antal: *Hűgyész.* Községtörténeti monográfia. II. kötet 1722–1945. Hűgyész Nagyközség Önkormányzata, 1998. 78-83.

⁷ 1764-től Máramaros főispánja volt. VÁRNAGY 84.

⁸ SZITA László: A lutheránus németiség bevándorlása és településtörténete Tolna megyében a XVIII. században. In: *Tolna Megyei Levéltári Füzetek* 5. Szekszárd, 1996. 94.

Az uradalmat Apponyi György fia, Antal (1751–1817) örökölte, aki két évtizedig szintén főispáni tisztséget töltött be a megye élén. Apponyi Antalt kortársai műveltnek, művészeteket és tudományt pártolónak tartották;⁹ aktívan részt vett a település és az uradalom korszerűsítésében,¹⁰ a Szekszárdon alapítandó gimnázium ötletét is pártolta, s javasolta, terjesszék előbb a vármegye, majd az uralkodó elé.¹¹

Apponyi Antal halálát követően három részre osztották fel a Hőgyészi Uradalmat, amely ettől kezdve egyre inkább aprózódott. Az elsőszülött György (1780–1849) örökölte a hőgyészi részt, a Felvidéken pedig Eberhard birtokát. György Bécsben tanult a Theresianumban két fivérével (Antal és Sándor), majd magántanítót fogadtak melléjük. Később császári kamarás és tábornok lett. Feleségül vette Zichy Anna grófnőt, házasságukból négy gyermek született: Leopoldina, Károly, Franciska és György.¹²

A család házassági szokásai illeszkednek a korszakban jellemzőekhez: rendszerint más arisztokrata családok tagjainak fogadnak örök hűséget, s emellett meghatározó lehetett még a politikai hovatartozás is. Az Apponyiak genealógiai tábláin előforduló nevek között akad a korszakban fontos közéleti szerepet betöltő család is, így például Zichy, Sztáray, és ezek révén a Dessewffy, vagy akár a Batthyány is. Gróf Sztáray Mihály (1749–1798) a Tiszán inneni kerületi tábla ülnöke majd császári és királyi kamarás gyermekei voltak Albert és Eleonóra. Albertnek, aki a reformkori politikai közélet tevékeny résztvevője volt a konzervatív táboron belül, két feleségtől négy gyermeke született, köztük Júlia is,¹³ akit ifjabb Apponyi György 1840. április 23-án feleségül vett.¹⁴ Sztáray Eleonóra férje gróf Dessewffy József lett, aki mind a politikai mind az irodalmi élet területén jeleskedett; gyermekeik Aurél, Emil és Virginia voltak.¹⁵ A Batthyány család kettős vonatkozásban is rokoni összeköttetésben állt az Apponyiakkal: Batthyány Lajos felesége, Zichy Antónia grófnő és ifjabb Apponyi György unokatestvérek voltak, valamint Batthyány apósa, gróf Zichy Károly másodszori nősülésekor Apponyi testvérét vette el (Apponyi Franciska),

⁹ GUTAI Miklós: Tolna megye egészségügyének története 1801. és 1831. év között. In: *Tanulmányok Tolna megye történetéből* 6. Szekszárd, 1974. 211.

¹⁰ VÁRNAGY 86-87.

¹¹ HADNAGY Albert: Szekszárd város küzdelme a gimnáziumért 1793–1813. In: *Válogatás Dr. Hadnagy Albert munkáiból. Tolna Megyei Levéltári Füzetek 1. – A főlevéltárnok.* 126.

¹² VÁRNAGY 91–93.

¹³ NAGY Iván 10. kötet 866.

¹⁴ KEMPELEN I. kötet 144. Júlia húgát pedig Apponyi Gyula, György unokatestvére vette feleségül. NAGY Iván 10. kötet 860.

¹⁵ NAGY Iván 3. kötet 306.

első felesége Batthyány-lány (Batthyány Antónia) volt.¹⁶ Nyilván ez a tény is hozzájárult Batthyány Lajos Apponyi iránt érzett ellenszenvéhez.¹⁷

Ez a rövid család- és birtoktörténeti összefoglalás is jól reprezentálja, hogy Apponyi György előkelő, grófi család leszármazottja volt, amelynek tagjai fontos megyei tisztségeket töltöttek be, s emellett részt vettek a megyei élet korszerűsítésében; így az ifjú gróf örököül kapta a hivatalnoki pálya befutásának lehetőségét. Ennek szolgálatában álltak jogi tanulmányai, amelyeket a pozsonyi jogakadémián végzett el 1823 és 1826 között.

A Pozsonyi Királyi Akadémia a korszak jelentősebb felsőoktatási intézményei közé tartozott bölcsészeti és jogi képzéssel. Mindkettő kétéves volt, előbbi a gimnáziumban elsajátított ismereteket mélyítette, míg utóbbi a hazai jog és közigazgatás oktatására helyezett hangsúlyt, mivel nem titkolt célja volt olyan szakemberek képzése, akik a birodalomkomplexum közigazgatásban teljesíthetnek szolgálatot. A jogi képzés feltétele volt a bölcsészeti képzés sikeres elvégzése. A jogi képzésen belül természeti magán- és közjogot, világtörténelmet, magyar magán- és büntetőjogot, politikai és kamerális tudományokat, valamint magyar nyelvet és irodalmat tanítottak.¹⁸ Apponyi tanulmányairól ezen kívül Reviczky Ádám magyar kancellár egyik felterjesztése ejtett néhány szót, miszerint kiváló eredménnyel fejezte be az iskolát.¹⁹

Kezdetek: fogalmazó, titkár, kamarás és táblabíró

Apponyi György reformkori karrierjének egyes állomásai a meglévő források alapján jól rekonstruálhatóak, azonban nem tudjuk meg belőlük, hogy mi történt vele azon tizenegy év alatt, amíg a kancellárián vagy a királyi táblán teljesített szolgálatot, milyen hatások érték, milyen volt a napirendje.

A korszak hivatalnokvilágába a számos visszaemlékezésen túl betekintést ad Waltraud Heindl egyik kötete is, amelyben nemcsak a hivatalnokok mindennapjait mutatja be a szerző, hanem azt is, milyen elvárásoknak kellett megfelelniük, milyen nehézségekkel kellett szembenézniük.²⁰ II. József

¹⁶ NAGY Iván 12. kötet 375.

¹⁷ MOLNÁR 2007. 293.

¹⁸ NOVÁK Veronika: *A Pozsonyi Jogakadémia hallgatósága*. MTA Egyetemtörténeti Albizottság, Budapest, 2007. 7–13. Az Apponyira vonatkozó adatsor: Apponyi Georgius, 18 éves, rk., hung., Comes, sz: Posonium, a: SCRAM camerarius, tan.: 1826J2. NOVÁK 316.

¹⁹ Reviczky Ádám magyar udvari kancellár felterjesztése 1830. július 21-én. Haus-, Hof- und Staatsarchiv (továbbiakban: HHStA), Minister Kolowrat Akten (továbbiakban: MKA) 1830:1891.

²⁰ Waltraud HEINDL: *Gehorsame Rebellen. Bürokratie und Beamte in Österreich 1780 bis 1848*. Böhlau Verlag, Wien–Köln–Graz, 1991. Továbbá egy korábbi magyarul megjelent tanulmánya:

uralkodása idején számos rendelettel szabályozták a hivatalnokok életét. Ilyen volt például a minősítési lista („Konduitelisten”), a fekete lista vagy az ansziennitás elve, vagyis a hivatali hierarchiában mindenkor a hosszabb szolgálati idővel rendelkező hivatalnoké az elsőbbség.²¹ Annak, hogy valakiből „állami”²² hivatalnok legyen, fontos kritériuma volt a megfelelő szakképesítés. A korszakban, ha valaki magasabb hivatali pályát kívánt befutni, ajánlatos volt, valamelyik egyetem jogi fakultásának elvégzése (Bécs, Prága, Löwen, Freiburg, Breisgau, Lemberg vagy Pest), a teljes stúdium öt évet tett ki, ami egy két illetve három éves képzésből állt.²³ Majd ezt követően helyezkedhettek el a frissen végzetek a hivatalokba, amely azonban egyes esetekben sokáig is elhúzódhatott, vagy akár feledésbe is merülhetett. Az állásért folyamodó kérelem először is ahhoz a hivatalhoz érkezett be, ahová a pályázó az állásra jelentkezett. Ezt követően megvizsgálták a jelentkező körülményeit, a rendőrséget is bevonták az eljárásba. Ha mindent rendben találtak, akkor a kérelmet felterjesztették az uralkodó elé, ami először a kabinet elé került, majd az államtanácshoz, és a döntést követően a kabineten keresztül ismét az uralkodó elé, jóváhagyandó a tanács döntését.²⁴

A hivatalnokok napirendje mondhatni rutinszerű volt, az átlagos munkaidő kilenctől délig tartott, majd egy hosszabb ebédszünetet követően kezdődött a délutáni munkaidő három órakor és tartott este hatig; az ebédidőt legtöbbször családi körben töltötték el.²⁵

És milyen is volt belülről a „rendszer”? Erre a kérdésre választ adhat a korszakra vonatkozó memoáirodalom, köztük például Friedrich Wilhelm Grunow visszaemlékezése az osztrák kancelláriánál töltött éveire, amelyben betekintést ad egy hivatalnok mindennapjaiba, lelkiállapotába, amely alapján egy általános képet nyerhetünk a hivatalnoki létről.²⁶

Waltraud HEINDL: *A felsőszintű bürokrácia kialakulásáról Ausztriában (1780–1867)*. In: *Történelmi Szemle* 1987–88. 1. sz. 16–23.

²¹ HEINDL 1991. 22–37.

²² A szerző állam-definíciója: „egy uralom alatt egyesültek összessége”. Uo. 59.

²³ Uo. 100.

²⁴ Uo. 75.

²⁵ Uo. 226.

²⁶ Friedrich Wilhelm GRUNOW: *Aus der Kanzlei in Österreich*. Leipzig, 1845. Művében két szépirodalmi alkotást ajánlott az olvasók figyelmébe, amelyek a hivatalnokok életével foglalkoznak: Christoph Martin Wieland: *Abderiten* (a *Der Teutsche Merkur* című lapban jelent meg 1774 és 1780 között) és August von Kotzebue: *Krähwinkliaden* című műveit. [Összefoglaló címe Kotzebue két művének: *Die deutschen Kleinstädter* (1803) és *Des Esels Schatten oder der Process in Krähwinkel* (1809) című írásainak, amelyekben a korabeli hivatali életet állította pellengérré. (A 'Krähwinkel' kifejezésnek a magyar nyelvben a 'Mucsai' főnév vagy a 'mucsai' lebecsmérlő jelző felel meg, szó szerinti fordításban 'pletykás kisváros'.)]

Grunow az arisztokrata származású hivatalnokokat szerencsésnek tartotta, mivel ha tehetségek voltak, akkor a legjobb kilátásokkal kezdhették meg hivatalnoki pályájukat. Problémásnak tartja viszont – ahogy más memoárirók is –,²⁷ hogy a legtöbb hivatal túlzásfolt a személyzetet illetően, sok hivatalnokot alkalmaztak számfellettiként, fizetés nélkül; később a megüresedett álláshelyeket belőlük töltötték fel.²⁸

Grunow a hivatalnokok lelki alkatát jellemezve Schiller sorait idézte: „*ha egyenként nézzük őket, akkor okosak és értelmesek, ha testületben, akkor rögtön egy bolond lesz belőlük.*”²⁹ Majd így folytatta: „*A legszomorúbb az egészben az egyes embert nézve, hogy az embernek a legszebb éveiben kell belelegeznie ezt az illatos kolostori levegőt, ahol a lélek megcsontosodik és minden jobb és szabadabb érzés eltompul. A lélek egyre inkább elfásul.*”³⁰ Az idézett sorok meglehetősen komornak és ridegnek festik le a hivatalnokok világát, amelyben az egyén előbb–utóbb feloldódik.

Apponyi a pozsonyi jogi akadémia elvégzését követően jurátusként helyezkedett el a királyi ítélőtáblánál, valamint Tolna megyében aljegyzőként – írja a legtöbb életrajzi összefoglaló. A személynöki levéltárban azonban nincs nyoma annak, hogy Apponyi György jurátusi gyakorlaton lett volna a királyi ítélőtáblánál – azzal a megjegyzéssel, hogy 1826 elejétől 1827 végéig hiányzik a jurátusok névjegyzéke –, továbbá annak sem, hogy ügyvédi vizsgát tett volna.³¹ Aljegyzői kinevezésének pontos időpontjára sincs adat a Tolna vármegye közgyűlésének jegyzőkönyveiben (1826–1828). Az 1827. évi jegyzőkönyvben ugyan szerepel egy tisztújítás, de Apponyi nevét nem említik a kinevezettek között, pedig ekkor kerülhetett sor kinevezésére. Aljegyzőségét említi viszont egy későbbi forrás 1840-ből, amikor is a királyi táblához nevezték ki táblabáronak. Egy évről évre vezetett táblázatban tartották nyilván a királyi tábla személyzetét, annak változásait, s az újonnan bekerült tagok eddig teljesített szolgálatáról egy hosszabb–rövidebb leírás készült. Apponyi esetében az első információ Tolna megyei aljegyzőségére vonatkozik, amely tisztségben 1827. szeptember 1-től 1829. április 1-jéig tevékenykedett.³² Hogy Apponyi egyébként részt vett-e a vármegyei közgyűlések ülésein, nem állapítható meg pontosan a jegyzőkönyvekből, mivel az adott közgyűlés jegyzőkönyvének az elején ugyan

²⁷ Például: Franz TUVORA: *Briefe aus Wien von einem Eingeborenen* (1844) ismerteti: HEINDL 1991. 51–52.

²⁸ GRUNOW 12–27.

²⁹ Uo. 47.

³⁰ Uo. 49.

³¹ Magyar Országos Levéltár (továbbiakban: MOL) O 78 Protocolla neo–censuratorum advocatorum 4–5. kötet (1809–1837); MOL O 80 Acta iuratorum 2. cs. (1811–1837)

³² MOL O 56 Személyzeti, ügyviteli vegyes iratok 1. cs. 291. és 310. f.

felsorolták azon személyeket, akik részt vettek az ülésen – de név szerint leginkább csak a tisztségviselőket, illetve a tekintélyesebb birtokosokat említette, a többiek „és más nemesek” címszó alatt szerepeltek.³³ Ugyanakkor bevett gyakorlat volt, hogy ha a birtokos nem jelent meg a közgyűlésen, akkor követet küldött maga helyett, aki lejegyezte az ülésen elhangzottakat. Idősebb Apponyi György levéltárában is maradt fenn néhány hasonló jelentés.³⁴

A birtokok révén nemcsak Tolna megyében voltak a családnak érdekeltségei, hanem Pozsony vármegyében is, viszont az adatok szórványos jellegéből úgy tűnik, nem vettek részt intenzíven egyik vármegye politikai életében sem.³⁵

Közel háromévnyi tapasztalatszerzést követően 1829. április végén került a Magyar Udvari Kancelláriához, ahol fizetés nélküli fogalmazógyakornokként alkalmazták.³⁶ Már 1830 nyarán Reviczky kancellár felterjesztésében javasolta Apponyi tiszteletbeli fogalmazóvá történő kinevezését, korábbi érdemeire hivatkozva: „Gróf Apponyi, miután kitűnő eredménnyel befejezte tanulmányait és mind jurátusként a királyi ítélőtáblánál, mind pedig Tolna megye aljegyzőjeként gyakorlati ismereteket szerzett a közigazgatás területén, 1829-es kérelmére a Magyar Udvari Kancelláriához gyakornokként alkalmaztatott, és [...] minden törekvésével a legfelsőbb szolgálatra képezte magát.” A felterjesztés augusztus végén került Kolowrat asztalára, aki a kinevezés előtt egy vizsgálatot rendelt el, hogy „gróf Apponyi György a Magyar Udvari Kancellária fogalmazógyakornoka a magyar udvari kancellár által javasolt tiszteletbeli titkári kinevezésre tökéletesen és minden vonatkozásban érdemes-e.” A kinevezésről szeptemberben készült el a legfelsőbb kézirat; amely Apponyit

³³ Tolna Megyei Levéltár (továbbiakban TML) Protocoll anni 1825–1828. A tisztújítás: Protocoll anni 1827. 1195–1208.

³⁴ TML, Apponyi család levéltára 179. doboz idősebb Apponyi György iratai (1817–1849)

³⁵ Pozsony vármegye nemesi közgyűlésének jegyzőkönyvei 1836–1842. (MOL X 43218–43222) Ifjabb Apponyi Györgyöt 5 alkalommal említik a jelenlévő „ország nagyjai” között: 1839. május 13., június 12., július 1., augusztus 1., szeptember 2. (MOL X 43219–43220) A Borovszky-sorozat Pozsony vármegyére vonatkozó kötetében található egy gyűlés leírása (1840. június 12.), ahol Apponyi Györgyöt táblabírói pozícióban említik, viszont nincs egyértelműsítve, apáról vagy fiáról van-e szó. BOROVSZKY Samu (szerk.): *Magyarország vármegyéi és városai: Magyarország monografiája : a Magyar Korona országai történetének, földrajzi, képzőművészeti, néprajzi, hadügyi és természeti viszonyainak, közművelődési és közgazdasági állapotának enciklopédiája*. 14. kötet, *Pozsony vármegye és Pozsony szabad királyi város*. Apollo Irodalmi Társaság, Budapest, 1895. 644–646. A jegyzőkönyvekben az esetnek nincs nyoma. (MOL X 43220)

³⁶ MOL A 80 Personalis et salarialis status cancellariae 1835–1867 1. kötet; MOL A 81 Index iuramentorum (1782–1848) 1–2. kötet (MOL X 23354)

Dessewffy Auréllal és Almássy Mórival együtt tiszteletbeli fogalmazóvá nevezte ki, immár fizetett állásba („*in eine wirkliche besoldete Stelle*”).³⁷

A következő lépcsőfok a hivatali ranglétrán a tiszteletbeli titkárrá történő kinevezése volt 1832-ben. Viszont mind a kancelláriai levéltárban, mind Kolowrat iratai között csak egy üres akta található, rajta a kinevezettek névsorával. Így az előléptetésről csak annyit tudunk meg, hogy Reviczky Ádám 1832. augusztus 22-én terjesztette fel javaslatát a kinevezéseket illetően, és a döntést októberben iktatták a kancellárián.³⁸

Apponyit 1835-ben nevezték ki császári és királyi kamarásnak, az eljárásról egy elég részletes akta maradt fenn, benne az apa és a fiú kérelme a tisztség odaítéléséért, illetve ennek megtörténte után a köszönőlevelek – a hivatalos iratok mellett.³⁹

Az aktában lévő iratok nemcsak azt mutatják be, hogyan kapta meg személy szerint Apponyi György a kamarási kinevezést, hanem azt is, hogy milyen lépésekből állt egy ilyen magas tisztség megszerzése a kérelem elküldésétől egészen a kinevezésig, és mennyi időt vett igénybe egy ilyen eljárás. Jelen esetben ez közel fél évet tett ki, és ez idő alatt több levélváltásra is sor került az udvari hatóságok között, hogy a jelölt valóban méltó-e a kinevezésre, illetve a majdani fizetést illetően is folytak az egyeztetések.

Az idősebb és az ifjabb György is írt egy-egy kérelmet, egyik sincs datálva, csak az apának egy levele július másodikáról, amely feltehetőleg a már korábban megírt kérelem kísérőlevele lehet, ezért a kérelmek vélhetően júniusban keletkezettek, tekintve, hogy a kapcsolódó hivatalos iratok júliusi keltezésűek. A kísérőlevélben az apa kérte, hogy fia kérelmét „*teljesen használhatatlanként semmisítsék meg*”,⁴⁰ majd fia kinevezését kérvényezte. A kérelmek szövegezése szinte szóról szóra megegyezik, egyedül a mondatok alanya különböző, így az apa kérésének oka nehezen fejthető meg. Idősebb Apponyi György ekkor – ahogy a kérelemből is kiderült – császári és királyi kamarás, így nem lehet meglepő, ha pozíciójánál fogva fia ügyének sikeressége érdekében fellépett.

Az apa kérelme szerint: „*Hivatásától lelkesülten, az államnak hasznos szolgálatot teljesítve,*⁴¹ *fiam, György a Magyar Udvari Kancellárián már hat éve*

³⁷ MOL A 39 Acta praesidialia 1830:11232 és 1830:13878; HHStA, MKA 1830:1891.; MOL A 80 1.k., MOL A 81 1–2.k.; CSENGERI Antal: *Magyar szónokok és statusférjak*. Budapest, 1851. 235.

³⁸ MOL A 80 1.k., MOL A 81 1–2.k., MOL A 39 13963.; HHStA, MKA 1832:2176.

³⁹ Tartalmazza a kérelmet, a magyar kancellár véleményét, a legfelsőbb leiratot és a fizetésről is tájékoztatást ad. HHStA, Hofarchiv, Oberstkammeramt B Akten, 1835:297.

⁴⁰ „*jene Bittschrift, welche mein Sohn selbst um die k.k. Kammererwürde einlage, bitte ich Euer Exzellenz, als ganz unbrauchbar zu vernichten*”

⁴¹ A korabeli német nyelvű szövegekben leginkább a 'der Staat' főnevet használták a birodalom megjelölésére, ritkábban fordult elő a 'das Reich' vagy a 'die Monarchie' főnév. Apponyi György

minden szorgalmával csekély tevékenységének szenteli magát [...]” Ezt követően esett szó a felmenőkről, akik közül többen magas tisztséget töltöttek be, majd a szülők érdemei zárták a kérelmet: idősebb György császári és királyi kamarás, felesége pedig csillagkereszt–renddel kitüntetett hölgy volt.

Az irat beérkezését követően a magyar kancellár felszólítást kapott, hogy nyilatkozzon ifjabb Apponyi György erkölcsi életéről, hivatali pályafutásáról, politikai hovatartozásáról és anyagi helyzetéről. Mindez pusztán formalitás lehetett ez esetben, mert a főkamrás már ekkor alkalmasnak találta az udvari titkárt a tisztség elnyerésére. Reviczky jelentése szerint ifjabb Apponyi György *„egy tehetséges, képzett fiatalember, akinek eddigi erkölcsi pályafutásában nincs kivetnivaló és jó politikai alapelveket képvisel.”* Mivel szülei még élnek, ezért saját vagyona nincs, de nem csekély örökségben reménykedhet, ezért ebből a szempontból is alkalmasnak találta a kancellár az ifjú grófot a kamarási kinevezésre.

Október 30-án kapott értesítést a kinevezésről Apponyi, az Udvari Kamara elnöke, valamint a Wiener Zeitung.

November 5-i keltezésű az idősebb és ifjabb Apponyi György köszönőlevele. Az apa elnézést kért, amiért ő válaszolt fia nevében, de az betegsége miatt Magyarországon tartózkodik. Az ifjabb György szintén erre hivatkozott a késelem miatt.

A fenti felterjesztések tanúsága szerint Apponyi György ügybuzgó, szorgalmas és lojális hivatalnokként emelkedett egyre feljebb a hivatali ranglétrán. Ez a korai pályaszakasz jól illeszkedik a családi sémába, amit alátámaszt az is, hogy a kamarási tisztségért benyújtott kérelemben hivatkozás történik a családi példára.

Kancelláriai pályafutását a titkári tisztséggel fejezte be egyelőre, hivatali karrierje az 1839-40. évi országgyűlést követően a Királyi Kúria királyi tábláján folytatódott táblabárai minőségben.

Kinevezéséről egy részletes akta maradt fenn mind a Magyar Udvari Kancellária,⁴² mind az államtanács levéltárában,⁴³ amely tartalmazza Apponyi György kérelmét is 1840 szeptemberéből, amelyben a kinevezésért folyamodva hivatkozott a Tolna megyében töltött fizetés nélküli, majd a magyar udvari kancellárián teljesített tizenegy évnyi szolgálatára, és azon kívánalmára, hogy minden erejét és tudását a legfelsőbb szolgálatnak szentelje. A kancellária

leginkább a 'der Staat' megjelölést alkalmazta, ezért a fordításokban ennek megfelelően az 'állam' főnevet fogom használni.

⁴² MOL A 39 1840:15671.; MOL A 62 Libri Regni dignitatum (secundae classis) 1786-1867. 10. kötet 90. oldal

⁴³ HHStA, KA, StR Akten 1840:5197.

október 7-én küldte felterjesztését Bécsbe, amelyben megjelölte, kiket tart alkalmasnak az eddig gróf Nádasdy Lipót által betöltött táblabírói pozícióba: a királyi tábla első helyen jelölte Apponyit „*fent nevezett dicséretes szolgálata, kitűnő tulajdonságai és érdemei*” alapján. Második helyen jelölte ifjabb gróf Zichy Ferencet, császári és királyi kamarást, a Fiumei Kormányzóság tanácsosát, kitűnő sikerei miatt, és harmadik helyen báró Podmaniczky Lajost, szintén császári és királyi kamarás, aki a tisztség betöltéséhez szükséges ismeretekkel és képességekkel mind rendelkezik. A jelöltek felsorolását követően szerepel a kancellária álláspontja: a táblabírói tisztségbe gróf Apponyi Györgyöt javasolták, a kancellárián teljesített szolgálata, kiváló tulajdonságai miatt, valamint azért is, mert „*minden alkalommal, nevezetesen a legutóbbi országgyűlésen is a jó ügy szolgálatára törekszik.*” Kussevits Lajos tanácsos október 21-én a következőket írta a jegyzőkönyvre: „*A Magyar Udvari Kancelláriánál töltött szolgálatom alapján teljes mértékben igazolni tudom a kancellária dicséretre méltó bizonyítványát gróf Apponyi Györgyről, mivel nevezett referensségem alá tartozott, minden tekintetben megfelelő szolgálatot tett.*” Nem emelt kifogást a gróf kinevezése ellen, november elején a legfelsőbb határozat Apponyi Györgyöt nevezte ki a királyi táblára Nádasdy Lipót helyére táblabáronak. Ezt követően november 12-én ült össze a Magyar Udvari Kancellária tanácsa, ahol ismertették a felterjesztést valamint az uralkodói döntést, s Mailáth Antal tájékoztatta a személynököket Apponyi kinevezéséről.⁴⁴

Az 1723-ban felállított Királyi Kúria számított a korszakban a legfelsőbb bírói fórumnak, hétszemélyes táblája fellebbviteli bíróság volt, királyi táblája első- és másodfokú bíróságként egyaránt működött; első fokon főként hűtlenségi és felségsértési perekben ítélezett, másodfokon pedig az alsóbb bíróságok fellebbviteli fóruma volt.⁴⁵ A királyi tábla végezte a Kúria munkájának jelentős részét, ennek megfelelően szervezete és feladatköre is összetettebb volt. A tábla elnöke a személynök volt, őt rangban a két királyi táblai főpap követte, akik a személynök távolléte esetén polgári ügyek tárgyalásakor helyettesítették. Büntető perekről folyó tanácskozáson azonban papok nem vehettek részt, így a rangban utánuk következő két táblabárá egyike elnökölt. Az elnök és a többi tag kiválasztása esetén fontos kritérium volt a „meglett kor”, vagyis elsősorban olyan férfiakat neveztek ki valamely tisztségre, akik korábban valamilyen beosztásban bizonyíthatták lojalitásukat valamint jogi és közigazgatási ismereteiket. A királyi tábla évente maximum hét hónapot ülésezett, a negyvenes években pedig 200–217 napot, ami esetenként több mint 300 ülést foglalt

⁴⁴ MOL O 71 Acta praesidialia Tabulae Regiae 840.

⁴⁵ CSIZMADIA 189.

magában. A királyi tábla ülései mindig a beérkezett iratok felolvasásával kezdődtek, amit egy–egy ítélőmester vagy referensbíró végzett, ezt követően a tábla állást foglalt az adott kérdésben, és a személynök válaszlevél megfogalmazásával bízta meg az előadót. A hivatalos levelezés elintézése után került sor a kebelbeli ügyek tárgyalására (állásbetöltések, kúriai pénztár, alapítványok), és az új perek felvételére, szétoosztására a referensek között. Ezt követően pedig a perek megvitatása és a határozathozatal következett.⁴⁶

Apponyi György tevékenysége táblabáróként, részvétele a királyi tábla munkájában a jegyzőkönyvek alapján jól regisztrálható. Minden évben kétféle jegyzőkönyv készült, az egyik a polgári peres eljárásokat tárgyaló ülésekről (*Protocollum civile*), a másik pedig a büntetőperes eljárásokat tárgyalókról (*Protocollum criminale*); utóbbi esetében is többnyire külön jegyzőkönyvbe kerültek az elsőfokú tanácskozások (*Protocollum criminale primi senatus*) és a másodfokúak (*Protocollum criminale alterius senatus*).⁴⁷

Apponyi a kinevezést követően először 1840. december 7-én vett részt a királyi tábla polgári peres ülésén.⁴⁸ Táblabíróságának első éveiben viszonylag rendszeres a jelenléte az üléseken, két alkalommal volt hosszabb időn keresztül távol. Először 1841. márciustól novemberig, ebben az időszakban betegség is közrejátszott távollétében, az Ischl-ben található gyógyfürdőben gyógyította magát.⁴⁹ Másodszor pedig 1842. júniustól novemberig, az idő egy részében szintén szabadságon volt.⁵⁰ 1843 és 1844 folyamán nem szerepelt a neve egyik jegyzőkönyvben sem a jelenlévők felsorolásánál, csupán néhány ülés alkalmával említették, amikor a személynök az adott törvényszakra nézve a két bizottságot kirendelte, Apponyi lett rendszerint a második bizottság elnöke.⁵¹ Távollétének fő oka egyrészt, hogy aktív tagja volt az 1839-40. évi országgyűlésen kiküldött büntetőjogi választmánynak, másrészt az 1843 májusában összeülő országgyűlés. Apponyi a négy év alatt többször helyettesítette a polgári peres tárgyalásokon a személynököt (először 1842. február 21-én), továbbá a másodfokon ítélező büntető peres eljárásokat már 1840. december 19-én az ő elnöklése alatt tárgyalták, egészen 1841. február 3-ig vezette ezeket az üléseket,⁵² majd ezt követően báró Vay Miklóssal, Ürményi József alnádorról vagy Bay György

⁴⁶ VARGA Endre: *A Királyi Curia 1780–1850*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974. 156–174.

⁴⁷ MOL O 9 *Protocolla Tabulae Regiae Judicariae 1840–1844*. 107–118. kötet (MOL X 11400–11408)

⁴⁸ MOL O 9 107. kötet 713–714. (MOL X 11400)

⁴⁹ MOL O 71 884., 886., 892.

⁵⁰ MOL O 71 932.

⁵¹ MOL O 9 114-118. kötet (MOL X 11405-11407) Ilyen ülés volt például 1843. február 27-én vagy augusztus 21-én stb. (MOL O 9 114. kötet 299. és 912.)

⁵² MOL O 9 108. kötet 31-65., 110. kötet

alországbíróval felváltva. 1842. február 21-től kezdődően jellemző továbbá (14 alkalomtól eltekintve), hogy amely üléseken jelen volt, az ő elnöklése alatt folyt a tárgyalás – mind polgári vagy büntető peres eljárások esetében. Emellett táblabáráként több alkalommal elnökölt az ügyvédek vizsgáztató bizottságban.⁵³

A politikai életben – az 1839-40. évi országgyűlésen

Apponyi, mint grófi család sarja, személyes meghívót kapott az uralkodótól az országgyűlés főrendi táblájára. De jogosultságától, 1829-től kezdve még tíz évig nem vett részt az országgyűlés munkájában, ezekben az években építette karrierjét a kancellárián, de az országgyűlések alakulása, illetve a kormányzat viszonya a rendekhez is befolyásolhatta, hogy először csak az 1839-ben összehívott diétán volt jelen a főrendi ház ülésein a fiatal konzervatívok soraiban.

A fiatal konzervatívok „fontolva haladó” irányzata az 1840-es években egy újfajta színt hozott a reformkor politikai palettájára. A konzervativizmus, mint politikai eszmerendszer egy adott kor kihívásaira reflektál, tartalma ezért koronként eltérő, de összességében elmondható róla, hogy a fennálló rend megőrzésére vagy helyreállítására törekszik, és bírálja a modern társadalmi fejlődés visszasságait. Központi fogalmai: tradicionalizmus, szkepticizmus és organikus szemlélet, továbbá ennek rendező elemei: történelem, hagyomány, állam, rend, tekintély, hierarchia, vallás, tulajdon és család, valamint mindennek, a fennálló rendnek az őrzése. A korszak uralkodó konzervatív irányzata a francia forradalom hatására alakult ki, és a legitimitást, az Isten kegyelméből való rendet valamint a kiváltságrendszer határozta meg tartalmaként, s mint ilyen az alkotmányos kormányzat ellenzője illetve az erős állam híve lett, ami azonban nem feltétlenül jelent abszolút hatalmat.⁵⁴ Önigazolását a múltban kereste, célja az intézmények óvása, fenntartani mindazt, ami a közjó érdekében jött létre. A konzervativizmust az egyes országokban jellemzően a nemesség hordozta. Az eszmetörténészek Edmund Burke angol teoretikust tartják a modern konzervativizmus szellemi atyjának, aki a Töprengések a francia forradalomról című művében fejtette ki nézeteit a forradalom lehetséges következményeiről.

⁵³ MOL O 81 Ügyvédvizsgálati iratok 2. cs. (1823-1843) (1840. december 17., 1841. március, 1842. március 10., június 14., december 18.)

⁵⁴ DÉNES 12–13., Roger SCRUTON: *Mi a konzervativizmus?* Osiris Kiadó, Budapest, 1995. 11–12., Anthony QUINTON: *A tökéletlenség politikája.* Tanulmány Kiadó, Pécs, 1995. 20–22., Robert NISBET: *Konzervativizmus: álom és valóság.* Tanulmány Kiadó, Pécs, 1996. 37–92., BAYER József: A konzervativizmus – erények és korlátok. *Múltunk* 2002. 3–4. sz. 14–15.

Úgy vélte, hogy a franciaországi események veszélyesek lehetnek az európai civilizáció vívmányaira, így Angliára nézve is, mint „*az európai társadalmi modell legsikeresebb megvalósulására*”. Gondolatvilágának középpontjában a rend áll, amely természetes, tradicionális, vagyis fennállását történelmi múltja igazolja. Fontos volt számára az ősi alkotmány elmélete, és a törvények organikus kialakulása. Úgy vélte, hogy a politikai társadalom az öröklött attitűdök, szokások és előítéletek által működik, valamint a politikai egyenlőség egy természetellenes elképzelés.⁵⁵

Magyarország az 1840-es években alakult ki a konzervativizmusnak az az új iránya, amely a reformellenzék „kihívására válaszolt”. A fontolva haladás a konzervativizmusnak sajátos válfaja volt, mivel Magyarország nem volt független állam, az élén álló dinasztia nem magyar volt, így ebben a politikai berendezkedésben az alapvető konzervatív elvek, mint a legitimizmus vagy a hagyományörzés sem érvényesülhettek maradéktalanul.⁵⁶ Az irányzat szellemi atyja gróf Dessewffy Aurél volt, aki az 1839-ben Metternichnek benyújtott memorandumában foglalta össze helyzetértékelését és elképzeléseit.⁵⁷ Emlékiratának kiindulópontja az a gondolat volt, hogy Magyarország fejlődése a kormányzat jóindulatán valamint az ország lojalitásán múlik, ezt azonban a „radikális párt” tevékenysége veszélyezteti, s az ellenzék visszaszorítására javasolta egy konzervatív párt létrehozását. A szükséges reformokban kezdeményező szerepet szánt a kormánynak, ezzel ugyanis véleménye szerint elkerülhetővé válik a gyökeres átalakulás a reformokra váró területeken, amelyeket meg is jelölt: hiteltörvény, közlekedés javítása, parasztság terhei stb., és javaslatokkal állt elő a problémák megoldását illetően.⁵⁸ Az egyes feladatok gyakorlati kivitelezését tekintve írásaiban kínált megoldást a Világ hasábjain.⁵⁹

⁵⁵ DÉNES 12-13.; KONTLER László: *Az állam rejtelmei. Brit konzervativizmus és a politika újkori nyelvei*. Atlantisz Könyvkiadó, 1997. 215–260.; MANNHEIM Károly: *A konzervativizmus. Tanulmány a tudás szociológiájáról*. Cserépfalvi, 1994. 51–92.; SCRUTON 11–20.; NISBET 37–92.; BAYER 3–15.; John KEKES: *A konzervativizmus ésszerűsége*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2001.; EGEDY Gergely: *Konzervativizmus és nemzettudat*. In: Uő.: *Konzervativizmus az ezredfordulón*. 48.; EGEDY Gergely: *Brit konzervatív gondolkodás és politika*. Századvég Kiadó, Budapest, 2005. 13–29.; NAGY Levente: *A konzervativizmus természetrajza*. In: SIMON János (szerk.): *Húsz éve szabadon közép-Európában. Demokrácia, politika, jog*. Konrad Adenauer Alapítvány, 2011. 296–308.

⁵⁶ Lásd DÉNES 15–18.

⁵⁷ A memorandumot közli: *Gróf Dessewffy Aurél összes művei*. S. a. r. FERENCZY József. Budapest, 1887. [továbbiakban DAÖM] 201–212.

⁵⁸ DAÖM 205–209.

⁵⁹ DAÖM XXVIII–XXIX.; SCHLETT István: *A magyar politikai gondolkodás története*. II/1. kötet. *A liberalizmus Magyarországon*. Korona Kiadó, Budapest, 1999. 266–268.; DOMBOVÁRI Ádám: *Egy alternatíva kibontakozási lehetőség nélkül*. Dessewffy Aurél politikai önarcképe. In: A

A konzervatív irányzat ezen új csoportja abban tért el a rendi, aulikus konzervatívoktól, hogy programjuk túllépett a „hagyományos” kereteken, és a kiváltságörzés politikája mellett helyet kapott benne a haladás gondolata is, így a konzervatív táboron belül az első csoport voltak, akik modernizációs programmal léptek fel.⁶⁰ Maga Dessewffy ezt a következőképpen fogalmazta meg: „*Alkotmányos államokban a politika nem szorítkozhatik csupán a fenntartásra; igen, a gépnek jó karban kell fenntartania, hogy működhessen, azonban szabályszerű mozgása nincs ellenzésben a fenntartással, az inkább csak következmény, mely megfelelő eredmények nélkül nem is maradhat, - ez eredmények pedig, ha a gép jól van igazgatva: haladás a szó legteljesebb értelmében.*”⁶¹ A „fontolva haladók” felismerték: ahhoz, hogy megőrizték a fennállót, el kell fogadni a változást és a változtatást. Ahhoz pedig, hogy minden „jól” alakuljon, nekik kell az átalakulás élére állni, pontosabban a kormánynak, amely az államot testesíti meg.

A kormányzat az 1832-36. évi országgyűlés berekesztését követően a megfélemlítés politikájához nyúlt, hűtlenségi, felségsértési és becstelenségi perekkel indított támadást a reformellenzék megfékezésére. Az 1839-ben összeülő diétán dőlt el, milyen irányban folytatódik a kormányzat politikája: marad a „terror” a diéta jóváhagyásával, vagy enyhülés várható. A kérdés eldöntéséhez nagyban hozzájárultak az európai események, a keleti kérdés kiéleződésével válsághelyzet bontakozott ki Európa pénzügyeiben, amely a Habsburg Birodalmat is érzékenyen érintette, amely kompromisszumokra sarkallta az udvart. A válságban lévő monarchia nem tudott bekapcsolódni a konfliktus rendezésébe, viszont egy esetleges európai háború kitörésekor szüksége lett volna pénzre és újoncokra, valamint feszültségmentes belpolitikára, ezért kénytelen volt engedni a magyar rendek követeléseinek. Metternich szemléletváltásában szerepet játszhatott Dessewffy Aurél memoranduma is, főként annak egyik alaptétele: az állam erősödését a kormány által támogatott mérsékelt haladás segítheti elő.⁶²

hagyomány politikája. Fejezetek a konzervativizmus történetéből. Szerk. BÉKÉS Márton – MAJOROS István. ELTE BTK Történelmi Intézet, Budapest, 2006. 81–93.; ERDMANN Gyula: A kormányzat előkészületei az 1839–40-es országgyűlésre. In: *Történelem és levéltár: Válogatás Erdmann Gyula írásából.* Gyula, 2004. 27–31.; DÉNES 31–36.

⁶⁰ SCHLETT 265.; DÉNES 31–36. EGEDY Gergely: Nemzet és modernizáció. In: Uő.: *Konzervativizmus az ezredfordulón.* Magyar Szemle Könyvek, h. n., 2001. 180–181. BÉKÉS Márton: A reformkonzervativizmus lehetősége. *Kommentár* 2006. 6. sz. 79–89., BÉKÉS Márton: A konzervativizmus–kutatás nemzeti látószögéről. *Kommentár* 2007. 5. sz. 63.

⁶¹ DAÖM 206.

⁶² VARGA János: *Helyét kereső Magyarország: politikai eszmék és koncepciók az 1840-es évek elején.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982. 10–16.; PAJKOSSY Gábor: A kormányzati terrorizmus

Az országgyűlés egyik fontos kérdése volt a szólásszabadság sérelmi ügye a megelőző évek politikai perei kapcsán – az alsó táblán követelték az ítéletek megsemmisítését, a perek felfüggesztését és az elítéltek szabadon bocsájtását. A főrendek és az uralkodó is az adó- és újoncmegajánlást kívánta elsőként tárgyalás alá venni, az alsó tábla pedig a sérelmeket, emiatt hosszas vitákra került sor. A szólásszabadság kapcsán született kompromisszumban az udvar felfüggesztette ugyan a folyó pereket és amnesztiát adott az elítélteknek, de nem ismerte el, hogy törvénysértést követett volna el a perekkel. Emellett más fontos eredményei is voltak a diétának: az önkéntes örökváltás törvénybe iktatása, törvény született a zsidó emancipáció és gazdasági kérdések kapcsán is, utóbbiban liberális gazdaságpolitikai elvek érvényesültek.

A fiatal konzervatív főrendek hangadója és vezérszónoka ezen az országgyűlésen Dessewffy Aurél volt, viszont Apponyi is hozzászólt több témához, ami elég volt ahhoz, hogy az udvarban felfigyeljenek a fiatal grófra. A diétáról készült jelentések között található egy egyoldalas jellemzés Apponyiról:

„Gróf Apponyi György [...] olyan tulajdonságokat egyesít magában, amelyek kiválónak teszik jellemét, mindig nagy alázattal képviseli a legfelsőbb érdekeket, szónoki képességeit pedig a főrendi ház ülésein kívül Pozsony vármegye megyegyűlésében is energikusan mutatja be, és nemcsak betanult beszédekben lép fel a királyi érdekek védelmében és az ellenzék megcáfolására, hanem rögtönözve folyékony szép magyar nyelven. [...] Minden alkalommal jó szándékot és alázatot tanúsított, emellett sokrétű tudással bír, mindig azon fáradozott, hogy a jó ügyet tevékeny befolyással támogassa, és ezzel minden jóérzésű figyelmét magára irányította, mivel minden cselekedetéből arra lehet következtetni, hogy a felsőtábla rátermett tagjává váljon.”⁶³

politikája és az 1839–40. évi országgyűlés. *Történelmi Szemle* 2006. 1–2. sz. 25. A kormány előkészületeiről bővebben: ERDMANN 35–40. A kormányzat 1836 utáni politikájáról bővebben: PAJKOSSY Gábor: A kormányzati „terrorizmus” politikája Magyarországon 1835 és 1839 között. *Századok* 2007. 3. sz. 683–721.

⁶³ „[...] war an dem dormaligen Landtag einer der besten Verfechter der Hofpartei unter den Regalisten; er vereinigt in sich solche Eigenschaften, die ihn wirklich ausgezeichnet machen, hat dabei immer eine große Ergebenheit für die a. h. Interesse an den Tag gelegt, und hat sein Rednertalent außer den Magnatensitzungen auch in den Generalcongregationen des Pressburger Comitats und zwar nicht nur in einstudierten Reden, sondern auch in solchen, die er aus dem Stegreif layisch und rhetorisch schär und in fließender, blühender ungarischer Sprache – zur Verteidigung der kön. Rechte und Widerlegung der Oppositionspartei mit vieler Energie hielt, sehr entsprochen verwendet.” MOL I 58 11. doboz Ungarische Landtag vom Jahre 1839-40. Darstellung und Charakteristik der Mitglieder des ungarischen reichstages und des Oberhauses. g) Regalisten am Landtag von 1839/40. Saját fordítás. A dolgozatban szereplő idézetek jelentős része német nyelven íródott, amennyiben nem áll rendelkezésre magyar nyelvű forrásközlés, saját fordításban közlöm az idézetet; ezt a későbbiekben külön nem jelölöm.

A jelentés igen részletes jellemrajzot készített Apponyiról, amelyben a jelentést készítő felsorolta Apponyi azon tulajdonságait, amelyek alapján úgy vélte, hasznos politikus lehet a grófból: lojális, tehetséges, szorgalmas, szakértő, kiváló szónok, aki az ellenzéknek is visszavág, ha kell. A jelentő jól felismerte Apponyi képességeit, és jellemzése megfelelhet a valóságnak, mivel a gróf egyik kortársa, Horváth Mihály is hasonló jellemzést adott róla korrajzában az 1839-40. évi diéta szereplőinek leírásakor.

„Apponyi György gróf egyike a legfiatalabb tagoknak, először lépett fel az országgyűlésen, nem ugyanolyan tündöklő tehetséggel, mint Desseffy Aurél; sem nem olyan furfangos ügyességgel, mint Jósika; de mégis oly átható értelemmel, oly szép készültséggel, hogy a közfigyelmet mindjárt első beszédével magára vonta. Szónoklatát, mely rövid gyakorlat után is igen könnyen folyóvá, gördülékennyé lőn, higgadt értelem, s mérséklet jellemzé; mely érezni engedi a hallgatóval, hogy bár a reformoktól sem idegen, melyeket a hon java követel, csak úgy intéztessenek, hogy a kormány erejét s az arisztokratia lényeges érdekeit ne csökkentsék. Jellemének a kora ifjúságától fogva viselt kormányhivatalokban megszokott nyugodt magatartás, egyenesség és hazaszeretet kellemes színezetet kölcsönzött.”⁶⁴

Horváth Mihály is méltatta Apponyi szellemi és szónoki képességeit, és jól megragadta a gróf országgyűlésen kifejtett politikájának egyik alappilléret: elismeri a reformok szükségességét, viszont kivitelezésüket még nem tartotta időszerűnek – a kormányzat és az arisztokrácia érdekeit védve. Széchen Antal Apponyi „szerény, de határozott” föllépéséről írt az országgyűlésre való visszaemlékezésében, ugyanakkor szerinte már ebből is látható volt, hogy „fontos szerep lehetend jövőben osztályrésze”.⁶⁵

A főrendi napló nyomtatásban csak 1840. február 25-től kezdődően jelent meg,⁶⁶ így a korábbi ülésekbe a Zentralinformationskomitéé ülésein elhangzott előadások,⁶⁷ a Takáts Sándor hagyatékban fellelhető titkosrendőri jelentések,⁶⁸ valamint egy kronologikusan jegyzett kézirat alapján nyerhetünk betekintést, amelyek azonban jellegüknél fogva elsősorban az ellenzéki képviselőkre valamint azok felszólalásaira és tevékenységére koncentrálnak, és így a

⁶⁴ HORVÁTH II. 117-118.

⁶⁵ SZÉCHENYI Antal: Az 1839–40-diki országgyűlésről. *Budapesti Szemle* 1882, 71. sz. 251.

⁶⁶ *Felső Földön Ferdinánd Ausztriai császár, Magyar- és Csehországoknak e' néven ötödik koronás királyától szabad királyi Pozsony Városában 1839-dik évi június 2-kára rendeltetett Magyar országgyűlésen a' Méltóságos fő-rendeknél 1840. februarius 25-kétől május 12-ig tartott országos ülések naplója.* Pozsonyban, é. n. [1840.] [továbbiakban Főrendi napló]

⁶⁷ MOL A 105 Informationsprotokolle der ungarisch-siebenbürgischen Sektion.

⁶⁸ MOL N 119 Takáts Sándor hagyatéka Fasc. 60–63.

konzervatív táborról kevesebb szó esik bennük.⁶⁹ Továbbá e célból jól használható Stuller Ferenc kéziratos Országgyűlési Tudósítása.⁷⁰

Apponyi az 1839-40. évi országgyűlésen több tárgy kapcsán is kifejtette nézeteit, de ekkor még jellemzően felsorolásokban fordul elő a neve.⁷¹ Hozzászólásait leginkább a vallási, a sérelmi ügyhöz valamint a kerületi napló kinyomtatásáról szóló vitához fűzte. Ebből a néhány felszólásából is kitűnt, hogy tájékozott a napirendre kerülő tárgyakkal kapcsolatban, s javaslataiban a „fontolva haladó” elveknek valamint a kormányérdeknek megfelelően nyilatkozott.

Szólásszabadság

Az ellenzék az országgyűlési ügyek közül a szólásszabadságon esett sérelmet akarta elsőként tárgyalás alá venni, és az emiatt elítéltek szabadon bocsátását és felmentését óhajtották. A vád szerint az elítéltek felségsértést követtek el, Deák Ferenc védőbeszédében azonban hangsúlyozta, hogy nem lehet felségsértés vádját kimondani ezekre az esetekre, mivel a fejedelem nem azonos a kormánnyal, így a kormány ellen felszólaló bebörtönzöttek nem vétkesek felségsértés ügyében. A szólásszabadság kérdéséhez még egy sérelmi ügyet is kapcsoltak: Ráday Gedeon Pest megyei követnek megtiltotta a kormány, hogy részt vegyen a diétán, mivel per folyt ellene – ezzel pedig a követválasztás jogát sértették meg. Így az alsótábla felirati javaslatában e két sérelem orvoslását terjesztette a főrendek elé.⁷²

A főrendi táblán Dessewffy Aurél indítványa döntötte el a rendek felirati javaslatának sorsát: tárgyalás nélkül visszaküldték egy korábbi törvénycikkre hivatkozva (1790:13.), amely kimondta, hogy először a királyi proposíciókat kell tárgyalás alá venni.⁷³ Apponyi a sérelmi kérdés kapcsán először is javasolta, hogy revideálják az országgyűlésen pereket.⁷⁴ A kérdés kapcsán kifejtett véleménye szemben állt Deák védőbeszédével: nem mentség arra hivatkozni, hogy nem a „Fejedelem”, hanem a kormány ellen léptek fel – mivel nem lehet a kormányt a „Fejedelemtől” elválasztani, mert akkor a „Fejedelem”

⁶⁹ MOL I 58 11. doboz Nr. 2. *Chronologische Darstellung des Landtages vom Jahre 1839–40.* A kézirat lényegre törő összefoglalásokban tudósított az egyes ülésekről mind a felső és mind az alsó táblát illetően, utóbbi valamivel többször és részletesebben fordul elő.

⁷⁰ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár Hung. Quart. 2961. (továbbiakban STULLER)

⁷¹ Például: MOL A 105 Inf. prot. 1839. július 23., szeptember 10., MOL N119 Fasc. 60. 8435.

⁷² HORVÁTH II. 136-138., Trócsányi Zsolt: *Wesselényi Miklós.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1965. 439-441.

⁷³ HORVÁTH II. 138.

⁷⁴ 1840. március 19. Főrendi napló 201-202.

sérthetlensége nem lenne többé kiváltsága. Továbbá kifejtette, hogy a főrendek a szólásszabadság ellen soha nem nyilatkoztak, sőt azt fenntartani kívánták. Ha valaki a szólásszabadság jogával hazája kárára visszaél, akkor a rendek nem vádolhatják azzal a kormányt – folytatta érvelését, ha ilyen tettekért az illetőt törvényes bírója előtt felelőssé teszik. Az sem mentheti fel az elítéltet, ha szavait visszavonja, mert vannak olyan szavak, amelyek kimondattak, és céljukat elérték.⁷⁵ Ezzel az érveléssel a kormány politikáját, korábbi „terrorját” vették védelembe. A rendek következő feliratukban Ráday ügyének orvoslását jelölték a legsürgetőbb feladatnak, s végül a két tábla hosszas üzenetváltása után az ellenzék ejtette a sérelmet, lemondatták Rádayt követi állásáról.⁷⁶ Az udvar a szólásszabadságon esett sérelmet pedig némileg orvosolta 1840 áprilisában az amnesztiával.⁷⁷

Nyilvánosság

Az Apponyi által hozzászólt tárgyak közül a második a nyilvánosság kérdése volt, egyrészt a kerületi naplók kinyomtatása, másrészt pedig egy országgyűlési szabadújság indítása kapcsán.

Az 1790-91. évi országgyűlés óta volt rendszeres eljárás, hogy a kerületek megyei közösen tanácskoztak az országgyűlés előtt. Az alsótáblai követek kerületi ülései hivatalos országgyűlési intézménnyé nőttek ki magukat, amelyek jelentősége diétáról diétára növekedett, s emiatt szükségessé vált, hogy az üléseken elhangzottakat naplóban rögzítsék.⁷⁸ Már az 1832–36. évi országgyűlésen kísérletet tettek egy állandó napló megteremtésére, de az erről folyó tárgyalások abbamaradtak.⁷⁹ A kormányzat árgus szemekkel figyelte a kerületi üléseket, mivel az országos üléseknél is nagyobb veszélyt láttak benne.⁸⁰ A fiatal konzervatívok csoportja és így Apponyi sem támogatta a kerületi naplók kinyomtatását. Arra hivatkoztak, hogy az országgyűlési tárgyak sajtó útján való terjesztése szigorú ellenőrzés alá szorul, ez viszont a kerületi ülések esetén nem

⁷⁵ 1840. április 22. Főrendi napló 460-462. Közli: TOLDY István: *A magyar politikai szónoklat kézikönyve*. I. kötet Pest, 1866. 431-434.

⁷⁶ HORVÁTH II. 139-141., TRÓCSÁNYI 442.444.

⁷⁷ A sérelem alakulásáról és az amnesztiáról bővebben: HORVÁTH II. 145-165.

⁷⁸ ZELOVICH Dezső: *Az országgyűlési napló története*. Budapest, 1936. 5-24.; DOBSZAY Tamás: *Az 1843-44. évi országgyűlés kerületi naplója*. In: *A hosszú tizenkilencedik és a rövid huszadik század. Tanulmányok Pölöskei Ferenc köszöntésére*. Szerk. GERGELY Jenő. Budapest, 2000. 83-84.

⁷⁹ KÖLCSEY Ferenc: *Országgyűlési napló*. S. a. r.: VÖLGYESI Orsolya Universitas Kiadó, Budapest, 2000. 294.

⁸⁰ ANDICS 42-43.

kivitelezhető, esetleg azok átalakításával.⁸¹ Apponyi továbbá kifogásolta a kerületi ülések összetételét és munkáját: a kerületi ülések csak előleges tanácskozások, nem lehet nekik erőt tulajdonítani, mivel nem képviselteti benne magát minden fél; ha kinyomtatnák a kerületi naplókat, akkor az országos ülések naplóinak csökkenne a jelentősége. Ha a kerületi üléseket átszervezte az „erők kiegyenlítették”, akkor pártolni fogja a naplót.⁸² Ebben a kérdésben is több üzenetváltásra került sor a két tábla között, végül a főrendek álláspontja érvényesült.⁸³

Az országgyűlés nyilvánossága tekintetében már az 1790–91. évi diétán döntöttek amellet, hogy a tanácskozás nyilvános legyen, a nyelve pedig magyar, ugyanakkor az ülések naponkénti latin illetve magyar nyelvű jegyzéséről. Ekkor azonban még az egyes beszédek összefoglalói kerültek a naplóba, csupán az 1832. évi országgyűléstől kezdve alkalmaztak gyorsírókat, akik szóról szóra lejegyezték az elhangzottakat; ekkortól kezdve már csak magyar nyelven.⁸⁴ Mivel erre kevés előfizető volt, s a diéta ülésein is csak kevesen jelentek meg, így a nyilvánosság szélesítése végett vetette fel az ellenzék az országgyűlési szabadújság gondolatát, hogy a politikai jogokból kirekesztettek is olvassanak a diétai eseményekről. Az ellenzék ezért indítványozta, hogy hozzanak létre egy cenzúrától mentes országgyűlési hírlapot – már az 1830. évi diéta kerületi ülésén indítványozta Andrassy György. Javaslatát többen támogatták, de a következő diétára halasztották a részletes megtárgyalását.⁸⁵

Apponyi az országgyűlési újság kérdésében egyetértett Dessewffy Auréllal: *„olyan lapokra még nem érett meg a hazai közönség, amelyek nemcsak a tanácskozások folyamatát közlik, hanem okoskodásokat, polémiákat is foglalhatnak magokban.”*⁸⁶

Vallás

A vallás volt a harmadik tárgy, amelynek kapcsán Apponyi hosszabban kifejtette nézeteit. Már az 1832-36. évi országgyűlésen felmerültek azok a problémák, amelyek a következő országgyűléseken továbbra is napirenden voltak, de egyik diétán sem született törvény erre vonatkozólag. A fő kérdés az 1790:26.

⁸¹ ZELOVICH 87-88.

⁸² 1840. március 13. Főrendi napló 149.

⁸³ HORVÁTH II. 144-145.

⁸⁴ SIKLÓSSY László: *Az országgyűlési beszéd útja*. Budapest, 1939. 119-120.; PÁLMÁNY Béla: *Az országgyűlési naplók történetéből 1790-1949. Valóság* 41. évf. 6. sz. 63.

⁸⁵ KÖLCSEY 291.

⁸⁶ Dessewffy Aurél 1839. szeptember 21-i beszédét idézi STULLER 273.

törvénycikk megsértése körül forgott, amely szabályozta a vegyesházasságok megkötésének módját, és ezzel együtt rendelkezett az így született gyermekek vallási hovatartozásáról is: ha az apa katolikus, akkor minden gyermeke az ő vallását követi, ha protestáns, akkor csak fiúgyermekei. Később azonban, egy helytartótanácsi rendelet újra behozta a reverzálisokat, amelyben vegyesházasság esetén a protestáns apa kötelezte magát, hogy gyermekeit katolikus hitben fogja nevelni. Egy másik rendelettel pedig a protestáns hitre való áttérést nehezítették meg, e szerint ugyanis hat hetes oktatást írtak elő az áttérni szándékozónak, így bizonytalanítva el.⁸⁷ A katolikus papság viszont ezt hónapokkal, esetenként évekkel meghosszabbította.⁸⁸ Beöthy Ödön bihari követ pedig több javaslattal állt elő a bevett vallások egyenjogúsításáért (szabad vallásgyakorlat, szabad áttérés).

A liberális egyházpolitikai javaslatok azonban veszélyeztették a katolikus egyház elsőbbségét, ezért nem véletlen, hogy az 1840-es években az egyház szövetségesre talált a „fontolva haladó” konzervatív irányzatban. Felismerték ugyanis, hogy újítások nélkül már nem tudnak megfelelni a kor és a közélet követelményeinek, ezért igyekeztek mérsékelt, illetve mérséklő javaslatokkal előállni. A „fontolva haladó” irányzatnak nem volt kimondott egyházpolitikája, de ha alkalom adódott rá, akkor az egyházi érdekek védelmében léptek fel a kiváltságörzés jegyében.⁸⁹ Apponyi hozzászólásait is e felfogás tükrében tette meg, noha nem „hajtott fejet” teljes mértékben a püspöki kar előtt: úgy vélte, modernizálni kell az egyház törvényeit, de úgy, hogy annak jogai lényegükben ne sérüljenek. Egyetértett a rendekkel abban, hogy meg kell szüntetni a „vallásbeli súlyokat és nehézségeket”, valamint a különböző vallást gyakorlók között lévő egyenlőtlenséget, de felirati javaslatukat nem támogatta.⁹⁰

Apponyi György a „fontolva haladó” elvek jegyében szólott hozzá az egyes tárgyakhoz: támogatta a szólásszabadságot, amíg nem a kormány és az uralkodó ellen szól; támogatta a kerületi napló kinyomtatását, mihelyt a kerületi ülések összetételét megreformálják; a honosítással kapcsolatos döntésekben részt kért a főrendi táblának is,⁹¹ amivel az befolyásolhatja a választmány határozatát, illetve

⁸⁷ Törvénytár; KÖLCSEY 313., 424-425.

⁸⁸ SÖRÖS Pongrácz: A kath. klérus törekvései az 1843/44. országgyűlés egyházi ügyeinek tárgyalása alatt. *Katholikus Szemle* 1901, 10. sz. 865.

⁸⁹ A politikai katolicizmusról bővebben: FAZEKAS Csaba: Katolikus egyháziak „platformja” a Konzervatív Pártban. In: *Az Ellenzéki Nyilatkozat és a kortársak*. Tudományos emlékülés. Zalaegerszeg, 1997. június 7. Szerk. MOLNÁR András. Zalaegerszeg, 1998. 73-112.; FAZEKAS Csaba: Katolicizmus és konzervativizmus a XIX. századi Magyarországon. *Múltunk* 2002, 3-4. sz. 427-475.

⁹⁰ 1840. április 9. Főrendi napló 369.

⁹¹ 1840. április 29. Főrendi napló 548.

a kezdeményező szerepet is átveheti. Ebből a néhány megnyilatkozásból is jól meghatározható Apponyi politikai attitűdje, amely leginkább a következő országgyűlésen fog megnyilvánulni: elviekben támogatását adja a reformkezdeményezésekhez, de ezek kivitelezését olyan feltételekhez köti, amelyek nem teszik lehetővé annak eredeti tervek szerinti megvalósítását. A sérelmek kapcsán tett javaslata a bírói döntések országgyűlési felülvizsgálatát illetően abszolutisztikus színezetet ölt, mivel a „fontolva haladók” szerint a magyar államberendezkedés még nem érett meg a hatalmi ágak teljes szétválasztására, erre utal az is, hogy a „fejedelmet” nem tartotta elválaszthatónak a kormánytól. Érvelésével védelmébe vette a kormány 1836 és 1839 között gyakorolt politikáját, valamint a fennálló rendszer alapjainak megőrzésére törekedett.

Az országgyűlési választmányban

Az országgyűlés berekesztését követően látott munkához a büntetőtörvénykönyv kidolgozására kiküldött választmány, melynek tagjai közé a nádor Apponyit is kinevezte.⁹²

Az országgyűlési választmány 1841. december 1. és 1843. március 16. között ülésezett, két alválasztmányban; az egyik feladata volt a büntetőtörvénykönyv kidolgozása, a másikkal pedig a hatósági és kerületi börtönök létesítése kapcsán felmerülő minőségi, mennyiségi és pénzügyi kérdések kidolgozása. A 45 fős választmány tagjai egyetértettek a büntetőjog reformjának szükségességében, a kivitelezésben azonban nem: míg az ellenzék a polgári államszervezet kialakításának irányába indult el e téren, addig a konzervatív tábor a kormányhatalom szilárdítása felé.⁹³

Apponyi rendszeresen részt vett az üléseken, több alkalommal is hozzászólt a vitához, viszont egyik alválasztmány munkájában sem vett részt. A bizottmányban a vélemények Dessewffy Aurél és Deák Ferenc vezénylete alatt konfrontálódtak.⁹⁴ Dessewffy Aurél számára Metternich külön ösztöndíjat is adott, hogy külföldön tanulmányozhassa az igazságszolgáltatás rendszerét;

⁹² 1840. május 12. Főrendi napló 637. Az ülések részben kéziratos, részben nyomtatott jegyzőkönyvének lelőhelye: MOL N 95 Archivum regni. Az 1840:5. tc. által a büntető és javítórendszer kidolgozására kiküldött választmány. 1. csomó; Részleteket közöl: FAYER László: *Az 1843-iki büntetőjogi javaslatok anyaggyűjteménye*. I-IV. kötet. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1896.

⁹³ SÁRLÓS Béla: *Deák és Vukovics. Két igazságügy miniszter*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970. 11-12.

⁹⁴ VARGA János: *Deák Ferenc és az első magyar polgári büntetőrendszer tervezete*. Zalai Gyűjtemény 15. sz., Zalaegerszeg, 1980. 4-5.

utazásáról barátainak, elsősorban Jósika Samunak számolt be leveleiben.⁹⁵ Dessewffy szerint a meglévő rendszer alapelveit nem szabad megváltoztatni, meg kell őrizni az uralkodó bírói hatalmát, de hangsúlyozta, hogy reformokra szükség van. Véleménye alapján a liberálisok az esküdtszék bevezetésével az uralkodót és a bírókat akarják megfosztani igazságszolgáltató joguktól, s azt a tömeg kezére akarják játszani. Két fő feladatot szabott a konzervatívok tábornak: végrehajtani a büntetőrendszer korszerűsítését, és garantálni az uralkodó büntetőhatalmát a tömegek kizárásával. Dessewffy álláspontjának részét képezte még a becstelenítő, testi büntetések és esetleg a halálbüntetés mellőzése, a törvény előtti egyenlőség, a szóbeli eljárás bevezetése, a békebírói intézmény létrehozása a nép esetleges bevonására – vagyis olyan elemek, amelyek a rendszert alapjaiban nem háborgatják, de mégis korszerűsítik azt. Az ellenzék tagjai a polgári igazságszolgáltatás vívmányait kívánták bevezetni, ezek közül is legfontosabbnak az esküdtbíráskodás intézményét tartották. Ezt a „fontolva haladók” elutasították, helyette a békebíróóság bevezetését szorgalmazták, amely csak az eljárás előkészítésében venne részt, az ítélelhozatal megmarad a bírák kezében.⁹⁶

Az ülésekről jegyzőkönyvet, valamint ülésrendet Szalay László készített, ez alapján jól rekonstruálható Apponyi György választmányi szereplése.⁹⁷ A következőkben nem ismertetem a választmányban tárgyalt ügyek alakulását,⁹⁸ csak Apponyi néhány állásfoglalását rögzítem, amelyekből kirajzolódik, hogyan vélekedett a büntetőjogi rendszert érintő újításokról.

Rögtön az első ülésnapon konfrontálódott a liberális és a konzervatív tábor annak kapcsán, hogy a bizottmány üléseit nyilvánosan tartásák-e. Dessewffy és Apponyi sem tartotta hasznosnak ez esetben a nyilvánosságot, így maradt az „*eddig divatozott tanácskozási mód*”.⁹⁹

Apponyi az esküdtszékről tartott beszédében annak szubjektívásával szemben a bírói eljárás törvényességét és lelkiismeretességét állította, ezért az állandó törvényszékek szabályozását tartotta fontosnak, mivel a tapasztalat azt mutatta, hogy némely törvényhatóságoktól tökéletesen elkészült perek jönnek, máshonnan hiányosak. Ez azt mutatja szerinte, hogy nem az intézmény rossz, hanem az alkalmazás, tehát az esküdtszék behozását még nem tartotta hasznosnak.¹⁰⁰ Teleki László az esküdtszék mellett lerakva voksát hangsúlyozta,

⁹⁵ DAÖM XXXVII.

⁹⁶ VARGA 1980. 17-18., DÉNES 48-49.

⁹⁷ A jegyzőkönyvet közli: FAYER IV. 187-420.

⁹⁸ Erről bővebben Varga János munkája.

⁹⁹ 1841. december 1. FAYER IV.; lásd VARGA 1980. 23.

¹⁰⁰ 1841. december 17. FAYER IV. 229.

hogy nincs ugyan bebizonyítva, hogy az esküdtszékek mindig igazságosan fognak ítélni, úgy az sem, hogy a bíróságok rosszul.¹⁰¹

A perbeli eljárás nyilvánosságát Apponyi csak a jurátusok számára akarta fenntartani, mivel úgy vélte, hogy a nép tömegére ez káros lehet; végül a bizottmány kimondta a nyilvánosság elvét, de megszorításokkal.¹⁰²

Apponyi a halálbüntetés kapcsán annak fenntartása mellett tette le szavazatát, mivel úgy vélte, hogy a természetes haláltól is fél az ember, akkor hogyan rettentené el a szégyennel egybekötött halálos ítélet. Különből sem látott még az általa pártolt magányrendszerben sem annyi biztosítékot, amely a halálbüntetés eltörlésére bírhatná.¹⁰³ A többség azonban a halálbüntetés eltörlése mellett szavazott, megtartása mellett a grófon kívül csupán néhányan (köztük Dessewffy Aurél) szavaztak.¹⁰⁴

Az 1842. január 3-i ülésen a bizottmányt további két részre osztották fel, az egyik feladata volt a büntetőtörvénykönyv pontjainak kidolgozása, a másikkal pedig a börtönrendszer javítása iránti javaslatok elkészítése.¹⁰⁵ A jegyzőkönyvek valamint Szalay jegyzetei alapján Apponyi György egyik alválasztmánynak sem volt tagja, legközelebb novemberben kapcsolódott be a tárgyalásokba, rendszeresen ki is fejtette véleményét az egyes javaslatokat illetően. Apponyi hangsúlyozta, hogy „szükségtelen újításokra” nem hajlik. Az adminisztráció ágait egymás közt és az országgyűléstől meg kell különböztetni, de fenn kell tartani a Helytartótanács felügyelési jogát. A választójog kapcsán a cenzusos mellett szavazott, szemben például Eötvössel, aki a kettős választás mellett volt.¹⁰⁶ Egy másik alkalommal szintén a báróval került vitahelyzetbe: 1843. január 7-i ülés alkalmával Apponyi a kezesség kérdése kapcsán kifejtette, hogy gyilkos és gyújtogató esetében nem engedné a kezesség megállapítását, egyéb esetekben pedig csak azután, miután lezárták a bűneset kivizsgálását. Eötvös csodálkozott Apponyin, hogy nem javasolta az összes vádlott elzárását, mert így több büntetett lehetne bizonyítani. A kezességre való kiterjesztés sikertelen lenne, ha a bűnvizsgálat beadásának idejétől függesztenék fel. Apponyi mindenesetre kijelentette, hogy különvéleményt fog adni a határozatra nézve. Eötvös és Apponyi vitája a börtönök és a büntetőjog kapcsán tovább folytatódott a következő országgyűlésen.¹⁰⁷

¹⁰¹ 1841. december 18. FAYER IV. 232-233.

¹⁰² 1841. december 21. FAYER IV. 241.

¹⁰³ 1841. december 22. FAYER IV. 248.

¹⁰⁴ VARGA 1980. 38.

¹⁰⁵ FAYER IV. 285.

¹⁰⁶ Uo. 290-331.

¹⁰⁷ Uo. 354.

1843. január 12-től Szalay jegyzetében nem fordult elő Apponyi neve, és ismerve a gróf kérdésben való jártasságát valamint ügybuzgalmát nem zárható ki, hogy már nem vett részt a további üléseken. Ezt támasztja alá feleségének két levele is 1843 februárjából, amelyeket nővérének címzett és bennük szomorú családi eseményekről ejtett szót, ami miatt hamarosan találkoznak. A fájdalmas találkozó oka pedig édesapjuk, Sztáray Albert halála, így feltehető, hogy Apponyi családi körben tartózkodott az utolsó ülések ideje alatt.¹⁰⁸

Apponyi felszólalásaiban ezeken az üléseken is a „fontolva haladó” konzervatív álláspont érvényesült, elismerte, hogy a meglévő büntetőjogi rendszer javításokra szorul, de hozzászólásai az organikus szemlélet jegyében a fennálló szisztéma és kiváltságrendszer őrzését szolgálták, s éppen ezért csak annyi újítást illetve javítást javasolt, hogy azzal az intézmény szinte változatlanul tovább működhessen. Például a bíraskodás kapcsán: az esküdtbírói rendszernek Magyarországon nem volt hagyománya, előzménye, így ennek bevezetése merőben új helyzetet teremtett volna, ezért támogatta inkább a békebírátságot.

Sikeres pályakezdet – eredményes folytatás

Apponyi György reformkori közéleti pályája tipikus arisztokrata karriereként indult: jogi tanulmányai elvégzését követően, aljegyzőként „kijárta a megyei iskolát”, majd a Magyar Udvari Kancellária hivatalnoki ranglétráján egyre feljebb kerülve teljesített szolgálatot 1839-ig, amikor is politikai pályára lépett, illetve 1840 végén kúriai táblabíró lett. Politikusként a formálódó „fontolva haladó” konzervatívok soraiban foglalt helyet, s a diéta ülései mellett az országgyűlési választmányban is számot adhatott lojalitásáról, képességeiről, felkészültségéről és szakértelméről.

Apponyi Györgyöt tehát a fiatal konzervatív csoport kiemelkedő alakjaként tartották számon, nem véletlen, hogy Bécsben is felfigyeltek a grófra. A negyvenes évek elején változás állt be az udvar magyarországi politikájában, az új irányvonalat alapvetően Metternich elképzelései határozták meg, aki szerint a magyarországi állapotok olyan irányba mutatnak, amelyek az ország monarchiától való elszakadását készítik elő, és ez véleménye szerint a kormányzat részéről beavatkozást igényelt – írta Mailáth György országbírónak 1843 elején.¹⁰⁹ A bevezetendő új politika kidolgozásával egy időben érlelődött az egyes dikasztériumok vezetőinek leváltása is. Báró Gervay 1843 folyamán

¹⁰⁸ MOL P 366 2. csomó 1. tétel Apponyi Gyuláné Sztáray Zsófia levelezése, Apponyi György és felesége levelei.

¹⁰⁹ HHSStA, KA, StK 1843:206, MOL X 1250.

rendszeresen tudósította az államkancellárt Mailáth Antal magyar udvari kancellár egyre romló egészségi állapotáról.¹¹⁰ Augusztus 14-én így írt: „*A magyar kancellár nekem és mások számára is egy rejtvény. Beteg, én azonban meg vagyok győződve, hogy nem testileg; és azt gondolom, hogy ebben a jelenlegi zavaros helyzetben (karaktere) nem eléggé erős, hogy egy fontos határozatot egyedül hozzon meg...*”¹¹¹

A „nehéz, de elengedhetetlen feladat”¹¹² teljesítését így a magyar kancellária nem tudta volna véghezvinni, ezért szükség volt egy új személyre, akire számíthat a bécsi vezetés. Metternich július 31-i levelében tudósította Gervayt, hogy magához rendelte Apponyit egy alapos beszélgetésre, annyit már ekkor megjegyzett a grófról, hogy „*Ez az ember nagyon világosan és helyesen látja a magyarországi állapotokat.*”¹¹³ Az államkancellár augusztus 6-i levelében tett utalást arra, hogy Apponyi úgy véli, Magyarországot csak felülről jövő segítséggel lehet kihúzni a slamasztikából – amivel Metternich teljes mértékben egyetértett.¹¹⁴

Apponyi személyében tehát adott volt az udvar új magyarországi politikájának irányítására alkalmas jelölt: lojális és szorgalmas hivatalnok, amit bizonyított a Magyar Udvari Kancelláriánál eltöltött tizenegy éves szolgálati idejével, valamint elemző és kezdeményező politikus. Apponyi utóbbi tulajdonságáról leginkább az 1843–44. évi országgyűlés alkalmával győződhetett meg a bécsi vezetés, ezen a diétán vált a „fontolva haladó” főrendek vezérszónokává, és vette irányítása alá a diétai ügyek alakulását, majd 1844 novemberétől fokozatosan a Magyar Udvari Kancellária ügyintézését.

Szilvia Czinege

The First Years of Count György Apponyi's Public Career

Although Count György Apponyi was an emblematic figure of the political life of the Hungarian Reform Era, little is known about certain stages of his career,

¹¹⁰ A levelezést közli: Friedrich WALTER: Metternich und Gervay. Ein Briefwechsel. *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs*. Band 9. Wien, 1956. [továbbiakban *Briefwechsel*] Gervay Metternichnek 1843. július 9-én, 17-én, 19-én, 25-én, 30-án, augusztus 13-án, 14-én. *Briefwechsel* 217–232., 249–251.

¹¹¹ *Briefwechsel* 251.; Szőgyény-Marich László emlékirata a kancellárral szembeni bizalmatlanság növekedéséről az 1843–44. évi országgyűlés végén: „*a kancellár hitele és befolyása az udvarnál is mindinkább csökkent.*” *Szőgyény-Marich László emlékiratai*. I. kötet. Kiadják fiai, 1903. 25–26.

¹¹² Metternich Gervaynak 1843. július 11-én. *Briefwechsel* 217–219.

¹¹³ *Briefwechsel* 239.

¹¹⁴ *Briefwechsel* 244–246.

for instance about the years in office prior to his chancellorship. In this paper I intend to present the beginning of his public career and the path which led him to the diet of 1843-44. The available primary sources allow us to examine his advancement as a civil servant and the outset of his political career, but they would not reveal anything about his personality. The office and political career was a “natural” possibility for him: many of his ancestors held important offices and being aristocrats they also gained entrance to the upper house. In 1829 the young count left the post he previously held in his county to become a junior draftsman at the Hungarian Court Chancery and step by step he made his way up the hierarchy carrying out all the duties required by his office. However, when the Diet opened in 1839-40 he temporarily left this office and entered the country’s political arena as a conservative member of the upper house. At the Diet Apponyi joined the so-called “considerately progressive” conservative group which was taking form precisely at that time. When elaborating his ideas on various subjects he relied on the principles of Aurél Dessewffy and represented the very same policy as a member of the committee for the reform of criminal law. Beside his occupation at the Diet he joined the Hungarian Court of Appeal as a judge. Due to this successful start of his career both as a civil servant and as a politician by the middle of the decade György Apponyi became a notable member of the government.

Brigovác László**A gömöri eset**

Reformkori sajtóorgánumban eset névvel is illették a vármegye politikai életében zavart okozó eseménysorozat. A nyelvi találékonyosság egyik eredménye a gömöri eset, amit a hírlapi térből emeltünk tanulmányunk élére. A szófordulat gr. Andrassy Károly egy Pesti Hírlapbeli cikkében (Igazolás a' gömöri esetre) Gömör-Kishont vármegye (ezután Gömör) 1843. április 12-i követválasztásának történéseire és azok előzményeire utal. Maga a választás és előtörténete egy lőcsei kutatás következtében kerültek érdeklődésünk középpontjába. Eredetileg Andrassy György grófról készülő doktori értekezésünkhöz gyűjtöttünk forrásokat, amikor az Andrassyak krasznahorkai levéltárában talált iratokból tudomásunkra jutott, hogy ezernyolcszáznegyvenhárom tavaszán zavargások kísérték Gömörben a követválasztást, a történetek (és előzményeik) feltárásával Andrassy Györgyöt, a megye korábbi adminisztrátorát bízták meg. Mivel hírlapi beszámolóból tudtuk, hogy Andrassy jelentését követően bővebb nyomozást rendeltek el az április tizenkettedikén történetek ügyében, újabb kutatásba fogtunk. Ennek során derült ki, hogy de la Motte Antal gróf Nógrád megyei főispáni helytartó elnökletével hosszadalmas törvényszéki eljárás indult. Bár iratainak részletes vizsgálata még várat magára, csupán a Helytartótanács vármegyei ügyosztályának vonatkozó lajstromkönyveit tekintettük át, mégis érdemesnek láttuk foglalkozni az „esettel”, „beszámolni” róla, mert a reformkor egy politikai jelenségtípusának olyan képviselője, amely – eltérően a többségtől – változatosan dokumentál(ha)t(ó). A történésekről néhány nap (esetleg pár hét) múltán már közreadott hírlapi tudósításoktól egészen évekkel később készült törvényszéki feljegyzésekig terjed(het) forrásanyaga, azaz számos kortárs elbeszélése tanulmányozható és többféle előadására kínálkozhat lehetőség. Jelenleg hírlapi cikkek és biztosi vizsgálati iratok állnak rendelkezésünkre, s ezek érzékletesen tárják eléink egy vármegyei közgyűlés akkoriban szokványos kísérőjelenségeit, amelyek közül főképp a gyűlés előkészületeit, a gyűlési döntéshozatal különböző formáit és a nagymértékű rendbontást ítéljük figyelemre érdemesnek, elsősorban e mozzanatok eseményjellege miatt. Éppen ezért politikai véleménynyilvánítás és érdekérvényesítés végleteit feltáró elbeszélésre vállalkozunk. Írásunk tulajdonképpen helyzetkép

„csata” előtt – közben – után, történekről készült friss jelentésekből. Politikai „riport” Gömörből.¹

A vármegyék többsége reformellenzék és rendi állagörzők küzdelmének állandó terepévé vált az ezernyolcszáznegyvenes évekre, s különféle „esetek” révén az évtized bővelkedett testi sértéssel vagy legrosszabb esetben halállal és tetemes anyagi kárral járó gyűlésekben. Negyvenhárom tavaszán a háziadó vitája s az országgyűlési követválasztás több vármegyében zajlott a gömöriekhez hasonló jelenetek közepette, májusra a megyék többségében elbukott a nemesi adóviselés terve, utasítások tárgyalását és választást gyakran kísért lármázás, fenyegetőzés, nem egy helyen dulakodások, néhol halálesetek is történtek. A legismertebb és legnagyobb hatású események április és augusztus közötti zalai gyűlésekhez és korteshadjáratokhoz kapcsolódtak. Zavargások és belőlük származó döntésképtelenség miatt előbb több hónapig nem volt követe a megyének, majd a megválasztott Deák lemondott megbízatásáról, vezér nélkül hagyva az alsótáblai ellenzéket.²

¹ Igazolás a' gömöri esetre. *Pesti Hirlap*, 1843. május 4. 295. Andrassy Károly gróf (1792-1845) a főrendi ellenzék tagja és kora neves gazdasági szakírója volt. Magyarország vasiparával és közlekedési viszonyaival foglalkozó munkák mellett ismert a kétkötetes *Umrissse einer möglichen Reform in Ungarn* szerzőjeként is (a mű névtelenül jelent meg). SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. I. kötet. Bp., 1891. 171. Választási érintettségére felelő cikke: Igazolás a' gömöri esetre. *Pesti Hirlap*, 1843. május 4. 295. Itt jelezzük, hogy egyes személyek csak monogramokkal vagy rövidített (vezeték)névvel szerepelnek hírlapi cikkekben. Többségük azonban az „eset”-ről szóló más források segítségével beazonosítható. A. K. tehát Andrassy Károly gróftól, N. K. Nagy Károly megyei főjegyzőtől, M. J. Mumhárd János hadi főpénztárnoktól, D. P. Dapsi Pál táblalabírótól, Sz. K. Szentiványi Károlytól, Sz-sy Viktor Szentmiklóssy Viktort jelöli. Andrassy György királyi biztosi iratait őrzi: Štátny Archív v Levoči. L. Rody a panstvá. I. Rody. Andrassy Krásna Hôrka. [alább SAL-AKH] III. časť. 29. Župné Záležitosti, Gemer – Malý Hont, Šariš a Rozne Župy. 705/544. doboz. Fasc. 3. (1843). A 29. tárgyi csoportra az egyszerűség érdekében ezután csak számmal hivatkozunk.

² Zalai történésekről lásd MOLNÁR András következő tanulmányait: Deák Ferenc és a zalai liberális ellenzék megbuktatása az 1843-as követválasztáson. *Levéltári Szemle* 37, 1987, 2. sz. 47-59.; „Deák Ferenc nekünk nem királyunk!” Az 1843-as zalai követválasztás anatómiája. In: *Skandalum*. Magyar közéleti botrányok 1843-1991. Összeállította: GERŐ András. T-Twins Kiadó, Bp., 1993. 9-26.; Deák Ferenc és az 1843/44. évi országgyűlés. In: *Zala követe, Pest képviselője*. Deák Ferenc országgyűlési tevékenysége 1833-1873. Szerk. MOLNÁR András. Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 2004. 74-90. A közgyűlésekről: 75-76. Zalán kívül elvetette a két tárgyat, illetőleg hasonló körülmények között zajló közgyűlések színhelye volt például Vas és Szabolcs megye. Róluk lásd: *Pesti Hirlap*, 1843. április 2. 220-221; április 20. 261. Az 1843-44-es diétára végül csak 17 megye követutasításában szerepelt a háziadó közös vállalásának támogatása. *Magyarország története a 19. században*. Szerk. GERGELY András. Osiris Kiadó, Bp., 2005. 223. Vármegyei választásokat érintő alaputasítások kapcsán részletesen beszél az országgyűlés előzményeiről: DOMBOVÁRI Ádám: A megyei választások kérdése és az 1843. évi követutasítások.

A zalai és/vagy azokhoz hasonló történések háttérében kisebb részben kormányhoz hű és felsőbb utasításra cselekvő főispánok vagy főispáni helytartók intézkedései, nagyobb részben vármegyéket uraló birtokos nemesek és támaszukat, szavazóbázisukat adó kisnemesi csoportok-tömegek álltak. Az adó megbuktatása vagy elfogadása többfelé is pillanatnyi erőviszonyokon, néhány kiváltságait elszántan védelmező középbirtokos és a politikai társadalom – olykor két irányban is tájékozódó – közép-részének alkalmi szövetségén múlt. Máshol, szemben Zalával vagy éppen Gömörrel, a kudarc előrelátható volt. Sáros vármegyében például, amely a kormányzat talán legerősebb vidéki bástyájává emelkedett a reformkorra. A törvényhatóság belső életét és politikai kezdeményezések sikerességét alapvetően meghatározta két egymással érdekszövetségben álló (és házasságon keresztül is összekapcsolódó) család erős befolyása. A kormánypárti Péchyek és Hedryek kölcsönös támogatás és időben mozgósított párthívek révén szinte hitbizományként bírtak vezető tisztségeket, ezáltal könnyedén érvényesíthették akarataikat. Nem nyílt, nem nyílhatott esély a liberális ellenzék térnyerésére. Egyedül Pulszkyt sikerült követté választatni (1839-ben), s még az ő győzelme is hiábavalónak bizonyult, mivel utasításai félreérthetetlenül rendi állagörzésre, nemesi jogok védelmére kényszerítették őt Pozsonyban. Tegyük hozzá: Sárosban meglehetősen kevés kisnemes élt, politikai jelentőségük elenyésző volt. Ahol viszont nagy számban éltek, a negyvenes évekre meghatározó erőtenyezővé váltak. Mozgósításukhoz névlegesen Ferenc császár 1819. évi rendelete biztosította a jogi feltételt: a választásoknak a szokásos közfelkiáltás helyett az „*una eademque nobilitas*” elvét gyakorlatba átültető egyenkénti szavazással kellett lezajlania. Széles út nyílt azok előtt, akik lefizetéssel próbálták megszerezni politika iránt érdektelen vagy azzal csak kiváltságaik védelmezésekor foglalkozó kisnemesek voksait. Megyei közszereplők nyilván korábban sem zárkóztak el a módszer alkalmazásától, ám az uralkodói döntés már ürügyet is szolgáltatott számukra. Az ezernyolcszáznegyvenes évekre aztán állandósult a nincstelen nemesek felhasználása, megyék életének velejárájává vált a közerkölcsnek ártó, Kemény Zsigmond szavával élve „kóranyag”-ként fertőző jelenség: a korteskedés. Akkoriban ez már Gömörben sem számított szokatlannak, a „gömöri eset” idejére ráadásul állandó kísérője lett a nagymértékű rendbontás. Már az előző évtized első felétől kezdve botrányos jelenetek uralták a gyűléseket. 1834. december 2-án (ekkor határoztak a székhely Pelsőcre tételéről) vita bontakozott ki a jelenlévők és Abaffy Károly első alispán közt, miután Csernus Emánuel szolgabíró bejelentette, hogy a szeptemberi gyűlésen Abaffy szétépte a tiszti szék megtartásáról szóló augusztusi végzést. Az alispán

In: *Nemzetek és birodalmak*. Diószegi István 80 éves. Szerk. HÁDA Béla – LIGETI Dávid – MAJOROS István – MARUZZA Zoltán – MERÉNYI Krisztina. ELTE, Új- és Jelenkori Egyetemes Történelmi Tanszék, Bp., 2010. 127-141. [Online: <http://tortenelemszak.elte.hu/data/25718/DombovraiAdam.pdf> – 2010. 03. 11.]

hamis tanúzással vádolta Mumhárd János táblabíró, a rendek azonban ellene fordultak és követelték a széksértés büntetését. Abaffy nemsokára feloszlatta a gyűlést és távozni akart, de nehezen engedték el; később pedig a tömeg a tanácskozás folytatását követelve az elnöki székbe ültette Ragályi Pált, majd önhatalmúlag helyettesítette a kényszernek nem engedelmeskedő jegyzőt, Nagy Károlyt.³

Gömör egészen a harmincas évek közepéig nem képezett élénk, jól kivehető színfoltot a korabeli Magyarország politikai térképén. Összefüggésben állt ez azzal, hogy nem lépett át olyan gyorsan a rendi ellenzéki táborból a reformtörekvéseket támogatók közé, mint Bars vagy Zala megye. Tisztikara és a politikai életébe bekapcsolódó nemesi csoportok hosszú ideig csupán a rendi alkotmányos önrendelkezést és a nemesi kiváltságokat védelmezték. Amikor 1822 folyamán elérte a megyét a nemesség tiltakozási hulláma, a rendek éltek a *vis inertiae* lehetőségével, sőt, decemberben a nádor közbenjárását is kérték annak érdekében, hogy elháruljanak róluk és a megye élén álló, adminisztrátori és királyi biztosi tisztséget átmenetileg egyesítő Zichy Ferenc grófról a végrehajtandó újoncozás „súlyos, s a törvényekkel [...] meg nem egyező” terhei. Csupán a királyi biztos fellépése után hagytak fel az ellenállással s adtak ezáltal lehetőséget Zichy grófnak az újoncokról és az adóhátralékról rendelkező pátensek kényszerítés nélküli foganatosítására. Szolidárisak maradtak ugyanakkor a végsőig kitartó

³ Külön nem jegyzetelünk alapvető tényeket. Az 1840-es évek politikai fejleményeiről, köztük vármegyei választásokkal kapcsolatos általános jelenségekről lásd mindenképp a következő köztörténeti összefoglalások, ill. egyetemi tankönyvek vonatkozó fejezeteit: BALLAGI Géza: *A nemzeti államalkotás kora (1815-1847)*. Szerk. SZILÁGYI Sándor. Bp. 1897. (*A magyar nemzet története IX.*); *Magyarország története 1790-1848*. (Magyarország története tíz kötetben. 5/1-2.) Főszerk. MÉREI Gyula. Szerk. VÖRÖS Károly. Akadémiai Kiadó, Bp., 1980. (2., javított kiadás). GERGELY András: i. m. GUNST Péter – MIRU György – VELIKY János – VELKEY Ferenc: *Polgárosodás és szabadság*. (Magyarország a XIX. században). Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 1999. Sáros vármegye belviszonyairól lásd L. Gál Éva Újházi Lászlóról szóló politikailag elfogult, de a megye sajátosságait jól ábrázoló munkáját. L. GÁL Éva: *Újházi László a szabadságharc utolsó kormánybiztosa*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1971. 15-16, 20-21. (*Értekezések a történeti tudományok köréből*. Új sorozat. 57.) Vármegyei politikai módszerekről, hatalomgyakorlásról: *Magyarország története 1790-1848*, i. m. 621. KEMÉNY Zsigmond: *Korteszékedés és ellenszerei*. I. kötet. Kolozsvár, 1843. 9. *Magyarország vármegyéi és városai (Magyarország monografiája)*. A magyar korona országai történetének, földrajzi, képzőművészeti, néprajzi, hadügyi és természeti viszonyainak, közművelődési és közgazdasági állapotának enciklopédiája. 8. kötet. Gömör-Kishont vármegye. Szerk. BOROVSZKY Samu. Apollo Irodalmi Társaság, Bp. 1903. 562. Használtuk a kötet digitalizált változatát (Arcanum DVD könyvtár IV. Családtörténet – heraldika – honismeret. Arcanum Adatbázis Kft., Bp., 2003.), az egyszerűség érdekében azonban mindenhol csak nyomtatott oldalszámokra hivatkozunk. A tanulmányhoz felhasznált fejezetek: Dr. HAZSLINSZKY Rezső – LISZKAY János: A Gömör-Kishonti Ág. H. Ev. Egyház szervezete. 415-423. KOMÁROMY István: A legújabb kor. 1803–1903. 559-592. Dr. ifj. REISZIG Ede és dr. SARLAY Samu: Gömör-Kishont vármegye nemesi családai. 632-660.

törvényhatóságok tisztikarával és nemességével, s feliratokban tiltakoztak a királyi biztosok eljárása ellen, kiváltképp a katonai erő alkalmazását követően. Emellett pedig még pártjára is keltek a Wenckheim báró által lecsendesített Nógrádnak. Nem változtattak magatartásukon a tizenhárom év után 1825 szeptemberére összehívott diéta előszelében sem. A rendi-sérelemi ellenzék hagyományos érveit hangoztatták, s az új ülészakon a követeik is ahhoz igazodva jelenítették meg a megye érdekeit. Ennek megfelelően az egyik titkosrendőri jelentés az ellenzékot erősítő megyék között sorolta fel Gömört. Almássy József főispánnak és különösen Abaffy Károly első alispánnak köszönhetően aztán az országgyűlést követően is hosszú ideig megragadt a megye a közjogi ellenzékiség szintjén.⁴

A reformmozgalom térnyerése és a liberális nemesség pozíciójának erősödése, ezzel a törvényhatóság belső rendjének változása Draskóczy Sámuel (1794-1864) első alispánná választásával indult meg. Draskóczy az ezernyolcszázharmincas országgyűlésen követként képviselte a megyét, majd az első alispáni tiszteletet töltötte be 1836-tól 1843-ig (közben gömöri esperességi, később tiszai evangélikus egyházkerületi felügyelőként is tevékenykedett). Alispánná választására 1836. június 21-én, heves indulatokat keltő és véres dulakodássá fajult rimaszombati tisztújításon került sor. Ekkor nyerte el Abaffy Károly és Máriássy Pál főjegyző lemondása után Draskóczy az első, Máriássy Zsigmond a másodalispáni tisztséget, majd nevezte ki Almássy főispán Abaffy Miklóst és Nagy Károlyt fő-, Hubay Bertalant és Ratkó Miklóst aljegyzőkké. Túl azon, hogy a július 12-i pelsőci közgyűlés jegyzőkönyve szerint érvénytelen volt a restauráció, az augusztus 23-i rimaszombati gyűlés jegyzeteiben közölt kancelláriai átiratban szó esett házak megtámadásáról, lövöldözésekről és más visszaélésekről is. Az ügy kivizsgálására királyi biztost küldtek ki Szerencsy István személyében, akinek felügyelete alatt átmenetileg rendeződött a helyzet és nyugalomban teltek az év további gyűlései.⁵

⁴ A gömöri rendek József nádorhoz intézett feliratáról: MOL, Filmtár. C1480. doboz. Besztercebányai Területi Állami Levéltár. Gömör-Kishont Vármegye Levéltára. Közgyűlési jegyzőkönyvek. 1823. év. 1-2. A leiratok vármegyei végrehajtásáról, illetve megyék, köztük Gömör magatartásáról: BALLAGI Géza: *A nemzeti államalkotás kora...*, i. m. 92, 112, 114, 116. A hivatkozott titkosrendőri jelentést őrzi: MOL. Regnicolaris levéltár. Archivum regni. N119 – Takáts Sándor hagyatéka. Fasc. 33. 4170/a. Vö. *Gömör és Kishont törvényesen egyesült vármegyének leírása*. [...] Szerk. HUNFALVY János. Pest, 1867. 78-79. A hivatalát 1838-ig betöltő Almássy József főispáni kinevezéséről: *Magyarország vármegyéi és városai...*, i. m. 560-561. Abaffy Károly 1818-1827 között a megye másodalispánja volt, az első alispáni tisztségben pedig 1827-től 1836-ig tevékenykedett. Uo. 558. Wirkner Lajos mindkettőjüket megbízhatónak nevezi Békés megye önkéntes örökváltságot illető körleveléről küldött kancelláriai jelentésében (1835. január). VÖLGYESI Orsolya: Királyi biztosi vizsgálat Békés megyében (1835). *Aetas* 14, 1999, 1-2. sz. 30-42. Hivatkozott rész: 33. oldal, 22. jegyzet.

⁵ *Gömör és Kishont törvényesen egyesült...*, i. m. 79. SZINNYEI József: Magyar írók élete és munkái. II. kötet. Bp., 1893. 1072. *Magyarország vármegyéi és városai...*, i. m. 418.; *Kossuth Lajos – Szerkesztői jegyzetek a Pesti Hirlaphoz I.* (1841) Szerk. FAZEKAS Csaba. S. a. r., bev., jegyz. a Miskolci Egyetem

Gömör nemességének igen jelentékeny része élt már ezernyolcszázharminchatban is a személyes szavazás, tehát a közgyűlési határozatalkotás befolyásolásának lehetőségével. Fényes Elek – ezernyolcszáznegyvenhetes – adatai szerint valamivel 16400 fő fölött járt a nemesség lélekszáma, ez a megye 186000-es népességének valamivel kevesebb, mint kilenc százalékaival egyenlő. A Pesti Hirlap állandó gömöri tudósítójának, Bodon Ábrahámnak a lap hasábjain 1843 májusában megjelent cikke szerint a harminchatos tisztválasztáson háromezren vettek részt, vagyis nagyjából minden ötödik nemes megjelent Rimaszombatban. Politikailag használható csoportok feltehetően a megyei közgyűléseknek helyet adó Pelsőc és Rimaszombat körüli településeken éltek, és alighanem ottaniak voltak felelősek az 1836. évi tisztújítást kísérő erőszakos cselekményekért.⁶

A tisztikar leváltása szembetűnő, de nem egyedüli jele volt az erőviszonyok gyökeres (és végleges) megváltozásának. Személycserékkel párhuzamosan rögzültek a határvonalak megyei ellenzék és konzervatívok között. Egy 1837 őszén készült titkosrendőri jelentés az ellenzék jellegadó személyiségeiként említette Andrássy Károly grófot, Szentmiklóssy Viktort és Antalt, továbbá a Máriaassy-familiát és más birtokos nemeseket. A Szentmiklóssy-fivérek már előzőleg is, később pedig a szabadságharc időszakáig részt vettek a törvényhatóság politikai életében, közigazgatásában. Viktor 1832-től 1839-ig al- majd főszolgabíró, 1839-40-ben a vármegye követe volt. Fivére Antal 1839-45 között másodalispáni, 1843 decemberétől helyettes, 1845-től 1849-ig első alispáni hivatalt vitt. A fiatalok közül említendő Bodon Ábrahám (1810-1871), aki tagja volt az országgyűlési ifjak társaságának, az 1839-40-es országgyűlésen Stuller Ferenc társaként szerkesztette az Országgyűlési Tudósításokat, és dolgozott a Pesti Hirlap tudósítójaként is.⁷

A megyei ellenzékkel szemben álló csoport tartóoszlopa a katolikus papság volt, tömegbázisa a kismemesség nagyobbik része. Meghatározó szerepet játszott az alkotmányvédő-kormánypárti táborban Scitovszky János akkori rozsnyói püspök, valamint Abaffy Károly korábbi első alispán és családja.⁸

Bölcsészettudományi Kar 2003. évi Kossuth-szemináriumának hallgatói. Bíbor Kiadó, Miskolc, 2003. 193. ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténelmi lexikon*. (3. jav. és bőv. kiadás) Szerk. Dr. LADÁNYI Sándor. A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Bp., 1977. 640. *Magyarország vármegyéi és városai...*, i. m. 563. SAL – AKH III. část. 29. 705/544. doboz. Fasc. 3. 146.

⁶ *Pesti Hirlap*, 1843. május 21. 337. FÉNYES Elek: *Magyarország leírása*. II. rész. Pest, 1847. 253, 256.

⁷ MOL, Filmtár. 31649. doboz: Magyar Kancelláriai Levéltár. Magyar Királyi Kancellária. Informations-Protocolle der Ungarisch-Siebenbürgischen Sektion. [A105 – 1837-1847]. Jegyzőkönyvek, II. 1837. 2. sz. A Szentmiklóssyokról: *Magyarország vármegyéi és városai...*, i. m. 658. Bodon Ábrahámról: SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. I. kötet. Bp., 1891. 1150-1152. Vö. *Magyarország vármegyéi és városai...*, i. m. 366-367.

⁸ MOL, Filmtár. 31649. doboz: Magyar Kancelláriai Levéltár. Magyar Királyi Kancellária. Informations-Protocolle der Ungarisch-Siebenbürgischen Sektion. [A105 – 1837-1847]. Jegyzőkönyvek, II. 1837. 2. sz.

A két fél küzdelmét mindenképp nyugodtabb mederbe terelhetette Andrassy György gróf, az országos ismertséggel rendelkező és kiegyensúlyozó szerepre alkalmas, „megfontolt” viselkedésű reformmágnás, akit az egészségi állapota és személyes ügyei miatt tisztségéből felmentését kérő Almássy József főispán helyére ezernyolcszázharmincnyolc márciusában neveztek ki adminisztrátorrá (beiktatására augusztus elsején került sor). Főispáni helyettesként végzett tevékenysége: a döntéshozatal irányítása, kezdeményező fellépés közgyűlési határozataalkotásnál, elsősorban mégis adminisztratív szempontból érdemel említést, és nem hozható szoros összefüggésbe a megyében zajló politikai küzdelmekkel. Különösen azért nem, mert az ellenzék és Andrassy mint főispáni helytartó kapcsolata mentes volt komoly feszültségektől. A grófnak inkább kellett foglalkoznia Kancelláriától és Helytartótanáctól érkezett számos, közigazgatási vagy büntetőügyi vonatkozású utasítás teljesítésével, magánszemélyek vagy közösségek által benyújtott különféle folyamodványok (például községi kérelem robotmegtagadás miatt elrendelt katonai zárlat enyhítéséért) kezelésével. S természetesen legalább átnézés erejéig időt kellett fordítania igazságszolgáltatás vagy adókiivetés tárgyában hozzá küldött iratokra (fenyítő perek listája, rabjegyzék, hadiadó-tabellák). Adminisztrátorsága egyébiránt nem nyúlt hosszúra, csak kevesebb mint négy évig tartott, mivel 1842 tavaszán főispánként áthelyezték Sáros vármegyébe.⁹

Abban az évben még az ő elnöklete alatt ismét összecsapásokkal járt a gömői tisztújítás. Azok során az Abaffyak támogatói kiverték az ellenzéki Draskóczy-pártiakat a pelsőci megyeházáról, sőt a településről is. A menekülők számára szűknek bizonyult a Sajó hídja, ezért keresztülgázoltak a folyón. A megyeház udvarán egyedül Andrassy Károly maradt, akit az Abaffyak néhány híve meg akart támadni, de kivont kardja és elszántsága visszaretentette őket.¹⁰

Ezek a jelenetek bizonyítják, hogy Andrassy György nem tudta betölteni kiegyensúlyozó szerepét és képtelen volt útját állni az erőszaknak. Egyúttal feltételezni engedik, hogy ezernyolcszáznegyvenhárom tavaszára Gömör

⁹ *Jelenkor*, 1838. március 10. 77. V. Ferdinánd március harmadikai leiratában tudatta a megyével a kinevezés tényét. SAL – AKH. III. čast'. 29. 704/543. doboz. Fasc. 2. 53. Andrassy azért kapott csak adminisztrátori tisztséget, mert Almássy József uralkodói döntés értelmében élete végéig megtarthatta főispáni címét. Erről Almássy lemondásának okaival együtt lásd főispáni leköszönő nyilatkozatát. SAL – AKH. III. čast'. 29. 704/543. doboz. Fasc. 2. 49-50. (másolat). A gróf beiktatásáról: *Jelenkor*, 1838. augusztus 11. 253. A felsorolt vármegyei jelentéseket – a teljesség igénye nélkül – lásd: SAL – AKH. III. čast'. 29. 704/543. doboz. Fasc. 1-2; 705/544. doboz. Fasc. 1-2. A sárosi kinevezésről Majláth Antal kancellár értesítette a gróft 1842. június 1-i és 9-i hivatalos leveleiben. SAL – AKH. III. čast'. 29. 706/545. doboz. Fasc. 5. 24-25. A kinevezés tényét közli: *Jelenkor*, 1842. június 8. 211; *Pesti Hírlap*, 1842. június 9. 407.

¹⁰ *Magyarország vármegyei és városai...*, i. m. 563.

politikai társadalma hozzászólt az erőszakba torkolló megyegyűlésekhez. Sokan bizonyára számoltak is azzal, hogy hasonló események fogják megzavarni a követutasítások elfogadása, illetve követválasztás céljából március-áprilisban tartandó gyűléseket. Kiváló alkalmat teremtett erőszakos eszközök alkalmazására, hogy egyelőre nem töltötték be a Sáros élére került Andrássy adminisztrátori tisztét. Bár az uralkodó 1843 késő őszejéig nem mentette fel hivatalából, a tényleges munkavégzéssel járó sárosi főispánsága mellett már csak cím maradt főispáni helyettesége. Gömör nélkülözötte rendszeres jelenlétét, másképpen szólva nem rendelkezett politikai feszültség mérséklésére alkalmas tekintélyes vezetővel. További kockázati tényezőt jelentett a megyei választmány által kidolgozott követutasítás, amiben más vármegyékéhez hasonlóan helyet kapott a két kiemelten fontos reformkövetelés: az ősiség eltörlése és a háziadó arányos együttviselése.¹¹

A rendzavaró cselekmények előhangját a pelsőci megyeházán március tizenharmadikán megnyílt negyedéves közgyűlés szolgáltatta, azzal vette kezdetét a „gömöri eset” névvel illetett történésfolyam. Eleinte viszonylagos nyugalom honolt a gyűlésen, részben talán annak köszönhetően, hogy a „*maradjon az ősiség, nem adózunk, megtartjuk a constitutiót*” jelszavak jó előre ismertté tették az utasítások tárgyalására kijelölt tizennegyedik ülésnapra a városba érkezett négyszáznál is több kismemes álláspontját. Ennek fényében nem is okozott meglepetést az ülés. Az ellenzék felvonultatta ugyan megyei elitjét s néhányan megpróbálták érvelni az ősiség eltörlésének szükséges és hasznos volta mellett, a szavazáson azonban háromszázhetvenháromszázhetvenkilenc arányban, kismemesi voksok miatt megbukott a kezdeményezés (az eltörlést támogatók között százhetvenhat, az ellenzők táborában viszont csak tizenöt kardos, vagyonosabb nemes foglalt helyet). Váratlan fordulat következett be ellenben másnap, amikor a háziadó ügye került a már mintegy nyolcszáz fős gyűlés elé. Némiképp megelőlegezte az ellenzék sikerét, hogy bár a választmányi javaslat felolvasása közben a jelenlévő kismemesek részéről elhangzottak a „*nem adózunk, nem fizetünk*” kijelentések, ez nem zavarta meg a felszólalások rendjét. Elsőként a későbbi eseményekben kulcsfigurává vált Mumhárd (Mumhardt, később Szilárdy) János hadi főpénztárnok beszélt, s aggodalmaskodva érvelt az előterjesztés ellen, mellyel az „alkotvány sáncaiba vétetnek föl” a nemnemesek. Szavai azonban nem tudták elérni a kívánt hatást, főként a háziadó mellett nyilatkozó Szentiványi Károlynak (1802-1877), a megyei közélet befolyásos szereplőjének köszönhetően. Személyében ugyanis egy rendkívül felkészült szónok segítette az ellenzékét.

¹¹ Andrássy áthelyezéséről: *Pesti Hirlap*, 1842. szeptember 25. 682; 1843. december 4. 854.

A tanulmányait részben a pesti piaristáknál, részben Sárospatakon végző Szentiványi 1824-ben kapcsolódott be a gömöri közéletbe, tiszteletbeli jegyzővé nevezte ki Zichy Ferenc főispáni helytartó. Három év múlva már a megye rendes aljegyzője, 1832-ben főjegyzője lett, négy évvel később elnyerte a putnoki járás főszolgabírói tisztségét. 1839-40-ben és 1847-48-ban két diétai követséggel, tehát országos politikai szerepvállalásokkal párosult vármegyei karrierje. A gömöri ellenzék tagjaként jó személyes viszonyt ápolt Deákkal s részt vett 1848-49 eseményeiben. Negyvennyolc tavaszán Gömör főispánjává nevezték ki, a szabadságharc alatt erdélyi kormánybiztosként tevékenykedett, és betöltötte a felsőház helyettes jegyzői posztját is (1849. március-április). 1843 márciusában a háziadó vitájában elmondott beszéde annyira meggyőzőnek bizonyult, hogy hetvennégy felszólaló közül hetvenen magukévá tették gondolatait. (Köztük volt az a Soós András kismemes is, aki az ősiség megtartása mellett szavazott az előző napon.) Ezáltal a háziadó vállalásával s így az ellenzék sikerével zárult a több mint nyolcórás küzdelem.¹²

Volt azonban egy nagyon fontos, a szavazást döntő mértékben befolyásoló körülmény, amit nem említett meg az ülésről a Pesti Hirlap április másodikai számában egyébiránt részletesen tudósító Győry Dániel megyei aljegyző. Az tűnik ugyanis elő a Világhoz érkezett egyik beszámolóból, hogy nagy valószínűséggel csak tekintélyes hozzászólók alapján, többségi határozat kimondásával, ún. *ponderált* szavazattal született meg a döntés. A jelentés kitér rá: a március tizenötödikei ülésen Draskóczy alispán először szavazást hirdetett ki, s erre a jelenlévő kismemesek többsége kivonult az ülésteremből. Ezután azonban a hozzá közel ülők – például Andrassy Károly gróf – minden bizonnyal rábírták (ezt a cikkíró a következményekből fejtette vissza), hogy a felszólalók után mondja ki a többséget az adó elvállalása mellett. Mindennek azért volt jelentősége, mert a Világ tudósítója szerint az adót fizetni nem akaró, határozottan kiváltságvédő magatartást tanúsító kismemesek értesültek a történekről és ingerülten távoztak Pelsőcről. A közgyűlés után összejövetelre került sor Mumhárd Jánosnál, s a résztvevők elhatározták, hogy addig nem választanak követet, míg ki nem kényszerítik a fizetésről szóló végzés eltörlését. Gömör március harmincadikai gyűlését követően viszont már történt előválasztás:

¹² A közgyűlés eseményeiről: *Pesti Hirlap*, 1843. március 26. 203; március 30. 211; április 2. 219-220. Vö. *Világ*, 1843. május 27. 338. Az ősiségről tartott szavazás eredményét közli még: *Gömör és Kishont törvényesen egyesült...*, i. m. 80. Mumhárd Jánosról: *Magyarország vármegyéi és városai...*, i. m. 334. Szentiványi Károlyról: *A Pallas Nagy Lexikona*. XV. kötet. Bp., 1897. 593. Vö. *Magyarország vármegyéi és városai...*, i. m. 657. Az 1848-1849. évi első népképviseleti országgyűlés történeti almanachja. Szerk. PÁLMÁNY Béla. Magyar Országgyűlés, Bp., 2002. 1047-1048.

az első követi tiszt felkérés után az ellenzéki Szentiványi Károlyé lett, a másodikra ellenben Szentmiklóssy Viktor visszalépése miatt két jelölt is akadt a szintén ellenzéki Nagy Károly főjegyző (1797-1868) és a fiatal Dapsi (Dapsy) Pál táblabíró személyében. Közülük Nagy a korabeli Magyarország tudományos élete kiemelkedő alakjának számított, különösen a csillagászat és a matematika terén. Igazi polihisztorrá emelte őt azonban, hogy érdeklődése e két diszciplínán kívül kiterjedt a közgazdaságtanra és a gyógyszerészetre is. 1832-től tagja volt a Magyar Tudós Társaságnak, emellett támogatta a gömöri ellenzéket. Dapsi Pál (azonosnak kell őt tekintenünk azzal a Dapsy Pállal, aki jó baráti viszonyt tartott fenn Tompa Mihállyal, s gyakran látta őt vendégül otthonában) nem volt ennyire sokoldalú személyiség. Fiatalkora ellenére ugyanakkor már az „eset” idején is többéves megyei tiszti tapasztalattal rendelkezett, mivel 1839-től 1842-ig gömöri alügyész volt. Lényegesen nagyobb súllyal esett azonban latba képességei és lehetséges követi teljesítménye megítélésénél az életkora. Bizonyítja ezt, hogy egy idősebb táblabíró felszólította őt a Nagy Károly javára való lemondásra, amit Dapsi – támogatói ellenzése mellett – meg is tett (erre a jelenetre a Pesti Hírlap április huszadikái, illetőleg a Világ április huszonkettedikei cikke szerint március harmincadikán Andrassy Károlynál, egy zártkörű konferencián került sor). Ezzel azonban nem fejeződött be a verseny a második tisztségért. Mumhárd főpénztárnok, a „»nem adózunk« egyik torkos hőse” összefogást hozott létre követté választására, s megegyeztek arról, hogy rokonokat és barátokat a vállalt adó megbuktatására fognak ösztönözni. Ezt követően, mivel már csak alig két hét volt hátra az április tizenkettedikére hirdetett követválasztásig, mind az ellenzék, mind az alkotmányvédő-kormánypárti csoport nekilátott a lélekvásárlásnak.¹³

Szükséges itt előzetesen elárulni, hogy a követválasztáson történtek miatt királyi biztosként a megyébe küldött korábbi adminisztrátor, Andrassy György név szerint megemlíttette vádleveleiben a korteskedés és más cselekmények

¹³ *Világ*, 1843. május 27. 338-339. A Hunfalvy-féle vármegye-monográfia szintén hangsúlyozza, hogy nem „numerált”, azaz számlált, hanem ponderált szavazattal mondták ki a háziadó vállalását. *Gömör és Kishont törvényesen egyesült...*, i. m. 80. A Mumhárddnál tartott tanácskozásról: SAL – AKH. III. čast'. 29. 705/544. doboz. Fasc. 3. 2. Az előzetes követjelölésről: *Pesti Hírlap*, 1843. április 9. 236. Vö. *Világ*, 1843. április 22. 253. Nagy Károlyról összefoglalóan: *Szerkesztői jegyzetek a Pesti Hírlaphoz*, i. m. 194. Dapsi Párról: *Világ*, 1843. május 27. 339. Vö. *Magyarország vármegyéi és városai...*, i. m. 643. Tompa Mihállyal ápolt barátságáról: BISZTRAY Gyula: Arany János „Koszorú”-jának olvasóközönsége. *Magyar Könyvszemle* 78, 1962, 1. sz. 75-81. Hivatkozott rész: 77. [Online: Elektronikus Periodika Archívum, http://epa.oszk.hu/00000/00021/00248/pdf/MKSZ_EPA00021_1962_78_01_074-081.pdf – 2010. július 11.] Követjelölti visszalépéséről: *Pesti Hírlap*, 1843. április 9. 236; április 20. 260. Vö. *Világ*, 1843. április 22. 253. Mumhárdék szervezkedéséről: *Pesti Hírlap*, 1843. április 20. 261. Vö. *Világ*, 1843. április 22. 253.

elkövetésével gyanúsított személyeket. Tisztában vagyunk ugyanakkor vele, hogy az iratokban szereplő információk nem bizonyított állítások, hanem csupán a gróf által nyilatkozat benyújtására kötelezés végett a címzettekkel közölt terhelő vallomások. A „gömöri eset”-tel foglalkozó hírlapok segítségével viszont felhasználhatók arra, hogy meghatározzuk egyes személyek eseménysorozatban játszott szerepét. Kiindulási pontul szolgál ehhez, hogy a gróf alapvetően a tisztikart tette felelőssé a történekeért. Pártállásra való tekintet nélkül már a közgyűlés előzményei kapcsán is több megyei hivatalnokot vádolt meg törvénybe ütköző vagy közerkölcsnek ártó cselekmények elkövetésével. Az érintettek közül a konzervatív tábor önhatalmúlag követjelöltté lett vezéralakjának Mumhárd Jánosnak küldte a leghosszabb levelet. A főpénztárnok ellen izgatás-lázítás, továbbá vesztegetés gyanúja merült fel. Az egyik legsúlyosabb vád szerint Mumhárd azzal tüzelte híveit, hogy maguk a vagyonos birtokosok nem akarnak adót fizetni, hanem csak a szegény nemeseket kívánják vele terhelni, hogy ez által tönkretelhessék őket. Jóllehet nem lehetséges ezek részletes igazolása a pillanatnyilag rendelkezésünkre álló anyag alapján, nem vitatható a Pesti Hírlapban is említett lendületes agitáció ténye. S nagy valószínűséggel megtörtént az izgatási vádban szereplő cselekmény is. Erre enged legalábbis következtetni klisészerű volta. A fent említett zalai események kapcsán hasonló módszerrel próbálkoztak – sikeresen – az ellenzék megbuktatására szövetkezők, amikor azt híresztelték kisnemesek körében, hogy a megyevezetők akarják rájuk erőltetni a háziadót. A gömöri főpénztárnok tevékenysége hasonlóan eredményes volt, számos kisnemes tudott maga mellé állítani, s amint azt az április tizenkettedikére hirdetett közgyűlés tanúsította: hangulatkeltése is hatással járt körükben.¹⁴

Andrássy vádlevelei arról is árulkodnak, hogy az ellenzékiek szintén élénken győzködtek, egyúttal anyagi juttatások ígéretével próbálták megnyerni a felkeresett községek nemeseit. Jelentős összegeket áldoztak a megvendéglésükre és az ingyenes fuvaroztatásukra. Kriston Lajos csendbiztos radnóti nemesek támogatásának megszerzésével kísérletezett borvásárlás és szekérfogadás útján, Győry Dániel aljegyző pedig a róla tett vallomás szerint ökröket vásárolt a pelsőci vendégléshez. Győry közreműködése annak ismeretében nem meglepő, hogy aljegyző létére is igen jómódban élt. S amellett, hogy a megyei közigazgatásban dolgozott, kapcsolatba került a szépirodalom világával: Petőfi legjobb gömöri barátai közé számlálta, pesti tartózkodása alatt pedig jó ismerőseivé lettek a

¹⁴ SAL – AKH. III. část. 29. 705/544. doboz. Fasc. 3. 2-14. (másolat). Mumhárdra vonatkozóan: uo. 2-3. *Pesti Hírlap*, 1843. április 20. 261. Az utóbbi cikk Mumhárddal kapcsolatos állításait a *Világ* sem cáfolta. Lásd: *Világ*, 1843. április 22. 253. A zalai történésekről: MOLNÁR András: *Deák Ferenc és a zalai liberális ellenzék...*, i. m. 56.

korszak olyan neves alkotói, mint a regényíró Kuthy Lajos, a drámaíró Czakó Zsigmond, továbbá Vahot Imre (Kuthyt és Vahotot még rimaszombati otthonában is vendégül látta). Neveket nem említ ugyan, de alátámasztja az ellenzékiet korteskedés tárgyában ért vádak a Világnak a követválasztás körülményeiről beszámoló, saját forrásra támaszkodó májusi cikke. Megemlíti, hogy támogatóikat szekereken és kocsikon, „*bor s muzsikaszó s lobogók közt*” szállították Pelsőcre, miközben a főpénztárnok gubás nemesi gyalogszerrel érkeztek a városba. (A Világ a történekről szóló első tudósítását még a Pesti Hirlap április huszadikai cikke nyomán készítette s csak ezután jelentette meg saját hírközlő által írt, a Pesti Hirlap állításait több ponton cáfolni igyekvő beszámolóját május huszonhetedikéi számában.) Feljelentések alapján ellenzékiet vesztegetésen kívül próbálkoztak álhírre épülő hangulatkeltéssel is. Hubay Bertalan táblabíró és aljegyző például azzal bujtogatta a putnoki nemesség virágvasárnapi gyűlésén jelenvoltakat, hogy már másnap megváltoztatták a háziadóról március tizenötödikén hozott végzést. A követválasztás érdekében végzett megyebéli utazásai alatt pedig elhíresztelte, hogy a márciusi közgyűlésen csak hadisegélyt (*subsídium*) szavaztak meg adó helyett. Ennél is komolyabb ügyel: parasztlázítás lebegtetésével összefüggően szerepelt újabb terhelő vallomás a Győry Dánielnek küldött biztosi értesítőben. Az aljegyző eszerint azt beszélt, hogy egy oláhpataki tanácskozáson többen kijelentették Draskóczy alispánnak: ha nem gondoskodik a biztonságról, harmincezer parasztot állítanak ki háromezer nemes ellen.¹⁵

Akár megalapozottak voltak, akár pusztá szóbeszédre épültek e vádak, egyértelmű, hogy eredményes munkát végeztek, hiszen a Világ előbb hivatkozott beszámolója szerint ezerkétszáz szavazójuk jelent meg Pelsőcön az április 12-i követválasztás előestéjén. Velük szemben körülbelül nyolcszázan voltak, tehát jelentős létszámmátránnyal küzdöttek Mumhárd főpénztárnok gubás-szűrös támogatói. A Világ tudósítója szerint ők eleinte céltalanul bolyongtak a városban, eltérően az ellenzéki jelöltek nemzeti színű zászlókat hozó, viselkedésükkel az eseménynek ünnepi hangulatot kölcsönözni igyekvő választóitól. Ennek az állításnak azért ellentmond a Nemzeti Ujság gömöri tudósítása, amelyben az szerepel, hogy „*túróval, szalonnával, kenyérral ellátva jöttek a választás helyére, nyíltan kimondván: »nem borért, nem pénzért veszélyeztetendjük mi őseinktől vérrel szerzett nemességünket, kiváltságunkat!«*„. Ezután „*az ugy nevezett »Rongyos« korcsma felé iramlottak, s ugyanott*

¹⁵ SAL – AKH. III. část. 29. 705/544. doboz. Fasc. 3. 6-7. Győry Dánielről: Dr. KÁLNICZKY Géza: Petőfi Rimaszombatban. Új részletek a költő életéből. [újraközlés] *Gömörország*, V, 2004. Különszám. [Online: <http://www.gomorszag.sk/505.html> – 2010. 07. 05.]. A Világ ellenzékietre vonatkozó közlései: *Világ*, 1843. május 27. 339. A Győryre vonatkozó vádak: SAL – AKH. III. část. 29. 705/544. doboz. Fasc. 3. 6.

S[zentiványi] K[ároly] részére letéetett, s hat foglár által őriztetett 95 bor s 5 pálinka-hordó nedvét a padlással kiittatták, s az ott talált húst kihányták [...]”. Éjszaka pedig, mintegy előre jelezve, miért is érkeztek Pelsőcre, megtámadták az ellenzékiek szállásait. A kitört verekedésben ugyan senki nem vesztette életét (csupán egy kisnemes szenvedett komoly sérüléseket), de érthetően nyugtalanná vált a hangulat. Másnap hajnalban „*ne hadd szabadságodat*”, „*nem fizetünk*” jelszavak harsogásával fűjtak ébresztőt Mumhárd hívei, tovább fokozva a feszültséget. Valószínűleg igencsak növelte bátorságukat, hogy a szomszédos Torna megyéből Császár ottani csendbiztos vezetése alatt Pelsőcre érkezett egy velük szövetséges kisnemesi csoport. A főpénztárnok szavazóhada ezért késlekedés nélkül érvényt kívánt szerezni akaratának.¹⁶

Forrásaink ugyan nem szolgálnak elegendő információval a közgyűlés eseményeinek részletes feltárásához, ám érzékletesen számolnak be az erőszakos cselekményekről. Mindenekelőtt azonban egységesen állítják, hogy a Mumhárdot támogatók először a márciusi közgyűlésen elfogadott adó visszavonását akarták elérni. Ebbéli törekvésükhöz megyei tisztviselőktől kaptak biztatást. Bárdi Pál táblabíró például a vele szemben emelt vád szerint már a pelsőci megyeházához való megérkezésükor igyekezett őket feltüzelni. Ennek érdekében „*itt a hazaáruló!*” kiáltással rátámadt Szentiványi Károlyra, majd azt tanácsolta a nemeseknek, hogy addig ne válasszanak követet, míg nem lesz eltörölve az adóról szóló végzés. A kisnemesek először megpróbálták kéréssel elérni az ezt bizonyító pecsétes levél kiadását. Ez azonban nem vezetett eredményre, s a közgyűlés átfordult rendbontásba. A Világ felrótta ugyan a vagyonos ellenzékieknek, hogy – miután „*alacsonyságig*” korteskedtek – nem hallgattak a kérő szavakra, de ezzel együtt is Mumhárd bizalmasai voltak közvetlenül felelősek az indulatok elszabadulásáért. Bárdi Pált azzal is megvádolták, hogy élére állt a botokkal és egyéb ütőeszközökkel felszerelkezett csoportnak, s emiatt emeltek panaszt a nemeseket kivont karddal „*harcba vezető*” Császár tornai csendbiztos ellen is. Ők ketten sikeresen hergelték fel az adófizetést ellenző kisnemeseket, akik kérelmük elutasítása után betódultak a megyeházba és tönkrezúzták az ülésterem és más helyiségek nyílászáróit és berendezési tárgyait. Dúlásuk nyomán valóságos csataterré vált az épület. Széttört ajtók, ablakok, bútorok hevertek mindenfelé, tetemes kár keletkezett. A zürzavaros jelenetek közepette ráadásul történt más is, ami már túlmutatott egyszerű rongáláson. Mialatt ugyanis a nemesek követelték az első alispántól az adóvisszavonást elismerő pecsétes levelet (azért még létráról is megpróbálták

¹⁶ *Világ*, 1843. április 22. 253; május 27. 339. *PH*, 1843. április 20. 260. *Nemzeti Ujság*, 1843. április 26. 263. SAL – AKH. III. část. 29. 705/544. doboz. Fasc. 3. 10.

bejutni emeleti szobájába), s látták, hogy Draskóczy késlekedik, rátámadtak Szentmiklóssy Antal másodalispánra. Egyikük dühében szívtájékon szúrta a tisztviselőt, aki azonban – mindkettejük szerencséjére – életben maradt. Nem esett komoly baja a Pesti Hirlap névtelen tudósítója által tetteleg bántalmazás sértettjeként megnevezett, tumultuózus jelenet résztvevőjévé vált Andrássy Károlynak sem. A gróf maga cáfolta ezt az értesülést a hírlapban közölt, s a dolgozatunk címadása kapcsán már hivatkozott május 4-i cikkében. Elmondta: csupán a megyeháza épületében felgyült tömegben való keresztültörési kísérlete során sérült meg öltözeke, s nem a gubások botjainak vagy vágóeszközeinek köszönhetően. Adaléklul szolgál érintettségéhez, hogy közvetlenül a gömöri közgyűlésen történtek után írta az „*»Az országlási modor« egy új neme*” című cikkét (Pesti Hirlap), amelyben elkeresztelte az ütőeszközökkel felszerelkezett, erőszakoskodásra hajlamos kisnemeseket „*bunkócratiá*”-nak.¹⁷

A hírlapi és irodalmi nyelvben megjelent új szónak tökéletesen érvényt szerzett a pelsőci dúlást végrehajtó mintegy kétszáz nemes. Garázdálkodásuknak köszönhetően nem lehetett rendben lefolytatni a közgyűlést, az indulatok csillapítása végett néhányan mégis úgy döntöttek, hogy – főként a tisztikar iránt megcsappant bizalom helyreállítása érdekében – megtartják a követválasztást. Ez a Mumhárd-párt várakozásai szerint alakult, sőt, talán felül is múlta azt, hiszen közfelkiáltással egyszerűsödött. Az ellenzéki jelölt, Szentiványi Károly ugyanis már közvetlenül a rendbontás után visszalépett, s ezzel versenytárs nélkül maradt a hadi főpénztárnok. Így a megyeháza udvarára gyűlt tömeg a leginkább Bárdi Pál táblabíró által, ismételve hangoztatott „*éljen Mumhárd*”, „*vesszen Szentiványi*” jelszavaknak megfelelően a főpénztárnokot és Dapsi Pált emelte fel a két tisztségre. Viharos, a sajtóorgánumokban vádak és ellenvádak sorozatát előidéző közgyűlés zárult le ezzel. A szabad útra engedett és a visszafojtott indulatok miatt azonban a „gömöri eset” „természetesen” nem maradt utóélet nélkül. Főként azért sem, mert az erőszakos eszközöket alkalmazó csoport nem aratott teljes győzelmet. Április 12-én nem került sor követi megbízólevelek (*credentionalis*) kiadására. Bodon Ábrahámnak a Pesti Hirlapban megjelent május huszonegyedikéi cikke szerint Mumhárdék egyszerűen elfelejtették kikérni az iratokat. Később, a május nyolcadikára közigazgatási ügyek tárgyalására egybehívott közgyűlésen szerették volna pótolni mulasztásukat, de az éppen az őket támogató „bunkós párt” újabb megmozdulásáról szállongó hírekre hivatkozva elnapolták a gyűlést.

¹⁷ *Pesti Hirlap*, 1843. április 20. 260; május 21. 337. Vö. *Világ*, 1843. május 27. 339. SAL – AKH. III. část. 29. 705/544. doboz. Fasc. 3. 6, 8, 10. Az Andrássy Károllyal kapcsolatos téves közlés: *Pesti Hirlap*, 1843. április 20. 260. A gróf helyesbítése: Igazolás a' gömöri esetre. *Pesti Hirlap*, 1843. május 4. 295. „Az országlási modor” egy új neme c. cikke: *Pesti Hirlap*, 1843. április 27. 275-276.

Megjegyezzük azért, hogy Draskóczy alispán a törvénytelennek tekintett választás miatt egyébként sem volt hajlandó kiadni a megbízóleveleket, a rendzavarás veszélye tehát jó ürügyül kínálkozott számára. Mumhárdék mindenesetre nem indulhattak el a megnyíló diétára, így a vármegye egy időre elesett a politikai reprezentáció lehetőségétől.¹⁸

Addigra ugyanakkor Draskóczy jóvoltából már az uralkodó elé került az a jelentés, ami beszámolt az áprilisi választás történéseiről. V. Ferdinánd annak ismeretében májusban kinevezte főispáni hatalommal bíró királyi biztossá a volt adminisztrátort, Andrassy György grófot. S megbízta a rendbontás és anyagi kártétel kapcsán lefolytatandó vizsgálatok vezetésével (a Pesti Hirlap április huszadikái cikke, amint azt a gömői állandó tudósító, Bodon Ábrahám is jelezte a lap május huszonegyedikéi számában, tévesen állította, hogy a biztosságot kérték a királytól). Andrassy kinevezése mindamelllett nem tartotta vissza az áprilisi gyűlés előtt szervezkedők egy részét az újabb korteskedéstől és a kismemesség lázításától. A vizsgálat nyomán készült vádiratok tanúsága szerint tovább folyt a vendéglés és agitálás, sőt, a tettegességre buzdítás is. Előbbi váddal illették például Török Sándor és Kubinyi Ödön főszolgabírókat, utóbbival a Mumhárd-párt tevékeny tagját, Bárdi Pál táblabíró. Maga a főpénztárnok szintén serényen biztatta a kismemeseket, még a Pünkösdkor birtokán tartott összejövetelen is arra ösztönözte őket, hogy cselekedjenek adómentességük megőrzéséért. Mindennek azért látta különös szükségét a két csoport, mert érvénytelenítették az áprilisi választás eredményét. A törvényhatóság élére ideiglenesen visszatért Andrassy pedig részben az engedelmisségi parancs kihirdetése, részben az új követválasztás végett közgyűlést hívott egybe július 5-ére Rimaszombatba. A pelsőci megyeháza állapota ugyanis nem tette lehetővé az ottani ülésezést.¹⁹

A rimaszombati gyűlés – amin a gróf személyesen elnökölt – mindkét tábor számára hozott kedvező eredményeket. Egyrészt az újabb lázongás elkerülése céljából kiemelték a követutasításból a háziadó viselését. Másrészt viszont Nagy Károly megyei főjegyző és Ragályi Miksa táblabíró (1811-1894) személyében (és 1340 vokssal 496 ellenében) az ellenzék jelöltjeit választották követekké. Utóbbi révén katonaviselt ember képviselhetette Gömört. Ragályi hadnagyként szolgált a huszárságnál, majd e rangban lépett ki a hadseregből és került be a megyei politikai élet vérkeringésébe. Előbb a gömői reformellenzék oldalán

¹⁸ A követválasztás pillanatairól: *Világ*, 1843. május 27. 339. Vö. *Pesti Hirlap*, 1843. április 20. 260. SAL – AKH. III. čast'. 29. 705/544. doboz. Fasc. 3. 8. A választás utáni hetek eseményeiről: *Világ*, 1843. május 27. 339. *Pesti Hirlap*, 1843. április 20. 260-261; május 18. 330; május 21. 337.

¹⁹ *Pesti Hirlap*, 1843. április 20. 260; május 18. 330; május 21. 337; július 20. 485. SAL – AKH. III. čast'. 29. 705/544. doboz. Fasc. 3. 3-5, 8, 48-49, 56.

küzdött, 1843 júliusára pedig követjelöltté vált a tapasztaltabb Szentiványi Károly áprilisi visszakozásának köszönhetően (1848 júniusában nemzetőr kapitánnyá nevezik ki, decembertől kormánybiztosi feladatot kap Torna megyében). Megbízatását az áprilisihoz képest nyugodtabb körülmények között zajló választáson szerezte, bár a közgyűlés nem volt mentes a rendbontástól. A két tábor, melyek közül az ellenzéké többszörösen felülmúlta létszámában Mumhárdét, összecsapott egymással a megyeháza előtti téren. A zavargás a királyi biztos intézkedéseinek köszönhetően nem járt a tavaszihoz hasonló végkifejlettel. Andrassy György már a gyűlés előestéjén igyekezett elejét venni erőszakos cselekményeknek, járőrözést rendelt el Rimaszombatban; másnap pedig az újabb botrány elkerülésére a csetepaté közben behívatta a várossal szomszédos Tamásfalván állomásozó lovasosztályt. A katonák jelenléte nyugalmat teremtett, s ezután a szokott rend szerint zajlott a gyűlés a szavazás már ismertett végkifejletéig.²⁰

A királyi biztos feladata ellenben nem ért véget az ülés megtartásával, le kellett vezényelnie az áprilisi követválasztással és előzményeivel kapcsolatos vizsgálatot is. Többször kellett választ kérnie váddal illetett személyektől, akik között fent említettekén kívül szerepeltek még: Szentmiklóssy Antal másodalispán, Szontagh Bertalan aljegyző, Darvas Gábor csendbiztos, továbbá Kubinyi Rudolf, Sándor Ferenc, Vadnay Boldizsár, Szentmiklóssy Rudolf, Ábrahám Ferenc, Szatmáry Pál táblabírák, Malletter megyei, Keviczky Károly első alispáni írnokok. Mivel a szükséges vallomások nem érkeztek meg időben, Andrassy hosszas levelezésre kényszerült Draskóczy gömöri és Koós Károly Torna megyei első alispánnal, akitől október elején kérte el Császár tornai csendbiztos vallomását. Vizsgálatának eredményeként a tisztikar számlájára írta az áprilisban történetek: rongálásokban és bántalmazásokban Mumhárd főpénztárnoknak és bizalmasainak volt közvetlen felelőssége; szavazatvásárlásban, tömegek mozgatásában viszont az ellenzéknek is, amely az adókérdésben alkalmazott politikai módszereivel felkorbácsolta az indulatokat, ellentámadásra ingerelte az alkotmányvédő-kormánytámogató oldalt.²¹

Andrassy munkálata nyomán aztán további vizsgálódások indultak el. Szeptember 23-ára a királyi tábla elé idézték az alispánokat, a következő év tavaszán pedig az uralkodó nevében kibocsátott leirat érkezett Gömörbe a Helytartótanácsból. A dokumentum „pártoskodás” cím alatt ítélte vétkesnek a követválasztás előzményeiben érintett megyei tiszteket. Szigort azonban csak a kötelességteljesítésre történő felszólítás formájában érvényesített velük szemben.

²⁰ *Pesti Hirlap*, 1843. július 13. 470; július 20. 486. Ragályi Miksáról: *Szerkesztői jegyzetek a Pesti Hirlaphoz*, i. m. 194. *Az 1848-1849. évi első népképviseleti...*, i. m. 1104.

²¹ SAL – AKH. III. část. 29. 705/544. doboz. Fasc. 3. 6-12.

Arról is tájékoztatta ugyanakkor a rendeket, hogy nyomozás rendeltetett el az események további részleteinek felderítésére, s fenyítő per indult néhány kismemes ellen (egyelőre nem volt módunk áttekinteni az „eset” érintettjeinek esetleges büntetőperével összefüggő dokumentumokat, ezért itt nem tudunk beszámolni további sorsukról).²²

A gömői eset a vármegye életét számottevően befolyásoló fejleményeivel elkülöníthető a legtöbb reformkori közgyűlési zavargástól. Bár – ezt éppen Gömör 1836. évi tisztújítása igazolja – nem volt egyedülálló eseménysorozat, jelentőssé tették azzal, hogy királyi biztost rendeltek ki, mely lépést súlyos politikai zavargás indokolta a korban. Fennakadás keletkezett a közigazgatásban, erőszakoskodás veszélyére tekintettel elnapolták a májusi közgyűlést; a jogilag érvénytelen és ezért végül is eredménytelen választás miatt pedig a vármegye hónapokig hiányzott az országgyűlésről. A helyzet még ősze sem rendeződött, mert egyrészt a királyi biztos Andrássy Györgynek a kötelező felsőtáblai jelenlét miatt októberben Pozsonyba kellett utaznia, s így ismét tekintélyes vezető nélkül maradt a megye. Másrészt a szeptember tizenharmadikai rimaszombati gyűléstől Draskóczy Sámuel már csak ideiglenesen vitte hivatalát, december tizenegyedikén pedig végleg leköszönt alispáni tisztségéből. Utóda, kezdetben helyettes első alispánként Szentmiklóssy Antal, az áprilisi követválasztást szerencsésen túlélt addigi másodalispán lett. A megye belső rendje, legalábbis a kormányzást tekintve, végül Jankovich Antal volt nógrádi alispán adminisztrátori kinevezésével állt helyre a következő év folyamán.²³

Ezernyolcszáznegyvenhárom tavaszának emléke azonban hamar elhalványult, az 1845. évi tisztújítás sem telt nyugalomban. A növekvő feszültség miatt elmaradt a Pelsőcre hirdetett közgyűlés, Rimaszombatban ültek össze a rendek, ráadásul Andrássy György biztosságával ellentétben, ami alatt katonaság megelőző céllal vonult fel a közgyűlés helyszínén, az ekkor a rend biztosítása érdekében kivezényelt nehézlovas osztag már nem csupán felmutatta az erőt. Miután összetűzésbe keveredett a választásra gyülekező tömeggel (amelyben valószínűleg ott voltak a korábbi rendzavarásokért felelős személyek is), kardot vonva, rohammal szétoszlatta azt.²⁴

²² Draskóczyék beidézéséről: *Pesti Hirlap*, 1843. október 8. 688. A Helytartótanácsból 1844 tavaszán érkezett leiratról: *Pesti Hirlap*, 1844. június 27. 440.

²³ Draskóczy lemondásáról: *Pesti Hirlap*, 1843. október 15. 705-706. Szentmiklóssy megválasztásáról: *Pesti Hirlap*, 1844. január 14. 29. Vö. *Magyarország vármegyéi és városai...*, i. m. 558. Jankovich kinevezéséről: *Pesti Hirlap*, 1844. január 11. 17. Jankovich adminisztrátori tisztségbe iktatására csak május 20-án Rimaszombatban kerítettek sort. *Pesti Hirlap*, 1844. június 2. 377.

²⁴ *Magyarország vármegyéi és városai...*, i. m. 563.

László Brigovác

The Case of Gömör

In the spring of 1843 disorders broke out at the general assembly in several counties when debates arose regarding two topics: the abolition of the ancient inheritance law of Hungarian noble kindreds (*aviticitas*) and whether the nobility should pay tax for financing public administration in counties or not. With the purpose of providing an example for political deliverance and vindication of public interest, this paper reconstructs one of these outrageous assemblies which took place in Gömör-Kishont county on April 12, when the participants wanted to elect the county representatives to the diet. The election, which is known from contemporary papers as the “Case of Gömör”, provides a vivid picture about the assembly’s customary phenomena of the age, especially electioneering and the breaching of peace on a large scale. These phenomena first appeared in Gömör in the middle of the 1830s. The defenders of the feudal constitution and members of the opposition engaged in a fierce political struggle. Count György Andrassy, a supporter of the reforms, was unable to ensure the safety of the elections. By April 12, 1843 the opposition could bring over 1200 electors of the lower gentry, while the conservatives won the support of 800 others. When the county officials rejected the proposal of the “non-taxpayers” to abolish the tax, the situation got out of control. The breaching of peace caused a considerable amount of damage in the rooms of the county hall in Pelsőc. A county official, an undersheriff was almost murdered by one member of the lower gentry. In May Ferdinand V appointed Count Andrassy, the ex-administrator as his commissioner for Gömör-Kishont, who called a new meeting to elect representatives. In this assembly the previously mentioned tax was deleted from the representatives’ instructions, but the opposition’s nominees were elected as representatives. Andrassy blamed the staff of county officials for what had happened and after his investigation the sub-prefects were summoned to court, while members of the lower gentry were sued for punishment. In its rescript the Governance found the county officials guilty as well, but only admonished them to fulfil their duties. Due to its development the Case of Gömör can be separated from other county turmoils of the Reform Era. The events that took place in the spring brought forward the following result: appointment of the royal commissioner, being absent from the diet, disorders in public administration. Political life in the county only started to become orderly again when Antal Jankovich was appointed as administrator in January, 1844.

Szűcs Pál**Párbaj és politika a reformkorban**

—

**Vay Dániel gróf különleges párbaj-afférja
az utolsó rendi országgyűlésen¹**

1848 januárjában különös esemény foglalkoztatta az utolsó rendi országgyűlés résztvevőit és a pozsonyi közvéleményt. Egy fiatal ellenzéki mágnás, Vay Dániel gróf (1820-1893) a felsőtábla 14-i ülésén lezajlott jelenetet követően elfogadta a konzervatív Waldstein János gróf párbajkihívását, majd szenzációt keltő módon másnap megfutamodott a már elfogadott párbaj elől. Rendhagyó tettének sokkal súlyosabb következményei voltak, mintsem azt első ránézésre gondolhatnánk, hiszen nemcsak arról volt szó, hogy egy sikeres politikai pálya tört derékba, hanem arról is, hogy Vay kudarcával maga az ellenzék is nehéz helyzetbe került. Így könnyen érzékelhető, hogy egy olyan társadalmi jelenség, mint a párbaj – amely elsősorban a magánszférához tartozott – hogyan gyakorolt hatást a reformkor politikai életére. A példa nélküli affér tehát különleges alkalmat nyújt arra, hogy a reformkor társadalom- és mentalitástörténeti jelenségeit egy speciális nézőpontból – jelen esetben Vay Dániel szempontjából – vizsgálhassuk.

Vay Dániel 1820-ban született Felsővadászson.² Anyja Kazinczy Zsófia, apja pedig az a Vay Ábrahám volt, aki az 1825-1827-es rendi országgyűlésen Széchenyi István után másodikként ajánlotta fel vagyona egy részét a Magyar Tudományos Akadémia megalapítására. Ebből is jól érzékelhető, hogy az ifjú Vay gróf reformszellemiséget örökölt szüleitől, s így a későbbiekben nem lehetett kétséges, hogy politikai pályáját – amelyre származása szinte predesztinálta – a '30-as évek elejétől formálódó liberális ellenzék táborában indítsa el. Életkora miatt az 1839-1840-es országgyűlésen még nem vehetett

¹ Jelen tanulmány a 2009 áprilisában Szegeden elhangzott OTDK-előadásom alapján készült el.

² SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*, XIV. köt. Budapest, 1914. 1007.

részt, így a publicisztika terén lépett be a közéletbe. Első, rövidebb cikke 1840-ben jelent meg az Athenaeum hasábjain *Hamilton Sándor* címmel.³ Ebben a rövid eszmefuttatásban Vay tulajdonképpen nem tesz mást, mint a híres amerikai államférfi Alexander Hamilton (1757-1804) érdemeit dicséri, de oly módon, hogy ezzel – a nyilvánosság előtt – mintegy kijelöli maga számára a későbbiekben követendő irányelveket. Egy másik, 1843-as cikkében⁴ már egy bonyolultabb kérdésről értekezik, méghozzá egy éles vitát keltő esemény: Széchenyi 1842. novemberi akadémiai beszéde kapcsán. Vay egyértelműen állást foglal a Széchenyi beszédében elhangzottakkal szemben, vagyis elkötelezi magát az ellenzéki zöm álláspontja mellett. Széchenyi állítását, miszerint az országban élő nemzetiségek mozgalmi jogos ellenreakciói az erőszakos magyarosításnak,⁵ Vay történeti eszmefuttatással, és abból származtatott érvekkel igyekszik semlegesíteni. A cikk valódi mondanivalója azonban nem ezekben az érvekben lelehető fel, hanem abban, hogy a szerző síkra száll az ellenzék mellett, még akkor is, ha egy olyan formátumú közéleti személyiséggel kell szembenéznie, mint Széchenyi István.⁶

Vay Dániel a politikai élet formálására az 1843-1844-es országgyűlésen kapott lehetőséget, azonban nem a felsőtáblán kezdte tevékenységét, hanem az alsótáblán Bánffy Pál báró távollévő főrend követeként. (Az elkötelezett ellenzéki Vay döntésében valószínűleg közrejátszott, hogy tagja lehetett az országgyűlési ifjak csoportjának.) Már a diéta elején nyilvánvalóvá vált, hogy az ifjú gróf kiváló szónoki képességekkel rendelkezik. Ez az adottsága, valamint főnemesi mivoltából származó tekintélye vezető szerepbe juttatta az országgyűlési ifjak körében.⁷ Bizonyítja ezt, hogy amikor 1843. szeptember 2-án – a betegsége miatt a politikai élettől már visszavonult – Wesselényi Pozsonyba látogatott, Vay volt az, aki az ifjak nevében nagyhatású beszédet tartott az ellenzék egykori vezérének tiszteletére.⁸

³ VAY Dániel: *Hamilton Sándor. Athenaeum*, 1840. II. félév, 454-458.

⁴ VAY Dániel: *Tulhív miatt nem terjedt-e nemzetiségünk? Pesti Hírlap*, 1843. február 2. 218. sz.

⁵ Széchenyi ezzel az állításával valójában az ellenzék ellen indított súlyos támadást, hiszen politikájának egyik sarkkövét, az érdekegyesítés programját bírálta.

⁶ Jól érzékelteti Vay fellépésének hatásosságát, illetve, hogy komolyan számolni kell az ifjú gróffal a politikai közélet színterein, hogy neve ekkor került első alkalommal feljegyzésre Széchenyi naplójában: 1843. február 3.: „3-án a tegnapi Hírlapból hallottam ... mert nem olvasok még újságokat – Zichy Hermann és egy újdonsült Vay gróf felléptek ellenem.” *Gróf Széchenyi István Naplói*. [a továbbiakban SzIN] Szerk. VISZOTA Gyula. V. kötet. 1836-1848. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1937. 674. (Széchenyi István Összes Munkái XIV.)

⁷ Azonban ezt a vezető szerepet – éppen főnemesi származása miatt – soha nem vállalta fel nyíltan.

⁸ A teljes beszéd, valamint Wesselényi arra adott válasza megtalálható Takács Sándor hagyatékában, a titkosrendőri jelentések között. MOL, N 119. 39. d., 67. fasc., 9812/a. ssz. 116-121.

1844 áprilisától Vay követi státuszhoz jutott az alsótáblán, Szalay Lászlót felváltva Korpona város követi székében (Szalay ekkor vette át Kossuthtól a Pesti Hirlap szerkesztését). Felszólalásaiából erősen kiérezhető, hogy nagy hatást gyakoroltak rá – a Szalay vezette – centralisták nézetei. Ugyanez a hatás érzékelhető Vay első nagyobb terjedelmű, politikai viszonyokat elemző, és a programadás szándékával is fellépő munkájában: az *Eszmetöredékek*ben is.⁹ Vay egyre fontosabb szerepét tükrözi, hogy neve ekkortól már igen gyakran kerül említésre kémjelentésekben.

Az utolsó rendi országgyűlésen a még mindig fiatal Vay a felsőtáblán foglalt helyet. Felszólalásaiban, szakítva a centralista nézetekkel, következetesen képviselte a liberális ellenzék érdekeit, egészen 1848. január 14-ig, amikor is a hirtelen bekövetkezett affér megtörte addigi felívelő pályáját.

Mégis hogyan lehetséges az, hogy egy sikeres főnemesi karriert megsemmisítsen, s egy olyan számottevő politikai erőt, mint a liberális ellenzék, válságos szituációba sodorjon egy – a mai ember szemében apróságnak tűnő – affér: a párbajtóli visszalépés? E kérdés megválaszolásához magával a párbaj jelenségével kell foglalkoznunk. Abban a pillanatban ugyanis, amikor Vay Dániel elfogadta Waldstein gróf kihívását, olyan társadalmi elvárásrendszerek léptek működésbe, amelyek ma már ismeretlenek, de a reformkornak még szerves részét képezték, s – a reformkorra jellemző módon – igen jelentős hatást gyakoroltak magára a politikai életre is (ezt a konzervatív tábor igyekezett is kihasználni, ahogy Vay esetében is megtörtént). Ebből adódóan a párbajt, mint társadalom- és mentalitástörténeti jelenséget kell megvizsgálni a reformkor sajátos viszonyai között, melyekben egyszerre lelhető fel a rendi világ középkorból fennmaradt értékrendszere, és a polgári világ erkölcsisége. Mielőtt azonban ezt a vizsgálatot elkezdenénk, röviden bemutatjuk az eseménysorozatot, ami magához a különleges szituációhoz vezetett, vagyis Vay Dániel és Waldstein János 1848. január 14-i felsőtáblai konfliktusát.

A furcsa affér

Vay gróf és Waldstein János afférről számos forrás áll rendelkezésünkre, mivel az eset nagy feltűnést keltett Pozsonyban. Waldstein kihívásának okát és az azt megelőző „szópárbajt” az Országgyűlési Napló rögzítette:

⁹ VAY Dániel: *Eszmetöredékek a magyar reformról*. Wigand, Lipcse, 1844.

„Gr. Valdstein János: – [...] Még csak azzal rekesztem be csekély voksom kimondását, hogy valóban sajnállanom kell ezen igen fontos mai tanácskozásban, hogy némileg parányi voksom pusztán elhangzik, a nélkül, hogy olly súlya volna, mint sem neki talán egy igen nagy birtok s dúsgazdagság adnának, mert ezen tárgyalásban majdnem kívánatos volna, ut vota ponderentur, quam numerentur, – s ezért sajnállnom kell hogy e mai nap egy nagy tekintélyű tagját e táblának, ki e tárgyban előadandó voksa végett ide érkezett – értem Eszterházy herceget – közbejött betegsége miatt nem tisztelhetjük e teremben. Ez vala vélekedésem.”¹⁰

„Gr. Vay Dániel: – Alkotmányos életünk igen sok hibái között a megyékben ismerek egyet, mellyel a restauratió embereinek sok bajuk van; és ez az ugy nevezett plenipotencia. Jól tudom, midőn eddig szóltam, hogy a méltóságos Fő-RR-ek azt fogják gondolni: mit akarhat ezen ember most a plenipotentiaról beszélni? – Hogy hosszas ne legyek, egyszerűen csak mondom: hogy a plenipotentiaikat itt is rosszalván, méltóságos gróf Waldstein János úrnak kifejezését, mellyel herceg Eszterházyról szólván, egyúttal annak szavazatát mint egy szerette volna helyette kimondani, vagy legalább arra célzott, teljességgel nem helyeselhetem, azt minden parlamentaris törvénnyel incompatible-nek, zavart okozónak, illoyalisnak – szóval: nem ide tartozónak nyilvánítom.”¹¹

„Nádor ő cs. kir. fensége: – Ha a mltgos szónokot jól értettem, gr. Waldsteinről azt mondá, hogy a jelen nem lévő hg Eszterházy véleményét jelenté ki. – Meg kell vallanom, hogy ezt sem nem hallottam, sem nem értettem, mert ha illy értelemben történt volna az előadás, azt én a fenálló törvények nyomán bizonyosan szó nélkül nem hagytam volna.”¹²

Az események további menetéről Andrew J. Blackwell, az angol kormány ügynöke és Waldstein közeli ismerőse számol be emlékiratában: „Azon a napon, mikor Waldstein gróf bemutatott a nádornak, a felső táblán a követi nuncium általános adózással kapcsolatos részéről volt vita. [...] Ez után az ülés után mutattak be a nádornak. Mikor elhagytuk a palotát és készültünk beszállni a kocsiba, Waldstein, aki egy szót sem szólt arról, ami a táblán történt, megparancsolta a kocsisnak, vigyen engem a fogadóba, mert neki sürgős dolga van egy úrral és reméli, megbocsátom, ha nem kísér el. [...] Ami azt illeti komoly dolga volt; Vayt hívta ki, álljon ki vele másnap reggel pisztollyal.”¹³

¹⁰ Az 1847/48. évi országgyűlés felső táblai naplója. (1847. nov. 11. – 1848. ápr. 8.) 148.

¹¹ Uo. 185.

¹² Uo. 186.

¹³ Andrew J. Blackwell magyarországi küldetése (1843-1851.) Szerk.: HARASZTY-TAYLOR Éva. [a továbbiakban Blackwell]. Európa, Bp., 1989. 348-349.

A kihívásról Clair Vilmos munkájában is olvashatunk. Clair, mivel egy későbbi generáció tagja volt, nem a kortársak szemével látta az eseményeket, ezért Blackwellhez képest némileg máshogy – sőt, sok helyen nem is a valóságnak megfelelően – írja le a történeteket: „Az 1847. évi országgyűlésnek egy meg nem történt politikai párbajeset volt a szenzációja. A szabadelvű ellenzéknek akkor Vay Dániel gróf volt az egyik vezérszónoka. [...] Az ország ellenzéki közvéleménye nagy reményeket fűzött a fiatal magyar főúr politikai pályájához, amikor egy váratlan esemény hirtelen véget vetett diadalmasan induló karrierjének. Az országgyűlés egyik ülése után, január 14-én, amikor Vay Dániel gróf ismét nagy liberális beszédet mondott, és Szemere Bertalan, Bezerédj István és Széchenyi István gróf társaságában az országgyűlésről távozóban volt, Waldstein János gróf, a konzervatív főurak legjobb vívója és lövője, odalépett hozzá és így szólt: Egy mágnásnak nem szabad így beszélnie, még kevésbé egy olyan ember fiának, akinek atyja a Szent István-rend nagykeresztese, belső titkos tanácsos és mindent a császárnak köszönhet! Vay Dániel erélyesen vágott vissza: A politikában nincsen apa és fiú. [...] Másnap megjelentek Vay gróf lakásán Pálffy Móric és Festetics Tasziló grófok és pisztolypárbajra hívták ki.”¹⁴ A két elbeszélés közül Blackwellé pontosan idézi az országgyűlésen elhangzottakat – melyek megegyeznek a Naplóban rögzítettekkel –, míg Clair e tekintetben pontatlan. S kevésbé valószínű, hogy Széchenyi és Vay Dániel kedélyes beszélgetések közepette hagyja el az országgyűlés épületét, hiszen Széchenyi nem kedvelte a fiatal grótot.

Vay gróf elfogadta Waldstein kihívását, segédeiül pedig báró Wenckheim Bélát és gróf Teleki Lászlót kérte fel.¹⁵ Az ezt követő történéseket szintén Blackwelltől tudjuk meg:¹⁶ „Vay, aki ifjú ember, nemrégén nősült, a kihívás után elment apjához, Vay Ábrahám grófhoz. [...] Ábrahám, meghallva fia történetét, igazi kálvinista egykedvűséggel ezt mondta: »Nincs mit tenni, Dániel, vagy megverekszel, vagy hazamész«. [...] Dániel, aki valószínűleg úgy véli, hogy »a bátorság jobbik fele az óvatosság«, nem habozott soká, hogy mit válasszon. Barátai azonban azt állítják, kész volt kiállni pisztolyra Waldstein ellen, de szép felesége, mikor meghallotta, mi történt (a pletyka úgy véli, maga Dániel mondta el neki), könnyekben tört ki, csatlakozott hozzá egy barátnője is, és nagyon megható jelenet zajlott le. Dániel egy barátja teljes komolysággal biztosított arról, hogy Madame Vay nem kevesebb, mint hat alkalommal ájult el az este folyamán!! Ennek a gyengéd jelenetnek a vége az

¹⁴ CLAIR Vilmos: Magyar párbajok. In: Uő: *Magyar párbaj*. Osiris, Bp., 2002. 236.

¹⁵ Uo. A segédek kilétét megerősítik a titkosrendőri jelentések is. MOL, N 119 (Takács Sándor hagyatéka. Bécsből kiszolgáltatott titkosrendőri és kémjelentések). 11187/b. sz. 320.

¹⁶ Clair leírása ettől a ponttól megegyezik Blackwellével.

lett, hogy hajnalhasadáskor Dániel minden cókómókjával útra kelt. Huszárja állítólag, mikor megtudta, mi az oka ura hirtelen útjának, megpödörte a bajsztát, összecsapta a bokáját, és egy mennydörgő magyar káromkodás kíséretében megesküdtött, hogy elveszti a becsületét, ha ilyen magyartalan úr szolgálja marad. Dániel nemcsak hogy elutazott, hanem írt egy bocsánatkérő levelet is, melyet a becsületbeli ügyekben járatos legszörszálhasogatóbb ember is megfelelőnek találta.”¹⁷

Fontos még egy harmadik forrást is bemutatni, Kászonyi Dániel tollából, aki személyesen is ismerte Vay Dánielt: „Gr. Vay Dánielt [...] úgy meglepte Waldstein kihívása, hogy első impulzusának engedve elfogadta azt, gr. Teleky Lászlót kérve föl segédül. A párbajnak pisztollyal, másnap reggel kellett végbemennie. [...] Vay felesége is megtudta, hogy ura a leghírhedtebb krakélerrel fog megverekedni a mágnások közül. Vay nővére, Gyürky főispán felesége, a párbajt oly borzasztó színekben festette le a fiatalasszony előtt, hogy az már ura véres holttestét látta maga előtt, és kétségbeesésében kezét tördelve olyan jelenetet rendezett, hogy annak Vay nem tudott ellenállni. [...] Meginogva azt írta Telekynek, hogy lehetőleg csinálja vissza Waldsteinnel való párbaját. Teleky, aki maga is nagy párbajozó volt, a meghátrálástól felbőszülve ezer darabra tépte szét Vay levelét, és közölte Waldsteinnel, hogy csalódott Vayban, mert a bátorság hiánya következtében vonakodik kiállni ellenfelével. Ezzel Vay morális halottá vált mindörökre. [...] A csapást elsősorban Vay szenvedte meg, akinek ezzel egész jövője tönkrement.”¹⁸

Végül lássuk az eseményeket, ahogy azt a kémjelentések tárják elénk: „Vay Dániel grófot e hó 14.én a főrendi táblán mondott megjegyzéséért (Waldstein gróf ellen) kihivatta az utóbbi pisztolypárbajra. A hely és az idő kijelöltetett, valamint a segédek is. Waldstein segédei voltak: Pálffy Móricz és Festetich Taszilo, Vay gróféi Wenkheim Béla báró és Teleky László gróf. [...] A kettőnek vizsálya onnét támadt, hogy 14.én Vay Waldstein egyik mondását illojalisnak és imparlamentaris-nak mondá (Waldstein ugyanis azt mondá, hogy az adóügyben Eszterházy herczegnek is itt kéne lenni, de betegsége akadályozza. Erre Vay azt felelé, hogy Waldstein a herceg teljhatalmú megbízottjának tolja fel magát. E kijelentés még ellenzéki részen sem tetszett).”¹⁹ Ezt követően Vay gróf elutazott Pozsonyból, egy tőle fennmaradt levél szerint „[...] azzal a kimondott szándékkal [...] hogy kivonja magát a párbajból gróf Waldstein Jánossal.”²⁰

¹⁷ Blackwell: i. m. 349-350.

¹⁸ KÁSZONYI Dániel: *Magyarhon négy korszaka*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1997. 162.

¹⁹ MOL, N 119. 11187/b.

²⁰ MOL, N 119. 11187. ssz. 313. o.

Az eset, amelyhez hasonlóra nem volt példa azelőtt, akkora botrányt keltett és olyan mély hatást gyakorolt a közvéleményre, hogy Jókai Mór is feldolgozta Kárpáthy Zoltán című regényében:²¹ „[Dabroni] egy rabiátus renommista, kit keresztül-kasul kergettek már egész Európában lovagias vértettei miatt, s ki most azért ül itt, hogy mint a veszett állat a düh vak ösztönétől vezetve, másokat összemarjon. [...] E kihívó magaviselet azonban annál túrhetlenebé kezdett válni, minél hevesebbek, minél ingerültebbek lettek az országház termeiben viták. A fiatalság dühöngött, forrongott; egy alkalommal Dabroni a beszédjére zajgó karzatot tömegestül gyávanak nevezte; a megsértettek összecsoportosultak járatos kávéházukban, dikciókat, határozatokat tartottak a meggyalázó ellen, s midőn a legjobban fel voltak a kölcsönös hevülés által tüzelve, akkor lépett be a kávéházba Dabroni, s gúnyosan mosolyogva foglalt helyet egy asztal mellett, mintha azt kérdené a nemes ifjúságtól: »Zavarom önöket talán?« Ezt a szégyent nem lehetett tűrni tovább. Egyike a legismertebb ifjú szónokoknak felhevült arccal lépett hozzá, s felszólítja a dühöncöt, hogy hagyja el azt a termet szépszerével, mert itt senkinek sem tetszik az ábrázatja. Dabroni hideg, kárörvendő önbizalommal kelt föl, s kérte a felszólítót, hogy legyen szíves őt szállása és honléte adataival megismertetni. Az ifjú szónok odatevé eléje látogatójegyét, melyet Dabroni büszke mosolygással dugott keblébe, s azzal meghajtá magát és eltávozott. A felszólító ifjú hevesen kérkedett még azután társai előtt, hogy mint fogja ő megtanítani becsületre ezt a mangeur des petits enfants-t, ezt a kisgyermeknyeldesőt, ezt a hetvenkedő Bramarbast! Úgy meg fogja őt vagdalni, hogy maga sem ismer többé magára. Két napig azután egyébről sem beszéltek, mint a bekövetkezendő párbajról, mely Dabroni és a fiatal ellenzéki szónok között ez s ez napon korán reggel véghez menend; úgy beszéltek arról előre, mint valami nagy operai előadásról, melyet az érdekeltek mentül inkább köztudomásra akarnak juttatni. A fiatal ellenzéki szónoknak jámbor, öreg anyja volt, ki meghallva egyetlen gyermekének e vakmerő vállalatát, nem késett rögtön hozzá rohanni, s addig sírt, addig könyörgött előtte, míg az ifjú egészen meglágyult anyja könnyeitől; az ő kétségbeesett arca mellett elfeledé társai túlzott várakozásait, az ő jajszavától nem hallható ellenfeleinek és minden ismerősének gúnyhahotáját. [...] Az ifjú ingadozott, elveszté önakarátát, s végre beleegyezett, hogy anyjával még azon éjszakán elhagyja Pozsonyt, melynek reggelén meg kellett volna vívnia Dabronival. Az ifjú szónokról nem is lehetett többé hallani semmit. Valószínű, hogy igen boldog ember lett belőle, s fogott rajta a szerető anya áldása. De Pozsonyban lett

²¹ A leírások hasonlósága mellett alátámasztja ezt: SZINNYEY József, i. m. 1007.

*gúnykacaj, midőn a határozott órában segédei nála nélkül jelentek meg a küzdőterén, szégyenpironsággal tudatva, hogy társuk véletlenül eltávozott. Mily hahota támadta belőle. »Íme ilyenek a ti bajnokaitok! Ilyenek vagytok ti mind! Vitéztekde nyelvvel, szóval, s csak olyan vitézek vagytok, mint amilyen hazafiak!« Ez örökös gúnyt kellett minduntalan hallaniuk a leghatározottabb jellemű férfiakkal; a tömeg előtt mindig ezzel lőnek megalázva, legszilárdabb álláspontjaikon mindig e vád tette őket megalázottakká úgy, hogy végre nem volt más szabadulás e kínzó ingerkedés közl, mint a legbátrabbaknak előlépni a jók java közl, s vagy leverni ezt a dühödt embert, vagy megmutatni neki, hogy nem félnek általa megöletni. Hisz ő is éppen csak ezt akarta.»²² Az, hogy ennek a leírásnak Vay Dániel esete volt az ihletője, tagadhatatlan. Ha a nevek nem is ugyanazok, és az események sem pontosan úgy történtek, mint a valóságban, az affér lényegi elemei megegyeznek. Dabroni személyének modellje egyértelműen Waldstein János (külföldi származású és kardcsörtető párbajhős). Afelől sem lehet kétségünk, hogy az *ifjú szónok* Vay Dániel. A történések sorrendje szintén megegyezik. Egyedül annak a személye nem stimmel, aki lebeszélte a fiatal szónokot a párbajról. Jókainál az édesanya kerül ebbe a szerepbe, míg a valóságban a szónok felesége könyörgött a párbaj lemondásáért.²³ Az viszont megint csak egyezés, hogy mindkét esetben egy nő az, aki beleszól az eseményekbe. Jókai csak egy lényeges ponton változtatott a történeten: Vay – ill. a szónok – kihívásban betöltött szerepét illetően. Ezen a téren ugyanis némileg kifényezte az alakot. Amíg a valóságban egy semmiség adott okot a kihívásra, ráadásul úgy, hogy Vaynak sejtelve sem volt arról, hogy ebből párbaj lehet, addig a regényben a szónok az, aki végül is az ellenzék becsületének a megvédése érdekében fellép Dabroni ellen. Bár ez a momentum némileg javít a főhős helyzetén, mégsem menti fel a megfutamodás okozta szégyen alól. Jókai kimondja, hogy a becsület visszaállításának egyetlen módja az újbóli párbaj.*

Jókai ezen leírása azért is fontos jelen dolgozat témájának a szempontjából, mert jól érzékelteti az affér lényegi elemeit. Ilyen egyrészt Dabroni (Waldstein) szerepe az afférban: a párbajhős mosolyogva dugja mellényzsebébe az ifjú ellenzéki szónok névjegyét, valamint csak arra vár, hogy minél több párbajt provokálhasson ki az ellenzékiekkel szemben. Célja egyértelmű: a kor erkölcsi keretei által nyújtott lehetőségeket kívánja kamatoztatni a politikai szférában azáltal, hogy párbajokat provokálva a

²² Jókai Mór *Összes Művei VIII-IX.* köt. Szerk. NAGY Miklós. *Kárpáthy Zoltán.* II. köt. Akadémiai Kiadó, kritikai kiadás, Bp., 1963. 165-167.

²³ Vay Dániel édesanyja már 1844-ben meghalt. Nekrológja a *Pesti Hirlap* 1844. december 10-i számában jelent meg.

politikai ellenfeleket fizikailag semmisítse meg. A másik jelentős elem a visszautasításnak az ellenzéki csoportra ható következményeinek a leírása. Jókai nem azt emeli ki, hogy a szónok (Vay) milyen atrocitásokat szenved el, hanem azt, hogy az ellenzéki csoport hogyan kompromittálódik általa, hogyan veszti el hitelét a politikai kérdések tárgyalása során.

A párbajkihívás valódi okai

A három fenti leírás (Jókai szövegét nem számítva), három különböző álláspontot képvisel. Clair leginkább neutrális, míg Blackwell – Waldstein közeli ismerőseként – inkább Waldstein szempontjából tekinti a történeteket (bár érezhetően törekszik a tényszerűségre), Kászonyi pedig – az ellenzék tagjaként és Vay gróf ismerőseként – Vay Dániel mellett mutat némi elfogultságot. Mindezek ellenére nagyjából megegyeznek a történetekről – különösen egyhangú az egyetértés Waldstein szerepét illetően. Kezdjük Clair szövegével: *„Az osztrák kamarilla elérte célját. A híres ellenzéki vezérszónok végképp elhallgatott, és a magánéletbe vonulva vissza, azontúl csak a történetírásnak élt.”*²⁴ Blackwell: *„Waldstein nagy szolgálatot tett pártjának, mikor így elűzte az ellenzék egyik legjobb szónokát a felsőtábláról, bár ha a kardcsörtető Teleky Laci átvállalja barátja nézeteltérését, tartok tőle, hogy komolyabban fog végződni az ügy.”*²⁵ *Ha legközelebb látom Waldstein grófnőt, megmondom neki, hogy néha tartson kukliprédikációt a férjének, megfélemezhető kötekedő természetét.”*²⁶ Az előzőekből egyértelműen az derül ki, hogy Waldstein gróf tulajdonképpen szolgálatot tett a kormánynak azzal, hogy Vay grófot félreállította. Kászonyi ezt szó szerint is kimondja: *„A főrendi tábla fiatal ellenzéki tagjai sorában gr. Vay Dániel volt az egyik legtehetségesebb. Általában olyannak tartották őt, mint aki Kossuthot, halála esetén, pótolni tudná, az egyetlennek, aki képes volna Kossuth helyét betölteni. Vay bizalmas viszonyban volt Kossuthal, és az ő gondolatait visszhangozta a főrendi táblán. Waldstein azt kapta föladatul, hogy e két embert állítsa félre az útból.”*²⁷ Pontosan ezért Kászonyi szövegében fel sem merül az, hogy az országgyűlésen történetekért hívta volna ki Waldstein Vayt.

²⁴ CLAIR. i. m. 237.

²⁵ Széchenyi álláspontja az esetről: 1848. jan. 15.: *„Vay Dani vis a vis Waldsteintől mint szájhős. –”* SzIN, 708. Széchenyit amellelt, hogy nem kedvelte Vay Dánielt (nem csak személyes, de politikai okokból sem), az is befolyásolta, hogy Waldstein régi jó barátai közé tartozott.

²⁶ Blackwell: i. m. 350.

²⁷ KÁSZONYI: i. m. 160-161.

Annak eldöntéséhez, hogy Waldstein végül miért is hívta ki grófunkat, azt kell először tisztázni, hogy mi történt a felsőtáblai ülésen. Waldstein gróf – aki egyébiránt ritkán szólalt fel üléseken – sajnálkozását fejezte ki amiatt, hogy Esterházy herceg nem szavazhat a köztelherviselés ügyében. Vay Dániel ezt úgy értelmezte, mintha az előtte szóló azt a hatást akarná kelteni, hogy még egy olyan befolyásos herceg is, mint Esterházy, a törvényjavaslat ellen szavazna, s Waldstein ezzel próbálna meg hatást gyakorolni a többi főrendre. Vay gróf joggal vélekedhetett így, de mivel Waldstein az ilyen irányú szándékát nem nyilvánította ki egyértelműen, így Vay fellépése rosszhiszeműséget fejezett ki. Ezt a nádor is észrevette, és ezért utasította rendre a grófot. Mindez tulajdonképpen nem volt más, mint egy kényelmetlen közzjáték, a pozsonyi országgyűlések történetében sokkal nagyobb sértések is elhangoztak már. Waldstein azonban mégis párbajra hívta ki Vayt. Ha figyelembe vesszük, hogy Waldstein Pozsonyban nagy kardcsörtető hírében állott, valamint azt, hogy a kormányzat feltétlen híve volt, könnyen észrevehetjük, hogy Kászonyi állítása Waldstein „feladatát” illetően realitáson alapszik, még akkor is, ha a január 14-i felszólalásának nem is az volt az eredeti célja, hogy párbajt provokáljon, viszont a Vay által kínált lehetőségre kíméletlenül lecsapott. Waldstein ezen szerepét támasztja alá egy két hónappal korábbi párbaj-afférja is amelyben Kossuth Lajossal került összetűzésbe: *„Kossuth az egyik országgyűlési felszólalásában erélyesen tiltakozott ama gyakorlat ellen, hogy az uralkodó olyanoknak is adományoz kitüntetésként magyar állampolgárságot, akik érdemtelenek, sőt nyíltan ellenségei a megújulásnak. Waldstein János gróf, aki maga is »tiszteletbeli« magyar főrend volt, személyes sértésnek tekintette a nyilatkozatot, és pisztolypárbajra hívta ki Kossuthot. Kossuth a következő szavakkal utasította vissza párbajt: az országgyűlésen nem Kossuth Lajos, hanem Pest vármegye követe beszélt! A kihívásra – ha úgy tetszik a grófnak – csak az országgyűlés bezárása után adhatnék érdemleges választ.”*²⁸ Könnyen belátható, hogy ebben az afférban is ugyanaz történt, ami Vay Dániel esetében: Waldstein gróf párbaj-szituációt provokált ki. Kossuth azonban találóan válaszolt neki, lényegében képviselői mentelmi jogra hivatkozott.²⁹

²⁸ ESZES Máté: *Híres bajvívások, hírhedt párbajok*. Móra, Budapest, 1997. 71. Az esetről titkosrendőri jelentés is készült: „1847. november 14. Waldstein János gróf konservatív mágnás Kossuth Lajost amit a kerületi ülésen engedett meg magának a gróf ellen, Sennyey Pál és Horváth fejér megyei követtel pisztol pálybajra hivatta ki. Kossuth kijelenté, hogy Pest megye követe beszélt, s nem Kossuth Lajos. A kihívásnak az országgyűlés után felehet meg.” MOL, N 119. 11264. ssz.

²⁹ A képviselői mentelmi jog kialakulására vonatkozóan ld.: PECZE Ferenc: A képviselői mentelmi jog kialakulása. In: *Jogtörténeti Tanulmányok*. Szerk. BENEDEK Ferenc. Pécs, 1980. 321-333.

Vay Dániel és Kossuth Lajos párbaj-kihívásainak esetében tehát a politikai párbaj (vagyis politikai nézeteltérésekből eredő párbaj) azon formájával találkozunk, amelynek célja a politikai ellenfél fizikai megsemmisítése. Ez a módszer a reformkor szülötte, s kizárólag a kormányzat alkalmazta. Működési mechanizmusát jól illusztrálja Wesselényi Miklós esete Wurmbrandt Ottó, császári lovaskapitánnyal: „[Metternich] megnyerte Wurmbrandt Ottó osztrák lovaskapitányt, hogy a hadsereg megsértése címén hívja ki párbajra Wesselényit. A sértésre Wesselényi az újoncozásról és a császári katonaság kihágásairól elmondott országgyűlési szónoklatával adott okot.”³⁰ Az események további folyamáról magától Wesselényitől értesülünk naplóján keresztül: 1836. április 12. kedd: „Szech[enyi] mondá, h[ogy] Bécsben már közönségesen tudják a’ Duillumot; a’ Kormány is... Azt is hozzá tette Szech[enyi]: h[ogy] oda fenn a’ dolog legkomorabb kimenetelét várják, és azért úgy mond »csak lödd agyon«. Hogy a’ Kormány a’ dolgot a’ szerint veszi, könnyen m[eg] tudom fogni; minden esetben nyereségét látja; ha vesztek, eléri mit oly rég ohajt; ha W[urmbrandt] általam hal, jelen a’ kívánt alkalom, engem nyakon fogni; ’S így örömost áldozza fel azt az én vesztem’ előtte oly drága árráért.” 1836. április 20. szerda, a párbaj napja: „Fogok e ezen lapra többet írni, – vagy egy örökös lap fordítatik é létemre? nem tudom. De ha a’ halál vár is reám, nyugodtan megyek elébe. [...] Dühösen kezdett megtámadni, és mind a’ fejemnek intézte kemény vágásait. [...] előbb a karjára vágtam egyet, de lapjával értem, az után midőn ujra a’ fejemhez vágott egy kemény coup de tempst adtam kezére; melyre mindjárt kezét és kardját elejtette. [...] W[urmbrandt] midőn együtt menénk be szekerrel Telegdre mondta, hogy hihetősön neki hibául fogják tulajdonítani, hogy midőn ily jó alkalma volt engem expediálni, azt nem tette. – Igen de kettőn állott a’ vásár; hanem ezen szavaiból látszik hogy mi volt a cél és honnan jött.”³¹ Wesselényi ezen szavai mindennél jobban érzékeltetik, hogy mi is volt az a jelenség, amelynek Vay Dániel is áldozatául esett.

Vay Dániel döntése

Fentebb említésre került, hogy Kossuth frappánsan tért ki Waldstein provokációja elől, mentelmi jogára hivatkozva (ami ekkor még persze nem volt jogi formába öntve, de hatásosan lehetett vele érvelni). Kászonyi Dániel is utal rá, hogy Vaynak azt kellett volna tennie, amit Kossuthnak: „Vay mögött

³⁰ ESZES Máté: i. m. 66.; CLAIR Vilmos: i. m. 224-225.

³¹ Wesselényi Miklós *kézírtos naplója*. (Gépelte kézirat a Debreceni Egyetem Történelmi Intézetének Könyvtárában.)

*szintén állt akkora párt, hogy ha Kossuthéhoz hasonló választ ad, Waldstein soha nem férhetett volna hozzá.*³² A kérdés az, hogy grófunk miért nem tett így? Ennek megválaszolásához a párbaj és a nemesi magatartás összefüggésrendszerének néhány fontosabb elemét kell felvázolnunk.

A párbaj elődje, a bajvívás, a középkorban még az istenítéletek egy formája volt. Ha két peres fél között a hivatalos bírói hatalom nem tudott igazságot tenni, akkor a két fél fizikai erejével próbálta ezt meg, s úgy gondolták, hogy a győzelem azé lesz, aki oldalán az isteni segítség beavatkozik.³³ A XVI. században azonban felismerték, hogy az igazság ilyen módon történő szolgáltatása embertelen, ezért általánosan nem alkalmazták többet. A nemesség viszont továbbra is élt ezzel a módszerrel. Addig is ez a társadalmi csoport alkalmazta a leggyakrabban, hiszen ők képviselték a fejedelem hatalmát, tehát nekik volt joguk az erőszak alkalmazásához. Az abszolút monarchiák idejében azonban változás állt be e téren. Az abszolút uralkodók ugyanis minden hatalmi eszközt a kezükben kívántak fenntartani, így a hatalmat reprezentáló erőszak jogát is. Ekkortól tehát a párbaj mindenhol tiltott, büntetendő cselekmény lett. Népszerűsége viszont pontosan ennek volt köszönhető. A nemesség – amely ekkor már egyedülként gyakorolta a párbaj jogát – mintegy dacolva a fejedelemmel, a párbajozás szokásával fejezte ki hatalmi státuszát, vagy legalábbis a hatalom iránti kívánalmát.³⁴ A párbaj nem volt más, mint a nemesség önbíráskodása a központi hatalommal szemben. Ennek mentén a párbaj a nemesi rend öntudatát erősítő funkcióval telítődött. A nemesi értékrend mentén a legfontosabb eleme a becsület lett. Ennek érdekében kialakultak a párbaj szabályai, melyeket minden körülmények között be kellett tartani. A segítők közreműködése emiatt nélkülözhetetlenné vált. Mivel a becsület elsőrendű fontossággal bírt, ezért meg kellett határozni, hogy ki párbajozhat, és ki nem. Mivel a párbaj a nemesi elitizmus kifejezője volt, ezért a *párbajképesség* nemesi privilégiumnak számított. Aki párbajképességgel rendelkezett, az biztos hogy az elit tagjai közé számított. Ennek folytán rendelkezett az elit társadalma által ráruházott erőszak jogával, amelyet a vele egyenrangúakkal szemben alkalmazhatott, természetesen a csoport normáinak betartása mellett. Egy nemesnek mindennél fontosabb volt, hogy megtartsa a párbajképességét, ugyanis ennek elvesztése egyben becsületének az elvesztését is jelentette, amely az elitcsoportból való kizárásával járt. A

³² KÁSZONYI: i. m. 161.

³³ ESZES Máté: i. m. 5.

³⁴ ELIAS, Norbert: *A németekről*. Hatalmi harcok és a habitus fejlődése a tizenkilencedik-huszedik században. Helikon, Bp., 2002. 49.

csoporthoz való tartozás tehát megkövetelte az íratlan normák, magatartásformák betartását, s így azt is, hogy az adott egyén becsülete mindenkor megkérdőjelezhetetlen legyen. A becsület védelmének pedig legelterjedtebb módszerét a párbaj jelentette.³⁵ A párbaj sikerét jelzi, hogy bár a törvény büntette a párbajozókat, párbajvétség miatt hozott ítélet csak a legkritkább esetben született, hiszen a törvény betartására hivatottak is tagjai voltak a párbajképesek társadalmának.

A párbajképesség tehát azzal a kényszerrel járt, hogy minden körülmények között eleget kellett tenni az eszményített becsület által megkövetelt magatartásformának, vagyis, ha valaki párbajra hívott ki egy másik személyt, ezzel kvázi próbára tette annak becsületét, amelyet csak párbajozás útján lehetett tisztázni. Jó példa erre Péchy Ferenc Pest megyei követ esete Balogh János Bars megyei követtel az 1832-1836-os országgyűlésen: *„Péchy szabadelvű jelöltként szerezte meg mandátumát, ám a késhegyig menő országgyűlési vitákban a konzervatívok táborához csatlakozott. Balogh egyik felszólalásában szemére vetette Péchynek ezt a kétkulacos magatartást, »hunczutsággal« vádolta. Péchy nem szándékozott elégtételt kérni, de követtársai rákényszerítették a párbajra. Megfenyegették, hogy gyávasága miatt távoznia kell az országgyűlésről. A politikai karrierjét féltő Péchy végül kihívta Baloghot. A kardpárbajt Ivánkán, a Grassalkovics-parkban vívták meg, amelyben Balogh könnyebb sérülést szenvedett.»*³⁶ Ebből a történetből jól látható, hogy hogyan működött a párbajkényszer mechanizmusa. Péchy becsületét kétségbe vonták, így rákényszerült arra, hogy párbajozzon – az teljesen mellékes volt, hogy a sértés rendelkezett-e valóságalappal vagy nem, a párbaj tisztázta őt.

Lehetséges, hogy Kászonyinak van igaza, és Vay Dánielt úgy *„meglepte Waldstein kihívása, hogy első impulzusának engedve elfogadta azt.”* Az előzőek alapján azonban sokkal valószínűbb, hogy tudatos döntésről volt szó. Kossuth köznemes létére könnyebben hivatkozhatott „mentelmi jogára”, Vay gróf esetében azonban a párbajkényszer sokkal nagyobb nyomatókkal hatott. Ő ugyanis főnemesként az ország legfelső elitjének a csoportjába tartozott. Így Vay Dánielnél az elitcsoporthoz tartozásnak sokkal inkább az volt a feltétele, hogy eleget tegyen a csoport elvárásainak (vagyis a társadalmi nyomásnak),

³⁵ A párbajt kiváltó okok között nemcsak a becsület védelme, hanem az elismertség kivívása is szerepet játszik. Erre mutat rá HADAS Miklós: *A modern férfi születése*. Helikon, Budapest, 2003. 88. A szerző Fiáth Ferenc példáján keresztül illusztrálja ezt a jelenséget. Fiáth kitörő örömmel fogadja egy bizonyos Hodicz báró párbajkihívását, ugyanis ezzel a közvélemény előtt is tisztázódik, hogy ő egy báróval egyenrangú.

³⁶ ESZES Máté: i. m. 64.; CLAIR Vilmos: i. m. 223.

minthogy a polgári értékrendből levezethető racionális választ adjon. Vay Dániel személye ezen a ponton fejezi ki a legjobban magának a reformkornak is az ambivalens voltát. Ő ugyanis az ellenzék tagjaként a reformokért küzdött, politikai ideáljai a népképviselő, és a privilégiumok megszüntetése voltak, vagyis a polgári értékrend. Mindezt azonban csak úgy képviselhette, hogy közben idomulnia kellett annak a csoportnak a szabályaihoz, amelybe beleszületett, s amely még a rendi hagyományokat tartotta fent, politikai léte ugyanis ezen hagyományoktól függött.

Miután áttekintettük a párbaj elfogadásának a mozgatórugóit, térjünk át a visszavonás kérdésére. E tekintetben feladatunk egyszerűbb, hiszen ennek a döntésnek a meghozatalát semmilyen társadalmi hatással nem lehet alátámasztani. A források egyhangúan megegyeznek abban, hogy Vay gróf ez irányú döntését felesége hatására hozta meg. Ezt támasztja alá az is, hogy grófunk rajongott nejeért.³⁷ Mindemellett nem járnánk el jogosan, ha a Blackwell által felvetett gyávaság számlájára íránk Vay gróf visszalépését, két általa írt levél ugyanis arról tudósít minket, hogy nem ez volt Vay első párbaj-afférja: „*Nekem párbajom van – bizonyos Irinyi Joseffel. Egyik segédem Teleky László – másoknak téged kérlek föl. – ha elfogadod, majd el beszéli Teleky Laczi a dolgot. [...] Teleky is téged ohajtott.*”³⁸ Azt, hogy grófunk komolyan gondolta szándékát az Irinyi ellen folytatandó párbajjal kapcsolatban a következő levél bizonyítja: „*A fegyverekről gondoskodtam – és már kezeim között van – és kettőt még 8. óráig ígérte Chapon hogy még kettőt procurál. [...] Mikor jössz által ide Moritzhoz – már én itt vagyok.*”³⁹ Az sajnos nem derül ki a levelekből, hogy az eset mikor zajlott le, de joggal feltételezhető, hogy még Vay gróf házassága előtt.

Ha elfogadjuk, hogy a visszalépés „Madame Vay” hatására történt, akkor felmerül az a kérdés, hogy honnan tudott ő egyáltalán az esetről. A nők számára a párbaj ugyanis tiltott terület volt. Nemcsak azért, mert a párbaj az oltalmazó és harcoss funkciókat magába foglaló *libido dominandi*,⁴⁰ vagyis kifejezetten egy, a férfiassághoz tartozó magatartásforma kifejezője volt, hanem azért is, mert a nők kizárásának létezett egy gyakorlati oka: a párbajt – ahogy arra már történt utalás – a hatalom büntette. Ezért a párbajozó feleknek ügyüket a legnagyobb titokban kellett intézniük. Ennek érdekében a nők – akiket a férfitársadalom amúgy is megbízhatatlannak tartott – még akkor sem

³⁷ Ezt bizonyítja Vay 1845-ben Teleki Lászlóhoz írt levele is: „*nagyon boldog vagyok – mert nőm több mint Angyal*”. MOL, P 654. 19. d. 39. tétel. [A Teleky család gyömrői levéltára] 805.

³⁸ Uo. 78. Vay Dániel levele Szentkirályi Móricnak. (é. n.)

³⁹ Uo. 815. Vay Dániel levele Teleki Lászlónak. (é. n.)

⁴⁰ HADAS Miklós: i. m. 90.

tudhattak a párbajról, ha az esetleg éppen miattuk zajlott.⁴¹ Ez a titoktartás legalább annyira a becsület része volt, mint maga a párbaj, ezért mindenképpen furcsa, hogy Vay gróf felesége tudott a dologról. Az affér egyébként olyannyira nagy felháborodást keltett, hogy Vay szégyene a feleségét is kompromittálta: „*Vay feleségének része van a szökésben sőt Batthyányiné nem fogadta.*”⁴² Érdekes módon tehát a férfiak szférájához tartozó párbaj – addig nem tapasztalt módon – a nők szférájára is hatást gyakorolt. Ahogy Vay grófot, úgy feleségét is eltaszította közössége. Ez nagyon érzékletessé teszi a párbaj jelentőségét.

Vay Dániel afférja és az ellenzék

A fentebb bemutatott Péchy Ferenc esetében már jól érzékelhető volt, hogy a párbajképes elitscsoport milyen elvárásokat támasztott a tagjaira nézve, s ezeket hogyan érvényesítette. Péchy viselkedése az egész közösséget reprezentálta, ezért nem számított az, hogy ő maga mit gondolt az őt ért sértésről, ez ugyanis nemcsak rá, hanem az egész csoportra vonatkozott. Vay gróf esetében ugyanez volt a helyzet, csak hogy ő kész tény elé állította csoportját, vagyis az ellenzék, amely így már nem tudott nyomást gyakorolni rá. Visszalépése óriási felháborodást okozott, nem csupán a konzervatív, de a liberális tábor berkein belül is.

Azt a hangulatot, amit Vay gróf tette váltott ki, a titkosrendőri jelentések tárják eléink a legérzékletesebben: „*Általános bámulatra Vay gróf tegnap megszökött, még pedig amit segédei részére hátrahagyott levele szerint egyedül azért, hogy ne kelljen vívnia, s hogy kellemetlen helyzetéből menekülhessen. Barátaihoz irt sorai szerint politikai pályájának örökre bucsut mondott. Ez biz gyávaság! Páratlan sensatiót keltett itt. Politikai pártkülönbség nélkül hitvány gyávaságnak veszik.*”⁴³ Ez az utóbbi mondat jelzi, hogy olyan esetről van szó, amely túlmutat a politikai csoportokon, mivel mind az ellenzék, mind a konzervatívok – többségében – a nemességhez tartoztak. Még a politikai válaszfalak sem számítottak tehát, hiszen Vay Dániel esete, közvetetten – társadalmi származása révén – kihatott az egész nemesi csoportra. Az ellenzék azonban sokkal súlyosabb helyzetbe hozta. A támadófelületet, amelyet az eset az ellenzék testén nyitott, Széchenyi naplóbejegyzése illusztrálja a legszembetűnőbben: „*Senki sem elégedett. – De mivel is lenne az mindez a [– –] prókátor-fajta, mely Vay*

⁴¹ Uo. 91.

⁴² MOL, N 119. 11189/c.

⁴³ MOL, N 119. 11187/b. ssz., 320. 1848. január 16.

*Dani mellett s Waldstein ellen áll.*⁴⁴ Igaz, hogy itt Széchenyi nem a valóságnak megfelelően nyilatkozik, hiszen az ellenzék elhatárolódott Vaytól, de nem is ezen van nála a hangsúly, hanem az ellenzék tipizálásán: Vay Dániel az ellenzék tagja volt, ezért becstelensége az ellenzék becstelensége, „prókátorsága” pedig egyenlő az ellenzék „prókátorságával”. Ezért nem csodálkozhatunk azon, hogy ez a csoport úgy próbálta meg tisztázni magát, hogy ellökte magától Vay grófot: „*Vay Dániel gróf váratlan és menekülésszerű távozása Pozsonyból [...] nagy feltűnést és felháborodást keltett, mindenfelé igyekeztek a gróf Vay Dánielhez fűződő kapcsolatok megszakításával, s ennek kinyilvánításával.*”⁴⁵ Ezt mutatja be Kászonyi is, aki – kivételes módon – részvétellel ír erről a kitaszításról: „*Saját pártja sem volt vele szolidáris, hanem elítélte, és többé nem fogadta be társaságába. Mindenki visszahúzódott tőle úgy, hogy kénytelen volt elhagyni az országgyűlést és Pozsonyt. [...] Magyarország egyik legkitűnőbb emberét tette tönkre barátainak szűkkeblűsége, előítélete, irigysége és rosszakarata az egyik, ellenfeleinek cselszövő gonoszsága a másik oldalon.*”⁴⁶

Vay Dániel egyéni helyzetén sokat rontott az is, hogy segédjéül legjobb barátját, Telekit kérte fel, aki igazi kardcsörtető hírében állt,⁴⁷ ebből kifolyólag a becsületbeli-, és párbajügyek igen érzékenyen érintették. Éppen ezért az, hogy a hozzá igen közel álló Vay gróf megfutamodott egy párbaj elől, őt kifejezetten nehéz helyzetbe hozta, nem csodálhatjuk tehát, hogy Teleki mindenki előtt igyekezett világossá tenni elhatárolódását Vay Dánieltől. Ezzel Vay nem egyszerűen egy barátot vesztett el, hanem az ellenzék egyik vezérét is magára haragította. Telekit ráadásul atrocitások is érték egykori barátja miatt. Az ellenzék ugyanis annak érdekében, hogy tisztázza magát a közvélemény előtt, pontosan tőle várhatta – mint a Vayhoz legközelebb állótól – a szégyenfolt eltüntetését: „*a mágnások ellenzéki pártja megpróbálja gróf Teleki Lászlót gróf Waldstein ellen uszítani, és kiprovokálni köztük a párbajt.*”⁴⁸ A mágnások ezen kísérlete azonban nem valósult meg.

A legnehezebb helyzetbe Vay édesapja került: „*Vay Ábrahám gróf, fiának Dánielnek furcsa dolga miatt szabadságot kért és kapott. Eszerint a mágnások ellenzéki pártja négy-öt nap alatt 3 embert vesztett, a két Vay*

⁴⁴ SZÉCHENYI István: *Napló*. Szerk. OLTVÁNYI Ambrus. Gondolat, Bp., 1978. 1189., 1848. február 1-i naplóbejegyzés.

⁴⁵ MOL, N 119. 11187. szz., 313. 1848. február 6.

⁴⁶ KÁSZONYI: i. m. 162.

⁴⁷ Ezt Blackwell is alátámasztja: „*Teleki, aki nagy kardcsörtető.*” Blackwell: i. m. 75.

⁴⁸ MOL, N 119. 11189. szz. 363. o., 1848. január 20.

grófot és Zichy Emánuelét.”⁴⁹ Egy ilyen helyzetben hogy reagálhatott volna másképp egy apa – aki ráadásul nemcsak személyében lett megalázva, hanem mint az ellenzék egyik vezéralakja is –, minthogy szabadságot kér. Ő azonban nem taszította el magától fiát.

Az ellenzék tehát minden tekintetben krízishelyzetben volt. „*Vay és Waldstein párbajügyét még mindig élénken tárgyalják. Az általános vélemény a méltatlankodás és a megvetés a fiatal gróf iránt, akiről eddig mindent, csak gyávaságot nem tételeztek fel. Sokan még ma sem hiszik szökését. Teleky László, Batthyányi és az ellenzékiek dühöngnek hogy ennyire compromittálta őket. Kossuth a nevezettel (Waldstein) majdnem hasonló helyzetbe került. [...] Waldstein ellen is nagy a gyűlölet; mert ő a czéltábla. Az ifjúság is az első alkalommal ellene fordul. Teleky László is, aki a legelső párbajozó.*”⁵⁰ Vay külön-afférja Waldsteinnel az ellenzéknek is nehéz helyzetbe hozta, s ezzel tulajdonképpen hatást gyakorolt a politikai életre is.

A párbaj hatása a politikai életre

Vay Dániel pályája az 1840-es években – ahogy Clair fogalmazott – diadalmasan bontakozott ki. A kezdeti nehézségek után az 1843/44-es országgyűlésen már aktív politikai tevékenységet végzett, s fellépésének tudatosságát helyzetelemző és pozíciókereső munkájában, az *Eszmetöredékekben* bizonyította. Az utolsó rendi országgyűlésen már egy letisztultabb gondolatrendszerrel rendelkező, fiatal felsőtáblai főrendként jelent meg, hogy az ellenzéknek erősítve szálljon síkra a reformokért. Vay gróf tehát minden tekintetben sikeres ember volt (leszámítva az olykor felbukkanó anyagi zavarait, de annak tudatában, hogy az ország egyik legvagyonosabb családjának a sarja volt, ezek a problémák nem lehettek hosszú távúak). A főnemesi rendhez való tartozása lehetővé tette számára, hogy beleszóljon az ország ügyének intézésébe. Kapcsolatrendszere kiterjedt volt, maga mögött tudhatta az ellenzék legnagyobb alakjait, Kossuth Lajost, Teleki Lászlót, Wenckheim Bélát, Szentkirályi Móricot, Batthyány Kázmért, és a sort még folytathatnánk. Az országgyűlési ifjúság, mint vezérére gondolt rá. Mindez magában hordozta annak valószínűségét, hogy a későbbiekben még nagyobb hatása legyen az ország jövőjére. Hirtelen azonban egy váratlan esemény történt. Vay Dániel az utolsó rendi országgyűlésen elfogadta gróf Waldstein

⁴⁹ MOL, N 119. 11189/c. ssz. 368. o. 1848. január 19.

⁵⁰ Uo.

János párbajkihívását, majd visszalépett. A pozsonyi országgyűlést otthagya élete hátralevő részét – a fővárosi nyüzsgő közélethez viszonyítva – névtelenségben töltötte. Mint Szabolcs vármegye főispánja, 1865-1867 között részt vett a politikai életben,⁵¹ de működésében ekkor már nyoma sem volt fiatalkori önmagának, a tevékenységét rögzítő iratokból egy jellegtelen hivatalnok képe tárul elénk. Utolsó éveit Debrecenben töltötte, ahol 1893-ban hunyt el.

Kászonyi Dániel érezte meg legjobban Vay Dániel személyének a saját korát kifejező voltát. Munkájában⁵² a XIX. századot négy nagy korszakra osztja, amely korszakok – a klasszikus antikvitás időfelfogásához hasonlóan – ciklikus és egyben hanyatló tendenciát mutatnak. Kászonyi az aranykor és az azt követő korszak közé helyezi el grófunkat, vagyis nála mintegy vele kezdődik meg a hanyatlás. Ezt fejezi ki, hogy Vay gróf afférjának az elmesélése az *Aranykor* címet viselő fejezet legutolsó története, a következő fejezet már a szabadságharccal foglalkozik. Erre a véleményére erősít rá, amikor azt írja, hogy „*Gr. Vay Dániel prototípusa a mai* [értsd: képmutató és elvtelen] *magyarnak.*”⁵³ Ha nem is érthetünk egyet Kászonyival, hogy Vayt ilyen erős ellenfénybe helyezte (ennek oka egyébként személyes nézeteltérésekben keresendő, amelyeket munkájában ismertet), abban mindenképpen igazat lehet neki adni, hogy Vay Dániel korának emblematikus figurája volt.

Életében az ominózus párbaj-affér volt a legmeghatározóbb jelenség. A tehetséges ellenzéki szónokból egy csapásra kítaszított lett. Még szűkebb társadalmi-politikai közössége, az ellenzék sem védte meg. Az ellenzék, amelyben oly sokáig pozícionálta magát, s amelyért annyi odaadással viseltetett. Itt azonban hiba lenne bármilyen moralizáló ítéletet hozni a liberálisokkal szemben. Az, hogy nem védtek meg Vay grófot, nem hálátlanság vagy rosszindulat következménye. Ilyen jellegű fogalmak szóba sem jöhetnek. A hangsúly a társadalom íratlan szabályrendszerére helyeződik. Ez minden másnál fontosabb volt, még annál is, hogy az ellenzék megtartsa egy nagy jövő előtt álló tagját. Ezt Vay gróf is tisztán látta. Azzal ugyanis, hogy Vay Dániel „megszökött” Pozsonyból, és levelében lemondott a politikai karrieréről, lényegében nem önálló döntést hozott, hanem vállalta azokat a következményeket, amelyeket egy ilyen visszalépés válthat ki. Az elit tagjaként nagyon is tisztában volt vele, hogy mit kellett tennie.

Furcsa módon éppen Kászonyi a legmegértőbb gróffunkkal. Kászonyi álláspontjában – amellettt hogy ebben az esetben pozitív értelemben volt

⁵¹ A főispáni működésére vonatkozó iratok a Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltárban vannak.

⁵² KÁSZONYI: i. m.

⁵³ Uo. 501.

elfogult Vay iránt – egyértelműen polgári módon nyilatkozik. Nem tudja vagy nem hajlandó elfogadni azt, hogy egy ilyen, lényegében magánjellegű nézeteltérés befolyásolhatja a politikai színteret is. Az ő véleménye domborítja ki a legérzékletesebben a rendi szellemiséget képviselő párbaj reformkori jelenlétének ellentmondását. Vay gróf polgári módon szólalt fel a rendi országgyűlésen, úgy érezte: véleményét szabadon kinyilváníthatja. Nem számolt azonban azzal, hogy a rendi világ által megfogalmazott normák még elevenen áthatották a társadalmat. Így eshetett meg az, hogy Waldstein gróf tulajdonképpen egy apró semmiség miatt is jogot szerzett arra, hogy fegyveres úton kérjen tőle elégtételt, felhasználva ezzel a párbajt politikai céljai elérésére.

Vay Dániel erkölcsi bukása önmagában véve még korlátozódhatott volna a saját magánszférájának keretein belülre. Azzal azonban, hogy a párbaj terén – az elit sajátos konfliktusmegoldó módszerének rendszerében – vallott morális kudarcot, a közvélemény előtt a csoportját, vagyis az ellenzékét is válságba jutatta. Vay Dániel politikai bukását tulajdonképpen ez okozta. Azzal, hogy az ellenzék kizárta soraiból, csoporton kívülivé vált, ezért a politikai téren többé nem volt keresnivalója.

Pál Szűcs

Duel and Politics in the Hungarian Reform Era: The Peculiar Duel of Count Dániel Vay at the Last Diet

In January, 1848 the members of the last Hungarian feudal Diet in present day Bratislava and public opinion of the town showed a great interest in a rather peculiar event. After a scene in the upper house, Dániel Vay, a young magnate and a member of the opposition, accepted the challenge of the conservative Count János Waldstein to engage in a duel, but on the next day he scandalously fled from the previously accepted challenge. His unusual action did not only ruin his successful political career but also put the opposition in an awkward position. Therefore this duel, as a social phenomenon which is primarily linked to the private sphere, had an effect on politics. Vay's moral downfall could have been confined to his personal sphere, but since the duel as such was a tool of the elite in settling conflicts, his failure put his own political community, namely the opposition, in a critical situation as well. In response the opposition, observing society's unwritten system of rules, excluded him from its own ranks. Friendly sentiments and good personal relationships were all swept aside because the

maintenance of political prestige was more important for the opposition than saving one of its politically promising members. As an outsider, Vay never had any chance to start a new political career. The ominous duel had a crucial effect on his life, at one blow the talented speaker of the opposition became an outcast.

Bartha Ákos

Utak a földreformhoz és a megvalósult földreform

Tanulmányom a XX. századi magyar történelem egyik neuralgikus pontját, a földkérdést taglalja az 1890-es évek telepítési kísérleteitől az 1920-as földreformmal bezárólag, elsősorban arra a kérdésre keresve választ, hogy milyen lehetőségei voltak a döntéshozó elitnek, milyen alternatívákat vázoltak fel a szakpolitikusok, a kérdésre fogékony politikusok, valamint – nem utolsó sorban – abból mit sikerült megvalósítani a hagyományosan Nagyatádi Szabó Istvánnak tulajdonított földreform során.

Történeti háttér

A magyarországi nagybirtokrendszer kialakulásának elsődleges történeti okai a török hódoltság végéhez és az azt követő, zsoldosseregek által elkövetett pusztításhoz köthetőek. A bécsi kormány a visszafoglalt területet kincstári földnek nyilvánította, melyeket vagy megtartott kamarai birtokként, vagy pedig udvari főembereknek adományozott többezer (esetenként többtízezer) holdas latifundiumok formájában. A harcok következtében elnéptelenedett középső országrészre – legintenzívebben Mária Terézia idején – jobbra idegen (sváb, szerb, szlovák) eredetű földművelőket telepítettek, majd kisebb, részben kincstári-, részben magántelepítések folytak magyar telepésekkel a XIX. század negyvenes éveiben.¹

A feudális berendezkedésnek jogilag véget vető 1848. évi áprilisi törvények a birtokstruktúrán nem változtattak, így a majorsági zsellérekből többnyire uradalmi cselédekké, napszámosokká váló földnélküli agrárproletariátus helyzete érdemben nem változott. Nem változott a szabadságharc leverését követően sem, bár Bécs a visszarendezés helyett a változások koordinálásának politikáját választotta. Sőt, a robot, a dézsma és egyéb földesúri szolgáltatások alól felszabaduló jobbágyság jelentős része az átalakulás következtében sok

¹ KERÉK Mihály: *A magyar földkérdés*. Mefhosz, Bp., 1939. 9-23.

kiegészítő tevékenységtől (faizás, nádlás, makkoltatás) el is esett, a tisztázatlan jogviszonyok (pl. kuriális zsellérek helyzete, erdők, legelők, italmérési, malom-, rév-, vásárjogi regálék tisztázása) pedig hosszas pereskedéseket jelentett a megváltozott körülmények között idegenül mozgó parasztság és a régi földbirtokosság között.² Az úrbéres földjéhez tulajdonosként hozzájutó birtokos parasztság nehezen tudott tájékozódni a piaci viszonyokban, a fejletlen ipar pedig nem volt képes felszívni a mezőgazdaság munkaerő-többletét, amelyet volt zsellérek mellett az elszegényedő, eladósodó kisbirtokosság biztosított. Bár, egyes szakemberek (Kelety Károly, Érkövy Adolf, Kerkápoly Károly) már a hetvenes évek végén rámutattak a telepítések szükségességére, a kormányzat csak néhány szimbolikus lépésre szánta el magát.³ A feszültségeket ideiglenesen tompította, hogy a mezőgazdasági konjunktúra, az út és vasút munkálatok, a vízrendezés egy ideig többnyire le tudta kötni ezt az óriási munkaerőt, ám ezek megszűntével a tengerentúli gabona versenye, a gépesítés és néhány aszályos év azonnal felszínre hozta az alapvető szerkezeti ellentmondásokat.

A birtokstruktúrát jellemző anomáliákat érzékelteti, hogy 1895-ben 12 millió hold, az ország egész területének majdnem egyharmada, 3768 nagyüzemhez tartozott, míg az 1,3 millió törpebirtok mindössze 2,2 millió kat. holdat foglalt el.⁴ A hatóságoknak a kilencvenes években így egyre gyakrabban kellett fellépniük a géprombolás, az aratósztrájk, vagy éppen az agrárszocializmus jelenségei ellen – a kivándorlás pedig tömeges méreteket kezdett ölteni.⁵

Földreformtervezetek a századfordulón

A kor politikai viszonyait a történeti hagyomány többnyire az agrárius-merkantil tengely mentén értelmezte, melyben Károlyi Sándor az előbbi, míg Tisza István az utóbbi vonal prominenseként szerepelt. Ez a megközelítés azonban meglehetősen sematikus, amit Tisza agráriummal foglalkozó – meglehetősen mostohán kezelt – írásai, valamint Károlyi több kérdésben megnyilvánuló, az agrárius politikai követelésektől eltérő „különvéleménye” is mutat.⁶

² TAKÁCS Imre: A Darányi Ignác nevéhez fűződő mezőgazdasági munkaügyi törvények rendelkezései és történeti háttérük. *Agrártörténeti Szemle* 1992, 1-4. sz. 38-42.

³ KERÉK: i. m. 31-40.

⁴ Uo. 64.

⁵ A kivándorlás a századforduló idején volt a legintenzívebb; az első világháború kitöréséig összesen mintegy kétmillió lakos hagyta el az országot. RÁCZ István: *A paraszti migráció és politikai megítélése Magyarországon (1849-1914)*. Akadémiai, Bp., 1980. 81.

⁶ Lásd: PÖLÖSKEI Ferenc: Birtokviszonyok és vitáik a századfordulón (Tisza István, Darányi Ignác, gróf Károlyi Sándor, Rubinek Gyula). *Agrártörténeti Szemle* XLVIII, 2007, 1-4. sz. 153-154

Tisza említett munkáiban kifejti azt a konzervatív körökben később axiómává váló tételét, miszerint „*a nagybirtok a nemzet jövőjének záloga*”, ezért éppen a kötött birtokok, kincstári, hitbizományi földek kiterjesztése szükséges hazánkban. Tervezetében a hitbizományi törvényt ki szeretne vonni az uralkodó kezéből (aki azonban ragaszkodott királyi felségjogaihoz, így Tisza kísérlete kudarcba fulladt). Érdekes ugyanakkor, hogy a „nemzetfenntartó nagybirtok” motívuma a Horthy-korszak konzervatív retorikájában már kifejezetten az agrárius körök egyik legtöbbször emlegetett érvének számított. Szintén Trianon után vált sokat – és sokak által – hangoztatott érvvé a „telepítés nemzetpolitikai szerepe”. Tiszánál értelemszerűen ez még egyfajta prevenciót jelentett, amennyiben a magyar telepesek zárt tömbben való telepítését pártolta nemzetiségi területen.⁷ A későbbi miniszterelnök – a századforduló politikai csatározásiban elhalványuló – agrártársadalmi programja természetesen az agrárszocialista mozgalmak visszaszorítását éppúgy célozta, mint ahogy a kisbirtokosokat is segítette volna takarékszövetkezetekkel, jelzáloghitellel és hitelszövetkezetekkel.⁸

Az utóbbi célkitűzések főleg annak tükrében meglepőek, hogy (a „merkantilista”) Tisza fő vitapartnerének tartott („agrárius”) Károlyi Sándor éppen a hitel- és szövetkezeti ügyek legkövetkezetesebb híveként vált közismertté a korban. Míg azonban a leendő miniszterelnök pályája hamarosan más irányt vett, addig Károlyi többek között az Országos Központi Hitelintézet és a Hangya Szövetkezet megalapításával a gyakorlatban is próbára tette elképzeléseit. A két politikus alapállása között ugyanakkor fontos különbség, hogy Tisza elsősorban a stabil paraszti egzisztenciák megerősítését tűzte ki célul, szemben Károlyival, aki a kis- és törpebirtokosok, valamint a földnélküliek sorsának távlati javításával foglalkozott.⁹ A versenyképes termelési formák pártolása mellett Károlyinak voltak továbbá – bár igen szolid és kismértékű – telepítési elképzelései, valamint indokoltnak tartotta a munkások és cselédek számára bevezetni a betegség- és balesetbiztosítást is.¹⁰ E konzervatív szociálpolitikai törekvések megvalósítása azonban már Darányi Ignác földművelésügyi miniszterségéhez kötődik.

⁷ A nemzetpolitikai célzatú telepítést politikai ellenfeleinek többsége is támogatta, kivéve éppen a „legreakciósabbnak” tartott agráriusokat és a mindennemű földbirtok-korrekciót ideológiai okokból ellenző MSZDP-t. TAKÁCS: i. m. 62.

⁸ PÖLÖSKEI: i. m. 154-158

⁹ Ez a kettősség végigkövethető a két világháború közti korszak reformterveinél is; a Nagyatádi-féle földreform esetében Károlyi alapvetése volt mérvadó, míg a későbbi kísérletek a szomorú tapasztalatokból adódóan – mint majd láthatjuk – a Tisza féle óvatos politikával próbálkoztak csupán.

¹⁰ PÖLÖSKEI: i. m. 161-162.

A leghosszabb ideig hivatalban maradó magyar földművelésügyi minisztert, Darányi Ignácot 1945 utáni történetírásunk a „rabszolgatörvény” (1898) és a „deresztörvény” (1907) „agrárius” megalkotójaként tette inkább hírhedtté, mintsem ismertté a köztudatban. Darányi azonban semmiképpen sem tekinthető agráriusnak a szó olyan értelmében, miszerint az agráriusoknak a gazdasági követeléseken túl jogi és politikai ambícióik is voltak. Annál inkább tekinthetünk rá úgy, mint az agrárius érdekeinek meghatározó politikusára, akinek telepítési kísérletei a századforduló legígéretesebben induló, ám végül torzóban maradt próbálkozásai voltak.

Tervezeteinek közvetlen előzményeként hivatali elődjének, Bethlen Andrásnak a telepítési törvényét (1894. V. tc.) kell kiemelnünk, mely akció főleg románok által lakott erdélyi peremterületeken hozott létre telepes községeket. Ez a mindössze 36070 holdra korlátozódó,¹¹ nyíltan nemzetpolitikai motiváltságú „reform” is nagy ellenkezést váltott ki agrárius körökben, mivel a földmagántulajdon megbontásának ténye mellett az „állami telepítés” gondolata is elfogadhatatlan volt e csoport számára. Az agrárius piacelmélet szerint ugyanis az állam nem avatkozhat be a birtokforgalom természetes folyamataiba (amivel egyébként is csupán a földszerzési vágyat erősítené). Rubinek Gyula, Széchenyi Imre, Zselénszki Róbert és más agrárius politikusok a magyarosítás eszközeként sem tartották célravezetőnek a „nemzetpolitikai” telepítést, sőt, inkább maguknak a nemzetiségeknek gazdasági, szociális megsegítését pártolták, amitől véleményük szerint azok „két emberöltő alatt” elmagyarosodnának.¹²

Az 1894-es törvény tehát nem érte el célját, azonban mintájául szolgált a későbbi reformtervezeteknek, így Darányi első minisztersége idején (1895-1903), még a Bánffy-kabinetben véghezvitt „ruszin akciójának” (1897) is. Ennek értelmében az állam Bereg vármegye legnagyobb hitbizományi birtokának tulajdonosától, Schönborn-Buchheim Ervin gróftól 25 évre bérbe vett 18000 kat. hold rétet, legelőt és szántóföldet, amit kisbérletként osztott ki 4132 kiscsajda között.¹³ Ez a regionális, egyébként is rendkívül szűk körben, kevés földdel végrehajtott próbálkozás azonban nyilvánvalóan nem volt képes orvosolni az országos bajokat.

¹¹ KERÉK: i. m. 46.

¹² Az 1894-es telepítéshez: FEHÉR György: Darányi Ignác birtokpolitikai elképzelései (1896-1909). *Agrártörténeti Szemle* XLVIII, 2007, 1-4. sz. 116-117. Az agrárius ellenvéleményhez lásd: PÖLÖSKEI: i. m. 160-161.

¹³ FEHÉR György: Darányi Ignác, a Bánffy-kormány földművelésügyi minisztere. *Agrártörténeti Szemle* XXXIX, 1997, 1-2. sz. 125-126. A ruszin-akciót megelőzte még egy kisebb horderejű birtokrendezés, amely „a majorsági zsellérbirtokról s az ehhez hasonló természetű birtokról” szóló 1895. évi XXV. törvényikként került be a törvénytarba. Uo. 116

A politikai, társadalmi feszültségek enyhítésére, a lehetőségek megvitatására Darányi egy széleskörű szakmai tanácskozás mellett döntött, melyre 1900 januárjában került sor. A hatnapos telepítési-konferencián Asbóth János, Mandelló Gyula és Zselénszki Róbert az agrárius érvrendszerre hivatkozva vetette el a telepítést, utóbbi pedig inkább a román Albina bank erdélyi politikájának átvételét – az eladó birtokok állami felvásárlását – javasolta „nemzetpolitikai” telepítési célokra. Maga a tanácskozás végül sikertelenül zárult, ami egyrészt szomorú tanúságtétele volt az elit áldozatvállalási képtelenségének, másrészt az egységesnek tűnő politikai érdekcsoportok sokszínűségét is bizonyította. Így nevezhette például Zselénszki Róbert „*a szabadkőművesekkel chórusban üvöltőnek*” az 1945 utáni történetírásunkban „reakciós” politikusként elmarasztalt Darányi Ignácot.¹⁴

„A Széll-kabinet második embere” azonban tovább próbálkozott és hamarosan egy 100 millió koronás telepítési alapra tett javaslatot a miniszterelnöknek, ami azonban az 1903-as, elkészült törvényjavaslatban már 80 millióra „szelídült”. Ezt a munkát minisztériumi munkatársainak, Máday Izidórnak, Bartóky Józsefnek és Lovas Sándornak a segítségével készítette el az 1894. évi törvény és az 1897-es telepítés tanulságai alapján. A 125 paragrafusból és 10 fejezetből álló tervezet a telepes község, a telepes falu és a tanyatelep mellett elkülönített ún. „gazdasági munkástelepeket”, melyek a nagybirtok számára jelentettek volna biztos munkaerőt, a munkavállaló számára pedig a korábnál biztosabb megélhetést. Szintén újdonság volt az ún. „nagy telephely” felvetése (lényegében egy 80-600 kat. hold közti középirtok), amely a folyamatosan fogyó magyar nemesség védelmében jött volna létre. A telepes költségeinek enyhítésére dolgozták ki a járadékrendszer és a járadék-záloghitel intézményét, a feladatok koordinálását pedig az Országos Telepítési Tanács végezte volna. A telepítés mellett a parcellázás háttérmunkálatait is elvégezték; 2 és 40 kat. hold közti terület megszerzésével egészíthették volna ki a jogosultak birtokaikat. A tervezetet végül a kormányválság miatt be sem terjesztették, a Khuen-Héderváry és Tisza-kabinet pedig levette a napirendről a kérdést. Nemsokára azonban nyomtatott formában is megismerkedhetett a földreformmal a közvélemény, amely ezáltal a politikai közbeszéd szintjére emelkedett.¹⁵

Darányi 1906-ban visszatért hivatalába, így egy meglehetősen hosszú háttérmunka után a Wekerle-kormány is bírt telepítési tervvel. Az 1909-es

¹⁴ Idézi: FEHÉR György: *Darányi Ignác birtokpolitikai elképzelései...*, i. m. 121.

¹⁵ Uo. 125-129. A telepítésnek – pro és kontra – jelentős irodalma lett a századfordulón; a publicisták mellett többek között a Gazdaszövetség (Károlyi Sándor, Bernát István), a keresztényszocialisták (Prohászka Ottokár, Giesswein Sándor) és a polgári radikálisok (Jászi Oszkár, Dániel Arnold) is támogatták – valamilyen formában – a kérdést. KERÉK: i. m. 74-94.

tervezet azonban már megváltozott körülmények közt született, így némileg különbözött is elődjétől. A földművelésügyi miniszter kettős szorításba került: egyfelől a „régí” agráriusok, másfelől a parlamentbe újonnan bekerülő nemzetiségiek, baloldaliak és parasztpolitikusok, mindenekellett a román képviselők, valamint Mezőfi Vilmos és Áchim L. András támadták. Bizakodással tölthette el ugyanakkor, hogy míg a kis- és középbirtokosság érdekvédelmi szervezetének, a Gazdaszövetségnek ő maga volt az elnöke Károlyi Sándor halála (1906) óta, addig a nagybirtokosok csoportosulásának, az Országos Magyar Gazdasági Egyesületnek (OMGE) Károlyi Sándor unokaöccsét, a reformszellemiségű Károlyi Mihályt választották elnökéül a szélső-agrárius Zselinszki ellenében.¹⁶

A földművelésügyi miniszter, munkatársainak¹⁷ segítségével még részletesebb javaslatot dolgozott ki, melynek sikeréhez a közvélemény előtti viták helyett ezúttal informális úton próbált tájékozódni. A változásokat tükrözte, hogy új tervezetében hangsúlyosabb szerepet kapott a középbirtokosoknak megfelelő telepek létrehozása, mely a Rubinek-féle szárny felé tett gesztusként is értelmezhető. A törvényjavaslat foglalkozott az Észak-Amerikába kivándoroltak visszatelepítésével, a járadékrendszer keretében járadéktelek létrehozásával, majd a miniszter a parlamentben külön hangsúlyozta, hogy a *„kérdés meg nem oldása annyit jelentene, mint lemondani a magyar nemzeti állam felépítésének feltételeiről”*.¹⁸

Az elkészült tervezet 368 paragrafusból állt 14 fejezetre osztva, melynek gyakorlati megvalósítását egy 120 millió koronás alap volt hivatott biztosítani. A telepítés mellett a tervezet parcellázásról is gondoskodott és érintette a korlátolt forgalmú birtokok kényes kérdését is. A törvény előírta volna az állam elővásárlási jogát minden 50 kat. holdnál nagyobb kötött birtok esetében és minden adás-vétel után bizonyos összegű járulékot kellett volna fizetni a telepítési vagy erdővásárlási alapba. Darányi a legkülönbözőbb agrártársadalmi rétegek „érdekeinek összehozására” haszonbérli társulásokat irányzott elő, melyek a nagybirtokosoktól a részesaratókig fogták volna össze egy-egy

¹⁶ HAJDU Tibor: *Károlyi Mihály*. Kossuth, Bp., 1978, 56-69.

¹⁷ Bartóky József, Lovas Sándor, Sierbán János, Tervey Imre, Zsedényi Béla. FEHÉR: *Darányi Ignác birtokpolitikai elképzelései...*, i. m. 132.

¹⁸ Az 1908. május 19-i miniszteri felszólalást közli: *Darányi Ignác: válogatott dokumentumok*. Szerkesztette és a bevezetőt írta: FEHÉR György. Osiris, Bp., 1999. 161. Figyelemreméltó, hogy a földreform, mint *„a nép beemelése a nemzetbe”*, csak harminc évvel később, a két világháború közti népi írók által kerül majd szélesebb nyilvánosság elé.

nagybirtokon az odatartozókat.¹⁹ Bár végül ezt a tervezetet beterveztették a Ház elé, a Wekerle-kormány bukása következtében nem kerülhetett sor parlamenti vitájára.

A dualizmus „legátfogóbb, mérsékelt birtokpolitikai koncepciója”²⁰ tehát részben az ellenérdekelt erőknél, részben a szerencsétlen időzítéseknek köszönhetően nem valósulhatott meg. Darányi kísérleteinek legfontosabb hozadéka azonban elsősorban nem is – megvalósulásuk esetén is bizonyára csekély – eredményeiben keresendő. Azzal ugyanis, hogy a dualizmus korát meghatározó liberális piaci elvekkel szemben felvetette az állam szerepvállalásának szükségességét birtokpolitikai kérdésekben, mintát szolgáltatott a Horthy-éra több (később taglalandó) földreformtervezetének is. Így válhatott a liberális alapállását mindig hangsúlyozó – de Tiszával végig hadilábon álló – reformpolitikus a két világháború közti korszak konzervatív szanalási kísérleteinek origójává.

Mint láthattuk, a korszak telepítési tervezeteket érintő retorikájában a szociális elégedetlenség féken tartása mellett kiemelt szerepet kapott a „nemzetpolitikai” szempont is. Mindenekelőtt Erdély helyzete volt ebből a szempontból speciálisnak tekinthető, hiszen a Mezőség birtokállományának nemzetiségi térképe gyorsított ütemben rajzolódott át (míg az összefüggő, masszív székelyföldi tömbmagyarságnál ilyen léptékű változásokat nem tapasztalhatunk). A románság részben adott etnoszociális okokkal magyarázható, részben szervezeteik (Albina, Liga Culturala) és vezetőik által patronált térnyerése felkeltette egyes politikusok aggodalmát. A szabadelvű Beksics Gusztáv a székelyföldi és az alföldi magyarság között majdnem megszakadt etnikai összeköttetést nagyarányú mezőségi telepítéssel kívánta orvosolni. Mint írta, „*ha az Alföld és a székely medence lakossága földuzzad s a kettő közt s nyelvszigetek összeköttetésbe jutnak, létesül a két magyar medencét összekötő nagy magyar híd*”²¹, mely egyben a regáti románságot is elvágta volna az erdélyitől. Beksics – sajátos liberális alapállású politikusként – elsősorban a parasztság demográfiai problémáiból kiindulva igényelte a magyar szupremáciát biztosító nemzetpolitikai célzatú telepítést. Nagyszabású koncepciójának középpontjában az ország belső területein (Alföld, Dunántúl) elhelyezkedő

¹⁹ Ez a „korporatív gondolat” állami szinten Mussolini Olaszországában valósult meg a „hivatásrendek” formájában, Magyarországon pedig Gömbös Gyula próbálkozott (volna) hasonló elképzelésekkel.

²⁰ FEHÉR: *Darányi Ignác birtokpolitikai elképzelései...*, i. m. 142. Az 1909-es tervezet egészéhez: Uo. 131-142.

²¹ BEKSICS Gusztáv: *A nemzeti politika programja Erdélyben és Székelyföldön*. Athenaeum, Bp., 1896. 9. (A műcímek esetében a betűhív formát közöltük, míg az idézeteknél a mai helyesírás szabályai szerint jártunk el.)

nagybirtokok határvidékekre való áttelepítése, illetve e belső területeken életképes paraszti kis- és középbirtokok létesítése állt. Az „abnormális birtokviszonyokat” a nagybirtokok, mindenekelőtt a hitbizományi földek, a kincstári birtokok és a községi birtokok szétparcellálásával tartotta orvosolhatónak, az első telepítési kísérletek kishaszonbérleti próbálkozásainak mérsékelt sikeréből okulva. Liberális alapállása birtokpolitikai felfogásában mindenekelőtt abban mutatkozott meg, hogy egyértelműen kiállt a birtokosok kártalanítása és a reform önkéntessége mellett, hiszen „*a tulajdonjog szentségét még a nemzeti munkánál is tiszteletben kell tartani*”.²² Láthatjuk majd, hogy részben éppen ezt az érvelést veszi majd át a húszas földreform nagybirtokos ellenzéke, Beksics gondolatvilágának hatása azonban jóval mélyebb. Míg nemzetpolitikai telepítéstervének végső célja, egyfajta „regionális magyar birodalom” létrehozása jól illeszkedik korának – elsősorban Hoitsy Pál és Rákosi Jenő elképzeléseivel fémjelzett – optimista jövőképéhez, addig a földművesség ügyének felkarolásával, valamint a középosztályt a parasztságból felfrissíteni igyekvő gondolatokkal a 20. századi magyar népi-nemzeti radikális eszmekör egyik előfutárának is tekinthetjük. A magyar politikai gondolkodásban nála tűnnek fel először azok a megfogalmazások (egyke, népesedési problémák, német- és pánszláv-veszély, Kert-Magyarország gondolata), melyek majd a 30-as években válnak általánossá és a népi mozgalom jellegzetes kategóriáiként mennek át a köztudatba.²³

Ezt az elképzelést karolta fel egy ambiciózus, fiatal erdélyi arisztokrata, Bethlen István, aki Apponyi nemzetiségpolitikai törvényjavaslatának apológiájába ágyazva, már első, 1907-es parlamenti beszédében is a mezőségi magyarság megerősítését körvonalazta (aminek két alappillére éppen a nemzetpolitikai szempontú oktatáspolitikai, és a telepítés).²⁴ Tervezete azonban – osztozva a Darányi-féle javaslat sorsában – a munkapárti kormányok alatt érdektelenségbe fulladt, mindamellett, hogy nyilvánvalóan a megfelelő anyagi keretek sem álltak a felelős szervek rendelkezésére. Ezt követően a Magyar Gazdaszövetség 1911-es kecskeméti, majd 1912-es siófoki nagygyűlésén, valamint az Országos Magyar Szövetség 1912-es ülésén próbálkoztak a reform hívei áttöréssel, ám Bethlen

²² Uő: *A magyar faj terjeszkedése és nemzeti konszolidációjuk: különös tekintettel a mezőgazdaságra, birtokviszonyokra és a népesedésre*. Athenaeum, Bp., 1896. 144.

²³ SZABÓ A. Ferenc: Népesedés, telepítés a századfordulón. Beksics Gusztáv nézetei. *Századok* 126, 1992, 2. sz. 254-255. Beksics telepítési koncepciójáról részletesen: 237-255. A XX. század első évtizedének közepén az Erdélyi Gazdasági Egyesület (EGE) egyik fiatal tisztviselője, Éber Ernő dolgozott ki Beksicséhez hasonló – bár utóhatásában nem ilyen komplex – tervezetet. ROMSICS Ignác: *Bethlen István*. Osiris, Bp., 1999. 55.

²⁴ *Bethlen István, Válogatott politikai írások és beszédek*. Szerk. és az utószót írta: ROMSICS Ignác. Osiris, Bp., 2000. 9-28.

figyelemreméltó adatgyűjtése és a témában történő számos felszólalás mindössze a Magyar Földhitelintézetek Országos Szövetségének, közismertebb nevén az Altruista Banknak a felállítását eredményezte.²⁵

Ezt követően – a korszakban nem először – egy EGE- tisztviselő, Tokaji László hívta fel a figyelmet a nemzetiségpolitikai telepítés szükségességére. A Szilágyságba, Alsó-Fehérbe és Kis-Küküllőbe kiküldött, birtokstruktúrát elemző kérdőíveinek eredményei szerint a régióban „1903 és 1912 között a magyarság közel ötszörösét veszítette, a románság pedig ötszörösét szerezte meg annak a földterületnek, amelyet az utolsó öt évre és a 100 holdon felüli birtokokra korlátozódva e két megyében Bethlen kimutatott.” A megdöbbentő (ám egész Erdélyre vonatkoztatva közel sem reprezentatív) adatok az OMGE-t is megmozdították, így a közgazdasági szakosztály májusi ülésén Bethlen ismertethette az erdélyi birtokforgalom alakulását, valamint konkrét javaslattal is előállt. A közép- és nagybirtokok adó és hitelterhektől való megszabadítását, hitbizományi reformot, 10 millió koronás költségvetésből megvalósítandó telepítést javasolt, valamint támogatta volna az Amerikába kivándoroltak visszatelepítését, földhöz juttatását, továbbá az Országos Központi Hitelszövetkezet állami segélyezését és a román földszerzések ellenőrzését. Nem véletlen tehát, hogy legharcosabban Darányi támogatta a javaslatot, hiszen Bethlen tervezete – sajátos erdélyi jegyeivel együtt – erősen emlékeztetethette saját 1909-es javaslataira.²⁶

„A háború előtti birtokpolitikai mozgalom csúcspontja a Bethlen és Tokaji által kezdeményezett szeptember eleji »országos nagygyűlés« volt Kolozsvárott.” Az EGE titkár két munkában is ismertette a gyűjtések eredményeit, melyek azonban nem voltak annyira lehangolóak, mint azt a fent említett, három térségben végzett felmérések sejtetni engedték. A gyűjtések összességében Bethlen adatait erősítették meg, valamint azt a vélelmet, hogy leginkább a 100 holdon felüli birtokok veszélyeztetettek. Bethlen kolozsvári előadói beszédében lényegében az OMGE-nagygyűlésen elhangzottakat ismételte, új elemként beemelve egy új örökösödési rendszer kidolgozásának és a hitelügyek rendezésének szükségességét.²⁷

²⁵ ROMSICS: *Bethlen István.*, i. m. 66-70. Az 1909 és 1918 közötti kormányok a reformerek tervezeteivel lényegében nem foglalkoztak. Az állami telepítések helyett létrehozták az Altruista Bankot, mely üzleti alapon, de állami gyámkodással koordinálta a megvalósuló, igen csekély mértékű birtokkorrekciókat. A bank szerepet játszott a Károlyi-féle földreformot előkészítő ideiglenes intézkedésben, az állam elővásárlási jogát szavatoló rendelet (5300/1918) érvényesítésében is. KERÉK: i. m. 110-119 és 152.

²⁶ ROMSICS: *Bethlen István.*, i. m. 76-78.

²⁷ Uo. 78-79.

Tisza az Altruista Bank 12 millió koronás megsegítésével reagált a problémára – és természetesen az ezzel összefüggésben körvonalazódó esetleges politikai összefogásra –, ami komoly segítség volt egyes erdélyi gazdáknak, ám a telepítés továbbra sem indulhatott meg. Tisza döntését minden bizonnyal külpolitikai játszmák is motiválták, mivel ő a Balkán-háborúk kapcsán megingott összeurópai egyensúlyban a Romániával való szövetség elmélyítését tartotta járható útnak. Ennek azonban természetesen ára volt, hiszen nem lehetett egyszerre a román érdekeket is akceptálni és az erdélyi magyar birtokosok románellenes törekvéseit támogatni. Tisza (igen mérsékelt) közeledési kísérlete Bukarest felé általános felháborodást váltott ki a parlamentben, és meggyőzte Bethlent a pártok feletti politizálás szükségességéről. Az Erdélyi Szövetség ennek szellemében alakult meg 1913 végén, eleinte a földkérdésben demokratikus, sőt, helyenként transzszilván hangoknak is teret engedve. 1914 tavaszán azonban egységes állásfoglalásuk konzerválódni látszott, június végétől pedig egészen más kérdések foglalkoztatták a magyar közéletet.²⁸ A háború alatt mindössze Prohászka Ottokár, a Gazdaszövetség által felkarolt, 10.000 hold feletti kötött birtokokat szétosztani kívánó javaslatát említhetjük meg, mely 15-35 holdnyi részletekben parcellázta volna ki e területeket a „háború sújtottjainak” és az Amerikából visszavándoroltaknak.²⁹ A tervzetből azonban természetesen – mindenekelőtt a háborús viszonyok, majd az összeomlás miatt – semmi sem lett.

Ami a korszak megvalósult birtokkorrekcióit illeti, mivel a dualizmus-kori telepítések a trianoni országhatáron kívülre estek, az esetleges eredmények 1920 után már nem mutatkozhattak. Ez a mintegy kétmillió holdnyi – jobbára erdő és legelőterület feltöréséből keletkezett – terület ugyanakkor hivatkozási ponttá vált nagybirtokos körökben, hiszen ők éppen ezek „feláldozásával” próbálták megtartani a nagyobb bevételeket jelentő belső területeiket. Így álláspontjuk konzerválódott, ami egyben természetszerűleg nagy hatással volt a háború utáni politikai kurzus lehetőségeire, reformelképzeléseire is.³⁰ 1910-ben ugyanakkor az ország birtokainak több mint a fele továbbra sem érte el a 10 kat. holdat, míg a gazdaságoknak mindössze 0,2 %-át kitevő 1000 kat. holdon felüli üzemek a művelhető területek 32 %-át tették ki.³¹

²⁸ Bethlen szerepéhez a földreformtervezetekben lásd: ROMSICS: *Bethlen István.*, i. m. 48-86.

²⁹ CZETTLER Jenő: A magyar gazdaszövetség és a birtokreform. *Magyar Gazdák Szemléje* 1921. január. 27-35.

³⁰ Ugyanakkor a trianoni békeszerződés által a 100 holdon felüli birtokokra jutó szántóterület aránya 30,66%-ról 41,15%-ra nőtt. GUNST Péter: Az 1920. évi földreform – politikai nézőpontból. *Agrártörténeti Szemle* XLVII, 2006, 1-4. sz. 226.

³¹ Uő: Magyar agrártársadalom 1850-1914. In: *A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig*. Szerk. Uő. Napvilág, Bp., 1998. 168.

A forradalmak agrárpolitikája

Az 1918 őszen összeomló Monarchia sorsa igazolta Darányi vészjósló szavait, amikor hét évvel korábban arról értekezett, hogy „végzetes lépés volt az addig követett telepítési politika leállítása. (...) A nemzetekre is áll az Írás szava: dolgozzunk addig, amíg nappal vagyon, mert eljön az éjszaka és akkor nem dolgozhatunk többé...”³²

A hatalomra kerülő Károlyi-kormány agrárpolitikáját egy komoly földreform iránti általános várakozás előzte meg, s ezúttal már az OMGE és a klérus is hajlandó volt valamilyen mértékű áldozatot hozni.³³ Ezt tanúsítja a szervezet lapjának, a Rubinek Gyula és Szilassy Zoltán által szerkesztett *Közteleknek* november közepi állásfoglalása is, melyben felhívják „a magyar birtokosság minden tagját, hogy földjük egy részét önként ajánlják fel a népies birtokpolitika céljaira.”³⁴ A Gazdaszövetség pedig már májusban programjává tette a kis- és középbirtokok számát növelő intézkedéseket, a „nemzeterősítő telepítések” megindítását, sőt – a klasszikus szabadelvű felfogás ellenében – az állami kisajátítási jog (jól körülhatárolt) megadását is javasolta lapján keresztül.³⁵ Már az őszirózsás forradalom után olvashatunk ugyanitt a földművelésügyi miniszter által összehívott birtokpolitikai tanácskozáson elhangzott érdekes tervezeteket, például azt a javaslatot, miszerint földbirtokformaként egyfajta paraszt-kollektívizmust kellene 60-70 évre bevezetni a frontról hazaérkezett és földhöz juttatott katonák körében. Ez a közösen bírt földterület a szerző érvelése szerint az ősiség módjára (!) elidegeníthetetlen lenne, így meggátolhatóvá válna a birtokviszonyok visszarendeződése.³⁶

A Buza Barna földművelésügyi miniszter által végül foganatosított törvény hűen tükrözte a zavaros körülményeket, és minden jó szándéka ellenére magán viselte a kapkodás jeleit is. A törvényhozók sietsége érthető volt, hiszen a földosztást a David-Kautsky-féle ortodox marxista felfogás talaján álló, egyre több teret nyerő kommunisták, sőt a szociáldemokraták jelentős része is ellenezte. „A földművelő nép földhöz juttatásáról” szóló 1919/XVIII. néptörvény az 1000 hold feletti, háború alatt szerzett földbirtok és általában az 500 holdon felüli világi és a

³² Darányi 1911-es kecskeméti beszédét idézi: KERÉK: i. m. 120.

³³ Az OMGE és a katolikus egyház az 5000 hold feletti birtokok kisajátítását fogadta el. ROMSICS Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Osiris, Bp., 2003. 117.

³⁴ *Köztelek*, 1918. nov. 16.

³⁵ A Gazdaszövetség agrárprogramja. *Magyar Gazdák Szemléje* 1918. máj.-jún. 129-136. A szélesebb birtokos-bázisra építő, Károlyi Sándor alapította Gazdaszövetség ritkább időközönként megjelenő orgánuma, a Bernát István szerkesztette *Magyar Gazdák Szemléje* igényes periodika volt. Elsősorban szaktanulmányokat közölt, s e jellegét megtartotta a két világháború között is.

³⁶ SZEGEDY Miklós: A magyar föld jövője. *Magyar Gazdák Szemléje* 1918. nov.-dec. 329-335.

200 holdon felüli egyházi birtokok kártalanítás melletti kisajátítását írta elő. Az új gazdák 50 éves futamidejű örökhaszonbérletbe kaptak volna 5-20 hold földet és 0,5-3 holdas szőlőbirtokokat. A látszólag igen radikális földreform alapelve az a régtől ismert gondolat volt, miszerint „a föld azé, aki megműveli”, így a földnélküliek és mindenekelőtt a törpe- és kisbirtokosok megsegítését irányozta elő. Mellettük azonban lehetőséget biztosított minden réteg számára a földszerzésre, ami minden bizonnyal kaotikus állapotokat okozott volna a végrehajtásban. Erre viszont a szimbolikus kápolnai parcellázást leszámítva nem kerülhetett már sor.³⁷

Károlyi Mihály és Jászi Oszkár is panaszkodott a szocialisták földreform-szabotázsára és nagybirtokmentő szövetkezetesítésükre,³⁸ 1919. március 21-e után ez a gondolat azonban már államilag deklarált célkitűzéssé vált. A „szövetkezetesítés” természetesen csupán nevében emlékeztetett a századforduló Károlyi Sándor által népszerűsített mozgalmához, mivel míg ott valóban magántulajdonosok önkéntes szövetkezéséről volt szó, addig a Tanácsköztársaság tulajdonképpen állami gazdaságokat próbált – korántsem önkéntes alapon – létrehozni.³⁹ A Nyisztor György, Vantus Károly és Hamburger Jenő nevével fémjelzett kommunista agrárpolitika terméke a Forradalmi Kormányzó Tanács XXXVIII. számú rendelete lett, melynek értelmében minden 100 hold feletti birtok állami tulajdonba került, irányításukat a földművelésügyi népbiztosság, ellenőrzésüket pedig a helyi tanácsok voltak hivatva ellátni. A rendelkezés alapelve szerint „Magyarország földje a dolgozók társadalmáé” volt, a gyakorlat tanulságai azonban elfordították a parasztság nagy részét a proletárdiktatúrától. Napirendre kerültek az ellenállás különböző formái, a rendszer pedig a lehetetlen kül- és belpolitikai helyzet hatására augusztus elsején összeomlott.

Az 1920-as földreform

Bár, a Tanácsköztársaság bukását követően berendezkedő Horthy-rendszer meghatározó politikai tényezői mindenekelőtt a háború előtti korszak gazdasági, társadalmi viszonyainak – apróbb reformokkal kiegészített – konzerválását tűzték ki célul, a századforduló és a forradalmak tapasztalatai után nyilvánvaló

³⁷ Uo. 118-119 és KERÉK: i. m. 148-161.

³⁸ Károlyi Mihály: *„Mi nem tudtuk végrehajtani a földreformot, mert a szocialista miniszterek szabotálták ezt a munkát.”* Jászi Oszkár: *„Annál nyugtalanítóbb volt az a propaganda, melyet a forradalom szélsőbal szárnya kezdett a földosztás ellen.”* Idézi: SALAMON Konrád: *Nemzeti önpusztítás (1918-1920)*. Korona, Bp., 2001. 108.

³⁹ Uo. 147-148.

volt, hogy elodázhatatlan feladat valamiféle földreform végrehajtása. A politikai (és szemléletbeli) fordulatot mutatják a *Köztelek* írásai is, hiszen míg 1918 őszén az OMGE-körei még „bíztak benne”, hogy „*a magyar birtokosság az önkéntes földfelajánlással bizonyosságát fogja adni annak, hogy teljes őszinteséggel csatlakozik a Nemzeti Tanács által képviselt népuralmi rendszerhez*”⁴⁰, addig, 1919 őszén már a „*fokozatos haladás, a létező állapotok megfontolt átalakítását*” tűzték ki célul, nem egyszer gúnyosan bírálva hasábjaikon Buza Barnát.⁴¹ A következő hónapok alatt körvonalazódó nagybirtokos felfogást foglalja össze a lap 1920 május 22-i számának, „*A földreform és az OMGE*”-címet viselő melléklete, mely Rubinek Gyula földművelésügyi miniszternek (a *Köztelek* volt szerkesztőjének) címezve „*túlságosan radikálisnak*” nevezte a tervezetet.⁴² Pedig ez még nem a Nagyatádi-féle javaslat volt, mely majd csak júliusban került nyilvánosság elé, nagy ijedtséget okozva nagybirtokos-berkekben. Némi malíciával jegyzik meg ekkor Rubineknek: „*úgy tudtuk, hogy a földbirtok politikai törvényjavaslat előkészítésével a földművelésügyi miniszter foglalkozik*”.⁴³ Végül éppen fordítva történt. A megvalósuló reform az időközben földművelésügyi miniszterré lett Nagyatádi Szabó István nevéhez fűződik, bár tartalma inkább követte Nagyatádi fő ellenfelének és hivatali elődjének, Rubinek Gyulának a nagybirtokosság érdekeit szem előtt tartó elképzeléseit. A „*kompromisszumot*”⁴⁴ már július végén üdvözli az OMGE, majd szeptemberben már nyíltan is megállapítják, hogy a Nagyatádi Szabó István által végül „*benyújtott törvényjavaslat tökéletesen megegyezik a Rubinek-féle tervvel*”.⁴⁵ Nagyatádi ekkor már hosszas belpolitikai manővereket követően földművelésügyi miniszter, ám a földreformtervezet beterjesztése előtt

⁴⁰ *Köztelek*, 1918. nov. 16.

⁴¹ Uo. okt. 18.

⁴² Uo. 1920. május 22. Ezt megelőzte egy vitaindítónak szánt rovat a lapban, *A földreformhoz* címmel.

⁴³ Uo. júl. 17.

⁴⁴ A törvényjavaslat annyiban követte Nagyatádi eredeti elképzelését, hogy a mezőgazdasági munkások érdekében még a földreform végrehajtása előtt rendeleti úton az 1920/XXIX. tc. által felhatalmazta a földművelésügyi minisztert, hogy az azonnali beavatkozást igénylő községekben 600 négyszögöl házhelyet, vagy 1-2 hold kishaszonbérletet juttasson a rászorulóknak. NAGY József: Nagyatádi Szabó István és a földreform. In: *Nagyatádi Szabó István emlékkönyv*. Szerzők: KÁVÁSSY Sándor et. al. Magyar Mezőgazdasági Kiadó, Bp., 1995. 229.; valamint MÉSZÁROS Károly: Nagyatádi Szabó István programja és programfeladása (1919-1921). In: *Parasztkérdés*. Szerk. JUHÁSZ Antal és SÍPOS József. Szeged, 1985. 172-173.

⁴⁵ A „*kompromisszumhoz*”: *Köztelek*, júl. 31.; idézet: Uo. szept. 11. Hasonlóképpen üdvözli a tervezetet a Magyar Gazdák Szemléje is. Részletes, konkrét paragrafusokra reagáló tanulmányuk azonban jó néhány javaslatot is tartalmaz, mint például a közép- és kisbirtokok kisajátításának tilalmát, vagy az Országos Földbirtokrendező Bíróság átalakítását. *Magyar Gazdák Szemléje* 1920. május-június. 147-152.

mindössze három nappal foglalta el Rubinektől a minisztériumi bársonyszéket. Ennek eredményeként a reformterv is elődje elképzeléseit követte inkább: az önálló kisbirtokos egzisztenciák megerősítése helyett – ami Nagyatádi eredeti szándéka volt – minél több embert próbáltak meg földhöz juttatni minimális földterületből.

Az 1920/XXXVI. törvénycikk „a földbirtok helyesebb megoszlását szabályozó rendelkezéseket” tartalmazta, mely *„a lehetőségekhez képest előmozdítja a földszerzést, főleg azok részére, akik a földhöz eddig önhibájukon kívül nem jutottak.”* A törvény tehát nem földosztást ír elő, csupán segíteni szeretné az agrár nincstelének államilag koordinált földvásárlását. Mindezt lehetőleg szabadkézből, vagy elővásárlás útján állami kézbe kerülő területekből tervezte, később viszont megváltásból, vagy vagyonváltságból származó földeket is bevontak. Mivel a nehézkes jogi nyelvezetű és sok ismeretlen, jogilag sem tisztázott fogalmat tartalmazó – 11 fejezetből és 101 cikkelyből álló – rendelkezés nem határoz meg sem birtokmaximumot, sem igényjogosultságot és nem tisztázza a vételárat és a törlesztési lehetőségeket sem, ennek következtében végrehajtása meglehetősen követhetlenné vált. A lebonyolítás az Országos Földbirtokrendező Bíróságra hárult, a gyakorlati végrehajtásnál pedig jelentős feladat várt a Magyar Földhitelintézetek Országos Szövetségére, a Kisbirtokosok Országos Földhitel Intézetére és az Országos Központi Hitelszövetkezetre. A törvény hatálya öt évre szólt, tehát csak azzal az igényléssel foglalkoztak, ami 1925. december 7-ig megérkezett (ám az érdemi munkát csak 1921 nyarán tudták elkezdni).

További problémákat jelentett a birtokosok állami beavatkozás miatti hagyományos ellenkezése,⁴⁶ de a jelentősebb sérelmek egyértelműen a kérelmezőket érték. A földárak ugyanis egy év alatt a 15-20-szorosára emelkedtek, a birtokosok pedig sokszor a legértéktelenebb, az igénylő lakhelyétől messze fekvő, vagy megközelíthetetlen területeket jelölték ki birtokrendezési célokra. A hatósági közegek elfogultsága szabotálta az egyébként is nehézkes, homályos, sok kiskaput engedő rendelkezést és gyakorlattá vált a földet igénylő cselédek elbocsátása is. További problémát jelentett, hogy az eljárási költségeket az igénylőnek – az eljárás sikerességétől

⁴⁶ Ezek elsősorban az állami beavatkozást nehezményezték, a kártérítés pénzügyi alapjait hiányolták, illetve az OFB egyes következtelenségeit bírálták. Az OMGE még országos értekezletet is szervezett a reform végrehajtásának tárgyában, a vármegyei gazdasági egyesületek részvételével (*Köztelek*, 1922. okt. 8-i különszám), valamint Darányi egykori fő agrárius ellenfele, Zselénszki Róbert is megszólalt az „ügynevezett” földreformmal kapcsolatban (Uo. 1922. ápr. 22.). A századfordulón telepítési tervével feltűnő Éber Ernő a törvény- és tekintélytisztet, valamint a morál fontosságát hangsúlyozta a reformban (Uo. 1924. május 11.), majd a magán- és külföldi tőke bevonásának szükségességéről értekezett (Uo. 1925. márc. 25.).

függetlenül – előre kellett kifizetnie, amit ilyen körülmények között sokan nem is vállaltak. Számos embert fosztottak meg a földigénylés lehetőségétől továbbá azzal, hogy forradalmárnak, kommunistának nyilvánították őket. Természetesen a körülmények, a békeszerződés gazdasági, társadalmi következményei, a megoldatlan pénzügyi háttér és az ország politikai, gazdasági elszigeteltsége sem könnyítette meg a törvényhozók munkáját. Mint a kor kiváló konzervatív agrárszakértője, Czettler Jenő rezignáltan jegyezte meg: „*a nagy magyar állam még csinálhatott volna birtokpolitikát*”, ma azonban nincsen lehetőség erre.⁴⁷ A Gazdaszövetség Agrárpolitikai Szemináriumának egyik tagja, európai szakirodalmakra hivatkozó, mértéktartó konzervatív álláspontot érvényesítő tanulmányában szintén lényegre látóan tapintott rá a reform – az igénybevett földmennyiségen túlmutató – fő fogyatékoságaira; a tőke, a szövetkezetek, valamint az új birtokosok szakértelmének hiányára.⁴⁸

A földreform körüli tarthatatlan helyzet a belpolitikai tényezők kivételesen széles rétegét hozta közös nevezőre. A kormánypárti kisgazdától a liberálisokon át az ellenzéki fajvédőig, úgy tűnt, szinte mindenki a megoldásokat kereste, ami annál is sürgetőbbé vált, mivel az első két évben az eljárást kérő községeknek mindössze a 7 %-ában történt meg a végrehajtás. A látszólagos egyetértés ellenére a csalódott kisgazdák Nagyatádi vezette része 1923 elején elkezdett a Gömbös körül szerveződő, egyre markánsabb fajvédő-csoport felé közeledni, ami döntően módosíthatta volna az Egységes Párt erőviszonyait is, válságot okozva ezzel a kormányban és a belpolitikában egyaránt. Bethlen válaszút elé került; vagy vállalja 20-30 kisgazda képviselő kormánypártból való kilépését (és esetleges külön fellépésüket Gömbösékkel), vagy engedve a nyomásnak a földreform-korrekciónak útjára lép. Az utóbbi mellett döntött és személyes szuggesztióját is bevetve ismét sikerült megnyernie Nagyatádit, rábírva a kisgazdák vezérét a kormányban maradásra.⁴⁹ E kompromisszum gyümölcseként – mintegy háromnegyed éves procedúra után – jött létre az 1924. évi VII. tc., ismertebb nevén a „földreform-novella”, mely a reform lefolyásának meggyorsítását volt hivatott szolgálni.⁵⁰ A nagybirtokos körök ismét kemény ellenállást tanúsítottak a tervezet ellen, mindenekelőtt Hadik János, volt („egynapos”) miniszterelnök, az OMGE közgazdasági

⁴⁷ CZETTLER Jenő: A birtokreform. *Magyar Gazdák Szemléje* 1921. márc.-ápr. 212-228.

⁴⁸ IFJ. DESEŐ Antal: A földbirtokreform. Uo. 1924, máj.-aug., 148-165.

⁴⁹ ROMSICS: *Bethlen István.*, i. m. 232.

⁵⁰ A novelláris földreform-korrekciónak ötlete már 1921-ben felmerült Balázsovits Dezső földművelésügyi tanácsos cikksorozatában (*A földbirtokreform végrehajtásának kérdéséhez*). *Köztelek*, 1921. nov. 26-dec. 10.

szakosztályának elnöke cikkezett gyakran e témában.⁵¹ A javaslat végül átment a törvényhozáson, eredményességét pedig jól mutatja, hogy „*az 1920 vége és 1923 nyara között szétosztott 136 ezer holddal szemben 1923 ősze és 1925 ősze között 726 ezer hold föld került a parasztság kezébe.*”⁵² A rendelkezés körüli vita azonban évekig húzódott és az eredeti célból (a földreform kiszélesítése) mindössze a házhelyek nagyobb arányú kiosztása valósulhatott meg.

A helyzetet súlyosbította a kiscgazdákat igen érzékenyen érintő Eskütt-ügy, majd Nagyatádi Szabó halála (1924), a földbirtokrendezés pedig úgy közeledett a végéhez, hogy a megváltási árban továbbra sem volt megállapodás. A jogi helyzetre jellemző, hogy sok helyen a birtokváltás után sem a régi, sem az új birtokos nem volt hajlandó adót fizetni. A kaotikus állapotokat próbálta orvosolni a kormány az 1928. évi XLI. törvénycikkkel, mely a földbirtokrendezés befejezése körüli rendelkezéseket tartalmazta. A földek árának, vagy kishaszonbérének megállapításánál az állam teljesíthető kondíciókkal állt elő. A juttatottak állami szervezeteken keresztül maximum 52 éves törlesztéssel, 5%-os tőke és kamattörlesztéssel kellett számoljanak, a volt birtokosokat pedig maximum 50 év alatt, 4%-os kamatozó kötvényekkel kártalanították volna. Érdekes közjáték volt a rendelkezésnek egy svéd céggel (STAB) való állami szerződés, melynek értelmében a cég a magyarországi gyufamonopóliumért cserébe átvette a földreform finanszírozására kibocsátandó 36 millió dollár névértékű kötvényt. Ez a szerződés mindkét fél számára előnyös volt, hiszen a svédok már a kötvények átvételkor 3 millió dollárhoz jutottak, a monopolhelyzet mellett pedig a kölcsönzött tőke után 6%-os kamatot kaptak. A magyar kormány ugyanakkor „*az összeg birtokában eleget tudott tenni annak a vállalásának, hogy 1929-31 között, 3 év alatt, a megváltott birtokosok kártalanításának 50%-át készpénzben kifizesse.*”⁵³

A földreform számszerűsített eredménye szerint mintegy 411 500 személy összesen 700 000 hold földhöz jutott, tehát az átlag birtokjuttatás nagysága kb. 1,7 hold volt. Ezeket a parcellákat joggal kezdte el a közbeszéd „*nadrágszíjparcelláknak*” nevezni, hiszen az önálló megélhetésre bajosan volt elégséges. A nagybirtokok túlsúlyát sem tudta lényegesen csökkenteni az intézkedés, mivel 1921 és 1935 között mindössze 5,5 %-kal nőtt a 100 holdnál kisebb birtoktestek aránya a 100 holdnál nagyobbak rovására.⁵⁴ Ennek oka – mindamelllett, hogy alapvetően kevés földet vettek igénybe – hogy a földhöz

⁵¹ A *Köztelek* október 18-i számában külön kis brosrát jelentettek meg a lapban *A földreformnovella és a gazdák* címmel, mely konkrét módosító tervezetet is tartalmazott.

⁵² ROMSICS: *Bethlen István.*, i. m. 232. A novella bel- és külpolitikai vonatkozásaihoz: 229-233.

⁵³ NAGY: i. m. 270. Az egész földreformhoz lásd: Uo. 224-273.

⁵⁴ KERÉK: i. m. 198-201.

jutottak kis parcellájukból még az önellátáshoz szükséges feltételeket sem tudták előteremteni, nemhogy a birtok megváltási költségének részleteit, valamint annak adóterheit képesek lettek volna fizetni. Hangsúlyozandó, hogy a juttatottak többsége addig alkalmi munkából élő nincstelen volt, így nem bírt a földműveléshez nélkülözhetetlen infrastrukturális és tudásbeli javakkal sem. Ennek következtében megindult egyfajta visszarendeződési folyamat; vagy a tehetősebb parasztok, illetve nagybirtokosok szereztek meg fillérekért a földhöz jutottaktól eladósodott birtokaikat, vagy pedig maga a bank tette rá a kezét azokra. „*A termelési nehézségek, a fokozódó terhek és a felső gondozás elmaradása miatt sokan belebuktak tehát az önállóságba.*”⁵⁵

Meg kell említeni ugyanakkor a reform két, mindenképpen pozitívan értékelendő hozadékát is. Egyrészt „*azzal, hogy családtagjaikkal együtt több mint 2 millió embert (az össznépeesség egynegyedét!) juttatott földhöz, jelentősen növelte a magántulajdonosok számát és a magántulajdon tiszteletét.*”⁵⁶ Másrészt, a házhelyek létesítésének tekintetében is sikeresnek tekinthetjük az intézkedést, hiszen azok mintegy 40%-át a lakosság már a juttatás első évében beépítette.⁵⁷ Természetesen a saját önálló hajlék, kis kert és udvar megvalósítása mindenhol az adott gazdasági körülményekhez – és nem egészségügyi elvárásokhoz – igazodott, ám mindenképpen figyelemreméltó tény, hogy 1926. ápr. 6-ig már 223.158 házhelyet sikerült kiutalni, ezzel sokszázezer földművest az emberibb élethez segíteni.⁵⁸

A földreformot összességében azonban bajosan tudjuk pozitívan értékelni, hiszen az intézkedések mértékének csekélyége a „neobarokk társadalom” egyik fő konzerváló-erejének tekinthető. Emellett ugyanakkor kérdéses, hogy elvárható volt-e az adott körülmények között, a tárgyalt korban nagyobb áldozatvállalás az éltek részéről – ez a kérdés azonban értelemszerűen túlmutat e tanulmány keretein. A földreform szomorú eredményeként, utóhatásaként ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy a mértékadó döntéshozók többsége a Horthy-korszak alatt végig idegenkedett egy komolyabb, a legelesettebbeket támogató újabb reformtól, hiszen az elhúzódó procedúra miatt számukra egyszer már bebizonyosodott a helyzet reformálhatatlansága. A századforduló hagyományait tekintve tehát, Károlyi Sándor agrárnincsteleneket pártoló elképzelései helyett a – a Horthy-rendszer által személyében is preferált – Tisza István-féle, óvatos vonalvezetésű, stabil paraszti egzisztenciát támogató, korrekciós politika került előtérbe.

⁵⁵ BORBÁNDI Gyula: *A magyar népi mozgalom*. Püski, Bp., 1989, 77.

⁵⁶ ROMSICS: *Bethlen István.*, i. m. 233.

⁵⁷ MÁTÉ Imre: A földbirtokreform eddigi eredményei. *Magyar Gazdák Szemléje* 1925. ápr.-jún. 140.

⁵⁸ *Köztelek*, 1926. ápr. 25.

Ákos Bartha

Possible Ways of the Agrarian Reform and its Realization

This paper discusses one of the most significant problems of 20th Century Hungarian history: the question of the large agrarian estates.

The lecture starts from the first attempts of settlements (in the last decade of the 19th century) and follows up the agrarian policy until 1920. We try to provide answers for the following questions: What kind of opportunities did the decision-makers have? What kind of alternatives were brought forward by agrarian politicians? And finally which of these goals could the agrarian reform achieve if it wanted to achieve them at all?

The aim of this paper is to give a fresh interpretation of the possible plans and to reveal the various motivations behind them. The first part offers a survey of the historical background, while the second reviews how the plans tried to solve this complex economic, social and political problem. Some elements with notable afterlife in these theories are particularly emphasized, but the main goal is to illustrate the attempts of Sándor Károlyi, Ignác Darányi, Gusztáv Beksics and several organizations. After taking a short glance on the agrarian policy of the Hungarian Soviet Republic between 1918-1919, the last part describes the agrarian reform of the Horthy Era (*traditionally* named after István Nagyatádi Szabó) and intends to analyse it in two ways: first as a result of the political situation, then as a starting point for the further plans in the Interwar Period.

Püski Levente

Egy harcos legitimista a Horthy-korszakból: Pallavicini György

A Tanácsköztársaság 1919. augusztus eleji bukása távolról sem jelentett visszatérést a forradalmakat megelőző politikai helyzethez. Az 1920. január 25-26-án megtartott nemzetgyűlési választások az ellenforradalmi erők győzelmét eredményezték, de a testület politikai szerkezete számos tekintetben eltért a századelőn megszokott képtől. A honatyák nagy része nem rendelkezett komolyabb politikai múlttal és a képviselőknek mindössze 11 %-a volt tagja a dualista korszak utolsó parlamentjének.¹ A változások társadalmi vetületeként a parlament társadalmi összetétele is számottevően átrendeződött, melynek részeként erőteljesen megnőtt a parasztképviselők aránya, miközben a mágnásoké lecsökkent.² A közvélemény jelentős része az 1918 előtti arisztokrata politikusokat is felelősnek tartotta az összeomlásért, ami jelentősen megnehezítette számukra a politikai életbe való bekapcsolódást. Pallavicini György ellenben azon kevesek közé tartozott, akik az új helyzetben is megtalálták a helyüket.

Az örgróf ekkorra – viszonylag fiatal kora ellenére – már számottevő politikai múlttal, ismertséggel bírt. Sőt, a századelőn úgy tűnt, hogy családi háttere és gyors pályakezdése révén fényes és nagy karrier áll előtte. A név igen jól csengett a századelő Magyarországon, hiszen apja, Pallavicini Ede mágnás nagybirtokosként és gazdasági vezetőként is jelentős tekintélyt vívott ki magának. Miután az apa ellenezte, hogy fiából diplomata legyen, utóbbi a politika világa mellett kötelezte el magát.³ A korban általános egyetemi jogi tanulmányok befejezése után,⁴ 1903-tól két évig Somogy vármegye tiszteletbeli

¹ PÜSKI Levente: A politikai elit változása 1919 után. In: *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben*. Szerk: VALUCH Tibor. Osiris Kiadó, Bp. 1995. 401.

² ROMSICS Ignác: *Múltról a mának*. Osiris Kiadó, Bp. 2004. 226-227.

³ KORNITZER Béla: *Apák és fiúk*. II. k. Bp. [é. n.] 317.

⁴ Bár Pallavicini György gondos nevelésben részesült – alapos nyelvtudás, ismerkedés a gazdálkodás gyakorlati teendőivel -, iskolázottsága nem volt kiemelkedőnek mondható. A századelőn a magasan képzett mágnások a Monarchia valamelyik elitiskolájába jártak, illetve

szolgabírája lett. Erről 1905-ben, a Fejérváry-kormány kinevezése elleni tiltakozásul lemondott, majd 1906-ban országgyűlési képviselő lett. Pallavicini György az Andrássy Gyula köré tömörülő mágnás csoporthoz csatlakozott s a törvényhozásban az Alkotmánypárt oldalán foglalt helyet. A két politikus között egy hosszú, gyakorlatilag életre szóló kapcsolat vette kezdetét, melyet tovább erősített, hogy 1911-ben Andrássy egyik mostohaleányát, Borbálát vette feleségül.⁵ Az 1910-es választásokon Tisza István elszánt ellenfeleként, alkotmánypárti programmal került be ismét a törvényhozásba. Az Andrássy-csoport egyik sokat ígérő tagjaként karriere gyorsan ívelt felfelé: 1909-ben – mindössze 28 évesen – az a megtiszteltetés érte, hogy a Nemzeti Kaszinó Széchenyi-lakomáján ő mondhatta el az emlékbeszédet,⁶ 1917-ben, az Esterházy-kormányban miniszterelnökségi államtitkár lett, majd megkapta az uralkodótól a valóságos belső titkos tanácsosi címet.

A forradalom győzelme után sokáig személyes kapcsolatban állt annak vezetőjével – mellesleg sógorával –, Károlyi Mihállyal, de politikai téren egyre jobban eltávolodott tőle. Ráérezve a változás szükségességére, 1919 elején aktívan részt vett egy új tömörülés, az Országos Földművespárt megalakításában. A szervezet rövidesen egyesült addigi riválisával, a Nagyatádi Szabó István vezette irányzattal, de Pallavicini az új tömörülés vezetőségében nem kapott helyet.⁷ Miután Nagyatádiék határozottan elkötelezték magukat a forradalmi erőkkel való együttműködés mellett, a párt vezetése február 24-én kizárta a korábbi földművespárti konzervatív-agráriusokat, köztük Pallavicinit.⁸ 1919 februárjában annak a lehetősége is felmerült, hogy szerepet vállal Bethlen István új, konzervatív alapon megalakult pártjának az irányításában, de az erdélyi gróf akciójától végül távol tartotta magát.⁹ Ennek ellenére neve már ismert volt, mint olyané, aki nyíltan szemben áll a forradalmi erőkkel, így nem meglepő, hogy –

többféle tanulmányokat is folytattak. KORNITZER: i. m. 317. *Sturm-féle országgyűlési almanach 1910-15.* Szerk. VÉGVÁRY Ferenc és ZIMMER Ferenc. Bp. 1910. 379.

⁵ GUDENUS József: *A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája.* III. k. Heraldika K. Bp. 1999. 36. Ebben az esetben nem a házasság befolyásolta a politikai kötődést, hanem fordítva.

⁶ *Széchenyi emlékezete.* Serlegbeszéd a Nemzeti Kaszinóban 1864-1944. Szerk. ANKA László. Az előszót írta: GERGELY András. Akadémiai Kiadó, Bp. 2010. 189-190.

⁷ SIPOS József: Az Országos Kisgazda- és Földművespárt megalakítása. *A Móra Ferenc Múzeum évkönyve* 1988/1. Bp., 1988. 308-309. Ennek ellenére 1919 januárjában tárgyalásokat folytatott Károlyival, sőt, a kormányba való bevonásának a lehetősége is felmerült. SIPOS József: *A pártok és a földreform 1918-1919-ben.* Gondolat Kiadó, Budapest, 2009. 162-165.

⁸ Uo. 189-190.

⁹ *Bethlen István titkos iratai.* Sajtó alá rendezte: SZINAI Miklós és SZÜCS László. Bp., 1972. 52. ROMSICS Ignác: *Bethlen István.* Magyarságkutató Intézet, Bp., 1991. 79.

másokkal együtt – internálásának lehetősége is szóba került.¹⁰ Bár Károlyival ekkor már politikai ellenfelek voltak, a személyes kontaktus – annak előnyeivel – egyelőre fennmaradt közöttük, egészen március második feléig.¹¹ A Tanácsköztársaság hatalomra kerülését követően – saját szavai szerint – előbb Nyugat-Magyarországra, majd Bécsbe menekült,¹² ahol, az ellenforradalmi szervezkedés egyik vezetője lett. Itt rendszeres tárgyalásokat folytatott az antanthatalmak helyi vezetőivel, s két akció megszervezésében is részt vett (a bécsi magyar követség pénzkészletének elrablása és egy ellenforradalmi katonai akció előkészítése), utóbbiak azonban kevés sikert és elismerést hoztak számára.¹³ Az Antibolsevista Comité egyébként sem bizonyult hatékony és sikeres szervezetnek, melynek révén komolyabb politikai befolyást lehetett volna elérni. Pallavicini maga is átlátta ezt és amint lehetősége nyílt rá, ott is hagyta Bécset. Augusztus elején szorgalmazta, hogy az osztrák területen felállított ellenforradalmi csapatok vonuljanak be a Dunántúltra,¹⁴ és ő is gyorsan visszatért az országba. Hazatérését követően 1919 augusztusában – a Friedrich-kormány megbízásából – dunántúli kormánybiztos lett.¹⁵ Kormánybiztosi minőségében mindent megtett az új, ellenforradalmi berendezkedés megerősítése érdekében, súlyt helyezett a nagybirtokosok érdekeinek védelmére, a földmunkásmozgalmak visszaszorítására.¹⁶ Működése során jó együttműködést alakított ki a Nemzeti Hadsereg vezetőjével, Horthy Miklóssal,¹⁷ valószínűleg abban a reményben, hogy a politikai kibontakozást illetően hasonló nézeteket vallanak.

A nagy hatalommal nem járó kormánybiztosság persze az 1919 őszi átmeneti és zavaros időkben aligha lehetett biztos kiindulópont a politikai életben történő komolyabb részvételhez. Pallavicini számolhatott ezzel, mert közigazgatási pozíciójával párhuzamosan pártpolitikai téren is aktívnak bizonyult. Számottevő szerepet játszott a régi agrárius erők egyesítésének jelszavával és persze

¹⁰ Erre végül nem került sor, de rendőri megfigyelés alá helyezték. Uo. 79. SÍPOS: *A pártok és a földreform...*, i. m. 188.

¹¹ Károlyi március 19-én még Pallavicininél ebédelt. HAJDÚ Tibor: *Károlyi Mihály*. Kossuth K. Bp., 1978. 324.

¹² Hajdú Tibor szerint az őrgrof menekülésére a tanácsköztársaság kikiáltása után kerülhetett sor, maga Pallavicini pedig nem említ pontos dátumot, bár azt sugallja, hogy már korábban megtörtént. HAJDÚ Tibor: *Károlyi Mihály*, i. m. 328. Nemzetgyűlési Napló, [továbbiakban NN] 1920-22. V. k. 160.

¹³ ROMSICS Ignác: *Bethlen István*, i. m. 82, 84, 86. ZSIGA Tibor: *Horthy ellen a királyért*. Gondolat, Bp., 1989. 15.

¹⁴ ROMSICS Ignác: *Bethlen István*, i. m. 93.

¹⁵ ZSIGA Tibor: *Horthy ellen a királyért*, i. m. 51.

¹⁶ *Iratok az ellenforradalom történetéhez*. I. kötet. Szerk. SZÜCS Dezső. Szikra Kiadó, Bp., 1956. 131-133. és 174-175.

¹⁷ Uo. 61.

Nagyatádi mozgalmának az ellensúlyozására, 1919. szeptember 3-án létrehozott Egyesült Kisgazda és Földművespárt irányításában. A két kisgazda irányzat november 29-i egyesülése után a háromnegyed évvel korábbi helyzet ismétlődött meg: tagja lett az új pártnak, de a vezetőségben nem kapott helyet.¹⁸ Az örgróf azonban – taktikusan – többfelé tájékozódott és a régi konzervatív politikusgarnitúra irányába is újjáépítette kapcsolatait.¹⁹ Pallavicininél láthatóan nem hiányoztak azok a tényezők, amelyek biztosították egy nagyobb politikai pálya lehetőségét.

Eltérően számos mágnás kortársától, a Tanácsköztársaság bukását követően igen hamar bekapcsolódott a hazai politikai életbe. Nagy agilitása, pártkapcsolatai, ellenforradalmi múltja, valamint az a tény, hogy nagybirtokos mivoltát a trianoni országhatárok között is megőrizte,²⁰ komoly politikai és gazdasági háttérrel biztosított a számára. Pallavicini a dombóvári körzetben indult harcba a képviselői mandátum megszerzéséért, s az ismerős terep mellett – birtokai jórészt ezen a területen feküdtek – politikai téren is biztos háttérrel rendelkezett. A Kisgazdapárt országos vezetése vita nélkül kiállt a jelöltsége mellett és számíthatott a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja támogatására is. A bizonytalan politikai viszonyokat jól jellemzi, hogy így is riválisa támadt a szintén kisgazda színekben induló Vétek György személyében. A helyi és országos szinten komoly bázissal nem rendelkező Vétek erejéből azonban csak tisztos helytállásra futotta, ellenfele győzelme nem forgott veszélyben.²¹ Pallavicini előtt ezzel megnyílt a lehetőség a parlamenti szereplésre, amit csak fokozott, hogy két olyan szakbizottságban – a földművelésügyiben és a külügyiben – kapott helyet,²² melyek az adott körülmények között kiemelkedő jelentőséggel bírtak.

A nemzetgyűlés, bár sokféle politikai irányzatnak adott teret, alapvetően az ellenforradalmi erők győzelmét hozta, amely egyelőre a politikai diskurzus fő témáit is meghatározta: a törvényhozás tagjai élénk, sőt időnként kifejezetten heves vitákat folytattak a közelmúlt eseményeinek értékeléséről, s benne arról, hogy ki milyen szerepet játszott a forradalmi időszakban. Pallavicini teljes lendülettel vetette bele

¹⁸ SIPOS József: A Kisgazdapárt fejlődése, struktúrája és eszmerendszere 1918-1922. In: *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben*. Szerk: VALUCH Tibor, Osiris, Bp. 1995. 420.

¹⁹ Bethlen István titkos iratai., i. m. 52. ROMSICS Ignác: *Bethlen István.*, i. m. 99.

²⁰ Pallavicininék az 1920-as években 5623 holdnyi birtoka volt, és földrajzilag koncentrált területen, elsősorban Somogy és Tolna megyében. *Magyarország földbirtokosai és földbérlei*. Összeállította és kiadta a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Bp., 1925. 439.

²¹ Vétek a szavazatoknak 40,6 %, míg Pallavicini 59,4 %-át kapta. DOBOS Gyula: *Ellenforradalom és konszolidáció*. In: *Tanulmányok Tolna megye történetéből*. XI. kötet. Szerk. BALOGH János. Tolna megyei Tanács Levéltára, Szekszárd, 1987. 269-277. HUBAI László: *Magyarország XX. századi választási atlasza*. II. kötet. Napvilág Kiadó, Bp., 2001. 14, 19.

²² NN 1920-22. I. k. 22.

magát ezekben a küzdelmekben, nemcsak a parlament falain belül, hanem azon kívül is. Noha 1919 tavaszáig személyes érintkezésben volt Károlyi Mihállyal, a következő év elejétől már vehemens támadásokat intézett ellene.²³ 1921-ben pedig a forradalmi érában játszott szerepe miatt kezdeményezte Batthyány Tivadar grófnak a Nemzeti Kaszinóból történő kizárását, melyből utóbb bírósági ügy lett.²⁴ 1920. szeptember 4-én a honvédelmi miniszterhez intézett interpellációjában az íránt érdeklődött, hogy kellő határozottsággal és szigorral történik-e a vizsgálat a Vörös Hadseregben korábban szolgálatot teljesített katonatisztekkel szemben.²⁵ 1920 december 1-i interpellációjában pedig – többek között – amiatt marasztalta el az 1919 őszétől működő kormányokat, hogy azok elzárkóztak a „forradalom felelős tényezői”-nek felelősségre vonása elől.²⁶

Az ellenforradalmi alapállás, az 1918/19-es időszak politikusaival szembeni számonkérés sürgetése persze egyéb célok elfedésére is felettébb alkalmasnak bizonyult. A minisztertanács 1920. március 24-i ülésén szóba kerültek bizonyos bécsi ellenforradalmi csoportok pénzügyi elszámolásának hiányosságai, azzal kiegészítve, hogy egyesek a későbbiekben használatra kapott állami autókkal sem számoltak el.²⁷ A minisztertanácsi ülésen elhangzottakról napvilágot látott egyes sajtóértesülések szerint Szmrecsányi György és Pallavicini György még nem szolgáltatották vissza autóikat, melyeket kormánybiztosi minőségükben kaptak. Az eset ürügyén az őgróf támadást indított a Kisgazdapárt egyik vezetője, Nagyatádi Szabó István és köre ellen. A március 27-i ülésen sürgős interpelláció keretében utasította vissza a személyét illetően a sajtóban megjelent vádak, hangsúlyozva, hogy egyrészt minden korábbi tevékenységéért vállalja a pénzügyi felelősséget, másrészt semmilyen állami autó nincsen a birtokában. Az eddig szimplának mondható ügy azzal kapott politikai töltetet, hogy az őgróf durva ellentámadásba ment át. Kijelentette, az a miniszter, aki az egyébként bizalmas ügyet kiszivárogtatta a sajtónak, „nem való a kormányba”, s ha efféléket állít, híjával van az intelligenciának és burkoltan a nemzetgyűlés összetételét is bírálta.²⁸ Simonyi-

²³ HAJDÚ Tibor: *Károlyi Mihály*, i. m. 238.

²⁴ Batthyány beperelte Pallavicinit rágalmazás és becsületsértés vádjával. *Magyarország*, 1921. december, 16. 3. és december 22. 6.

²⁵ NN 1920-22. V. k. 212-214.

²⁶ NN 1920-22. VII. k. 184.

²⁷ MOL K 27 Mt. jegyzőkönyvek, 1920. március 24. 72-75. A pénzügyminiszter szerint a Szmrecsányi-Sigray-Pallavicini csoport pénzügyi elszámolásai – eltérően a Bethlen Istvánétól – nem teljesen elfogadhatók, és a kincstári autók ügye is részben függőben van. A minisztertanács egyébként a hiányos információkra hivatkozva nem hozott elmarasztaló döntést, hanem az ügy kivizsgálását a pénzügyminiszterre bízta.

²⁸ NN 1920-22. III. k. 256-257. Többek között kijelentette, nem vállal felelősséget, azért, hogy „a munka, melyet végeztük, egy ilyen Házat hozott össze”.

Semadam Sándor miniszterelnök és Korányi Frigyes pénzügyminiszter igyekezett tompítani az ellentéteket és elosztatni a félreértéseket,²⁹ de Pallavicini nem nyugodott meg: újból kemény szavakkal ostorozta a vádaskodó, „*paktáló és konjunktúra lovagokat*”, majd beszédét egy durva sértést tartalmazó francia mondással fejezte be.³⁰ A történet folytatására a következő ülésen kerül sor, miután a képviselők egy részét felvilágosították a franciául elhangzott mondat értelméről. Előbb Rakovszky István házelnök utólagosan két ízben is rendreutasította a dombóvári képviselőt sértő szavaiért, majd Nagyatádi szólalt fel, aki – nem alaptalanul – magára vette az elhangzottakat és hasonló élességgel reagált. Mindenekelőtt cáfolta, hogy ő terjesztette volna a hírt a sajtóban. Továbbá védte a nemzetgyűlés összetételét, utalt arra, hogy többen vannak a törvényhozásban, „*akiknek nem adatott meg a szerencse, hogy francia intelligenciát szerezhessenek maguknak*”, s kritikus megjegyzéseket tett a „*nagy műveltség mázával tetszelgő*” Pallavicini gazdagságára.³¹ A dombóvári képviselőnek egyébként nemcsak a múltbéli dolgok miatt nem jelenthetett különösebb problémát fellépni Nagyatádi Szabó István ellen, a pártból ugyanis már a nemzetgyűlés megalakulását követően kilépett, ami egyértelműen jelezte, hogy korábbi tagsága csupán taktikai jelentőséggel bírt számára.

A kettejük közötti személyes harc szeptember elején folytatódott. Az örgróf ekkor azzal a javaslattal állt elő, hogy indítsanak vizsgálatot minden képviselő ellen, akinek szerepe volt a forradalmakban, s bár személy szerint nem lett kimondva, de a kezdeményezés egyértelműen az 1919 elején miniszterséget vállaló Nagyatádi ellen irányult. Utóbbi válaszul uszítónak bélyegezte Pallavicinire, aki ellentétet akar szítani a honatyák között, s javaslatának fő célja, hogy az ő személye elleni támadáson keresztül akadályozza meg a földreform keresztülvitelét. A vitába Nagyatádi oldalán egyik híve, Berki Gyula is bekapcsolódott, s végül heves, magyarázkodásokkal kombinált polémia alakult ki az érintettek között arról, hogy ki mit csinált 1918-19-ben.³² A több oldalról jövő támadások hatására egyébként Pallavicini látszólag meghátrált és végül kijelentette, hogy javaslata nem Nagyatádi személye ellen

²⁹ Mindkettlen hangsúlyozták, hogy itt egy sajtóbeli félreértésről lehet szó, Pallavicini „*már rég elszámolt minden autóval*”, és az egész kérdés nem indokolja ezt a heves reakciót. NN 1920-22. 262-264.

³⁰ Uo: 265-266. Pallavicini szájából ekkor hangzottak el az ominózus szavak: „*on ne monte pas sur le toit pour crier qu'on a mangé de la merde*”. Azaz „*Nem megyünk fel a tetőre kukorékolni, hogy szart ettiünk.*”

³¹ NN 1920-22. III. k. 283-284. Pallavicini támadásának egyébként annyi alapja volt, hogy az autók ügyét közvetlenül valóban Nagyatádi feszegette a minisztertanácsi ülésen.

³² NN 1920-22. V. k. 104-105. 129-134. és 159-166. A vita hevében Berki tudatos sértésként többször is „*örgróf képviselő úr*”-nak titulálta Pallavicinire.

irányult.³³ Az örgróf az 1921. február 24-i ülésen, - a kormányprogramról folytatott nemzetgyűlési vitában – taktikát váltva folytatta az addigi gyakorlatot. Miközben Nagyatádit dicsérte, személyeskedve támadott másokat: nemcsak a kevésbé fajsúlyosnak tekinthető Drozdy Győzöt, hanem a kisgazdapárt prominens alakjait - Rubinek Gyulát és Ferdinandy Gyulát – is.³⁴

Bár a fenti ügyek formailag a forradalmi időszak, illetve egyes képviselők múltbéli viselt dolgai körül forogtak, valójában fajsúlyosabb háttérrel rendelkeztek. Pallavicini kezdettől fogva a nemzetgyűlés azon politikai irányzatához tartozott, amely a politikai kibontakozást csak a legitimitás elvének maradéktalan érvényesülésével tudta elképzelni,³⁵ s ennek fontos részét képezte IV. Károly király trónigényének és államfőségének elismerése. A dombóvári képviselő fellépése tehát – jóllehet ezt nyíltan soha nem ismerte el –, rendszerint a legitimizmus fő ellenfeleinek tartott kisgazda politikusok ellen irányult.

A királykérdésen túl a támadások – különösen a Nagyatádi elleniek – a földreformnak is szóltak. Pallavicini a századelőn azon kevés mágnás közé tartozott, aki mert nyilatkozni a kérdésben, és rendre a birtokmegosztás átalakításának fontosságát hangsúlyozta. Ehhez képest álláspontja az ellenforradalom győzelmét követően bizonyos fokú visszalépést mutatott. Ha a kérdés valamilyen formában szóba került, rendszerint hallgatott, s időnként olyan szituációban indított támadást Nagyatádiék ellen, hogy a kisgazdapárti vezetők joggal tételezték fel, hogy lépésével az örgróf valójában a földreform elodázását kívánja elérni. A Teleki-kormány, illetve annak földművelésügyi minisztere, Nagyatádi 1920. szeptember 21-én terjesztette be a nemzetgyűléshez a földreformjavaslatot. Ilyen előzmények után kikerülhetetlen volt, hogy annak tárgyalásán a dombóvári képviselő ne szólaljon fel. Reformellenes nézeteinek azonban nem mert nyíltan hangot adni: a törvényjavaslat ugyanis hosszas előzetes egyeztetéseken és kompromisszumokon ment keresztül így a parlament túlnyomó részének támogatása tulajdonképpen adott volt. Pallavicini ezért nem mert nyíltan elutasító pozíciót elfoglalni, inkább burkoltan adott hangot ellenérzéseinek.³⁶ Fontosnak tartotta leszögezni, hogy örömmel fogadja a reformot, de óvott a túlzott várakozásoktól, és szerinte a reform után sem lesz ideális az ország népesedési és birtokmegosztása. A témát több politikus az

³³ Miután erre a kijelentésre a földművelésügyi miniszter is megnyugodott, az egyik képviselő, Hornyánszky Zoltán ironikusan megjegyezte: „*dühöng az egység*”. NN 1920-22. V. k. 161.

³⁴ NN 1920-22. VIII. k. 164. 215-221. és 237-238. Ferdinandy itt visszafordította Pallavicini azon korábbi kijelentését, miszerint „*a konkolyt ki kell vetnünk magunk közül*”, hozzátéve, hogy utóbbi csak bomlasztotta a Kisgazdapártot.

³⁵ Az egyébként meglehetősen heterogén politikai irányzatra nézve: KARDOS József: *Legitimizmus, legitimista politikusok a két világháború közötti Magyarországon*. Korona Kiadó, Bp., 1998.

³⁶ NN 1920-22. VI. k. 357-359.

arisztokrácia elleni általános bírálatra használta fel, melyet Pallavicini – rá jellemző módon – nem hagyott válasz nélkül. Különösen Grieger Miklóst, az agilis keresztényszocialista politikust támadta, kiemelve, hogy személy szerint elítél mindenfajta osztályok elleni izgatást.³⁷ Beszédének a legnagyobb hiányosságát mégis az jelentette, hogy igazából nem tudott saját elképzelésekkel előállni, s az agrárjellegű kérdések az egész ciklus alatt meglehetősen kevés szerepet kaptak képviselői tevékenységében.³⁸ Ezek után nem meglepő, hogy 1921 februárjában kikerült a földművelésügyi bizottságból és helyette a véderő bizottságban kapott helyet.³⁹

A földreformnál lényegesen fontosabbnak tartotta a köz-, illetve politikai élet tisztaságának védelmét. Több interpellációjában ostromozott egyes visszás jelenségeket,⁴⁰ az 1920. augusztus 13-i ülésen pedig azzal az indítvánnyal állt elő, hogy a nemzetgyűlés tiltsa meg tagjai számára, hogy képviselői megbízatásuk alatt és azt követően egy évig olyan állást töltsenek be, melynek létesítését a törvényhozás határozta el.⁴¹ 1921. február 24-i beszédében éppen elsősorban amiatt marasztalta el a Teleki-kormányt, mert az nem tanúsít kellő erélyt és határozottságot a különböző gazdasági visszaélések visszaszorítása érdekében.⁴²

Pallavicini nemzetgyűlési működésének harmadik fő témakörét a külpolitika jelentette. Azon képviselők közé tartozott, akik ellenforradalmi alapállásuk egyik kiemelkedő elemének tartották Trianon-ellenességük demonstrálását, akár a józan politikai megfontolások félreszorítása árán is. A törvényhozás 1920. november elején szokatlan körülmények között, erős nagyhatalmi nyomásra és igen gyorsan tárgyalta a le a trianoni békeszerződést. Ismert, hogy ennek során Pallavicini azzal a többség által elfogadott kezdeményezéssel állt elő, hogy a parlament melletti országgyűlési fülárbocon legyen mindaddig, amíg a történeti magyar állam „teljes épségében vissza nincs állítva”.⁴³ Ellenérzéseinek erőteljesebb kifejezése érdekében nem vett részt a javaslat általános vitáját

³⁷ Uo. 358. Grieger tevékenysége egyébként a mágnás politikusok általános rosszallását váltotta ki. KARDOS József: Egy legitimista „pártvezér”: Grieger Miklós. In: *A hosszú tizenkilencedik és a rövid huszadik század*. Főszerk. GERGELY Jenő. ELTE BTK Új és Legújabbkori Magyar Történeti Tanszék, Bp., 2000. 232-233.

³⁸ Ezek közül 1920. május 20-i interpellációja említhető meg, amely a várható rossz termés miatti ellátási gondokról szólt. NN 1920-22. III. k. 75-77.

³⁹ NN 1920-22. VIII. k. 9-11.

⁴⁰ NN 1920-22. I. k. 280-282. és III. k. 410.

⁴¹ A képviselői függetlenséget erősítő kezdeményezés sorsa az lett, mint más hasonló jellegűeké: az előkészítés fázisában elakadt. NN. 1920-22. IV. k. 410-411. és XI. k. 220.

⁴² NN 1920-22. VIII. k. 162.

⁴³ NN 1920-22. VI. k. 216. és VII. k. 16.

lezáró szavazáson, sőt a kormánytámogató pártszövetségből is kilépett. 1920. december 1-én egy interpelláció keretében lehetőséget talált arra, hogy kifejtse nézeteit az ország külpolitikai helyzetéről, lehetőségeiről.⁴⁴ Mondanivalójának központi elemét a kormánypolitikának, illetve a kormány közelmúltbeli francia orientációjú kísérletének bírálata alkotta, amelyhez képest – jelentette ki – még Nagy-Britannia szimpátiája is többet ér. Általában lekicsinylően nyilatkozott a nyugati nagyhatalmak, illetve az antant kelet-közép-európai befolyásáról. Eltúlzott optimizmussal nagy reményeket fűzött ahhoz, hogy az Egyesült Államok nem ratifikálta a békeszerződést, s az ország külpolitikai pozíciójának számottevő javulását a belpolitikai konszolidáció sikerétől tette függővé. Utóbbinak pedig a forradalmi vezetők felelősségre vonását és a királyi trón betöltését tartotta a kulcstényezőinek. Az interpelláció bizonyos értelemben csalódást keltőnek tekinthető: hiányzott belőle az árnyalt és mélyreható elemző készség, annak demonstrálása, hogy a külpolitikai ügyek szakértője lenne. A Teleki-kormány 1920 decemberében egy belpolitikai incidens következtében lemondott, de az államfő ismét Telekit bízta meg kormányalakítással. A régi-új miniszterelnök december 17-én mondott programot, amelyhez utóbb Pallavicini is hozzászólt. Nagyobb ívű, koncepciózus beszéd helyett azonban ezúttal is addigi önmagát hozta: számtalan részkérdést tárgyalva személyeskedő harcokba bonyolódott.⁴⁵

Pallavicini képviselősége kezdetétől fogva a legitimista tábor támogatója volt és IV. Károly király elkötelezett hívének számított. Bár rendszeres küzdelmet folytatott a törvényhozásban a szabad királyválasztó irányzat prominens alakjaival, sokáig tartózkodott attól, hogy a kérdést nyíltan szóba hozza. Egyrészt taktikailag nem lett volna szerencsés a király személyét a gyakran eldurvuló parlamenti csatározásokba bevonni, másrészt – elvbarátaihoz hasonlóan – tartotta magát ahhoz a hallgatóságos konszenzushoz, hogy a trón betöltésének kérdése addig nem aktuális, amíg a nemzetközi körülmények kedvezőbbre nem fordulnak.⁴⁶ Ettől az alapállástól csupán egyetlen alkalommal tért el. 1920. június 9-én elhangzott interpellációjában ugyanis erőteljesen bírálta a kormánynak a sajtócenzúrával kapcsolatos politikai gyakorlatát, melyet diszkriminatívnak tartott a legitimistákkal szemben.⁴⁷ IV. Károlynak azonban nem volt türelme várni, és 1921 őszén átfogó akciót indított trónja visszaszerzése

⁴⁴ NN 1920-22. VII. k. 180-185.

⁴⁵ NN 1920-22. VIII. k. 164-166.

⁴⁶ Ilyen értelemben nyilatkozott 1921 februárjában, a kormányprogramról folytatott vitában is. NN 1920-22. VIII. k. 161.

⁴⁷ NN 1920-22. III. k. 289-290.

érdekében, amely azonban gyorsan kudarcba fulladt.⁴⁸ Pallavicini közvetlenül nem vett részt a hatalomátvételi kísérletben, de teljes mellszélességgel támogatta azon legitimista politikusokat, akik nyíltan a korábbi uralkodó mellé álltak. Az ún. második királypuccs így gyökeres fordulatot jelentett az örgróf politikai pályáján. Bár jó kapcsolata apósával, Andrássy Gyulával régóta tudott dolog volt, kettejük politikai tevékenysége ettől kezdve szorosan összekapcsolódott, ami pártvonalon is kifejezésre jutott. Mint korábban szó volt róla, az 1920. januári választásokon Pallavicini még kisgazdapárti színekben indult. A választásokat követően otthagya őket és egy – Bethlen István nevével fémjelzett – konzervatív tömörüléshez, az ún. disszidensekhez csatlakozott. Amikor 1920. június 13-án a nemzetgyűlés két nagy pártja és a disszidens csoport részvételével megalakult egy nagy kormánytámogató párt, annak tagja lett. 1920 novemberében a trianoni békeszerződés parlamenti elfogadása után kilépett belőle és a pártonkívüli ellenzéki pozícióját foglalta el. 1921 tavaszán, miután a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja reorganizálódott, Andrássyt követve ennek a sorait erősítette. IV. Károly második visszatérése, illetve általában véve a királykérdés megítélése azonban végletesen szétzilálta ezt a tömörülést. Így amikor Andrássy Gyula Friedrich Istvánnal és másokkal karöltve 1922 elején létrehozta a legitimista alapú Keresztény Nemzeti Földműves és Polgári Pártot, Pallavicini azonnal csatlakozott hozzájuk.⁴⁹

A királypuccsot követően az egyik legnagyobb parlamenti visszhangot kiváltó lépést négy legitimista képviselőnek a letartóztatása⁵⁰ jelentette, amely heves támadásokat váltott ki a királypárti tábor részről. A négy képviselő ügye előbb a mentelmi bizottság elé került, ahol két, egymással szemben álló vélemény fogalmazódott meg. A többség által támogatott álláspont szükségesnek és törvényesnek ismerte el a kormány intézkedéseit, míg a kisebbségi vitatta azt. Mivel Andrássy révén Pallavicini személyesen is érintve volt a történetben ezért egyfajta munkamegosztás alakult ki. A kisebbségi véleményt a plénum előtt nem Pallavicini, aki egyébként szintén tagja volt a mentelmi bizottságnak, hanem egy másik képviselő, Somogyi Béla vállalta fel. Előbbi feladata pedig az októberi események következtében letartóztatott katonatisztek védelme lett: Pallavicini számos interpellációban tette szavá és hevesen elítélte azt, ahogyan a hatóságok az érintettekkel, különösen Ostenburg Gyulával bántak.⁵¹

⁴⁸ ORMOS Mária: „*Soha, amíg élek!*” Az utolsó koronás Habsburg puccskísérletei 1921-ben. Pécs, 1990. 94-123.

⁴⁹ *Politikai Magyarország, 1914-1929.* Szerk. T. BOROSS László. Bp., 1929. 318-319.

⁵⁰ Andrássy Gyula, Beniczky Ödön, Rakovszky István és Sigray Antal.

⁵¹ NN 1920-22. XIII. k. 284-285. XIV. k. 456-462. XVII. k. 162-164.

A Bethlen-kormány 1921 végén terjesztette be a nemzetgyűléshez a soron következő pénzügyi felhatalmazásra /indemnitás/ vonatkozó javaslatát. A törvényjavaslat parlamenti tárgyalása kiváló alkalmat jelentett a képviselőknek politikai nézeteik kifejtésére, és arra, hogy általános véleményt mondjanak a kormány működéséről. Pallavicini nem is hagyta ki az alkalmat ellenzéki pozíciójának demonstrálására. A királypucssal kapcsolatos hivatalos álláspont cáfolatán túl már nem Nagyatádi, hanem a miniszterelnök állt támadásai középpontjában. Többek között kijelentette, hogy Bethlen politikája minden elvi alapot nélkülöz, az a magatartás pedig, amelyet IV. Károly második visszatérésekor tanúsított, múltjának megtagadását jelentette. „Destruktív” tevékenységét egyenesen Károlyi Mihályhoz hasonlította, hozzátéve, hogy *„erről a helyről a nemzet megvetése fogja elsöpörni”*. *„Talán megnyeri szemtelenségük a csatát, de más alapja politikájuknak nincs”* – idézte Széchenyi Istvánt, de a házelnöki rendreutasítást így sem kerülhette el.⁵² Bár bizonyos fokig igyekezett taktikusan viselkedni,⁵³ felszólalásával egyértelművé tette, hogy a legitimista tábornak az Andrássy-Friedrich-Rakovszky vezette radikális szárnyát kívánja erősíteni. Bethlen január 23-án reagált az ellene felhozott vádakra és utalt arra, hogy maga is hasonlóan ítéli meg Pallavicini politikai pozícióját.⁵⁴ Az örgróf egyébként most sem tagadta meg önmagát, és a témát ismét személyes síkra vitte azzal, hogy a kormányfő mellett a királypárti csapatok megállításában annakidején kulcsszerepet játszó Gömbös Gyulára zúdította bírálata ösztüzét.⁵⁵

Az indemnítási vita után a nemzetgyűlés még tett egy sikertelen kísérletet arra, hogy letárgyalja a választójogi reformot, majd a törvényileg előírt működése február 16-án megszűnt. Pallavici az egész ciklus alatt agilis, tevéken képviselő volt, aki láthatóan elemében érezte magát a törvényhozás falai között.⁵⁶ Ilyen előzmények után nem lehetett kérdés, hogy a soron következő – 1922. május végére-június elejére kiírt – választásokon komoly feladatokkal kell szembenéznie, s nemcsak a dombóvári, hanem a kiskunfélegyházi körzetben is ő

⁵² NN 1920-22. XIV. k. 239-253. A részletes vitában még egyszer felszólalt: NN 1920-22. XV. k. 515-516.

⁵³ Kijelentette, hogy – tekintettel az ország érdekére, a kormány által kért hat helyett egy három hónapra szóló felhatalmazást hajlandó lenne megszavazni. Annak érdekében pedig, hogy a kiscgazdákat ne nyomja nagyon Bethlen felé, óvakodott Nagyatádi nevének az említésétől.

⁵⁴ NN 1920-22. XV. k. 445-446.

⁵⁵ NN 1920-22. XIV. k. 244-247.

⁵⁶ Agilitására jellemző, hogy amikor a miniszterelnök még 1920. április 29-én – a számos kormányzati tennivalóra hivatkozva – szerette volna egy hónapra elnapolni a Tisztelt Ház üléseit, javaslatát Pallavicini határozottan opponálta. Ennek hatására a képviselők megszavazták ugyan az elnapolást, de csak május 17-ig. NN 1920-22. II. k. 376-378.

lett pártja képviselőjelöltje. Minkét helyen meglehetősen sovány, kevésbé mozgósító erejű programmal állt elő, amely a legitimizmus gondolatát és a Bethlen-kormány bírálatait állította középpontba. Az erős függetlenségi párti hagyományokkal bíró Kiskunfélegyházán, érdemi helyi gyökér nélkül, semmi esélye nem volt a sikerre,⁵⁷ Dombóváron azonban más volt a helyzet. Itt Pallavicini otthonos terepen mozgott és jelentős erőket sorakoztatott fel maga mögé. Mánás kapcsolatait kihasználva nyíltan mellette kampányolt a nagy tekintélyű Apponyi Albert, de ennél is fontosabb volt a körzetben nagy befolyással bíró Esterházy-uradalom magatartása. Esterházy Pál herceg és helybeli intézője, Dömötör Mihály formailag semlegességet mutattak, de a háttérben inkább az örgróft támogatták.⁵⁸ Pallavicininek sikerült megnyernie a katolikus papságot és a német kisebbség túlnyomó részét, de őt erősítette az is, hogy a választások előtt komoly lizthiány alakult ki Dombóváron. Ennek ellenére a döntő tényező, amely végül – képletesen is – az ő malmára hajtotta a vizet, az ellenfél táborának megosztottsága volt. A kormánypárt hivatalos jelöltje, Petrichevich Horváth Emil báró, a népjóléti minisztérium államtitkára volt. Mellette azonban – ugyanezen az oldalon – Balogh Gyula, a Földművelésügyi titkára is harcba indult a mandátumért. Mindketten komoly erőket mozgósítottak az első fordulóban és ketten együtt jóval több voksot kaptak, mint Pallavicini, de a többséget senkinek sem sikerült megszereznie.⁵⁹ A következő fordulóban – az előírásoknak megfelelően – már csak a két, korábban legjobb eredményt elérő személy vehetett részt. Kormányzati részről így Balogh Gyula maradt talpon, aki az Egységes Párt kigazda szárnyához tartozott: programjában a földkérdést állította a középpontba és a kampányban Nagyatádi személyesen állt ki mellette.⁶⁰ A győzelmet végül kemény küzdelemben Pallavicini szerezte meg, ami utóbb olyan feltételezéseknek is tápot adott, hogy a kormányzat – egyfajta belső buktatással – így akart megszabadulni egy nem kívánatos politikustól. A források azonban arra utalnak, hogy nem erről volt szó: bár Bethlen szívesebben fogadta volna Petrichevich képviselőségét, végül tudomásul vette a kialakult helyzetet. A helyi középosztályi csoportok – földbirtokosok, tisztviselők, értelmiségiek – számára azonban Balogh túl radikálisnak tűnt és még a korábbi kormánypártiak egy része is inkább az

⁵⁷ A szavazatok kevesebb mint 5 %-ával esélye sem volt arra, hogy érdemben befolyásolja a küzdelmet. HUBAI László: *Magyarország XX. századi...*, i. m. 43. Szereplése csak arra volt jó, hogy éles vitába keveredjen a Bethlen-kormány egyik miniszterével, Vass Józseffel. MTI könyvnyomtatás, napi tudósítások, 1922. április 26. 3. [Online: <http://mol.arcanum.hu/mti>]

⁵⁸ *Magyarország*, 1922. május 9. 2. DOBOS Gyula: i. m. 300-314. *Bethlen István titkos iratai.*, i. m. 89.

⁵⁹ HUBAI László: *Magyarország XX. századi...*, i. m. II. k. 44. Pallavicini a szavazatoknak 34,5, Balogh 34,8, míg Petrichevich 30,75%-át kapta.

⁶⁰ *Bethlen István titkos iratai.*, i. m. 90. *Magyarország*, 1922. május 30. 5.; június 7. 3.

ellenzéki jelöltre voksolt.⁶¹ Pallavicini György így újra képviselő lehetett, s győzelmének értékét növelte, hogy a Keresztény Nemzeti Földműves és Polgári Párt csupán 11 mandátumot tudott megszerezni, tehát számottevően meggyengülve került ki a választási küzdelemből.⁶²

A második nemzetgyűlés megalakulását követően a pártvezetés már rövid távon Bethlen bukásával számolt és erre is törekedett. Az utóbb tévesnek bizonyult helyzetértékelés részben a súlyos gazdasági-pénzügyi helyzetre, részben közjogi érvekre alapozódott. Andrásyék ugyanis abból indultak ki, hogy a Bethlen-kormány törvénytelen módon léptette életbe az új választójogi reformot, így egész működése illegitimnek tekinthető. A határozott és markáns ellenzéki pozíció kifejezetten kedvezett Pallavicininnek, aki lényegében véve ott folytatta tevékenységét, ahol az első nemzetgyűlés végén abbahagyta. Július 26-i interpellációjában az 1921 őszi nyugat-magyarországi felkelők ügyét felkarolva próbálta napirenden tartani a második királypuccs kapcsán letartóztatott legitimista katonatisztek helyzetének kérdését,⁶³ a soron következő indemnitási vitában pedig – Andrásy Gyula támogató közbeszólásaitól kísérvé – erőteljes bírálatot mondott a kormány politikájáról.⁶⁴ Többek között kijelentette, hogy nincs átfogó és koherens programja a kormánynak, agrártéren az elhibázott földreformen kívül nem történt semmi, az Egységes Párt működésének nincs elvi-összetartó ereje és szokása szerint több kormánypolitikust személyeskedő módon támadott.⁶⁵

1922-től őszen egy szélesebb laza, pártközi szövetség formálódott, burkoltan Bethlen-ellenes alapon, melyben a Gömbös-csoport komoly szerepet játszott. A KNFPP vezetőinek egy része egy ilyen együttműködéstől láthatóan idegenkedett, miközben szembe kellett nézni azzal, hogy a jobboldali radikálisoknak nem lehet reálisan számolni a kormány bukásával. Ilyen körülmények között Andrásyék – más utat nem látván – a passzivitásba vonultak vissza. Andrásy Gyula egyre jobban távol tartotta magát a parlamenti

⁶¹ DOBOS Gyula: i. m. 1987. 314, 324. *Bethlen István titkos iratai.*, i. m. 89-90. A történetek megerősítik azt a feltételezést, hogy 1922-ben a közalkalmazottak esetenként még szembe mertek fordulni a kormányzat jelöltjével.

⁶² A párt a választások előtt még 30 képviselővel rendelkezett. *Magyarországi pártprogramok, 1919-1944.* Szerk: GERGELY Jenő – GLATZ Ferenc – PÖLÖSKEI Ferenc. ELTE-Eötvös K. Bp., 2003. 53. HUBAI László: *Magyarország XX. századi...*, i. m. I. k. 38.

⁶³ NN 1922-26. II. k. 481-485. Bethlen válaszában éppen azzal érvelt, hogy a két eset között nincsen összefüggés. Uo. 486-487.

⁶⁴ NN 1922-26. II. k. 258-274.

⁶⁵ Klebelsberg Kunoról kijelentette, hogy nincs senki, aki tőle „csak némi férfiaságot is várna”. Uo: 272.

politizálástól és fokozatosan addigi álláspontja felülvizsgálatára kényszerült.⁶⁶ Ennek részeként, bár ellenzékiességét nem adta fel, de a kormányfővel való szembenállása mérséklődött. Pallavicini politikai tevékenysége jól láthatóan igazodott apósa nézeteihez. Bár a teljes visszahúzódás távol állt tőle, képviselői szereplései 1923-25 között megritkultak, visszafogottabbá váltak, s leginkább akkor hallatta a hangját, ha fontos témák voltak napirenden. 1925. január 29-én a költségvetés tárgyalásakor leszögezte, hogy nem szavazza meg azt, mert a Bethlen-kormányt nem tartja alkotmányosnak, de bírálata már kevésbé volt heves és nem a miniszterelnök személyét, hanem inkább a kormány keresztény párti tagját, Vass Józsefet állította a középpontba.⁶⁷ Miután költségvetési javaslat estében szinte bármilyen kérdés taglalása megengedett volt, a dombóvári képviselő kihasználta a lehetőséget aktuális külpolitikai nézetei kifejtésére. Mindenekelőtt kijelentette, hogy túlzottan defetistának tartja a hivatalos irányvonalat és mélységesen nem ért egyet a Szovjetunióval tervezett diplomáciai kapcsolatfelvétellel. Ennek ürügyén azután világosan elhatárolódott a hazai szélsőjobboldali csoportoktól is, melyek fajvédelmi alapon akarnak forradalmi politikát csinálni, sőt – tette hozzá – a „fajmagyar nacionalizmus” revíziós szempontból kifejezetten elhibázott irányvonal.⁶⁸ Fél évvel később – egy újabb felhatalmazási vitában – még tovább ment a békülékenység terén. Akkor éppen az ún. Benicky-ügy jelentette a belpolitikai élet legnagyobb szenzációját. Beniczky Ödön, aki 1919 végén a Huszár-kormány belügyminisztere volt, egyebek mellett a fehérterrort illetően terhelő nyilatkozatot tett a kormányzóra. Pallavicini beszédében helytelenítette a legitimista politikus akcióját,⁶⁹ majd annak a reményének adott hangot, hogy a kormányfő nem fog súlyos retorziókat alkalmazni az ügy nyilvánosságra hozatalában komoly szerepet játszó lapokkal szemben.⁷⁰

1923-ban felkérést kapott a Cobden-Szövetségtől⁷¹ egy előadás megtartására. Ez, valamint az a tény, hogy a kormányzat 1923 végén egy újabb törvényjavaslatot nyújtott be a korábbi földreformtörvény kiegészítésére, kiváló

⁶⁶ SZALAI Miklós: *Ifj. Andrassy Gyula élete és pályája*. MTA Történettudományi Intézet, Bp., 2003. 184-186.

⁶⁷ NN 1922-26. XXVIII. k. 388-390. Az őgróf bő egy évvel korábban, 1923 decemberben már olyan kijelentésre ragadtatta magát, miszerint „*elismerem, hogy a mai kormány igen nagy mértékben haladt előre a forradalmak óta a konszolidáció bizonyos terein*”. NN 1922-26. XVII. k. 436.

⁶⁸ NN 1922-26. XXVIII. k. 390.

⁶⁹ NN 1922-26. XXXIV. k. 212-216.

⁷⁰ Pallavicini itt az Újság című polgári-ellenzéki lap betiltására utalt, hozzátéve, hogy „*bízom az ő (t. i. Bethlen István) kormányzati bölcsességében, hogy ezt a hibát reparálni fogja*”. Uo. 215.

⁷¹ A Cobden-Szövetség 1921-ben alakult meg Budapesten egyfajta liberális közgazdasági elveket népszerűsítő társadalmi egyesületként.

lehetőséget jelentett számára agrárpolitikai nézetei részletesebb kifejtésére. Pallavicini kiindulópontja ismételten az volt, hogy az agárszféra nehéz helyzetben van és jelentős változások szükségesek. Kiemelte a kisbirtok gazdasági sebezhetőségének, a termelési kultúra növelésének, a külföldi piacok biztosításának és a hitelkérdésnek a problémáját.⁷² A megoldásra váró feladatok között egy földreform megvalósításától sem zárkózott el, elismerve, hogy Magyarországon a földbirtokmegosztás „nem egészséges”. De csak olyan földreformról lehet szó – tette hozzá –, amely nem teszi tönkre a gazdaságilag produktív nagybirtokot és annak megvalósítását össze kell kapcsolni a károsult birtokosok teljes anyagi kártalanításával és a földigénylők egy részének a túlnépesedett régiókból más területekre történő áttelepítésével.⁷³ Véleménye szerint az állami agrárpolitikának sokkal fontosabb feladatai vannak. Erőfeszítéseit mindenekelőtt a termelés, a közellátás és az export folyamatosságának biztosítására kellene koncentrálnia. Az örgróf határozottan szemben állt mind a Nagyatádi-féle eredeti reformmal, mind annak 1923-ban benyújtott kiegészítésével, s bírálta azok hevenyészett, felszínes mivoltát és lassú végrehajtását. Attól való félelmében, hogy a reform témája eszközzé válhat a politikai játéktéren és a földosztó ígéreteket nem lehet majd kordában tartani, felettébb merev álláspontot foglalt el. Láthatóan még annak beismerésére sem volt hajlandó, hogy a kormányzat reformjai igen távol állnak mindenfajta radikalizmustól.⁷⁴

A legitimista tábor viszonylagos passzivitásának feladását egy nagy horderejű esemény, a frankhamisítási botrány 1925 végén bekövetkező kirobbanása váltotta ki. A kezdeti visszafogottság döntően 1926. január végétől változott meg, amikor kiderült, hogy Bethlen nem csupán az ügy kipattanása után, hanem már előtte is tudott róla.⁷⁵ A legitimista politikusok egy része – más erővel karöltve – lehetőséget látott ebben a miniszterelnök leváltására és ennek érdekében egy heves ellenzéki kampány indult el. A küzdelemben fontos és testhez álló szerep jutott Pallavicininnek: neki kellett a nemzetgyűlésben képviselnie a kormánybuktatásra törekvő legitimista irányzatot. A nemzetgyűlés 1926. január 21-i ülésén került sor a hamisítást vizsgáló bizottság felállítására, amelybe Andrássyék szerették volna a dombóvári képviselőt is bejuttatni – sikertelenül,⁷⁶ így csupán a plénum előtti

⁷² PALLAVICINI György: *A magyar agrárpolitikáról*. Bp., 1923. 12.

⁷³ Uo. 20. NN 1922-26. XVII. k. 434-436. Ezek a javaslatok egyébként a Gömbös-kormány 1936. évi telepítési reformjánál köszönnek majd vissza.

⁷⁴ Szerinte a Bethlen-kormány két területen nem szakított a forradalmi időszak örökségével, s ezek egyike a földreform. NN 1922-26. XVII. k. 436-437.

⁷⁵ ROMSICS Ignác: *Bethlen István.*, i. m. 170.

⁷⁶ Pallavicinire csupán 21 szavazat esett, amely messze elégtelen volt ahhoz, hogy a bizottság tagja legyen. NN 1922-26. XXXVIII. k. 373.

szereplés maradt meg a számára. A bizottság jelentéséről folyó parlamenti vitában azután keményen támadta Bethlent. Azt állította, hogy a frankhamisítás évek óta a kormány tudtával és bizonyos fokig együttműködésével folyt. Majd hozzátette, hogy – rámutatva a kormányfő korábbi kijelentései közötti ellentmondásokra – mihelyt nyilvánosságra került az ügy, Bethlen „*elkövetett mindent, hogy a frankhamisítás tetteseit és résztvevőit leplezze és az egész kérdést eltakarja*”.⁷⁷ Vádjait a miniszterelnök azonnal visszautasította, illetve azok bizonyítását követelte.⁷⁸ Miután közvetlen és egyértelmű bizonyítéka Pallavicininek valóban nem volt, arra törekedett, hogy a kérdést olyan fórumokra vigye, amelyek az ügy elhúzását és annak további nyilvános tárgyalását segítik. Ennek érdekében kész volt egy sajtóper vagy egy rágalalmazási per elé állni. A kormányzat azonban igen taktikusan elhárította a felkínált lehetőségeket, ehelyett a parlamenttel felfüggesztette az örgróf mentelmi jogát és a perben való tanúvallomásra kötelezte.⁷⁹ Pallavicini két ízben is nyilatkozott, először április 13-án a vizsgálóbíró előtt, majd május 17-én a törvényszéki tárgyaláson.⁸⁰ Szavaiból kiderült, hogy közvetlenül semmiről nem tudott, illetve bizonyítékait egyes, a hamisításban részt vett személyek neki mondott állítólagos kijelentéseire alapította. Miután Pallavicini így közvetlenül nem rendíthette meg Bethlen helyzetét, a korábbi politikai támadások folytatásának eszközét választotta. Az 1926/27. évi költségvetés nemzetgyűlési tárgyalását felhasználva – egy újabb viharos ülésen – megismételte korábbi vádjait, illetve új elemekkel próbálta meg kiegészíteni. Többek között kijelentette, hogy egyértelmű összefüggés van a bűnügy és a különböző jobboldali radikális titkos társaságok között, utóbbinak pedig nemcsak Bethlen, hanem Rakovszky Iván belügyminiszter, sőt több neves bíró is tagja volt korábban.⁸¹

Pallavicini nagy vihart kiváltó újabb fellépése megerősítette azt, ami persze már érzékelhető volt: a legitimista tábor két részre oszlását. Egyik szárnyukat – Apponyi Alberttel és Zichy Jánossal az élen – a történetek ellenére egyfajta mérsékelt ellenzékiiség, illetve a kormánnyal való együttműködési szándék jellemezte. Velük szemben a másik csoport – elsősorban Andrassy és köre –

⁷⁷ NN 1922-26. XL. k. 184.

⁷⁸ Uo. 187. Az ügy politikai-kormányzati hátterére nézve: ROMSICS Ignác: *Bethlen István.*, i. m. 170. és ABLONCZY Balázs: A frankhamisítás. Hálók, személyek, döntések. *Múltunk* LIII, 2008, 1. sz. 39-50. ORMOS Mária: Hamis frankokkal teli bőröndök. In: *Skandalum. Magyar közéleti botrányok 1843-1991.* Összeállította: GERŐ András. T-Twins K. Bp., 1993. 175-192.

⁷⁹ NN 1922-26. LXI. k. 1-4.

⁸⁰ MTI nyomatos, napi tudósítások, 1926. április 13. 1. és május 17. 14-17. [Online: <http://mol.arcanum.hu/mti>]

⁸¹ NN 1922-26. XLI. k. 196-202.

végleg szakított Bethlennel, s a politikai életben nyílt és határozott ellenzéki pozíciót foglalt el.⁸²

A Bethlen-kormány 1926 végén újabb parlamenti választások megtartása mellett foglalt állást. Túljutva a franküggy nehézségein és látva, hogy a gazdaság konszolidálására tett erőfeszítéseik kezdik meghozni gyümölcseiket, a kormányfő ismét sikerben, még hozzá a korábinál biztosabb győzelemben reménykedett. A dombóvári körzet választóközönségét az országos közhangulatban bekövetkező változások önmagukban sem hagyták hidegen, de a kormányzat helyi szinten is komoly előkészületeket tett a siker érdekében. Ezúttal sikerült az erők egyesítése és Éry Márton volt megyei alispán személyében olyan jelöltet tudtak találni, aki – tekintélye, kapcsolatrendszere révén – képes volt a választók széles rétegeit megnyerni a maga számára. Vele szemben Pallavicini – miután pártja időközben felbomlott – pártunkívülüként, ellenzéki-legitimista programmal vette fel a küzdelmet, ami az adott körülmények között igen kevés volt a sikerhez. A választási eredmény – igazolva a kormányzati körök előzetes reményeit⁸³ – magabiztos győzelmet hozott az egységes párti jelölt számára.⁸⁴

Az eredmény kudarc volt mind Pallavicini, mind a radikális legitimista csoport számára, csalódottságuk pedig 1927 januárjában fokozódott. A Bethlen-kormány ugyanis időközben sort kerített a törvényhozás szerkezetének átalakítására, melynek részeként az addigi nemzetgyűlés helyét kétkamarás parlament foglalta el. A felsőház arisztokrata tagjainak választására készülve Pallavicini vezetésével sor került egy ún. ellenzéki lista felállítására, de a választáson a hivatalos lista győzött, még hozzá nagy fölénnyel.⁸⁵ Pallavicini, nehogy személyes érdekeltséggel vádolják, nem jelöltette magát, tehát esélye sem volt bejutni, de a szavazáson Andrassy is kibukott, aki pedig eredetileg mindkét oldalon ott szerepelt a jelöltek között.⁸⁶ A felsőházi választások körül játszott szereppel Pallavicini politikai tevékenysége egy időre befejeződött.

A két nemzetgyűlési ciklus elég időt biztosított arra, hogy megmutatkozzon az ögróf politikusi egyénisége. Igen hamar kiderült, hogy személyében egy aktív és

⁸² KARDOS József: *Legitimizmus...*, i. m. 136. és 156.; SZALAI Miklós: i. m. 188.

⁸³ Kozma Miklós, a korszak egyik jó informált politikusa nem várt nagyobb harcot a dombóvári körzetben. *Iratok az ellenforradalom történetéhez*. Az ellenforradalmi rendszer gazdasági helyzete és politikája 1924-1926. III. k. Szerk. NEMES Dezső. Kossuth Kiadó, Bp., 1959. 654.

⁸⁴ Pallavicini a voksok 32,6, míg Éry Márton 67,4 %-át szerezte meg. HUBAI László: *Magyarország XX. századi...*, i. m. II. k. 67.

⁸⁵ Pallavicini valószínűleg maga is tisztában volt azzal, hogy nincs komoly esélye a sikerre, de az a fajta ún. küzdő politikus volt, akit a kudarc lehetősége nem rettent meg. 1925 februárjában, egyik felszólalásában a Nemzeti Kaszinóra utalva maga is elismerte, hogy „*a tagtársaknak nagy része más politikai véleményen van, mint én*”. NN 1922-26. XXX. k. 94.

⁸⁶ *Magyarság*, 1927. január 8. 2.; *Pesti Napló*, 1927. január 8. 2. és január 9. 3.

kifejezetten harcos politikus került be a törvényhozásba, aki képviselősege nagy részében – 1921 végétől folyamatosan – az ellenzéki oldalon politizált. Ez a pozíció kedvező is volt számára: láthatóan akkor érezte magát elemében, amikor halk hangján és látszólag szenttelen stílusban,⁸⁷ de igen kemény ütésekkel osztogatva képviselhette álláspontját. Az első nemzetgyűlés időszakában azon törvényhozók közé tartozott, akik gyakran szólaltak fel és bármikor készek voltak heves és személyeskedő ütésváltásokba belemenni. Bár a második nemzetgyűlés alatt kevésbé gyakori szereplés és kevesebb személyeskedő polémia kísérte működését, stílusa alapvetően nem változott. Politikustársai számára Pallavicini mindig is ún. megosztó személyiség maradt,⁸⁸ olyan, aki nemcsak híveket, hanem sok ellenséget is szerzett magának és felszólalásait több ízben viharos jelenetek kísérték.

A mondottakból következően inkább parlamenti debatter volt, az elvi-elméleti kérdések kevésbé foglalkoztatták. 1920-ban mint ellenforradalmi, a keresztény-nemzeti gondolat iránt elkötelezett politikus jelent meg a közéletben.⁸⁹ Azt, hogy ez pontosan mit takart, nem könnyű meghatározni. Bár beszédeiben rendszerint tükröződött, hogy művelt és olvasott ember, de igazán soha nem törekedett nézeteinek részletes és alapos kifejtésére. A két nemzetgyűlés előtt több ízben is fontos alkotmányjogi kérdések feküdtek, de ezek tárgyalásától Pallavicini távol tartotta magát.⁹⁰ Jellemző, hogy amikor 1920-ban az egyetemi és főiskolai felvételiket szabályozó törvényjavaslat – a numerus clausus – tárgyalása volt napirenden, Pallavicini egészen más ügyben vitázott kispazda politikusokkal.⁹¹ Talán az agrárkérdés volt az egyetlen, melynek kapcsán több ízben is hallatta hangját, s itt jól látható volt, hogy nem tudott megszabadulni társadalmi helyzetének meghatározottságától. Az általa hangoztatott nézetek különösebb eredeti elgondolást nem tartalmaztak és lényegében a konzervatív-agráriusok, illetve a nagybirtokos körök elgondolásait tükrözték. Időnkénti elszólásai, más

⁸⁷ Pallavicinit többször kellett figyelmeztetnie a házelnöknek, hogy beszéljen hangosabban, a képviselőtársak körében pedig ismert volt, hogy a legélesebb támadó megjegyzéseit is látszólag nagyobb indulatok nélkül mondta el.

⁸⁸ Az 1921. december 14-én elhangzott beszéde alatt a kispazda tábor tömeges kivonulással tüntetett személye ellen. Magyarország, 1921. december 15. 3. Részben kétes hírnevének köszönhetően időnként olyan konfliktusokat is kreáltak a személye köré, melyek utóbb valótlanak bizonyultak. 1925-ben Bánffy Miklós cáfolta azt a hírt, hogy Pallavicini az ő kizárását javasolta volna a Nemzeti Kaszinóból. MTI könyomatos, napi tudósítások, 1925. augusztus 8. 14. [Online: <http://mol.arcanum.hu/mti>]

⁸⁹ Ezt az alapállást hitelesen tudta megjeleníteni, hiszen már említett 1909. évi, egyébként nem különösebben színvonalas Nemzeti Kaszinóbeli beszédében is határozottan szembefordult a „nemzetközies” szellemi-politikai irányzatokkal. *Széchenyi emlékezete...*, i. m. 190.

⁹⁰ Nem szólalt fel – többek között – a két választójogi reform és a házaszályreform tárgyalásakor, valamint a felsőház felállítására kapcsán.

⁹¹ NN 1920-22. V. k. 129-134.

összefüggésben elejtett megjegyzései alapján mind a politikai berendezkedés demokratizálását követelő baloldaltól, mind a jobboldali radikalizmus csoportjaitól elhatárolódott. Nézetei egyfajta liberális színezetű konzervativizmussal jellemezhetőek, azzal, melyet a századelő is képviselt, és amely nem állt távol Bethlen világ- és társadalomképétől. Valójában a legitimizmus gondolata és a királykérdésben elfoglalt álláspontja volt az, amely végletesen szembefordította őt a kormánypolitikával. Legitimizmusa részben érzelmi háttérű volt,⁹² részben arra a közjogi koncepcióra épült, miszerint az ellenforradalmiságból logikusan következik a forradalom előtt intézményi alapokhoz való visszatérés, különösen a trón betöltésének vonatkozásában.⁹³

Az 1920-as évek második felében a közéleti érvényesülés és szereplés terén többféle lehetőség is állt Pallavicini előtt.⁹⁴ Az örgróf azonban, bár volt bizonyos fokú érdeklődése az agrárkérdések iránt és tagja volt a földbirtokosok érdekvédelmi szervezetének, az OMGE-nak, nem tartotta magát gazdasági szakembernek⁹⁵ és nem kívánt kizárólag agrárius alapon politizálni.

Időközben a legitimista tábor több társadalmi szervezetet is létrehozott. Pallavicini tagja volt mind az 1923-ban megalakult Nemzeti Összetartás Társaskörének, mind az 1926-ban létrehozott Magyar Férfiak Szent Korona Társaságának,⁹⁶ vezető szerephez azonban egyikben sem jutott. Egyrészt az arisztokraták körében az általa képviselt radikális legitimizmus nem élvezett túlzottan nagy népszerűséget, s személy szerint sem rendelkezett különösebben nagy tekintéllyel a főúri rétegen belül. Másrészt látszott, hogy nem igazi szervező alkat, a politikában is a pártonkívüli pozíció állt hozzá a legközelebb. Igaz, a politikai életben szoros viszony alakult ki közte és Andrássy Gyula között, s rendszerint apósa irányvonalát követte, de önálló személyiség volt. Még ellenfelei sem vádolták soha azzal, hogy csupán Andrássy szócsöve volna, de egy ilyen szerepet ő maga sem kívánt felvállalni. Andrássy Gyula 1929 június 11-i halálakor, illetve azt követően, csupán mint közeli rokon vállalt el bizonyos feladatokat, de egyetlen szóval sem beszélt a nyilvánosság előtt az elhunythoz fűződő kapcsolatáról és nem kívánt ebből bármilyen tőkét kovácsolni a maga számára.⁹⁷

⁹² Későbbi források alapján a dolgozószobája falát egyetlen kép díszítette – Ferenc Józsefé. KORNITZER Béla: i. m. 315.

⁹³ Erről: KARDOS József: *Legitimizmus...*, i. m. 30. BÉKÉS Márton: A legitimisták és a legitimizmus. In: *A magyar jobboldali hagyomány*. Szerk. ROMSICS Ignác. Osiris, Bp., 2009. 214-216. és 221-234.

⁹⁴ 1921-ben tagja lett az Angol-Magyar Kereskedelmi Kamara elnöki tanácsának, 1925-ben pedig megválasztották az Országos Vívószövetség elnökévé. MTI könyvotomos, napi tudósítások, 1921. február 11. 6. és 1925. február 6. 5. [Online: <http://mol.arcanum.hu/mti>]

⁹⁵ PALLAVICINI György: i. m. 5.

⁹⁶ KARDOS József: *Legitimizmus...*, i. m. 149-151. és 156.

⁹⁷ *Újság*, 1929. június 13. 3. *Magyarság*, 1929. június 16. 6.

Pallavicini alapvetően politikus alkat volt, olyan, aki a parlamenti politizálást tekintette fő hivatásának, egyéniség, aki pusztán pozícionális előnyök miatt nem kívánt megalkudni a kormányzattal. Ehelyett inkább visszavonult mindenfajta komolyabb közéleti tevékenységtől és várt arra, hogy a politikai viszonyok változása idővel ismét lehetőséget teremtsen majd számára a politikai életbe való visszatérésre.⁹⁸

Levente Püski

György Pallavicini, A Royalist Opponent of the *Bethlen Government*

In the autumn of 1919, the victory of the counter-revolution was not accompanied by the return of the dominant political elite which governed the state at the beginning of the century. George Pallavicini was able to continue his political career in the 1920s, but many others failed to do so. Pallavicini, who came from a famous magnate family, became a Member of Parliament in 1920. He was one of the most active and even militant members of the first National Assembly and he engaged in conflict with many of his political associates on various occasions. Concerning his political views he was characterised by a certain conservative liberalism and his activities mainly reinforced the royalist movement, which supported Charles (Karl) IV.

Following the second unsuccessful attempt of Charles IV to regain his throne in autumn 1921 Pallavicini proved to be a strong opponent of the policy of the Bethlen government. This determined his political activities, especially then he was re-elected and sat in Parliament between 1922 and 1926. In the spring of 1926, after the franc forgery scandal broke out, Pallavicini addressed peculiarly violent attacks to the government. Although he was an important, well-known and prominent figure of the royalist movement, he never had a leading role. The reason can be found either in his fighting and 'conflict-taking' behaviour or it can be explained by the fact that he rarely stated his opinion on those political issues which were not related to the question of legitimacy.

During the next general election at the end of 1926 Pallavicini lost against his opponent, thus temporarily retired from politics and he did not carry out significant activities in other areas of public life.

⁹⁸ Visszatérésre az 1930-as évek elején valóban lehetősége nyílt, de erről egy másik tanulmányban kívánunk írni.

Szendrei Ákos

Justh Gyula és az 1905/06-os politikai válság*

A 20. század első évtizedének közepén lezajlott kormányzati, parlamentáris és alkotmányos válság – amely a dualista monarchia rendszerének egyik legnagyobb megrázkódtatása volt – az akkor már több mint két évtizede politikai tevékenységet folytató Justh Gyula pályája szempontjából is fontos mérföldkőnek bizonyult. A meghatározó ellenzéki politikus ekkor került a politikai élet főáramába, s az országos politika formálóinak sorába lépett. Jelen keretek között elsősorban Justh, illetve a függetlenségi párt kormányzati válság során játszott szerepét kívánom vizsgálni, így nem térek ki részletesen a válság egészének bemutatására.¹

A vám- és kereskedelmi szövetség megújítása körül 1902 óta gyűrűző vita, majd az ezzel összekapcsolódó katonapolitikai ellentét az 1905/06-os válság közvetlen előjeleként értelmezhető. A kormány hadsereg-fejlesztési javaslata kiváltotta a függetlenségi ellenzék obstrukcióját, s hozzájárult a pártszerkezet átalakulásához és az egységes ellenzéki pártszövetség létrejöttéhez. A vita során a függetlenségi ellenzék főszónokai az Ugron-párt részéről Holló Lajos, Kossuth Ferenc pártjából pedig Justh Gyula voltak. A két csoport álláspontja 1902/03 fordulóján közelített egymáshoz, s tavaszra összehangoltan egy komplex katonapolitikai program kidolgozásának hiányát kérték számon a kormánytól. Justh felszólalásában a hadsereg alapvető átalakítását sürgette: „A hadsereg

* A publikáció elkészítését a TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0007 számú projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

¹ Az 1905/06-os kormányzati válságról bővebben lásd: HANÁK Péter: Az 1905–06. évi politikai válság. In. *Magyarország története 1890–1918*. 7. kötet. Főszerk. Uő. Szerk. MUCSI Ferenc. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1983. 557–609.; DOLMÁNYOS István: *Mezőfi és a koalíció*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1960.; Uő: *A magyar parlamenti ellenzék történetéből (1901–1904)*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963.; Uő: *A koalíció az 1905–06 évi kormányválság idején*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1976.; valamint HORVÁTH József: *Az 1905/06. évi vármegyei ellenállás története*. Budapest, 1907.; GRATZ Gusztáv: *A dualizmus kora: Magyarország története 1867–1918*. 2. kötet. Budapest, 1934. 46–121.; KRISTÓFFY József: *Magyarország kálváriája*. Budapest, 1927. 127–173.

védképessége egyedül és kizárólag létszámemeléssel és mérték nélkül való fegyverkezéssel nem fokozható, kívánom bizonyítani, (...) hogy hadseregünket harczképessé tulajdonképpen csak akkor tudjuk tenni, ha azt nemzeti alapon szervezzük, ha megteremtjük a külön magyar nemzeti hadsereget. (...) Komoly aggodalom borul a nemzet lelkére mindannyiszor, a midőn mérlegeli, vajjon támaszkodhatik e a hadseregre, öntudatos magyar nemzeti politika megvalósításában, és nem e épen a magyar nyelvnek, a magyar függetlenségnek és önállóságnak legnagyobb akadályá erősítették-e meg, a tárgyalás alatt lévő törvényjavaslat elfogadásával.”² Justh állásfoglalása beleilleszkedett a 48-as program tradicionális hadsereg-politikai felfogásába, s azon keresztül – a függetlenségi ellenzék részéről nem első alkalommal – felvetette a kiegyezés reformjának lehetőségét is. Mindazonáltal a hadsereg ügye az elhúzódó politikai válság adta keretek között előre ki nem számítható módon egyszerre vált alkalmassá az ellenzék erőinek összekovácsolására, valamint a kormánypárt egységének a megbontására.³

Justh Gyula Függetlenségi és 48-as Párton belüli szerepének további felértékelődése ebben az időszakban szorosan összekapcsolódott a katonapolitikai kérdésben kifejtett álláspontjával. Elkerülhetetlen volt a politikai szembekerülése a kormányoldal meghatározó politikusaival – részben a létszám felemelését szorgalmazó Fejérváry miniszterrel –, illetve még inkább a 67-esek „erős emberének” számító és az ellenzéki politikai lehetőségeket korlátozni kívánó Tisza Istvánnal, aki már 1898-tól a hárszabályok reformját követelő csoport vezetője volt a képviselőházban. Justh bel- és külpolitikai tekintetben komoly aggályokat vonultatott fel a hadseregfejlesztéssel kapcsolatban. Az ország belpolitikai érdekeit tekintve az alábbi kérdéseket fogalmazta meg: „(...) nyújt e a kormány arra biztosítékot, hogy ez a [jelenlegi K.u.K. – Sz. Á.] hadsereg minden körülmények között meg fogja védelmezni a magyar állam alkotmányát, nyelvét, a magyar állam egységét, akkor midőn azt veszély fenyegeti. És kérdem gróf Tisza István t. képviselőtársamtól, hogy vajjon hiszi e ő, hogy nem lesz még valaha szükség az osztrák hatalommal szemben a magyar létérdekek czitadellájára?”⁴ Ehhez szorosan kapcsolódva, külpolitikai

² Képviselőházi Napló, 1903. március 4. KN 1901–1906. 12. kötet. 312.

³ A függetlenségi ellenzék különböző parlamenti csoportjai a századfordulót követő időszakban leghamarabb a hadsereg-politika tekintetében kerületek közös nevezőre. Egységesen ellenezték a K.u.K hadsereg általános fejlesztésének programját, de a hadsereg nemzeti reformját szorgalmazva elvben elfogadták a Monarchia haderőfejlesztésének szükségességét. Céljuk az önálló (a K.u.K hadseregtől intézményesen elvált), független (az uralkodó irányítása helyett a kormány és a magyar vezérkar irányítása alatt álló), dinasztikus célok helyett nemzeti célokat szem előtt tartó magyar hadsereg felállítása volt.

⁴ KN 1903. március 4. KN 1901–1906. 12. kötet. 313.

szempontból a birodalom és Magyarország egymással ellentétes balkáni érdekeit látta a legszembeötlőbbnek: „*A balkán-népek felszabadulásáért és függetlenségéért én is lelkesedem; Maczedónia sorsa engem is érdekel, de t. ház kérdezem, vajjon szabad-e, lehet-e nagy áldozatokat követelnünk a nemzettől a balkán-népének a járom alól való felszabadítására, a midőn saját magunkat, saját népünket, saját nemzetünket nem tudjuk a járom alól felszabadítani?*”⁵ Justh a kritikák mellett konkrét katonapolitikai reformokat is sürgetett: „*Abba, hogy pl. a közös hadsereg kiegészítő részét képző magyar hadsereg vezénnyelve és szolgálati nyelve a magyar állam nyelve legyen; abba hogy a legénység a hadsereg egy részében az alkotmányra esküt tegyen; abba, hogy a magyar ezredek kizárólag magyar területen helyeztessenek el, és hogy azokban csakis a magyar állam nyelvén beszélő magyar állampolgárok lehessenek tiszték; vagy pedig abban, hogy külön magyar hadsereg felállítassék: Ausztriának semmiféle beleszólása nincs.*”⁶ Justh katonapolitikai fellépésének igazi jelentősége nem a függetlenségi hadsereg-politika programszerű megfogalmazásában érhető tetten, hanem abban a felismerésben, hogy ez a kérdés a parlamenti ellenzéki áramlatok összefogására és a kormánypárt egyes csoportjainak leválasztására is alkalmas lehet. A lehetőség mérlegelését támasztja alá, hogy az általa ugyancsak támogatott választójog-szélesítés és a gazdasági önállóság kérdése – taktikailag – ideiglenesen háttérbe kerültek, ezekben ugyanis előre láthatólag nem alakulhatott ki egység a kormánnyal szembenálló különböző csoportok között. Justh a pillanatnyi parlamenti légkörben az ellenzék erőinek egységes fellépésére a nemzeti követelések, s főleg a katonapolitika terén látott lehetőséget, a kérdésben kialakított közös ellenzéki program pedig alkalmasnak látszott az ellenzék erőinek összefogására, amely közvetve a kormány várható szélsőséges lépései által még inkább az ellenzék összekovácsolódását vetítette előre. Justh párton belüli és parlamenti megerősödésében közrejátszott Kossuth Ferenc pártelnök határozatlansága és időleges tekintélyvesztése is. Kossuth 1903/1904 időszakában nem rendelkezett pártját érintő határozott elképzelésekkel, konkrét megoldásterveket nem dolgozott ki, sőt az általa vezetett párt egysége is megkérdőjelezhetőnek bizonyult.

Széll Kálmán kormányának lemondásakor felmerült Tisza István kabinetalakítási lehetősége is, de mivel a Szabadelvű Párt nem állt határozottan a Tisza általa szorgalmazott házreformok mellé, rövid időre Khuen-Héderváry Károly gróf alakíthatott kormányt. Az új miniszterelnök kompromisszum kialakítására törekedett, amellyel az ellenzék együttműködését kívánta megtörni.

⁵ Uo.

⁶ Uo.

Az alku eredményeként Kossuth Ferenc és a függetlenségek egy része a katonai javaslatok visszavonása kapcsán elállt az obstrukciótól. Ezzel szemben a függetlenségi tábor többsége nem támogatta Kossuth elképzelését, ami a parlamenten belül a „harcoló ellenzék” és a „csendes ellenzék” csoportjainak elkülönüléséhez vezetett. Az Ugron-párt, illetve Barabás Béla és Polónyi Géza csoportjai az obstrukció folytatása mellett álltak, sőt a Katolikus Néppárt Rakovszky István körül tömörülő csoportja is őket támogatta. Justh továbbra is alkalmasnak látva a helyzetet a széles ellenzéki koalíció kialakítására a „harcoló” és a „csendes” csoport között foglalt helyet. Az obstrukció újabb fellángolása (chlopyi-hadparancs, illetve Dienes Gábor függetlenségi képviselő megvesztegetési kísérletének hatására) és Khuen-Héderváry gyors bukása azonban ismételen Tisza István előtérbe kerülésének kedvezett, amelynek következményeként a korábbi hagyományos válság hamarosan nyílt parlamenti konfrontációvá szélesedett, s egyedülálló kormányzati válságot idézett elő.

A Tisza-kormány megalakulását követően az obstrukció letörése érdekében napirendre került – a kormánypárt szakadását is előidéző – ideiglenes házszabály-módosítás. Először Apponyi Albert a képviselőház elnöke mondott le, és vált ki csoportjával a Szabadelvű Pártból, majd Bánffy Dezső korábbi miniszterelnök alakított önálló pártot.⁷ Tisza 1904 elején ideiglenes házszabály-módosító tervezetet⁸ dolgozott ki, amely a párhuzamos ülésezések, a napirend előtti felszólalások, valamint a név szerinti szavazások korlátozása mellett állt ki, s tiltotta a beszédek idézetekkel történő nyújtását, illetve növelni kívánta az elnök fegyelmi jogkörét is. Justh ezzel szemben – az ellenzék mozgásterének megőrzése érdekében – a leghatározottabban ragaszkodott az aktuális házszabályok érvényben maradásához. Az volt a véleménye, hogy a törvényhozás hatékonyságát nem az ellenzéki fellépés ellehetetlenítésével kellene fokozni, hanem a különböző csoportérdekek közötti kompromisszum kialakításával. Természetesen tisztában volt azzal is, hogy a korabeli magyar

⁷ Ifj. BERTÉNYI Iván: *Bánffy Dezső és a nemzetiségi kérdés*. PhD disszertáció. ELTE BTK, 2005. 294–318., ill. Uő: „Balkániból” „haladó” politikus. Bánffy Dezső arisztokraták és demokraták között. In. *Arisztokrata életpályák és életviszonyok*. Szerk. PAPP Klára – PÜSKI Levente. Debrecen, DE Történelmi Intézet, 2009. 165–191. 182–184.

⁸ Tisza István több alkalommal a házszabály-módosítás ideiglenességét hangsúlyozta: „*az 1903. és 1904. évi indemnítási, költségvetési és újonczmegajánlási, valamint az újoncz-létszám változatlan megállapítására vonatkozó javaslatok, továbbá az ország pénzügyi és közgazdasági viszonyainak egy évnél hosszabb időre nem terjedhető ideiglenes rendezését célzó törvényjavaslatok és a megalkotandó új házszabály letárgyalásának tartalmára, de legfeljebb 1 évig terjedő hatállyal.*” Képviselőházi Irományok, 1901. 506. KI 1901. 31. kötet. 191. Szintén a házszabályváltozás ideiglenességét hangsúlyozza: PESTI Sándor: *Az újkori magyar parlament*. Osiris Kiadó, Budapest, 2002. 116–117., ill. KOZÁRI Mónika: *A dualista rendszer*. Pannonica Kiadó, 2005. 102.

parlamentarizmus komoly hiányosságokkal rendelkezik a nyugat-európai viszonyokhoz képest, de a parlamenti rendszer megőrzését/átmentését a lehetséges fejlődés kiindulópontjaként kezelte. Kossuth Ferenc – a függetlenségi liberálisok javaslatára – a választójog bővítéséért és egyes szociális reformok meghozataláért cserében hajlandó volt az obstrukció felhagyásáról tárgyalni, de a párt többsége ezúttal sem támogatta elképzelését. Kossuth ennek hatására 1903 nyarán rövid időre két alkalommal is megvált a pártelnöki széktől.⁹ Végül a függetlenségi ellenzék egyik szárnya Thaly Kálmán vezetésével 1904. március 10-én elfogadta a miniszterelnök taktikai ajánlatát és a házszabály-módosító terv visszavonásáért cserében felhagyott az obstrukcióval, majd megszavazta az éves újonctartalékot.¹⁰

Tisza – néhány hónapos erőgyűjtést követően – 1904. november 15-én terjesztette be ismét házszabály-módosító javaslatát (lex Daniel),¹¹ majd november 18-án parlamenti puccsot hajtott végre (Perczel Dezső-féle „zsebkendő szavazás”), s a kitört hangzavar és verekedés hatására az előre elkészített királyi leirattal elnapoltatta az ülést. Justh közvetlenül a parlamenti puccs előtt elhangzott beszédében fejtette ki álláspontját a házszabály-módosításról, illetve a házszabály ellenében hozott döntésekkel kapcsolatban: „A miniszterelnök ur tehát, – és ebben a képviselőház elnöke is osztozott vele, – azon nézetének adott kifejezést, hogy a múlt évi november 27-dikén és december 7-dikén a képviselőház a délutáni üléseire vonatkozólag hozott határozatok precedenseket képeznek. Azonban úgy a t. miniszterelnök ur, valamint a ház igen tisztelt elnöke is megfeledeztek arról, hogy nem csak egyesek nyilatkoztak akkor úgy, hogy ez nem tekinthető precedensnek, hanem maga a miniszterelnök ur is. Sőt tovább megyek; maga a ház is hozott ily határozatot (...). De ha a ház nem is jelentette volna ezt ki, kérdem, vajjon egy határozat, a mely a házszabályok ellenére jött létre, tekinthető-e precedensnek.”¹² Justh felszólalásában az ellenzék különböző áramlatainak és a kormánypárt leszakadó csoportjainak közös álláspontját fogalmazta meg, amely a házszabály egyoldalú megváltoztatását határozottan elutasította. A felszólalás ismeretében még inkább sajátos a házszabály ellenében végrehajtott néhány órával későbbi puccszerű szavazás.

⁹ Magyarország, 1903. július 2. Kossuth lemondása, Uo. 1903. július 17. Kossuth Ferenc lemondása.

¹⁰ A kérdéstről bővebben PESTI Sándor: i. m. 120.

¹¹ Ez a tervezet magában foglalta a technikai obstrukció teljes letörését, a költségvetés és az újonclétszám záros határidőn belüli megvitatását is. Bővebben lásd KOZÁRI Mónika: *A dualista rendszer*, i. m. 118–119.

¹² KN 1904. november 18. KN 1901–1906. 30. kötet. 246–248.

Az ellenzék különböző erőinek álláspontja a hatalom erőszakos fellépésének hatására tovább közeledett, és néhány nap alatt végbement a kormánypárt újabb csoportokra bomlása is. Több korábbi miniszterelnök és meghatározó politikus (Széll Kálmán, Andrássy Gyula, Károlyi Sándor, stb.) határolódott el Tisza politikai vonalától. A már addig is együttműködő ellenzéki irányzatok, pedig november 19-én Justh javaslatára koalícióba tömörültek, amelyhez hamarosan az Andrássy vezette disszidensek is csatlakoztak. Az ellenzéki pártszövetség irányítását a Vezérlő Bizottság látta el, amelyben a pártok meghatározó politikusai vettek részt, s köztük Justh Gyula is helyet kapott. A testület elnökének Kossuth Ferencet választották, de a vezetés kezdettől fogva Apponyi, később pedig Andrássy kezében összpontosult.

A széles ellenzéki koalíció koncentrált a parlamenti ellenzék minden áramlatát és a nemzeti célok mellett magában hordozta a szociális érdekek napirendre kerülésének lehetőségét is. Létszámát tekintve a koalíció meghatározó erejének számító Kossuth Ferenc vezette függetlenségiak megelőző évtizedben végbement konzervatív irányú elmozdulása azonban a demokratikus kibontakozás esélyét csökkentette, s azt a koalícion belüli heterogén csoportérdekek sem voltak képesek előtérbe tolni. A koalíció 48-asága szintén csorbát szenvedett, s a pártok a nemzeti követelések közül csak a katonai és a pontosan meg nem fogalmazott gazdaságpolitikai követelések terén alkottak közös nevezőt. A függetlenségi politikusok, képviselőházi erejükhöz képest gyengébb csoportot alkottak a Vezérlő Bizottságon belül. Justh – akit a kortársak közjogi és társadalmi értelemben egyaránt a koalíció radikálisai közé soroltak – szerepét tekintve a vezetés másodlagos tényezői között foglalt helyet és az első időszakban általában nem vett részt a Vezérlő Bizottság ülésein.

Justh Gyula helyzetének alapvető megváltozását hozta az 1905 februárjában megtartott képviselőválasztás, amelynek eredményeként a kampány során az Ugron-párttal és a Nemzeti Párttal is fuzionált Függetlenségi és 48-as Párt alkotta a törvényhozás legerősebb frakcióját, a koalíció pedig abszolút többségre tett szert.¹³ Az ellenzék eleinte Apponyi Albert képviselőházi elnöksége mellett állt, de ő – valószínűleg politikai mozgásterének megőrzése érdekében – elhárította a felkérést.¹⁴ A Justh házelnökségéről szóló első hírek február 19-én a *Makói Hírlapban* kaptak nyilvánosságot.¹⁵ Justh Gyulát két nappal később 230

¹³ A választáson a Szabadelví Párt 159, a Függetlenségi és 48-as Párt 166, a Néppárt 25, az Andrássy vezette csoport 27, az Új Párt 13, a Demokrata Párt 12 mandátumot szerzett.

¹⁴ *Budapesti Hírlap*, 1905. január 29. A függetlenségi párt, ill. *Magyarország*, 1905. február 16. A válság.

¹⁵ *Makói Hírlap*, 1905. február 19. Justh Gyula Házelnök lesz, ill. *Magyarország*, 1905. február 22. Az ellenzék fényes győzelme.

szavazattal választották a képviselőház elnökévé, a szabadelvűek által jelölt ellenfelére Tallián Bélára 168-an szavaztak, 9 szavazólap üres volt.¹⁶

Justh elnökké választását a korszak publicisztikája többféleképpen értékelte. A kormánypárti *Budapesti Hírlap* például Justh korábbi, obstrukcióban kifejtett szerepével összeegyeztethetetlennek tartotta a házelnökséget: „Érdekes, hogy a kik deczember 13-án legjobban vitézkedtek, s az elnöki emelvényt megostromolták Justh, Hammersberg, Pozsgay és Zboray most mind a képviselőház első funkcionáriusai mentek föl az emelvényre.”¹⁷ Gratz Gusztáv visszaemlékező történeti munkájában meglehetősen kétértelmű állásfoglalást tett: „az elnöki székben (...) Justh Gyula ült, a függetlenségi párt régi tagja, szenvedélyes, egyenes, nyílt és becsületes, bár szűk látókörű és sekély tudású politikus.”¹⁸ A koalíciós lapok, különösen a *Magyarország* pozitív értékelést nyújtottak az elnökválasztásról, amelytől a nemzeti jogok előtérbe kerülését remélték: „Ma oda abba a székbe a nemzeti szuverénitás ült bele Justh Gyula személyében. Ez a tény hangosan hirdeti, hogy a magyar képviselőházban ezentúl csak annak szabad történnie, amit a magyar nemzet akar; másnak parancsszava mától fogva ott nincs.”¹⁹ Az elnökké választását követő gratuláló levelek, táviratok tucatjai arról tanúskodnak, hogy országszerte nagy várakozással szemlélték a koalíciós többség kialakulását és Justh házelnökségét.²⁰

Justh képviselőházi elnökké választása mindenképpen az éveken át elszánt és a klasszikus parlamentarizmus mellett kiálló vezetőtevékenységnek volt az eredménye, amely az ellenzék különböző csoportjaiban is elismerést váltott ki. Az őszi parlamenti puccsra válaszul, az ellenzéki obstrukció egyik vezetője került az elnöki székbe. Justh házelnökké választásának azonban két egymással szembehelyezkedő értékelése is lehetséges. Egyrészt pozícionyerése párton belüli tekintélyemelkedésének tudható be, más tekintetben pedig politikai mozgásterének korlátozására is alkalmas volt. A képviselőház elnöki tisztsége annak ellenére, hogy a legelismertebb és legtekintélyesebb funkciók egyike, főleg a házszabályok öreként értelmezhető és jellemzően kevésbé alkalmas az

¹⁶ KN 1905. február 21. KN 1905–1910. 1. kötet. 14. Tallián Béla báró 1899–1903 között a képviselőház egyik alelnöke volt, majd Tisza István kormányában a földművelési miniszteri tárcát vezette.

¹⁷ *Budapesti Hírlap*, 1905. február 22. Justh Gyula székfoglalása.

¹⁸ GRATZ Gusztáv: *A dualizmus kora...*, i. m. 2. k. 90.

¹⁹ *Magyarország*, 1905. február 22. A diadal napja.

²⁰ Makó város képviselőtestülete külön üdvözlésben részesítette Justhot. *Makó város képviselőtestületének jegyzőkönyvei 1872–1944. Tanácsülési jegyzőkönyvek*. MOL X 9019 31001. sz. tekeres, 1905/69. sz. tétel. Ezzel egyidejűleg a makói képviselőtestület döntésére kezdeményezik Justh Gyula arcképeinek „olajban megfestését” is. Uo. 1905/439. sz. tétel.

egyéni politikai kvalitás érvényesítésére. Véleményem szerint éppen ez a nagy ívű egyéni kvalitásoknak kevésbé kedvező pozíció volt a megfelelő arra, hogy a koalíció összetételéből és Justh politikai természetéből várhatóan előbb-utóbb adódó konfliktusokat tompítsa, valamint azok kirobbanását előre nehezítse, s kizárja a „radikális” politikus egy várhatóan kialakuló koalíciós kormányban történő tárcavállalását. Justh koalíción belüli további balratolódását – a pártszövetség vezetőinek kompromisszumokra hajlandó konzervatív beállítottsága miatt – nem volt nehéz megjósolni.

Justh székfoglalójában a koalíció egysége mellett állt ki, és kitért elnöki célkitűzéseire is: *„Az elnöknek teljesen függetlennek kell lennie úgy a kormányhatalomtól, valamint a politikai pártok befolyásától. Teljesen pártatlannak kell lenni, pártatlanságában, hogy úgy fejezzem ki magamat, mintegy a politikai pártok fölé kell helyezkednie.”*²¹ A székfoglalót követő elnöki fogadáson Justh a fő hangsúlyt az ellenzéki szövetség fenntartására helyezte: *„Láttuk azt, hogy a szövetkezéssel milyen óriási eredményeket tudtunk elérni, azt hiszem tehát, hogy a szövetkezést fenn kell továbbra is tartani. Én voltam az, aki múltév november 18-án a szövetkezést indítványoztam bizonyos célra és én most megint indítványozom ezen a helyen azt, hogy a szövetkezést tartsuk fenn mindazon célokra nézve, amelyekben a szövetkezett ellenzék egyetért.”*²²

Justh 1905/06-os házelnöksége során nem klasszikus elnöki szerepet töltött be, amely a sajátos belpolitikai helyzetre vezethető vissza, ui. elnökségének első szakasza egybeesett Tisza István miniszterelnökségének utolsó hónapjaival. A választási vereséget követően Tisza beadta lemondását és a király Andrássy Gyulát, majd Darányi Ignácot kérte fel kormányalakításra, azonban a koalíció a tárgyalások során nem fogadta el az udvar feltételeit, miszerint a kormányprogramban nem szerepelhetnek a katonai követelések. Justh 1905 tavaszán – az udvar és a koalíció megegyezését sürgetve – kétszer is véghezvitte a képviselőház elnapolását (február 22-én, illetve március 9-én). Az általa kezdeményezett elnapolások indokaként nyíltan felvállalta politikai szándékát: *„T. képviselőház! Méltóztatnak tudni, hogy a kormány beadta lemondását. Ez a lemondás el is fogadtatott. (...) bátor vagyok indítványozni, hogy arra az időre, a meddig az új kormány megalakul, a képviselőház napolja el üléseit azon megjegyzéssel mindazonáltal, hogy márczius 8-án azon esetben is ülést tartana a képviselőház, ha addig a kormány megalakulása be nem következne (...)”*²³ A képviselőház elnapolása 1905 tavaszától végigkísérte a törvényhozás munkáját,

²¹ KN 1905. február 21. KN 1905–1910. 1. kötet. 15.

²² *Magyarország*, 1905. február 23. A szövetkezett ellenzék lakomája.

²³ KN 1905. február 22. KN 1905–1910. 1. kötet. 21.

hiszen az elkövetkezendő nem egészen egy évben még három alkalommal – de immár királyi leirat által – szünetelt hónapokra a parlament ülésezése.

Az uralkodó az új képviselőház felállása után tájékozódni kívánt a kibontakozás lehetőségei felől és audiencián hallgatta meg a politikai élet meghatározó alakjait. A parlamenti helyzetből adódóan, ezúttal nem csak 67-es politikusok tartoztak ebbe a körbe, hanem a 48-as párt vezetői is részt vettek a tárgyalásokon.²⁴ Az egyeztetésre hívott politikusok többsége a koalícióhoz volt sorolható. Ezen belül Justh első királyi audienciája több oldalról is indokolt lehetett. A korábbi válságok során az ellenzék képviselői nem vettek részt a kibontakozási tárgyalásokon, az 1905/06-os válság során azonban elkerülhetetlen volt a képviselőház többségét alkotó pártok, illetve az általuk létrehozott koalíció vezetőinek a meghívása. Justh kihallgatása egyrészt kézenfekvő, hiszen a törvényhozás vezetői, így a főrendiház és a képviselőház elnöke a legtöbb válság esetén a megoldás kulcsfigurája volt. Másrészt az uralkodó a megoldásra törekedve nem csak a parlamenti pártok vezetőit, hanem a pártokon belüli csoportosulások fő irányítóit is kihallgatásra rendelte és Justh a függetlenségi párt liberális szárnyának vezetőjeként is fontos tényező volt.

A protokolláris szabályoknak megfelelően az audienciák sorát a két ház elnökének kihallgatása nyitotta meg.²⁵ Justh az audienciát követő sajtónyilatkozatában kifejtette, hogy az uralkodó katonai és gazdasági kérdésekkel kapcsolatos hajthatatlansága miatt nem számol a válság gyors megoldásával.²⁶ A kihallgatás során nyilvánvaló lett, hogy a király és Tisza meglepően jól informáltak a függetlenségi párt szándékai felől: „*A Ház elnöke jelentésében elmondta, hogy kihallgatása alkalmából megdöbbenve tapasztalta, hogy a király a szövetkezett ellenzék legbizalmasabb haditerveit kitűnően ismeri. Az árulással Komjáthy Bélát gyanúsítják (...).*”²⁷ A függetlenségi párt vezetői a tárgyalások során egyre inkább hajlottak a kompromisszumra: Apponyi és Kossuth a hadiköltségvetés csökkentéséért cserében vállalkoztak volna a kormányalakításra, azonban a Vezérlő Bizottság leszavazta javaslatukat.

Justh – reális helyzetértékelésről tanúbizonyságot téve – az új parlament megalakulásakor tisztában volt azzal, hogy a koalíció győzelme elsősorban

²⁴ Az 1905 tavaszi kihallgatásokon a koalíció részéről a függetlenségi Kossuth Ferenc, Apponyi Albert, Thaly Kálmán és Tóth János, a disszidens Andrassy Gyula és Darányi Ignác, az újpárti Bánffy Dezső, a néppárti gróf Zichy Nándor és Rubovszky István, Csáky Albin a főrendiház és Justh Gyula a képviselőház elnöke vett részt. Rajtuk kívül a Szabadelvű Párt részéről Dániel Ernő, Falk Miksa, Hódossy Imre, Láng Lajos, Zselénszki Róbert, ill. a horvát Tomasics Miklós és ifj. Zichy János pártonkívüli került meghívásra.

²⁵ *Budapesti Hírlap*, 1905. március 3. A kormányválság.

²⁶ Uo. 1905. március 6. Tanácskozás Kossuth Ferencnél.

²⁷ *Makói Hírlap*, 1905. március 5. A válság.

Tiszának köszönhető, akivel szemben kialakulhatott a pártok egysége, a kormányalakítás azonban új célkitűzések megfogalmazását kívánja.²⁸ Kezdet világgossá válni, hogy a pártokat nem a közös kormányzás érdeke, hanem a közös ellenzéki fellépés sikere kovácsolta egybe és az elért győzelem adta lehetőségekkel egyelőre nem voltak képesek élni. Az alakuló közös programban kidolgozatlanul szerepeltek a társadalom által legfontosabbnak tartott követelések pl. a választójog-bővítés (általános választójog), a szociális reformok (munkásvédelem, betegsegélyezés) és a progresszív adópolitika kérdése.²⁹

Miután a törvényhozásban erős többséggel rendelkező koalíció az adott feltételek között nem vállalta a kormányalakítást, alkotmányos értelemben patthelyzet alakult ki. A képviselőház a sorozatos elnapolások következtében nem volt alkalmas az érdemi munkára, nem látta el feladatát, Justh azonban – sajátos módon –, mint az ellenzéki pártszövetség egyetlen pozícióban lévő tagja, ekkor került a politikai események fő sodrába. A házelnök 1905 tavaszán az elsők közt értesült a parlamenten kívüli kabinet megalakulásának tervéről is, s Kristóffy József, mint a belügyi tárca várományosa – minden bizonnyal a várható képviselőházi reakciókat fürkésztve –, Tisza István mellett őt is felkereste. Kristóffy visszaemlékezése szerint Justh a tárgyalásukkor „*valósággal magán kívül lett. Szidott mindenkit, de legfőképpen Kossuth Ferencet.*”³⁰ Még ha a későbbi belügyminiszter kijelentésének túlságosan nagy jelentőséget nem is tulajdonítunk, azt le kell szögeznünk, hogy a tárgyaláson egyértelművé vált: az ellenzéki koalíció nem fogadja el a leendő kormányt, illetve nem tartja indokoltnak az általa felvállalt – az uralkodó és a Vezérlő Bizottság közötti – közvetítés szükségességét sem. Sajátos módon a két ellentétes oldalon álló politikus, Tisza és Justh – más-más okból természetesen – egyaránt ellenezte a parlamenten kívüli kormány kinevezését.

A Fejérváry-kormány megalakulásakor Justh annak ellenére, hogy tudomásul vette a kinevezést és a jogköréhez kapcsolódó elnöki köteleességeket megtette, a továbbiakban sem támogatta a kabinetet. Sőt a kormányalakulás utáni nyilatkozatában kifejezetten azzal szemben foglalt állást: „*Ugy hallottam társadalmi bojkott készül az új kormány ellen. Magam részéről, mivel az új*

²⁸ *Budapesti Hírlap*, 1905. február 22. A vezérlőbizottság értekezlete.

²⁹ GRATZ Gusztáv: *A dualizmus kora...*, i. m. 2. k. 89-90.

³⁰ KRISTÓFFY J. 1927. 132. Kristóffy és Justh kormányalakítás előtti megbeszélésének sajátos hangulatának érzékeltetéséhez hozzátartozik, hogy régi politikai ellenfélként nem ez volt az első összeütközésük. Politikai pályájuk során mindketten Csanád vármegyéhez kötődtek, ahol ellentétük már az 1880-as évek végén kiéleződött. Justh, mint ellenzéki országgyűlési és vármegyei képviselő, Kristóffy pedig mint vármegyei aljegyző, később minisztériumi tisztviselő, többször kerültek konfliktusba.

*kormány tagjai megakadályozták a kibontakozást, helyeslem, hogy a társadalom ilyen módon elítéli őket, és nagyon sajnálom, hogy én hivatalból kénytelen vagyok velük érintkezni.*³¹ Ez mindenesetre előrevetítette a házelnök és a felálló kormány konfrontációját, illetve kijelölte a további majdnem egy éves időszak politikai alaphangulatát is.

A Szabadelvű Párt a kormány június 21-én történő képviselőházi bemutatkozásakor – előre számolva a parlament ellenállásával – királyi kézirattal készült az ülés elnapolására, azonban annak beterjesztése előtt Justh házelnök engedélyezte Kossuth Ferenc bizalmatlansági indítványának tárgyalását, amelyet a törvényhozás mindkét háza elfogadott. Az elnapoló kézirat csak ezt követően hangzott el, de a képviselőház még ekkor sem oszlott szét azonnal, hanem elfogadta a Bánffy Dezső indítványaként beterjesztett alkotmányvédő határozatot is. Justh elnök tehát lehetővé tette a parlament meghatározó erejét jelentő koalíció és a vármegyék politikai összehangolódását. Bánffy indítványa a radikális alkotmányvédelem pozíciójaként kezelhető: *„Ha a parlamentárizmus elveinek megfelelő alkotmányunk van, (...) akkor a többség által felállított program kell, hogy a kormány kinevezésére alapul szolgáljon. Igaz, hogy a kinevezés joga a királyé, de az, hogy egy ilyen kormányt elfogadjunk-e és egy ilyen kormány vezetését a parlamentben tűrjük-e vagy sem, mitőlünk függ. (...) az ily alkotmányellenes kormányzattal szemben a legszigorúbban érvényesítendő alkotmányunknak az a sarkalatos tétele, mely szerint az országgyűlésileg meg nem szavazott adót beszédni és ujonczot kiállítani nem szabad. (...). A törvényhatóságokat pedig emlékezteti a ház alkotmányvédő, hagyományos feladatukra, (...) és elvárja tőlük, hogy az alkotmányellenes kormányzatot támogatni nem fogják.*³² Az indítvány tartalmazta, hogy Fejérváry *„kormányzata alkotmányellenes, hogy az állami jövedelmek, különösen a közadónak igénybevételére és az állami kiadások eszközzésére feljogosítva nincs (...).*³³ A válság ezzel még inkább kiszélesedett, a parlamenti többség és a kormány mellett újabb tényezőként kapcsolódtak be a folyamatba a vármegyei és városi törvényhatóságok.

A vármegyei ellenállás felhívása és annak az elnök által engedélyezett képviselőházi közzététele az esemény után nagy vitát váltott ki. A kormány és a Szabadelvű Párt határozata törvénytelennek minősítette a képviselőház elnapolás utáni tanácskozását. Kristóffy belügyminiszter álláspontja szerint a képviselőház ekkor már nem volt határozatképes: *„(...) azon pillanattól kezdve, midőn a Ház az elnökkel egyetértve megtagadta az elnapoló királyi kézirat kihirdetését,*

³¹ Magyarország, 1905. június 16. A válság.

³² Uo. 1905. június 22. Kormány és elnapolás.; KN 1905. június 21. KN 1905–1910. 1. kötet. 469-471.

³³ Uo. 471.

minden további tanácskozásnak és határozathozatalnak megszűnt a törvényes alapja.”³⁴ Bánffy nemzeti ellenállási indítványa pedig – ismét Kristóffy olvasatában – „nyílt forradalmat jelentett, egyenesen a király személye ellen. (...) *Ma is az a nézetem, hogy a monarchia bukása ezen a ponton kezdődik.*”³⁵ A koalíció politikusai ezzel szemben a parlamentarizmus szabályait emlegetve álltak ki Justh mellett, s a függetlenségek 150 fős értekezleten vitatták meg a történeteket.³⁶ Justh utólagosan is a feloszlató királyi kézirat utáni vita létjogosultsága mellett érvelt: „*Hogy joga van a Háznak az elnapoló kézirat dolgában határozatot hozni és arról megelőzőleg tanácskozni, az kétségtelen. (...) Nemcsak joga, de kötelessége volt tehát a képviselőháznak tiltakozni és óvást tenni az elnapoló királyi kézirat ellen (...). A törvényesség tekintetében pedig az óvást és tiltakozást nem a pártkörben, hanem az erre egyedül illetékes fórumon a képviselőházban kellett megtenni.*”³⁷ Hozzáteszem, hogy a javaslattevő Bánffy Dezső, aki korábban éveken keresztül ült a képviselőház elnökének székében, ugyancsak tisztában volt a házszabály adta lehetőségekkel.³⁸ Az elnapolás utáni vita engedélyezése a ház legközelebbi ülésén (szeptember 15-én) is a képviselőházi ülés tárgya volt. Apponyi Albert több gyakorlati esetet – az egyik Szilágyi Dezső, a másik saját elnökségének időszakából való – hozott fel Justh cselekedetének igazolására, amelyekből ezt a következtetés vont le: „*(...) gr. Tisza István t. képviselő társamnak az a felfogása, minthogyha egy, az országgyűlést elnapoló királyi leiratnak felolvasása után vitának, felszólalásnak és határozathozatalnak helye többé nem volna. Ez a felfogás ellenkezik úgy az alkotmányunknak sarkalatos biztosítékaival, mint az eddigi gyakorlattal.*”³⁹

A vármegyei ellenállás felhívásának képviselőházi közzététele után Justh házelnökként gondoskodott arról is, hogy a törvényhatóságok kézhez kapják a parlament bizalmatlansági állásfoglalását és a vármegyékhez szóló ellenállási felhívást. Ennek eredményeként az ország törvényhatóságainak nagy része megtagadta az adófizetés és az újoncállítás kötelezettségét, s több addig 67-

³⁴ KRISTÓFFY József: *Magyarország kálváriája.*, i. m. 140.

³⁵ Uo. 141.

³⁶ *Magyarország*, 1905. június 22. A függetlenségi 48-as párt.

³⁷ Uo. 1905. június 24. A válság. Justh az elnapolásról.

³⁸ KRISTÓFFY József: *Magyarország kálváriája.*, i. m. 142. Kristóffy visszaemlékezése szerint a határozat szövegezését Andrassy és Apponyi végezték, de ők a kihirdetés következményeit nem kívánták vállalni, ezért azt Bánffy terjesztette elő. Nézetem szerint Andrassy részvétele a határozat megalkotásában erősen kétséges, hiszen a Képviselőházi Napló szerint ő már a délelőtti órákban Kossuth Ferenc javaslatának tárgyalásakor sem támogatta az ülés további folytatását és a királyi elnapoló kézirat azonnali felolvasása mellett állt ki.

³⁹ KN 1905. szeptember 15. KN 1905–1910. 2. kötet. 6.

esnek tartott vármegye is a koalíció felé orientálódott. A képviselőházi ellenállás gyorsan átterjedt a magyar többségű vármegyékre, amelyek közül Csanád, Csík, Hajdú, Maros-Torda, Pest-Pilis-Solt-Kiskun, Szabolcs, Szatmár és Zala, illetve a városokra, amelyek közül pedig Budapest, Debrecen és Kolozsvár emelhető ki leginkább.⁴⁰ Az ellenállás jelentős társadalmi támogatását az is jelezte, hogy az azt kihirdető Justh, vármegyék és városok támogatónyilatkozatai mellett nagy számban kapta kézhez választói csoportok és egyének üdvözlő táviratait is.⁴¹ Az ellenállás egyik leginkább látványos jele volt a városok főterén történő Kossuth Lajos szobor állítás. Justh választókerülete ebben sem maradt le: a makói Kossuth szobor leleplezésére 1905. szeptember 24-én került sor.⁴²

Justh az ellenállás országos szervezésén túl saját vármegyéjében, Csanádban is kivette a részét a munkából. A kormány ellenlépéseire felkészülve, jó előre a főispán kormány által diktált cseréjének lehetőségére hívta fel a vármegyegyülés figyelmét, illetve az elbocsátott tisztikar részére alapítvány létrehozását javasolta: *„indítványozta, hogy minden hó második csütörtökjén megyei közgyűlés tartassék, mert félő, hogy egy erőszakos főispán fog kineveztetni, ki esetleg nem fogja a megyegyűlést összehívni, majd a megyei tisztviselők részére tízezer koronát tett le, ha esetleg bármelyik felfüggesztetnék (...).”*⁴³ Justh ezzel a javaslattal országszerte először Csanád vármegyében rendezte az állásából eltávolított tisztikar anyagi szükségleteit. Felhívásához a vármegye több birtokosa és polgára csatlakozott, s így összesen 77 ezer koronát gyűjtöttek össze.⁴⁴ Szintén a vármegyei ellenállás helyi szerveződéseivel kapcsolódik, hogy Justh Gyuláné Szitányi Vilma is bekapcsolódott a közéleti vezetők feleségei által szervezett nemzeti iparvédő un. Tulipán-mozgalom Csanád vármegyei szervezésébe, amely társaság országos szinten az ellenzék kormányra jutásán dolgozott.⁴⁵

A nemzeti ellenállás kibontakozása és a Fejérváry-kormány működése a koalíción belül is komoly átrendeződést eredményezett. A súlyponteltolódás következményeként Kossuth és Apponyi háttérbe szorult, az irányítás pedig egyértelműen a koalíción belüli 67-esek kezébe csúszott át. Térnyerésük Andrássy Gyula befolyásának megerősödésével érzékelhető leginkább. A

⁴⁰ Az ellenállás vármegyei szervezéséről bővebben HORVÁTH J. 1907. 77–454., ill. ZSOLDOS Ildikó: *Pártviszonyok és országgyűlési képviselő-választások Szabolcs vármegyében 1905–1906-ban*. PhD disszertáció. ME BTK, 2008. 131–153.

⁴¹ *Makói Hírlap*, 1905. július 18. Justh Gyula üdvözlése.

⁴² *Magyarország*, 1905. szeptember 20. A makói Kossuth-szobor.

⁴³ *Makói Hírlap*, 1905. augusztus 10. Justh és Náray az alkotmányért.

⁴⁴ HORVÁTH József: *Az 1905/06. évi...*, i. m. 53.

⁴⁵ *Makói Hírlap*, 1905. április 1.; BOROS Zsuzsa – SZABÓ Dániel: *Parlamentarizmus Magyarországon 1867–1944*. Korona Kiadó, Budapest, 1999. 85.; ZSOLDOS Ildikó: i. m. 154–172.

koalíciós vezetés legradikálisabb tagjának egyértelműen Justh Gyulát tekintették, akinek szerepe és befolyása – időlegesen – a nyári események hatásaként szintén tovább növekedett. Andrassy visszaemlékezése szerint „*az ellenállás idejében Justh, Kossuth rémületére pénzt akart gyűjteni fegyverek szerzésére és mozgósítani készült a népet.*”⁴⁶ Ez a – nagy valószínűséggel – túlzó naplóbejegyzés, annak ellenére, hogy a tények pontos ismertetésére nem alkalmas, a koalíción és a függetlenségi párton belüli csoportmozgások érzékeltetését nagyban elősegíti. A koalíció meghátrálásának jeleként értelmezhető, hogy már ebben az időszakban felmerült a szövetségből a Függetlenségi és 48-as Párt radikális elemeinek, vagy az egész pártnak az eltávolítása is.⁴⁷ Az ezt leginkább érzékelő Polónyi nagy veszélyt látott ebben: „*Ez a kiválasztott <fővezér> bizottság nem új eszme. Régen kísért. Előre láttam – Bánffy már csinálja is – hogy a coalitionnak ez lesz az első koporsószege. (...) Bánffynak, Rakovszkynak eleitől óta a 67-es pártoknak új alapokon való egyesítése volt a céljuk.*”⁴⁸ A koalíció ilyen mértékű szervezeti átalakítására azonban nem került sor, ami mindenképp azt bizonyítja, hogy a vezetés tisztában volt az átalakulással együtt járó, 48-as radikálisoknak köszönhető tömegtámogatás elvesztésével.

A koalíció és az udvar tárgyalása 1905 nyarának végére – a nemzeti ellenállás időleges kimerülésének következtében – ismételten aktuálissá vált. A mindinkább kompromisszumra hajló Kossuth, Bánffy és Zichy tárgyalási pozícióit erősen veszélyeztették a radikális függetlenségek, köztük Justh házelnök egyes nyilatkozatai.⁴⁹ Justh széles népszerűsége tett szert, hiszen a koalíció parlamenti többségének az egyetlen hatalmi pozícióban lévő megszemélyesítője a társadalom irányában kizárólag ő lehetett: „*az egyetlen főméltóság, amely függetlenül a királytól és a kormánytól, a nép törvényhozóinak bizalmából választatik. (...). Semmiféle miniszter vagy miniszterelnök nem rendelkezik vele, még a trón előtt is nem mint a király szolgálója, hanem alattvalói hűséggel, mint a királyi hatalommal szemben is önálló országgyűlésnek feje jelenik meg.*”⁵⁰ Justh ezt a népszerűségét többnyire látva ragaszkodott a nemzeti követelésekhez, amellyel vélhetően tudatosan súlyos akadályt gördített a pártszövetség elfeladással történő hatalomra jutása elé. Úgy vélte, hogy kizárólag a nemzeti követelések alkothatnak közös nevezőt

⁴⁶ MOL Andrassy család levéltára A/Ifj. Andrassy Gyula iratai. Andrassy napló – 1909. január 28-i bejegyzés. Idézi: DOLMÁNYOS István: *A koalíció...*, i. m. 71.

⁴⁷ Uo. 72.

⁴⁸ Polónyi Géza 1905. július 31-én kelt levele Bartha Miklóshoz. OSZK Kézirattár Levelestár.

⁴⁹ Vö. ifj. BERTÉNYI Iván: i. m. 355.

⁵⁰ *Magyarország*, 1905. szeptember 5. A politikai szinterről.

a koalíció különböző erői között, s ezért tudatosan (egyelőre) elvetette a társadalmi kérdések, köztük a kormány, a szociáldemokraták, illetve a társadalom széles rétegei által követelt és egyébként általa is szükségesnek tartott választójog-szélesítés, vagy általános választójog programba emelését. A *Magyarországnak* nyilatkozva ezt az alábbiakban fejtette ki: „Egy veszedelmes áramlat indult meg. Azt hangoztatják, hogy félre kell lökni a magyar nemzeti követeléseket, amint a kormány és az ő öntudatlan segítői kifejezik magukat: ne közjogi vitákkal foglalkozzunk, hanem csináljuk meg az állandó általános választójogot. Már pedig a függetlenségi pártnak nincs abszolút többsége a képviselőházban, tehát nem csinálhatjuk meg. Akik most a nemzeti követelmények félretételével a választójogot követelik s emiatt támadják a koalíciót, azok a kormánynak tesznek szolgálatot (...).”⁵¹ Egy hónappal későbbi, az előbbinél radikálisabb nyilatkozatában ugyancsak a nemzeti reformok mellett állt ki: „Negyvenketten utasították vissza a miniszteri tárczát, csak ez a szemétnép vállalkozott a kormányzásra. Az ő törekvésük, hogy a koronát egészen elidegenítsék a koalíciótól és a koalíció útján a nemzeti törekvésektől.”⁵² Justh álláspontját a korabeli közvélemény egy része és az utókor is hajlamos félreértékelné, és rendszerint szociális és választójogi érzéketlenségként kezelni.⁵³ Valójában Justh érzekelte, hogy már eddigi megnyilvánulásai is a koalíció perifériáján helyezkedik el és a választójog szélesítésének azonnali felvállalásával végeláthatatlan koalícion belüli alkufolyamat indulna meg, amely akár kétségessé teheti a pártszövetség fennmaradását is.

A koalíciós vezetés 1905 nyarán és kora őszen azonban már egyre kevésbé bízott Justh választójog-szélesítést aktuálisan elvető magatartásában, és amikor a társadalom a kormány által is gerjesztett tüntetэшulláma a csúcspontjához közeledett, a széles szimpátiának örvendő házelnök időleges belpolitikai kiiktatása mellett döntött. Ez adja magyarázatát Justh meglehetősen váratlan horvátországi látogatásának.⁵⁴ Mindazonáltal a kormány és az udvar jóvoltából szorított helyzetben lévő koalíció szövetséges keresése sem lehet elhanyagolható jelentőségű, azonban annak időzítése és ezáltal Justh belpolitikai szempontú kikapcsolása, nagy valószínűséggel nem kizárólag a magyar-horvát politika fejleményeinek volt köszönhető. A koalíció és a szociáldemokraták tárgyalása így Justh távollétében vette kezdetét, Bánffy Dezső és Kossuth Ferenc irányításával. Ennek nyomán végül megegyezés született arról, hogy a koalíció parlamenti bizottságot alakít a választójog szélesítésének a vizsgálatára, és a

⁵¹ Uo. 1905. augusztus 10.

⁵² Uo. 1905. szeptember 5. A politikai szinterről, ill. Justh Gyula ünneplése.

⁵³ Például DOLMÁNYOS István: *A koalíció...*, i. m. 86.

⁵⁴ Justh horvátországi látogatásáról lásd: uo. 173–210.

pártszövetség hatalomra jutását követően törvényjavaslatot dolgoz ki a kérdésben.⁵⁵

A munkásság tüntetés- és sztrájkmozgalma – Justh Horvátországból történő hazatérése után – a képviselőház elnapolást követő első ülésének napján, szeptember 15-én érte el csúcspontját, amikor a főváros utcáin 100 ezer fő vonult fel és petícióban követelte az általános választójog bevezetését. A munkásság Garami Ernő által átnyújtott követeléseit a parlamentben, a házszabállyal szembehelyezkedő Justh vette át. A házszabály megsértése ebben az esetben nyilvánvaló, hiszen a házelnök kizárólag parlamenti képviselőktől és a kormány tagjaitól vehet át kérvényeket.⁵⁶ Justh cselekedete ettől eltekintve politikailag mindenképpen igazolható és szimbolikusan értékelhető, ugyanis a parlament előtt tüntető munkásság választójogi követelését, mint a választójog kiszélesítését köztudottan szorgalmazó függetlenségi politikus, kategorikusan nem utasíthatta el. A történeti szakirodalom általában Justh szeptember 15-ei magatartásával kapcsolatban azt szokta felhozni, hogy az Újjászervezett Szociáldemokraták és az MSZDP küldöttségétől átvette a petíciót, de a megbízottakat „üres szavakkal bocsátotta útjukra”.⁵⁷ Álláspontom szerint Justh azonban e miatt nem marasztalható el. A házszabályellenesen – bár politikailag igazolhatóan – átvett petíciót nem kommentálhatta, hiszen házelnöki minőségében nem volt semmilyen álláspont közlésére felhatalmazva, s már maga az átvétel is komoly politikai vitát eredményezett a koalíción belül. A választójogi reformot programra emelő Kristóffy érdeke éppen Justh és függetlenségi baloldal leválasztása lett volna, a kompromisszumra hajló Andrassy, Bánffy és Kossuth vezette főáramlatról, azonban a házelnök higgadt politikai magatartása ezt a számítást keresztül húzta.

A szeptember 23-ai „ötperces audienciát” követően a válság még inkább kiszélesedett. A koalíció radikális vezetői Justh és Polónyi, sőt az ideiglenesen hozzájuk csatlakozó Apponyi is az aktív ellenállást támogatták. A gyűlések és fáklyás tüntetések mindennaposak lettek, s egy hónap leforgása alatt az ország 63 vármegyéjéből 45 a nemzeti ellenállás mellé állt. A kormány új főispánokat próbált kinevezni, több helyen felfüggesztette az ellenállást szervező vármegyei tisztkart és erős karhatalmat rendelt a renitens vármegyékbe. Justh hónapokkal

⁵⁵ Vö. ifj. BERTÉNYI Iván: i. m. 355.

⁵⁶ Az a tény azonban, hogy Mezőfi Vilmos – az Újjászervezett Szociáldemokrata Párt parlamenti képviselője – is aláírta a petíciót és jelen volt az átadáskor, a házszabály ellenes fellépés élet is erősen tompítja. („Kérvényt a házhoz benyújtani csak a ház valamely tagjának közvetítésével lehet” 1901-es Házszabály 240.§., „Kérvényeket nem képviselőknek vagy küldöttségnek a házba vinni vagy előszóval előadni nem szabad.” 1901-es Házszabály 241.§.)

⁵⁷ DOLMÁNYOS István: *A koalíció...*, i. m. 102.; MUCSI Ferenc: *A Kristóffy–Garami-paktum*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1970. 83.

korábban kezdeményezett rendszeres vármegyegyűlés tartására szóló felhívásának, illetve adományalapjának szükségessége ekkor igazolódott be. A Fejérváry-kormány újabb megbízását követően, illetve Kossuth és Andrássy tárgyalásainak ismételt élénkülésével egy időben az udvar – nyilván időnyerésként – az október 10-én összeülő képviselőház elnapolása mellett döntött. Ennek előkészítésekor a uralkodó, a kormány és Kossuth Ferenc is tartott a radikális függetlenségi képviselők ellenakciójától: „*Most is legnagyobb erőfeszitésembe került, hogy a képviselőház el ne határozza, hogy a király elnapoló leirata daczára együtt marad, a minek az lett volna a következménye, hogy már másnap szuronyokkal verték volna szét, s akkor, amilyen a közhangulat (...) kiütött volna a forradalom, és 24 óra alatt irtózatot vérfürdőbe elfojtatott volna. Maga a ház elnöke, Justh is az együtt maradáért akarta keresztül erőszakolni, s (...) itthoni helyzetünk rohan a vég felé, mely az abszolútizmus.*”⁵⁸

A koalíció baloldalán elhelyezkedő Justh és Polónyi továbbra is ragaszkodott a hagyományos függetlenségi elvekhez. Polónyi 1905 novemberében Justhnak írott levelében a programfeladás ellen érvelt: „*Pártunk szemmel láthatóan számban, érdemi erőben és lehetőségben nagyon szaporodott. (...) Megértük amit – <titokban érző lelkünk csak óhajtva sejtett>, hogy pártunknak melynek elveiért egy életnek java részét szenteltük, szava és akarata döntő súlyú. (...). Győzelmünknek titkát az elv szilárdságban és a (...) megszentelt azon hitben találom: amely küzdelmeinknek vezérfonala volt. (...). Oroszlán részed volt az alkotmány védbástyájának: a házszabályokban biztosított szólás szabadságnak megsemmisítésére irányzott gaz merényletnek megakadályozásában. 1904 november 18-ának és december 13-ának történetében a te neved külön lapot érdemel.*”⁵⁹ Polónyi és Justh egyeztetése a koalíción belül hosszú távú együttgondolkodás lehetőségét jelölte ki, amely – Kossuth és Apponyi csoportjával szemben – a kompromisszumok útján történő hatalomra jutás ellenében került kialakításra.

Justh választójog-szélesítés tekintetében képviselt álláspontját megfelelően szemlélteti az 1905 őszén tartott makói népgyűlés lebonyolítása és az ott elhangzott beszéde. A makói függetlenségek a helyi szociáldemokraták

⁵⁸ Kossuth Ferenc 1905. október 11-én kelt levele Kossuth Lajos Tódorhoz. *Kossuth Lajos gyermekeire vonatkozó iratok*. MOL X 1559 7177. sz. tekercs.

⁵⁹ Polónyi Géza 1905. november 3-án kelt levele Justh Gyulához. *Justh Gyula hagyatéka*. MOL X 5905 14540. sz. tekercs, BbIII/56. sz. tétel.

népgyűléseinek⁶⁰ hatására saját választójogi gyűlést készítettek elő. A gyűlésszervező Nagy Károly makói függetlenségi pártelnök levélben értesítette Justhot az előkészületekről: „*Hogy ez a körülmény [ti. a koalíció választójogi álláspontja – Sz. Á.] teljesen tisztázva legyen az ország előtt, másfelől pedig, hogy az itteni esetleg gyengébb lelkű párttagjainkra romboló hatású ne legyen, pártunk vasárnap délelőtt kimondta egy népgyűlés tartását, melynek idejét, akár f. hó 8-án, akár 15-én, a te elhatározásodra bocsátja. Hogy nem jó és helyes volna-e összekötni ezt a Kossuth és Apponyi tervbe vett látogatásával? Ennek elhatározását is reád bízva. (...) Kívületek azonban óhaja a pártnak, hogy a népgyűlésen Vázsonyi is beszélne s így a (...) szocialisták épen a legilletékesebb ajakról hallanák az igazságot.*”⁶¹ A makói népgyűlés megtartására végül november 5-én került sor, s Justh mellett Apponyi Albert és a Vázsonyit helyettesítő Mezőfi Vilmos beszélt a koalíció választójogi elképzeléseiről és lehetőségeiről. Justh beszédében elkötelezte magát és pártját a választójog kiszélesítése mellett, azonban ennek politikai felelőségét megosztva azt is kijelentette, hogy a koalíció többi pártja nem támogatja a választójog jelentős növelését.⁶²

A Ház üléseinek újabb – december 19-ei – elnapolása már a koalícióval folytatott tárgyalás utolsó felvonásának időszakában zajlott le, amikor komolyabb ellenállásra – a határozott tiltakozások mellett – a radikális függetlenségek részéről sem került sor. A törvényhozás hangulatának érzékeltetésére kiválóan alkalmas a levezető elnöklést ellátó Justh kijelentésének felidézése, amellyel az elnapoló királyi leiratot küldő miniszterelnöki levelet – a szélsőbal nagy ovációja közepette – bejelentette: „*T. Ház! Ma reggel báró Fejérváry tábornagynagy úrtól a következő levelet kaptam.*”⁶³

A koalíció és az uralkodó politikai kompromisszuma a Vezérő Bizottság jobbszárnyától és a vármegyék kifulladású tisztikara által sürgetve 1906 telén körvonalazódott, az előtérbe kerülő megoldás azonban felszínre hozta a koalíción, illetve a függetlenségi párton belüli nézetkülönbségeket is. A Vezérő Bizottságból január végén távozó Ugron Gábor a katonai követelések és az önálló vámterület kérdését kérte számon Kossuthtól. Február első heteiben a koalíció hasadása kirajzolódott, és új ellenzéki csoportosulás körvonalai jelentek meg, amelyben Ugron mellett esetlegesen Justh részvételére is számítani

⁶⁰A szociáldemokraták által szervezett 1905. szeptember 3-i makói, 6000-8000 főt felvonultatató választójogi tüntetés a helyi függetlenségek részéről válaszlépéseket sürgetett. Nagy Károly 1905. október 2-án kelt levele Justh Gyulához. Uo. BbIII/49. sz. tétel.

⁶¹ Uo.

⁶² *Makói Hírlap*, 1905. november 9. A makói nagy népgyűlés.

⁶³ KN 1905. december 19. KN 1905–1910. 1. kötet. 24.

lehetett.⁶⁴ A koalíció heterogenitását táplálta a képviselőház februári feloszlásának vitája is. A kompromisszumra hajló jobbszárny a feloszlátás mellett állt, a balszárny és az ortodox függetlenségek nem támogatták azt. Justh házelnök környezete annak ellenére, hogy február közepére veszítve elszántságából elfogadta a feloszlátási tervet, több eshetőséget is kidolgozott. Ezek közé tartozott Dózsa Imre elképzelése is: „*A ház feloszlátásáról gondolkodtam. Szerény nézetem szerint kettő [eshetőség – Sz. Á.] lebeghet szemünk előtt: 1) a mentelmi jogot minél tovább kihúzni. 2) (...). Az nem is szorul indoklásra mily nagy fontosságú volna, ha a mentelmi jog – ameddig csak lehet megmaradna. Ennek elérését a következő módon képzelem. Vagy bejön a karhatalom a parlamentbe, ez esetben Elnök Ur mindig felfüggesztené az ülést, míg ki nem takarodnak, ha pedig királyi biztos próbálná felolvasni [a Ház feloszlátását – Sz. Á.] ismét felfüggesztené az ülést. S ha széjjel zavarják is a parlamentet lehetne mondani, hogy a kéziratot még nem vették tudomásul. Hátha a bíróság még ebben az esetben is méltányolná a mentelmi jogot. (...). Az országgyűlés jogaiból csupán azért emeltem ki a mentelmi jogot, mert az országgyűlés egyéb jogát úgy sem tudjuk érvényesíteni. Szerintem az ünnepélyes óvásnál többet ér, ha az ülést erőszakosan zavarják széjjel.*”⁶⁵ Abban, hogy Justh a tervlatogatások ellenére végül elfogadta a képviselőház feloszlásának tervét minden bizonnyal komoly szerepe volt – a Dolmányos István által említett, de általam fel nem lett⁶⁶ – Nyíri Sándor vezérőrnagy levelének is, akit az uralkodó teljhatalmú királyi biztossá nevezett ki az országgyűlés feloszlására. Justh bár tudomásul vette a királyi kinevezést és a feloszlató leiratot, a képviselőház feloszlátását nem volt hajlandó levezetni, s betegsége hivatkozva nem jelent meg az ülésen.

Február 19-én a király feloszlatta az országgyűlést, ezzel kormányalakítási tárgyalások irányába terelte a szövetkezett pártokat.⁶⁷ A koalíciós vezetés többsége visszavonult és feladta korábbi követeléseinek nagy részét, köztük a magyar vezényleti nyelv bevezetését, valamint az önálló vámterület kialakítását, elfogadta az új választások kiírását és mérsékelt választójogi reformot helyezett kilátásba. Ez az egyezség alkalmas volt a parlamentáris keretek helyreállítására és a kormányzati válság megoldására, de azt is sugallta, hogy az ország kormányzása az ellenzék programjával nem valósulhat meg, a hatalomra kerülés

⁶⁴ *Egyetértés*, 1906. február 1.

⁶⁵ Dózsa Imre 1906. február 17-én kelt levele Justh Gyulához. *Justh Gyula hagyatéka*. MOL X 5905 14540. sz. tekerecs, BbIII/64.

⁶⁶ DOLMÁNYOS István: *A koalíció...*, i. m. 273.

⁶⁷ Vö. PESTI Sándor: i. m. 52.

a 48-asok számára is csak a 67-es elvek elfogadásával és érvényben tartásával mehet végbe.

A tárgyalások utolsó szakaszában megint fontossá vált Justh Gyula koalíción belül tartása, illetve támogatásának megnyerése. A koalíció további szakadása (a koalíció kompromisszumkészségét Ugron Gábor sokallta, Bánffy Dezső és Eötvös Károly kevesellte, így 1906 januárjában, illetve márciusában mindannyian kiléptek a pártszövetségből)⁶⁸ minden bizonnyal ellehetetlenítette volna az ellenzék hatalomra jutását. Justh pozícióját és párton belüli mozgásterét az is szélesítette, hogy alkalmas volt a koalícióhoz csak közvetetten kapcsolódó radikálisok és a velük kapcsolatban álló jelentős méretű társadalmi csoportok befolyásolására is: „*Miután pedig tudom, hogy Méltóságos Uram nagy befolyással bírsz Mezőffyre [Mezőfi Vilmos – Sz. Á.] azon tiszteletteljes kéréssel fordulok hozzád, kegyeskedjél Mezőffynek egy kemény levélben szemrehányást tenni és egyben figyelmeztetni őt, hogy eljárásával akkor ha nem akarja is Kristóffy azon tervét segíti elő, amely a következő nyár alatti aratósztrájkra irányul. Ez pedig semmi esetre sem korrekt olyan embertől, akit a függetlenségi párt segített mandátumhoz, akit a szövetséget ellenzék főurai pénzzel láttak el, a Bokányiék ellen indítandó sajtóharc elősegítésére (...). Ugyanezen okokból fogja Apponyi is figyelmeztetni Mezőffy urat.*”⁶⁹ A megegyezés végső fázisában a függetlenségi vezetés is nagy hangsúlyt helyezett Justh pozícióban tartására, aminek jelentőségét Kossuth Ferenc is felismerte. A koalíció vezetésén belül radikálisnak tekinthető Justh komoly eszköznek bizonyult a párt tömegtámogatásának megtartásában. A házelnök irányított szerepeltetése, amely annak ellenére, hogy a kormányalakítási tárgyalásoktól távol tartotta (s így az „áprilisi paktum” nélküle jött létre), a koalíció egyes akcióiban komoly szerepet szánt neki, megfelelő taktikának látszott. Kossuth 1906 tavaszán a tárgyalások egyes részleteinek nyilvánosságra hozatalakor ragaszkodott Justh támogatásának megszerzéséhez is. Ennek jelentőségét éppen az emeli ki, hogy a tárgyalások korábbi stádiumában és a válság alatt – Justh fennmaradt levelezését áttekintve – nem álltak szoros politikai kapcsolatban. Kossuth Ferenc – első olvasatra jelentéktelennek látszó – levele, amely tájékoztatta a házelnököt a „*nemzethez írott manifestum*” átvételének lehetőségéről, ebben az összefüggésben lényeges fordulópontnak bizonyult.⁷⁰ A koalíció vezetésének tagjaként értesítést küldő Tóth János (a Függetlenségi és 48-as Párt igazgatója) levele szintén ezt a taktikát igazolja. Levelében Justhot nagy jelentőségű beszéd megtartására kérte fel:

⁶⁸ A kérdéstről bővebben: ifj. BERTÉNYI Iván: i. m. 370–375.

⁶⁹ Hódy Gyula 1906. március 5-én kelt levele Justh Gyulához. *Justh Gyula hagyatéka*. MOL X 5905 14540. sz. tekeres, BbIII/66. tétel.

⁷⁰ Kossuth Ferenc 1906. március 1-én kelt levele Justh Gyulához. Uo. BbIII/65. sz. tétel.

„Pártunk vezetőségének és tagjai összességének az az óhaja, hogy f. év márczius 20-án tartandó Kossuth-gyász-lakomán az emlékbeszédet Te lennél szíves megtartani.”⁷¹ A Kossuth Lajos halálának tizedik évfordulóján tartott Justh-beszéd mindenképpen azt volt hivatott érzékeltetni, hogy a koalíciós vezetésben nincsenek komoly ellentétek.

A pártszövetség kompromisszumokra hajlandó vezetői, főleg Kossuth, Apponyi és Andrássy 1906 tavaszán a függetlenségi baloldal kihagyásával hozták létre a megegyezést az udvarral.⁷² Az „áprilisi paktum”, mint a koalíció programfeladását rögzítő egyezmény, Justh nélkül jött létre, és így magában hordozta a szövetség főáramával szemben jelentkező (belső) ellenzéki szerep kialakulásának lehetőségét is.⁷³ Az új kormány megalakulását követő napokban azonban Justh is részt vett az egyeztetésekben, amely nagy valószínűség szerint ekkor érintette a képviselőház elnökének személyét.⁷⁴ Az új képviselőház május 26-án egyhangúlag (264 szavazatból 254 támogatással és 10 érvénytelen szavazattal) ismét Justh Gyulát választotta elnökké.⁷⁵

Ákos Szendrei

Gyula Justh and the Political Crisis of 1905/06

This paper gives an overview of Gyula Justh's political activity just before and during the crisis of 1905/06. This short period was a turning-point in the political career of Gyula Justh. By this time, as a member of the Independent 1848 Party, he had been an influential representative of the parliamentary opposition, and by the middle of first decade of the 20th Century he became a main shaper of Hungary's political life. Following the victory of the opposition coalition in 1905 he was elected as the Speaker of the House of Representatives. The first

⁷¹ Tóth János 1906. március 8-án kelt levele Justh Gyulához. Uo. BbIII/67. sz. tétel.

⁷² A koalíció vezérkara sem a tárgyalások során, sem pedig a kormányalakítás időszakában nem vonta be Justhot az egyeztetésekbe. *Makói Hírlap*, 1906. április 13. Justh a politikában.

⁷³ Az általam követett sajtótudósítások alátámasztják Dolmányos István állítását, miszerint az 1906 tavaszán ülésező Vezérlo Bizottság tárgyalásaival kapcsolatban a következő neveket említi az egyidejű publicisztika: „Kossuth, Apponyi, Andrássy, Zichy Aladár, Hadik, Thaly, Gulner, Rakovszky, Szederkényi, Barabás, Darányi, Battyhány, Tóth, Sággy, Hentaller, Hock, Molnár, Vázsonyi. Nem szerepel a névsorban Justh, Holló, Komjáthy Béla, Polónyi neve, ill. a kilépett Ugron és Eötvös Károly.” DOLMÁNYOS István: *A koalíció...*, i. m. 301. A tárgyalásokból ekkor kimaradt politikusok névsora bő három év elteltével – a koalíció bomlásakor – a pártszövetséggel szemben fellépő 48-asokat illetően ismét összeállt.

⁷⁴ *Makói Hírlap*, 1906. április 12. Justh Gyula a politikában. Justh Gyula a Ház elnöke.

⁷⁵ Uo. 1906. május 27. Egyhangú választások. KN 1906. május 26. KN 1906–1911. I. kötet. 15.

period of his Speakership coincided with the last months of the ministry of István Tisza, while the second period coincided with the activity of the Fejérváry Cabinet, which lacked the support of the Parliament. As the Speaker of the House of Representatives he was a main participant in the introduction and evolvement of the so called "county resistance". However Justh had to struggle hard not only with his political opponents but also with his fellow party members.

Mucsi László

Az Eichmann-per a magyar sajtóban

1961. április 11-én az évszázad egyik legjelentősebb büntetőpere kezdődött el, amikor Adolf Eichmann egykori SS-Obersturmbannführer Jeruzsálemben bírái elé állt.¹ Az Endlösung egyik fő irányítójának tárgyalását a világ közvéleményének élénk érdeklődése kísérte,² amelyben a magyarországi sajtó is osztozott. A náci vezető elfogása és kivégzése, azaz 1960. május vége és 1962. június eleje között a vezető hazai lapokban, a *Magyar Nemzet*, a

¹ Adolf Otto Eichmann 1903. március 19-én született egy Rajna-vidéki iparvárosban, Solingenben, iskolás éveit azonban Ausztriában töltötte. Itt ismerkedett meg a nemzetiszocialista mozgalommal. 1932-ben lépett be az NSDAP-ba, 1933-ban az SS tagja lett. 1934 őszén a frissen megszervezett *Reichssicherheitshauptamt* (RSHA) *Sicherheitsdienst* (SD) V. ügyosztály I. részlegéhez került, ahol a németországi szabadkőművesekről gyűjtött anyagokat, majd egy évvel később az SD II./112. ügyosztályán szervezte a zsidóság emigrációját a Német Birodalomból. 1939 decemberétől a „zsidóügyek szakértője”-ként emlegetett Eichmann Obersturmführer-i (hadnagy) rangban az RSHA IVD4 hivatalában már a zsidókérdés „végső megoldásán” munkálkodott, azaz aktívan részt vett az európai zsidóság fizikai megsemmisítésének szervezésében. 1941-től a deportálások legfőbb irányítójának számított, amelynek következtében *SS-Obersturmbannführer*-ré (alezredes) léptették elő. Ezen minőségében vett részt a wannsee-i konferencián. Egyes véleményekkel ellentétben, nem Eichmann volt az *Endlösung* elsődleges „kitalálója” és nem rendelkezett abszolút teljhatalommal a „zsidóügyek” tekintetében, az azonban bizonyos, hogy minden hatalmát és energiáját ezen ördögi terv végrehajtásának szolgálatába állította. A háború után néhány hónapos európai bujkálást követően Argentínába menekült, ahol 1960. május 11-én a Moszad ügynökei elfogták és Jeruzsálembé szállították, hogy felelősségre vonják a II. világháború ideje alatt elkövetett bűneiért. A jeruzsálemi perben halálra ítélték, s 1962. június 1-én kivégezték. Eichmann életéről és pályájáról bővebben lásd: David CESARINI: *Eichmann. Élete és bűnei*. Debrecen, Gold Book Kiadó, 2004; Jenő LÉVAI: *Eichmann in Ungarn*. Budapest, Pannonia Verlag, 1961.

² Az amerikai *The New Yorker* című lap számára tudósított a perről Hannah Arendt, aki beszámolóit később könyv formájában is megjelentette: Hannah ARENDT: *Eichmann Jeruzsálemben. Tudósítás a gonosz banalitásáról*. Osiris Kiadó, Budapest, 2000. Rendelkezésre áll továbbá a jeruzsálemi főügyész leírása: Gideon HAUSNER: *Ítélet Jeruzsálemben*. Az Eichmann-per története. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1984.; illetve Eichmann fogságban készült naplója: Adolf EICHMANN: *Tárgyalástól ítéletig*. Feljegyzések a börtönből. Trifer Kiadó, Budapest, [é.n.]

Népszabadság és a *Népszava* hasábjain közel 370 újságcikk jelent meg. Tanulmányom az írott média három orgánumának tudósításain keresztül azt kívánja bemutatni, hogyan tárta a magyar olvasóközönség elé a hazai sajtó e kétségtelenül történelmi jelentőségű eljárás részleteit.

Azokat a politikai és ideológiai kereteket, amelyek között a magyar újságok az Eichmann-per részleteivel foglalkoztak, az MSZMP sajtó- és tájékoztatáspolitikája jelölte ki. E tájékoztatáspolitikája nagyjából az 1956-os forradalom előtt kidolgozott elvekre és módszerekre támaszkodott, amelyek megegyeztek a szovjet vezetés médiapolitikájával.³ A 20. századi diktatúrák egyik közös vonása, hogy a médiát az uralkodó pártelitet támogató propaganda szolgálatára kényszerítették.⁴ A médiapolitika a Kádár-rendszerben is az egypártrendszer legitimálásának és fenntartásának eszközévé vált, a sajtó és a média egyéb területei a pártapparátus meghosszabbított karjaként funkcionáltak.⁵ A kezdeti időszakban az MSZMP vezetése a lakosságot olyan egységes „tömegnek” tekintette, amelyet alapvetően nevelni kell és meg kell győzni a párt politikájának helyességéről. A 60-as évektől azonban inkább arra törekedett, hogy a különböző társadalmi rétegek számára eltérő módon interpretálja az eseményeket.⁶ Az egyes lapok más-más társadalmi csoportokat igyekeztek megszólítani, s a hivatalos doktrína betartása mellett próbáltak saját hangnemet kialakítani. A *Népszabadság* a pártlap szerepét töltötte be tárgyilagos, a politikát mindinkább előtérbe helyező stílusával, a *Magyar Nemzet* egy igényesebb, tájékozottabb olvasóközönség lapja kívánt lenni, míg a *Népszava* a „dolgozó tömegek” igényeit hivatott kielégíteni. Az újságok hangvételében érezhető különbségek ellenére a tájékoztatást mégis alapvetően egynemű, kizárólag a hatalom álláspontját közvetítő írott média uralta.

Mindez a sajtó működésének központi koordinálása révén valósulhatott meg. 1957 márciusától a média vezérlésének feladatát a sajtóirányítás csúcsszerve, a Központi Bizottság Agitációs és Propaganda Osztályának Sajtóosztálya látta el. Elnöke előbb Szirmai István, később Aczél György lett. E szervezet alatt működött a Tájékoztatási Hivatal, amely a sajtóirányítás adminisztratív feladatait végezte, illetve e hivatal berkein belül dolgozott a

³ RAINER M. János: A „hatvanas évek” Magyarországon. (Politika)történelmi közelítések. In: *A „hatvanas évek” Magyarországon*. Tanulmányok. Szerk. RAINER M. János. 1956-os Intézet, Budapest, 2004. 14–15.

⁴ Denis MCQUAIL: *A tömegkommunikáció elmélete*. Osiris Kiadó, Budapest, 2003. 40–41.

⁵ BAJOMI-LÁZÁR Péter: *Magyar médiatörténet a késő Kádár-kortól az ezredfordulóig*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2005. 20.

⁶ FRICZ Tamás: *Az MSZMP és a tömegkommunikáció*. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest, 1988. 14–19.

Kádár János vezette sajtórendészet.⁷ A párt utasításai ezen az apparátuson keresztül érkeztek az egyes szerkesztőségekbe. Az 1960-as évek sajtóviszonyait ugyanis kettősség jellemezte, ami abban nyilvánult meg, hogy az egyes lapok szerkesztőségei látszólag önállóan működtek, valójában azonban a központi utasításoknak rendelkeztek alá. A vizsgált lapok közül a *Népszabadság* volt az MSZMP hivatalos lapja, a *Magyar Nemzet* és a *Népszava* önállóbban, a Hazafias Népfrent, illetve a Szabad Szakszervezetek égisze alatt működött, ennek ellenére nem tért el jelentősen a *Népszabadság* álláspontjától. A párt ugyanis mindazon eszközökkel rendelkezett — a tulajdonviszonyok ellenőrzése, sajtóértekezletek a Propaganda Osztályon belül, a személyzeti politika ellenőrzése, a források elosztásáról való döntés joga, papírmonopólium, a Magyar Posta feletti uralom —, amelyek segítségével abszolút módon kézben tarthatta a teljes magyar újságírást.⁸ Ezáltal a hatalomnak lehetősége nyílt arra, hogy a sajtó számára a fontos kérdésekben egyértelműen meghatározza az aktuálisan követendő irányvonalat.

Adolf Eichmann túlságosan központi szerepet játszott a magyar deportálásokban ahhoz, hogy személyéről és a jeruzsálemi eseményekről a hazai sajtó megfeledezhetett volna. A holokausztot övező korábbi csend alapján feltételezhetjük, hogy a pártvezetés szívesebben hallgatott volna a jeruzsálemi perről, mivel azonban ezt nem tehetette, a sajtó segítségével saját céljai szolgálatába kívánta állítani azt. Az MSZMP Külügyi Osztályának vezetője, Hollai Imre és a külügyminiszter első helyettese, Péter János 1960. június 24-én előterjesztést nyújtottak be a Politikai Bizottságnak, amelyben meghatározták a követendő alapelveket. Eszerint Magyarországon elkövetett bűnei miatt Izraeltől követelni kell Eichmann kiadatását a Magyar Népköztársaság számára, de ezen túl a pert elsősorban az NSZK politikai vezetésében megbúvó fasiszták leleplezésére kell felhasználni, zavart okozva ezzel az izraeli–nyugat-német kapcsolatokban.⁹ A per kapcsán követendő hivatalos politikai álláspontról 1960. június 28-án tárgyalt a Politikai Bizottság. A külügyi vezetés által javasolt nyugat-német vonal mellett Szirmai István újabb szempontot vetett fel. Úgy vélte, Eichmann olyan információkkal rendelkezik, amelyek „*az izraeli kormányt és a cionista mozgalmat súlyosan kompromittálják*”, hiszen az izraeli politikai vezetésnek is „*voltak összeköttetései*

⁷ CSEH Gergő Bendegúz – KALMÁR Melinda – PÓR Edit: *Zárt, bizalmas, számozott. I. Tájékoztatáspolitikai és cenzúra 1956-1963.* Osiris Kiadó, Budapest, 1999. 221-222.

⁸ BAJOMI-LÁZÁR: i. m. 23–59.

⁹ GYÖRI SZABÓ Róbert: *A kommunizmus és a zsidóság az 1945 utáni Magyarországon.* Gondolat Kiadó, Budapest, 2009. 309.

*a Gestapoval.*¹⁰ Ezért a pert nem csak az NSZK, de Izrael „*leleplezésére*” is fel kell használni. Az alapelvek végső kialakításához Kádár János hozzászólása vezetett el. Kádár kitért a per nyilvánosság elé tárásának veszélyére, s rámutatott arra, hogy a tárgyalás túlságosan a zsidókérdés felé terelheti a magyar társadalom figyelmét. Ezért úgy vélte, a lehető legnagyobb mértékben el kell kerülni azt, hogy Eichmann tetteit a zsidók ellen elkövetett bűnökként értékeljék, a náci vezetőt úgy kell bemutatni, mint aki a fasizmus nevében „*magyar állampolgárok százezreit gyilkolta meg*”, de nem szabad kiemelni, hogy áldozatai alapvetően zsidók voltak. Javasata szerint „*nem jó ezekkel a nyomorult, fasiszta ügyekből kizárólag zsidókérdést csinálni*”, mert „*ez nem zsidókérdés, ez a fasizmus és antifasizmus kérdése.*”¹¹

A dokumentumok alapján világos, hogy a politikai vezetés két alapvető célt kívánt elérni: egyrészt igyekezett felhasználni a pert a Nyugat-Németország és az Izrael ellen indítandó propaganda-hadjáráthoz, másrészt próbálta elkerülni azt, hogy a tárgyalás sajtóvisszhangja felszínre hozza a holokauszt eseményeit és a zsidókérdést Magyarországon.

A külpolitikai célok hátterében mindenekelőtt az USA és a Szovjetunió szembenállása húzódott. Magyarország a Szovjetunió befolyási övezetének részeként a második világháborút követően tagja lett az 1949-ben létrejött KGST-nek és az 1955-ben alakult Varsói Szerződésnek, így a magyar külpolitika mozgásterét a szovjet nagyhatalmi érdekek szabták meg.¹² Ezzel szemben az NSZK és Izrael az amerikai érdekszféra részét képezte. Nyugat-Németország az 50-es években előbb NATO-tagságot kapott, majd a Közös Piac egyik alapítója lett.¹³ Bár Magyarország 1955-ben kísérletet tett arra, hogy felvegye a diplomáciai kapcsolatot az NSZK-val, ez a törekvés akkor meghiúsult.¹⁴ Gazdasági kapcsolat mégis működött a két ország között, sőt, az 1960-as évek elején Magyarország nyugati irányú kereskedelmének egynegyede az NSZK-val bonyolódott le.¹⁵ A szovjet külpolitikai célok

¹⁰ Szirmai István javaslata a Politikai Bizottság 1960. június 28-i ülésén. MOL M-KS 288. f. 5/189. ő. e. 16. lap

¹¹ Kádár János javaslata a Politikai Bizottság 1960. június 28-i ülésén. MOL M-KS 288. f. 5/189. ő. e. 16–17. lap

¹² BORHI László: *A vasfüggöny mögött.* Magyarország a nagyhatalmi erőterben, 1945–1968. Ister Kiadó, Budapest, 2000. 193.

¹³ FISCHER Ferenc: *A kétpólusú világ.* 1945–1989. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs, 2005. 116–117.

¹⁴ BÉKÉS Csaba: Titkos válságkezeléstől a politikai koordinációig. Politikai egyeztetési mechanizmus a Varsói Szerződésben, 1954–1967. In: *Múlt századi hétköznapok.* Tanulmányok a Kádár-rendszer kialakulásának időszakáról. Szerk. RAINER M. János. 1956-os Intézet, Budapest, 2003. 16.

¹⁵ Uo. 31.

azonban háttérbe szorították a magyar gazdasági érdekeket. Az Eichmann-per ugyanis időben egybeesett a berlini válsággal (1958-1963), amikor a magyar vezetésnek nyilvánvalóan szovjet érdekeket kellett szem előtt tartania és az NSZK ellenében kellett fellépnie.

Izraelt megalakulásától kezdve az Egyesült Államok támogatta, ezért a zsidó állam a hidegháború kezdetekor Amerika mellé állt, bár erről nem született hivatalos megállapodás. A két ország közötti szövetség csak az 1960-as évek elején, Kennedy elnöksége alatt vált szorossá.¹⁶ Az izraeli–magyar kapcsolat a szovjet magatartás függvényében ebben az időben rendkívül rideggé vált, ami két okkal magyarázható: egyrészt Magyarország nem alakított ki olyan gazdasági kapcsolatokat Izraellel, amelyek enyhíthették volna a két állam közötti diplomáciai feszültséget, másrészt a cionista mozgalommal való szembenállás magában hordozta a magyar politikai vezetés Izrael-ellenességét, főleg az 1956-ot követő tömeges kivándorlások miatt.¹⁷ A magyar vezetés tehát elegendő indítékkal rendelkezett arra, hogy az Eichmann-per révén lejárató kampányt indítson az NSZK és Izrael irányába. Erre a fentiekén kívül az is okot szolgáltatott, hogy az 1960-as évek elején jelentősen javult az Izrael és az NSZK közötti viszony, amely elsősorban a gazdasági kapcsolatok kiépítésében nyilvánult meg.¹⁸

A magyar politikai vezetés által megfogalmazott másik törekvés, a holokauszt és a zsidókérdés problémájának elkendőzése koránt sem tekinthető szokatlan igénynek a hatalom részéről. Magyarország második világháborús történetét, s benne a zsidóság tragédiáját az egymást követő rezsimek konkrét politikai érdekeiknek megfelelően manipulálták.¹⁹ A kommunista-szocialista berendezkedésű Magyarországon a holokauszt és a zsidókérdés tabutémának számított mind a közbeszéd, mind a tudományos diskurzusok szintjén.²⁰ Ennek az volt elsődleges oka, hogy miközben az MKP (később az MDP és az

¹⁶ ROSTOVÁNYI Zsolt: *Együttélésre ítélve. Zsidók és palesztinok küzdelme a Szentföldért.* Corvina Kiadó, Budapest, 2006. 197.

¹⁷ GYÖRI SZABÓ: i. m. 305.

¹⁸ Martin GILBERT: *Izrael története.* Pannonica Kiadó, Budapest, 1998. 262. illetve Manfred GÖTEMAKER: *A Német Szövetségi Köztársaság története az alapítástól napjainkig.* Korona Kiadó, Budapest, 2003. 394.

¹⁹ Randolph L. BRAHAM: Magyarország és a holokauszt. Erőfeszítések a múlt megszépítésére. In: *A Holokauszt. Válogatott tanulmányok.* Szerk. Randolph L. BRAHAM. Láng Kiadó, Budapest, 2002. 227.

²⁰ Érdekes, hogy a koalíciós időszakban a zsidóság tragédiája és a zsidókérdés részét képezte a közgondolkodásnak és egyáltalán nem számított teljesen szőnyeg alá söpört témának. Jól mutatja ezt, hogy 1945-47 között évente több mint 300 publikáció jelent meg a Holocaustról Magyarországon, ami európai összehasonlításban is igen figyelemre méltó szám. GYÖRI SZABÓ: i. m. 66.

MSZMP) sok zsidó származású vezetővel és párttaggal rendelkezett,²¹ a társadalom egyes rétegeiben és nem utolsó sorban a szovjet vezetés berkein belül kétségtelenül és leplezetlen módon továbbéltek az antiszemita nézetek.²² E bonyolult helyzet eredményeként maguk a kommunista vezetők engedtek teret az antiszemitizmus felszínre kerülésének Magyarországon, így növelve népszerűségüket, kedvezményeket téve a társadalom egyes csoportjai és a szovjet vezetés irányába.²³ A politikai vezetés ezen ellentmondásos helyzetet feloldandó végül mégis úgy döntött, megtilt mindenfajta diskurzust a zsidókérdésről. Ezt a taktikát az az ideológiai meggyőződés is erősítette, miszerint a kommunista hatalomátvétel után létrejött népi demokráciában nem létezhet zsidókérdés és faji megkülönböztetés.²⁴ A Kádár-vezetés mereven ragaszkodott ehhez az elvhez, s jóllehet az Eichmann-ügynek a sajtóban való megjelenésével annak kockázatát is vállalta, hogy a holokauszt és a zsidókérdés a közvélemény figyelmének homlokterébe kerül, mégis vigyázott arra, hogy a cikkek a lehető legkisebb mértékben érintsék e kényes témákat. Ezzel azonban azt is megakadályozta, hogy az Eichmann-per a demokratikus világban tapasztalt módon a katalizátor szerepét töltsse be, amelynek hatására a nyugati országokban a hatvanas évek közepétől a holokauszt a történeti kutatások centrumába helyeződött.²⁵

A fenti célok előzetes megfogalmazása ellenére a Politikai Bizottság 1960. október 11-én hatályon kívül helyezte korábbi határozatát, azaz ejtette az NSZK-t és Izraelt egyszerre lejártni szándékozó kampány tervét.²⁶ Ez a törekvés mégis a megjelenő cikkek markáns jellemzője maradt. A per előkészületeivel és a tárgyalássorozattal a továbbiakban az állampárt vezető szervei nem foglalkoztak, jóllehet a kiküldött tudósítókat — Pethő Tibort a *Magyar Nemzet*, Koncsek Lászlót a *Népszabadságé* és Barcsi Sándort az MTI számára — Szirmai István révén a pártvezetés válogatta ki és látta el olyan instrukciókkal, amelyek leginkább a holokauszt és a zsidókérdés mérsékelt tárgyalására vonatkoztak.²⁷

²¹ Uo. 75–77.

²² Uo. 93-94.

²³ STANDEISZKY Éva: *Antiszemitizmusok*. Argumentum Kiadó, Budapest, 2007. 33–35.

²⁴ GYÖRI SZABÓ: i. m. 158.

²⁵ TOMKA Béla: A Holocaust genezise. In: *A Harmadik Birodalom*. A kutatás új útjai. Szerk. TOMKA Béla. JATEPressz, Szeged, 1999. 57.

²⁶ Előterjesztés az MSZMP KB Politikai Bizottságához az Eichmann-ügyben. 1960. október 11. MOL M-KS 288. f. 5/204. ö. e. 57–60. lap

²⁷ GYÖRI SZABÓ: i. m. 310–311.

Az Eichmann-per a magyar sajtóban

A *Népszabadság*, a *Magyar Nemzet* és a *Népszava* hasábjain megjelent írások hét nagyobb tematikai egységet alkotva beszéltek el a náci vezető felelősségre vonásának és jeruzsálemi tárgyalásának történetét: több cikk Adolf Eichmann elfogásával és az elrablása kapcsán kiobbant nemzetközi diplomáciai vitával foglalkozott; más írások a náci vezető holokausztban betöltött szerepének értékelésére vállalkoztak; világosan kifejeződtek a magyar politikai vezetésnek a perrel szemben támasztott igényei; önálló tematikai egységbe sorolhatók a tárgyalás eseményeinek leírásával foglalkozó írások; illetve a nyugati országok, főként az NSZK lejárására irányuló szándékról tanúskodó tudósítások; végül néhány írás a per „*kulisszatitkaiba*” próbált betekintést nyújtani.

A tudósítások vizsgálatakor figyelembe kell vennünk azt, hogy a cikkek alapvetően propagandisztikus céllal, az olvasóközönség véleményének befolyásolása érdekében születtek, azért, hogy minél jobban közelítsék azt a párt hivatalos álláspontjához. Az elemzés három nagyobb kérdéskör megválaszolására ad lehetőséget: Hogyan mutatta be a sajtó a pert, mint jogi eljárást és milyen általános elvárásokat fogalmazott meg a tárgyalással szemben? Miként ábrázolták a hírlapok Eichmann személyiségét és hogyan értékelték a holokausztban betöltött szerepét? Milyen módon használta fel a hatalom a pert a nyugati országok kompromittálására?

Az írások egyik közös jellemzője, hogy követték a baloldali-kommunista mozgalomban az 1930-as években rögzült szóhasználatot, s a német nemzetiszocializmus követőire és a szélsőjobboldal más irányzataira gyűjtőfogalomként a „fasiszta” jelzőt alkalmazták.²⁸ E frazeológia megfelelt a Komintern 1933-as plénumán elfogadott értelmezésnek, amely a kommunista mozgalom harcát antifasizmusnak nevezte, nem téve különbséget az olasz fasiszmus és a nácizmus, illetve az egyéb szélsőjobboldali diktatúrák között.

Eichmann elrablása

Időrendben a legelső cikkek kivétel nélkül Adolf Eichmann elrablásának tényét és annak körülményeit kívánták az olvasó elé tárni. Az első híradások igyekeztek világosan meghatározni Eichmann-nak az Endlösung végrehajtásában játszott szerepét. A *Népszabadságban* nem kisebb egyéniség, mint a magyarországi deportálások kiváló ismerője, Lévai Jenő jelentkezett

²⁸ TOMKA Béla: A totalitarizmus-elméletektől az „új társadalomtörténet”-ig. Az interpretáció általános elméleti problémái. In.: *A Harmadik Birodalom...*, i. m. 9–30.

cikkével a lap 1960. május 25-i számában.²⁹ Lévai „*hatmillió zsidó tömeges meggyilkolásának egyik fő irányítója*”-ként mutatja be Eichmannt, aki „*tősgyökeres náci*”, és aki a „*zsidókérdés végső megoldásának*” végrehajtója. Több millió francia, holland, belga, dán, norvég, csehszlovák, lengyel, és görög „*zsidó vallású állampolgárt*” szállított elsősorban Auschwitzba, legutolsó állomáshelyéről, Magyarországról pedig több mint 600 ezer „*zsidó vallású magyar állampolgárt*” deportáltatott.³⁰ Hasonló híradás látott napvilágot a *Népszava* oldalain is, amely Eichmannt „*hatmillió zsidó tömeges meggyilkolásának egyik fő irányítója*”-ként mutatta be.³¹ A *Magyar Nemzet*ben Sós Endre cikke nyitotta meg az Eichmann-üggyel kapcsolatos írások sorát, amely egyértelműen Eichmann személyére koncentrált. E szerint a „*pokoli átokkal emlegetett*” Eichmann tagja volt annak a náci társaságnak, amely 1946-ban megúsza a felelősségre vonást, s aki „*millió-millió ember elpusztításának irányítója*” volt.³²

Az elemzés szempontjából tanulságos, hogy már az első cikkek számos olyan elemet tartalmaznak, amelyek a későbbiekben is jellemzik a perrel kapcsolatos magyar értékeléseket. Eichmannt a zsidók elleni fellépések legfőbb szervezőjeként és irányítójaként mutatják be, ugyanakkor rendkívül óvatosan kezelik a „*zsidó*” és „*zsidóság*” fogalmakat. A 19. században rögzült liberális frazeológiát alkalmazva, inkább „*zsidó vallású állampolgárok*” gyilkosának nevezik Eichmannt, azaz a zsidó szót szigorúan a felekezet megjelölésére használják, tudomást sem véve a zsidótörvényekben és a holokauszt során érvényesülő faji kategorizálásról. Az eufemizálásra való törekvés azt bizonyítja, hogy a korban igen megfontoltan, vagy egyáltalán nem beszéltek a zsidóság tragédiájáról és a zsidókérdésről. Az első cikkek egyhangúan mondtak ítéletet Eichmann felett, akit az *Endlösung* szellemi atyjaként és irányítójaként mutattak be. Jóllehet Eichmannt nem lehet bűnei alól felmenteni, a cikkek roppant egyhangúsága mégis azt mutatja, hogy 1960-ban egy magyar újságíró egyszerűen nem lehetett más véleménnyel egy volt náciról, s ennek okai a sajtó feletti ideológiai szigorban keresendők.

A hazai lapok kezdetben semmilyen hiteles információval nem rendelkeztek Eichmann 1960. május 11-én bekövetkezett elfogásának körülményeiről, ami

²⁹ LÉVAI Jenő: Elfogták Adolf Eichmann náci tömeggyilkost. *Népszabadság*. XVIII. évf. 123. sz. 1960. május 25. 5.

³⁰ Uo.

³¹ Adolf Eichmann a náci tömeggyilkos rendőrkezen. *Népszava*. LXXXVIII. évf. 123. sz. 1960. május 25. 5.

³² Sós Endre: Hatmillió ember gyilkosa. *Magyar Nemzet*. XVI. évf. 123. sz. 1960. május 25. 2. Sós Endre 1957-65-között a Magyar Izraeliták Országos Képviselőte és a Budapesti Izraelita Hitközség elnökeként dolgozott, illetve az Új Élet című izraelita felekezeti lap főszerkesztője volt.

érthető, hiszen ezeket Izrael titokban tartotta.³³ Valamivel később, 1960 júniusától jelentek meg az első olyan cikkek, amelyek megközelítőleg pontosan tudták rekonstruálni Eichmann háború utáni életét és kézre kerítésének körülményeit.³⁴ Ezek az írások az események tárgyyszerű közlésére szorítkoztak, s hitelesen számoltak be arról, hogy Eichmann, miután megszökött az amerikai hadifogságból, egy ideig Németországban bujkált, majd 1950-ben Olaszországon keresztül Argentínába menekült. A Moszad ügynökei azután, hogy hollétéről információhoz jutottak, több hónapon keresztül előkészített akció keretében fogták el és szállították Jeruzsálembe.

Diplomáciai konfliktus Argentína és Izrael között

Eichmann argentin állampolgár volt, ezért a nemzetközi normák értelmében elrablása megsértette Argentína szuverenitását, ami diplomáciai konfliktust eredményezett a dél-amerikai állam és Izrael között. A magyar lapok nagy figyelmet fordítottak a két ország között kialakuló vitára és annak nemzetközi visszhangjára. Az elemzők beszámoltak arról, miként követelte vissza Argentína foglyát Izraeltől, jöllehet az argentinokat valójában nem érdekelte Eichmann sorsa. Az argentin kormányt és a közvéleményt az ország szuverenitásának megsértése háborította fel, s a felháborodást fokozta az, hogy az akció Argentína függetlenségének 150. évfordulóján történt.³⁵ Az írások a konfliktus másik szereplője, Izrael álláspontját is ismertették. Eszerint a zsidó állam legfőbb célja az volt, hogy bebizonyítsa, az izraeli bíróságnak joga van ahhoz, hogy Eichmannt háborús bűneiért felelősségre vonja. Az izraeliek azzal érveltek, hogy Eichmann „szabad akaratából” követte az „önkénteseket” Izraelbe, hogy ott tevékenységéről „*felfedhesse a teljes igazságot az utókor számára.*” Tehát szó

³³ Izraelben titokban tartják Eichmann letartóztatásának körülményeit. *Magyar Nemzet*. XVI. évf. 123. sz. 1960. május 25. 2.

³⁴ Újabb részletek Adolf Eichmann letartóztatásáról. *Magyar Nemzet*. XVI. évf. 129. sz. 1960. június 1. 2.; „A vadállatot bilincsbe vertük.” *Magyar Nemzet*. XVI. évf. 130. sz. 1960. június 2. 2.; „Eichmann vatikáni útlevéllal szökött Argentínába.” *Magyar Nemzet*. XVI. évf. 148. sz. 1960. június 23. 2.; PETHŐ Tibor: Eichmann útja a vádlottak padjáiig. (3) Bujkálás Európában, Ázsiában és Afrikában. *Magyar Nemzet*. XVII. évf. 86. sz. 1961. április 12. 4.; Mít jelenthet egyetlen betű? *Népszava*. LXXXVIII. évf. 137. sz. 1960. június 10. 2.; PETHŐ Tibor: Eichmann útja a vádlottak padjáiig. (4) Vadászat egy fénykép után. *Magyar Nemzet*. XVII. évf. 87. sz. 1961. április 13. 6.; Hajsza három kontinensen át. *Népszava*. LXXXVIII. évf. 138. sz. 1960. június 11. 4.; PETHŐ Tibor: Eichmann útja a vádlottak padjáiig. (5) „Ich bin Adolf Eichmann.” *Magyar Nemzet*. XVII. évf. 88. sz. 1961. ápr. 14. 4.; „A bestiát megbilincstük” *Népszava*. LXXXVIII. évf. 139. sz. 1960. június 12. 6. Vö.: Peter Z. MALKIN – Harry STEIN: *Eichmann a markomban*. Dunakönyv Kiadó, Budapest, 1994.

³⁵ CESARINI: i. m. 244.

sem volt emberrablásról.³⁶ Az argentin kormány természetesen nem fogadta el Izrael magyarázatát és Eichmann visszaszállítását követelte, a zsidó állam ugyanis „megsértette Argentína szuverenitását” és „vétett a nemzetközi jog ellen.”³⁷ Az argentinok ugyanakkor fontosnak tartották megerősíteni azt, hogy elítélik a nácik tetteit, s az Eichmann-ügy kapcsán csak azt kifogásolták, hogy Izrael megsértette az ország jogait.³⁸

A *Népszabadság* már 1960. június 11-én hírt adott arról, hogy Argentína az Izraellel való diplomáciai kapcsolatok megszakítását fontolgatja.³⁹ Június 16-án elkerülhetetlennek látszott, hogy a konfliktus az ENSZ ülése elé kerül. Bár június 22-re összehívták a Biztonsági Tanácsot,⁴⁰ a résztvevő államok között nem alakult ki összhang abban a kérdésben, vajon a Tanács illetékes-e a vita eldöntésében.⁴¹ A *Magyar Nemzet* a *New York Times*-t idézte, ami kijelentette, hogy Izrael megsértette Argentína szuverenitását és erkölcsbe ütköző cselekedetei nem igazolhatók Eichmann erkölcstelen és törvénybe ütköző tetteivel.⁴² A magyar sajtó tehát nem állt ki Izrael mellett, ugyanakkor nyíltan Argentinát sem támogatta. Mindezt a *Magyar Nemzet* által közölt hír is alátámasztja, miszerint Joseph Mengelét is Argentínában keresik, mert bizonyos értesülések szerint a legutóbbi időkig ő is Buenos Airesben élt.⁴³ Ezzel azt hangsúlyozta, hogy Argentína sem makulátlanul tiszta, hiszen a leghírhedtebb nácik ott húzták meg magukat a háború után.

A Biztonsági Tanács 1960. június 22-i tárgyalásán az érintett felek mellett a szovjet küldött, Szoboljev is felszólalt, s a magyar sajtó képviselőihez hasonlóan vélekedett a kialakult helyzetről. Arra hivatkozott, hogy jóllehet a háború után kötött egyezmény értelmében minden országnak kötelessége felkutatni a területén élő náci menekülteket, ezt az egyezményt sok ország, köztük Argentína is megszegte, hiszen területén rendkívül sok egykori náci kezdett új életet. A szovjet küldött tehát először az Argentína által elkövetett jogtalanságokra hívta

³⁶ Az izraeli külügyminisztérium jegyzéke az Eichmann-ügyben. *Népszabadság*. XVIII. évf. 135. sz. 1960. június 8. 4.

³⁷ Az argentin kormány Eichmann azonnali „visszaszolgáltatását” követeli Izraeltől. *Népszabadság*. XVIII. évf. 137. sz. 1960. június 10. 5.

³⁸ Argentína Eichmann kiadását követeli. *Népszava*. LXXXVIII. évf. 137. sz. 1960. június 10. 5.

³⁹ Az argentin kormány visszaköveteli Eichmann. *Népszabadság*. XVIII. évf. 138. sz. 1960. június 11. 4.

⁴⁰ A Biztonsági Tanács június 22-én foglalkozik az Eichmann-üggyel. *Népszava*. LXXXVIII. évf. 142. sz. 1960. június 16. 5.

⁴¹ Frondízi válasza Ben Gurionhoz az Eichmann-ügyben. *Magyar Nemzet*. XVI. évf. 144. sz. 1960. június 18. 3.

⁴² Argentínában keresik Mengelét, az auschwitzi orvos-hóhért. *Magyar Nemzet*. XVI. évf. 145. sz. 1960. június 19. 2.

⁴³ Uo.

fel a figyelmet, ugyanakkor azt is kiemelte, hogy Izrael is kétségtelenül megsértette Argentína szuverenitását.⁴⁴ Nem véletlen, bár meglehetősen visszatetsző, hogy a cikkek Szoboljev véleményét hangsúlyozták. Rendkívül álságosnak hangzik, hogy éppen a Szovjetunió képviselője állt ki a legerőteljesebben egy ország szuverenitása mellett, amit semmilyen körülmények között nem tartott megsérthetőnek. A magyar lapok nyilvánvalóan azért helyezték előtérbe e nyilatkozatot, hogy bizonyosságát adják annak, a Szovjetunió minden körülmények között tekintettel van más országok szuverenitására, szentnek és sérthetetlennek tartja azt és megsértését a világbéke veszélyeztetésével egyenértékű cselekedetnek tekinti. Az üggyel kapcsolatos hivatalos szovjet álláspont abban a tekintetben is azonos a magyarral, hogy Izrael mellett Argentínát is elmarasztalja amiatt, mert megszegte azon kötelezettségét, hogy nem nyújt menedéket háborús bűnösöknek.⁴⁵ Világos tehát, hogy a kérdésben elfoglalt magyar álláspont megegyezik a szovjet véleménnyel, amely arra enged következtetni, hogy a magyar sajtó ebben az esetben nem tett mást, mint ismertette a hivatalos szovjet álláspontot. A propaganda egyik legkifinomultabb eszköze, hogy mindezt nyugati lapokból kiragadott idézetekkel próbálta alátámasztani.⁴⁶ Abban bízunk, hogy az olvasó, látván, hogy Szoboljev ENSZ-küldött és a *New York Times* hasonlóan vélekedik, örök és megváltoztathatatlan igazságként fogja elfogadni azt.

1960. június 23-án a Biztonsági Tanács döntött az Argentína és Izrael közötti konfliktusról, s 8:0 arányban elítélte Izrael lépését, elfogadva Argentína azon követelését, hogy Izrael adjon elégtételt a történelemért.⁴⁷ Augusztus 3-án a két ország közös nyilatkozatot bocsátott ki arra vonatkozóan, hogy elintézettnek tekinti az Eichmann elfogásával kapcsolatos vitát.⁴⁸ Mindez azt jelentette, hogy együttesen elítélték az „izraeli állampolgárok” tettét, mellyel megsértették Argentína államának alaptörvényeit, ugyanakkor Argentína hozzájárult a bírósági tárgyalás Izraelben történő lefolytatásához.⁴⁹

⁴⁴ Az Eichmann-ügy a Biztonsági Tanács előtt. *Népszabadság*. XVIII. évf. 149. sz. 1960. június 24. 4.

⁴⁵ „Eichmann háborús bűnösnek kell elítélni”- mondotta Szoboljev a Biztonsági Tanács ülésén. *Népszava*. LXXXVIII. évf. 149. sz. 1960. június 24. 5.

⁴⁶ Uo. vö. Argentínában keresik Mengelét, az auschwitzi orvos-hóhért. *Magyar Nemzet*. XVI. évf. 145. sz. 1960. június 19. 2. Míg az első cikkben Szoboljevet, addig a másodikban a *New York Times*-t idézve jutnak a lapok ugyanarra a következtetésre.

⁴⁷ A Biztonsági Tanács szavazása az Eichmann-ügyben. *Magyar Nemzet*. XVI. évf. 150. sz. 1960. június 25. 2.

⁴⁸ *Népszabadság*. XVIII. évf. 185. sz. 1960. augusztus 5. 5.

⁴⁹ CESARINI: i. m. 245.

Eichmann tetteinek megítélése

Az Eichmann személyéről szóló legfontosabb információkat már azok a híradások is tartalmazták, amelyek elfogásáról és Izraelbe szállításáról tudósítottak. A magyar sajtó képviselői azonban később is nagy hangsúlyt fektettek Eichmann életének és rémtetteinek pontos bemutatására. A szándék nyilvánvalónak és logikusnak tűnik: a világhírű per főszereplőjét minél alaposabban megismertetni az olvasókkal, ezzel hangsúlyozva a per igazi súlyát és jelentőségét. Az ilyen jellegű írások vizsgálatakor két kérdésre találhatunk választ: egyfelől arra, milyen szerepet tulajdonítanak a magyar elemzők Eichmann-nak a holokauszt végrehajtásában, másfelől arra, hogyan értékelik Eichmann magyarországi működését, és azzal összefüggésben miként írnak a magyar deportálásokról.

A vizsgált cikkek mindegyike megemlékezik az 1942. január 20-i wannsee-i konferenciáról. A magyar publicisztika óriási szerepet tulajdonított ennek a megbeszélésnek, ahol „*Heydrich és apparátusa megállapodtak a zsidók teljes kiirtásában.*”⁵⁰ A lapok szerint a konferencia után Eichmann osztályát bízták meg az *Endlösung* gyakorlati megvalósításával, ezért ettől kezdve Eichmann különleges hatalommal rendelkezett. „*Bár csak Obersturmbahnführer volt, hatalma sokkal nagyobb volt, mint a tábornokoknak*” – írja a *Népszava*.⁵¹ A történeti kutatások azóta bizonyították, hogy jöllehet Eichmann valóban kulcsfigurája volt az európai zsidóság elpusztítását célzó terv végrehajtásának, koránt sem ő volt ennek az akciónak a legfőbb koordinátora és egyáltalán nem rendelkezett olyan különleges hatalommal, mint amit később neki tulajdonítottak.⁵² Ma már azt is tudjuk, hogy bár a német vezetés hivatalosan valóban a wannsee-i konferencián fogadta el az *Endlösung* végleges tervét, nem itt döntötték el azt, hogy az európai zsidóságot kiirtják, hanem mindössze összehangolták a hónapokkal előbb megindult tömeggyilkosságokat, illetve a korábban meghozott döntések megvalósításának módozatait vitatták meg.⁵³

Az életrajzi jellegű írások nagy része Eichmann magyarországi tetteivel foglalkozott. A *Népszava* egyik cikke megállapította, Eichmann és kollégái azzal a feladattal érkeztek Magyarországra, hogy a zsidó polgárokat deportálják és

⁵⁰ A pokol kéményei alatt. *Népszava*. LXXXVIII. évf. 132. sz. 1960. június 3. 2.

⁵¹ A tökéletes szakember. *Népszava*. LXXXVIII. évf. 130. sz. 1960. június 2. 4.

⁵² CESARINI: i. m. 155-157. vö. Lucy S. DAWIDOWICZ: *Háború a zsidók ellen*. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 2000. 387.

⁵³ PREPUK Anikó: *A zsidóság Közép- és Kelet Európában a 19-20. században*. Debrecen, Csokonai Kiadó, 1997. 178. A kérdésről bővebben lásd: Raul HILBERG: *Die Vernichtung der europäischen Juden. II*. Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main, 1990. 422–425.; DAWIDOWICZ: i. m. 136-138.

megsemmisítsék.⁵⁴ A lapok azonban azt is hangsúlyozták, hogy az Eichmann-nal együtt érkező mintegy 300 főt számláló SS egység önmagában nem lett volna képes végrehajtani a zsidóság deportálását, hanem ehhez 20 000 magyar csendőr segítségére is szükség volt, akik ugyanolyan bűnösök, mint az SS tagjai.⁵⁵ A lapok tehát egyértelműen arra az álláspontra helyezkedtek, hogy a „magyar fasiszták” nélkül a németeknek nem sikerült volna ilyen precízen végrehajtaniuk magyarországi küldetésüket, s a modern szakirodalom ismeretében azt kell mondanunk, ebben a tekintetben nem tévedtek.⁵⁶ A *Népszava* cikke Veessenmayer nürnbergi vallomását idézi, amely szerint „ha Horthy-ék nem segítenek készségesen Eichmannak (!), akkor nem lett volna akkora apparátusa, hogy a magyar deportálásokat véghezvigye.”⁵⁷ A *Népszava* ezekkel a cikkekkel azt kívánta igazolni, hogy a magyar vezetés egyértelműen fasiszta volt és semmiben nem különbözött a némettől.

A hazai publicisztika Eichmann magyarországi tevékenységét, a zsidóság elleni fellépését elsősorban üzleti vállalkozásként értékelte, amelyben a németek és a magyarok is érdekelt félként működtek együtt. Az elemzők szerint magyar részről mindez abban mutatkozott meg, hogy Horthy mindent megtett annak érdekében, hogy kimenekítse a nagytőkés zsidókat a gettókból, akiknek ezért borsos árat kellett fizetniük.⁵⁸ Német részről viszont az SS gazdasági hivatala és a Göring-művek megbízottai akarták megszerezni a magyar ipartelepeket. A *Népszava* leírta, miként állapodott meg zsidó nagytőkések egy csoportja (a Weiss, a Chorin, a Kornfeld és a Mauthner család) Kurt Becherrel, az SS megbízottjával arról, hogy 25 évre átadják ipartelepeiket, s cserébe az összefonódott Weiss és Chorin család 47 tagja Zürichbe menekülhet. A közvetítőket, közöttük Eichmannt, a felek lefizették, hogy semmilyen akadály ne gördülhessen a tranzakció útjába.⁵⁹ A magyar állam azonban 1944-ben zár alá helyezte a zsidó családok kezén levő részvényeket, így a németek hivatalosan nem férhettek hozzájuk. A probléma megoldásaként Becher Magyarországra érkezése után kézbe vette a Házértékesítő RT nevű vállalatot, s annak nevében vásárolták meg a zsidó tulajdonosok részvényeit.⁶⁰ Komlós János publicista szerint Eichmann zsidóellenes tevékenysége mindössze álca volt a valós gazdasági célok elkendőzésére, Kurt

⁵⁴ „Véreb vagyok.” *Népszava*. LXXXVIII. évf. 129. sz. 1960. június 1. 4.

⁵⁵ LÉVAI Jenő: Adolf Eichmann karrierje II. A náci tömeggyilkos magyarországi deportálási akciója. *Népszabadság*. XVIII. 131. sz. 1960. június 3. 8-9.

⁵⁶ GYURGYÁK János: *A zsidókérdés Magyarországon*. Osiris Kiadó, Budapest, 2001. 174–175.

⁵⁷ A budapesti kollégák. *Népszava*. LXXXVIII. évf. 132. sz. 1960. június 4. 3.

⁵⁸ Az első nagy üzlet. *Népszava*. LXXXVIII. évf. 134. sz. 1960. június 7. 4.

⁵⁹ Uo.

⁶⁰ KOMLÓS János: Ami az Eichmann-ügy mögött van (2.) *Magyar Nemzet*. XVII. évf. 80. sz. 1961. április 4. 5.

Becher története pedig elárulja, „*miért van szüksége az imperialista nagytőkének a fajgyűlölet, a sovinizmus, az antiszemitizmus barbár ideológiájára.*”⁶¹

Eichmann személyes üzleteiről külön cikkek számoltak be. Ezek közül a legismertebb a Kasztner Rezsővel és Joel Branddal kötött megállapodás,⁶² amelynek értelmében a magyar cionista vezetők külföldön teherautókat vásárolnak a Wehrmacht számára, s cserébe Eichmann minden teherautó után szabadon bocsát száz embert.⁶³ Joel Brand visszaemlékezéséből tudjuk, hogy Eichmann állítólag egy alkalommal ezt mondta neki: „*Hajlandó vagyok önöknek egymillió embert eladni. Persze minden zsidót nem tudok önöknek eladni; olyan sok pénzt és árut önök nem is tudnak előteremteni.*”⁶⁴ Az üzlet mégis megkötetett és Brand Isztambulba utazott, hogy pénzt szerezzen a zsidó jótékonyági és menekültügyi szervezet képviselőjétől. Soha nem tért vissza Magyarországra, mivel a brit hatóság Palesztínában letartóztatta. A *Népszava* cikke szerint azonban Eichmann mindenáron pénzhez akart jutni, így Kasztner Rezsőnek tett ajánlatot.⁶⁵ Az írás hitelesen számol be arról, hogy Kasztnernek sikerült megállapodnia 1684 ember semleges országba szállításáról, a vonat azonban Bergen-Belsenbe érkezett meg, ahonnan csak 1944 decemberében mehetett tovább Svájcba.⁶⁶

A magyar lapokban megjelent cikkek egyik meghatározó vonása, hogy elsősorban Eichmann és a náci gazdasági vonatkozású cselekedeteire fókuszáltak, s a holokauszt problémakörét úgy értelmezték, mintha a náci vezetésnek csupán azért lett volna szüksége a zsidók meggyilkolására, hogy leplezze Európa országainak gazdasági kirablását. Nem olvashatunk semmit arról, milyenek voltak az életkörülmények a gettóban, hogyan bántak a fogvatartottakkal, vagy pontosan hogyan zajlottak a deportálások. Az írások csupán azt a kommunista ideológiát erősítették, miszerint a náciizmus a nyugati kapitalista rendszer legbetegebb formája volt, ami emberéletek milliói árán akart anyagi hasznot húzni a háborúból. A magyar felelősséget illetően a sajtó a politikai vezetés és az erőszakszervezetek meggyőződéses fasiszta jellegét

⁶¹ KOMLÓS János: Ami az Eichmann-ügy mögött van. (1.) *Magyar Nemzet*. XVII. évf. 79. sz. 1961. április 2. 7.

⁶² Kasztner Rezső a budapesti Központi Zsidó Tanács tagja, illetve a cionista Budapesti Mentőbizottság helyettes elnöke, amelynek Joel Brand volt az egyik alapítója. Mose GOLAN: *A Kasztner-ügy történelmi torzításainak jelentősége*. Budapest, MTA-ORZSE, 2008. 8-18.

⁶³ Egy teherautó = száz élet. *Népszava*. LXXXVIII. évf. 135. sz. 1960. június 8. 4.

⁶⁴ Egy ember Isztambulba utazik. *Népszava*. LXXXVIII. évf. 136. sz. 1960. június 9. 4.

⁶⁵ Uo.

⁶⁶ Kasztner Eichmann-nal folytatott tárgyalásaira bővebben lásd: RANDOLF L. BRAHAM: *A népiértés politikája*. A Holocaust Magyarországon. II. Belvárosi Könyvkiadó, Budapest, 1997. 1042-1058.

hangsúlyozta, a magyar társadalom felelősségének mélyebb vizsgálatára azonban senki sem vállalkozott.

A magyar politikai vezetés elvárásai

A nemzetközi közvéleménnyel párhuzamosan a sajtó segítségével a magyar politikai vezetés is megfogalmazta igényeit arra vonatkozóan, mit vár az Eichmann-pertől. Az írások Izrael Kommunista Pártjának nyilatkozatára hivatkozva leszögezték azt, hogy Eichmann nyilvános tárgyaláson kell elítélni, de a pernek nem szabad csupán Eichmann személyére koncentrálnia, hanem cinkosait is felelősségre kell vonni, akik közül sokan még mindig szabadon élnek.⁶⁷ A tárgyalások első napján megjelent *Népszabadság*-cikkből Koncsek László előbb még az Izraeli Antifasiszta Harcosok szervezetének V. Kongresszusán elhangzottakat idézi, miszerint a nácik által elkövetett bűnököt meg kell torolni, majd maga is arra az álláspontra helyezkedik, hogy a per a fasizmus végleges megbélyegzésére kell felhasználni.⁶⁸ Gárdos Miklós a *Népszava* oldalain fejtette ki álláspontját, miszerint a perben nem csak Eichmann, de az egész fasizmust és Eichmann egykori cinkosait is el kell ítélni, akik közül sokan szabadon élnek az NSZK-ban, sőt, többen vezető beosztást töltenek be. Véleménye szerint azonban várható, hogy maguk az izraeliek sem akarják azt, hogy fény derüljön Eichmann „*bonni cinkosainak*” kilétére, az ugyanis felborítaná a kiváló izraeli–nyugat-német viszonyt.⁶⁹

Elmondhatjuk tehát, hogy a per kezdete előtt a magyar sajtó alapvetően egyetértett azokkal a véleményekkel, melyek azt szorgalmazták, hogy az Eichmann ellen folytatott eljárás mutasson túl önmagán, váljon olyan történelmi példává, amely elrettentő céllal mutatja meg a világ számára, mit is jelent a náciizmus, és ezzel egy időben örökre ítélje is el ezt a kegyetlen rendszert. A magyar sajtó képviselői szerint ez úgy valósulhat meg, ha Eichmann még szabadlábban élő, nagyrészt az NSZK-ban tevékenykedő cinkostársait is felelősségre vonják. A magyar lapokban megjelent írások szerzői azonban – kifejezve a politikai vezetés véleményét – már a per kezdete előtt kételkedtek abban, hogy Izrael valóban erre a célra akarja használni a pert. A magyar értelmezés szerint ugyanis Izrael és Nyugat-Németország olyan szoros

⁶⁷ Izrael Kommunista Pártja Központi Bizottságának nyilatkozata az Eichmann perről. *Népszabadság*. XVIII. évf. 140. sz. 1960. június 19. 5.

⁶⁸ KONCSEK László: Ma kezdődik az Eichmann-per. *Népszabadság*. XIX. évf. 86. sz. 1961. április 11. 4.

⁶⁹ GÁRDOS Miklós: A tömeggyilkos storyja. Márciusban kezdődik az Eichmann-per. *Népszava*. LXXXIX. évf. 5. sz. 1961. január 6. 5.

diplomáciai és gazdasági kapcsolatban áll egymással, hogy Izrael nem fogja ezt a jó viszonyt néhány nyugat-német vezető kompromittálásával veszélyeztetni. A lapok szerint Izraelben nem mernek leszámolni az ügy nyugat-német érintettjeivel, helyette a náciizmus minden bűnéért Eichmannt akarják felelőssé tenni.⁷⁰ 1961 júliusában a *Magyar Nemzet* már arról írt, hogy a per valójában „félrecsúszott” és ahelyett, hogy a fasizmus általános elítélésének perévé vált volna, egy nyugat-német–izraeli színjátékká szelődött. Bár az eljárás sok bűnt felderített, nem vált a „*fasizmus elleni vádirattá*.”⁷¹ Szembetűnő, hogy míg a sajtó a pertől elvárta a „*nyugat-német náci*” leleplezését, egyetlen szót sem szólt arról, hogy a tárgyalás akár a holokauszt, mint történelmi és társadalmi probléma feldolgozását is szolgálhatná. Ez az igény ugyanis, ahogy azt fentebb megállapítottuk, nem állt párhuzamban a magyar politika céljaival.

A tárgyalás részletei

Az Eichmann-perről megjelent írások legnagyobb részét azok, a nagyrészt távirati stílusban keletkezett hírek alkotják, amelyek pusztán a tárgyalóterem eseményeinek ismertetésére szorítkoztak. Ezek a tudósítások meglehetősen korrekt és hiteles képet adtak a per egyes mozzanatairól.⁷² Eltekintve némi szerzői kommentártól, bennük fedezhető fel legkevésbé a magyar sajtó ideológiai beállítottsága. Ezek az írások a per menetének rekonstruálásán kívül mélyebb elemzésre nem alkalmasak, az eljárás főbb csomópontjainak bemutatása érdekében mégis érdemes érinteni őket.

1961. február 24-én a *Népszabadság* arról számolt be, hogy „*Izrael főügyésze szerdán (február 22-én – A szerző) benyújtotta a jeruzsálemi körzeti bírósághoz az Adolf Eichmann elleni vádiratot.*” E szerint „*a vádlott, mint a zsidóprobléma végleges megoldása elnevezésű, a zsidóság fizikai megsemmisítésére kidolgozott hitleri terv végrehajtásáért felelős személy, másokkal együttműködve, az 1939 és 1945 közötti esztendőkből zsidók millióinak halálát okozta.*”⁷³ Az ügyészség 15 pontban emelt vádat Eichmann ellen, többek között az emberiség ellen elkövetett bűnökkel, polgári lakosok elhurcolásával, lemészárlásával, kényszermunkára kényszerítésével és kiéheztetésével vádolta. Külön vádpont szólt félmillió

⁷⁰ Az Eichmann-per alakulása az izraeli kormány szándékairól árulkodik. *Népszabadság*. XIX. évf. 169. sz. 1961. július 18. 5.

⁷¹ PETHŐ Tibor: Ami a jeruzsálemi perből kimaradt. *Magyar Nemzet*. XVII. évf. 173. sz. 1961. július 23. 2–3.

⁷² A magyar cikkek tényeit Gideon HAUSNER (i. m.) és Hannah ARENDT (i. m.) munkáival vettem össze.

⁷³ Közzétették az Eichmann elleni vádiratot. *Népszabadság*. XIX. évf. 48. sz. 1961. február 24. 5.

lengyel polgári személy áttelepítéséről, 140 000 délszláv elhurcolásáról és 100 ártatlan lidicei gyermek meggyilkolásáról. A további pontok tartalmazták Eichmann egyéb bűneit, például azt, hogy megfélemlítéssel és kínzásokkal végzett harácsolást és közönséges lopást.⁷⁴ A per 1961. április 11-én vette kezdetét, amiről az újságok a címlapon számoltak be.⁷⁵ Miután a Gideon Hausner főállamügyész ismertette a 15 pontból álló, 27 oldalas vádiratot, Eichmann védője, dr. Robert Servatius emelkedett szólásra, elfogultsággal vádolta a bírakat, és illetéktelennek nevezte az összeült törvényszéket. A védőügyvéd azzal érvelt, hogy Eichmann állítólagos bűneit még Izrael megalakulása előtt követte el, tehát az izraeli törvények alapján nem lehet őt felelősségre vonni.⁷⁶ Beszéde után Hausner főállamügyész kért szót, aki tételesen megcáfolta az ügyvéd állításait.⁷⁷ A bíróság saját illetékességének vitájában a vád képviselőjének adott igazat és ejtette Servatius kifogásait.⁷⁸ Landau bíró újra felolvasta a 15 vádpontot, Eichmann azonban kijelentette, hogy nem ismeri el bűnösségét a felsorolt pontokban. Ezután Hausner hosszú vádbeszédével kezdetét vette a hetekig elhúzódó bizonyítási eljárás, amelynek során több mint száz tanút hallgattak ki.⁷⁹ Köztük volt Avraham Gordon is, aki május 26-án tett tanúvallomásában arról beszélt, hogy szemtanúja volt annak, hogy Eichmann 1944-ben budapesti villájának fás kamrájában agyonvert egy zsidó fiút, mert az cseresznyét lopott a kertjéből.⁸⁰ A tanúvallomás rendkívül értékes volt a vád számára, ugyanis ez volt az egyetlen eset, amikor Eichmann valóban gyilkossággal vádolhatták. Végül bizonyítékok hiányában ezt a vádat ejteniük kellett.⁸¹

A vád tanúinak meghallgatása után dr. Servatius egy hét szünetet kért a bíróságtól, hogy a felkészülhessen a per következő szakaszára, így a tárgyalás tíz nap múlva folytatódott. A védelem azonban nem tudott egyetlen tanút sem felvonultatni, ezért Servatius Adolf Eichmannat szólította tanúként, amit az

⁷⁴ Uo. A vádirat összeállításának problémáira bővebben lásd: HAUSNER: i. m. 424–427.

⁷⁵ Ma kezdődik az Eichmann-per. *Népszava*. LXXXIX. évf. 85. sz. 1961. április 11. 1.; Ma kezdődik az Eichmann-per. *Magyar Nemzet*. XVII. évf. 85. sz. 1961. április 11. 1.

⁷⁶ Az Eichmann-per. *Magyar Nemzet*. XVII. évf. 86. sz. 1961. április 12. 1.

⁷⁷ Az Eichmann-per első napja. *Népszabadság*. XIX. évf. 87. sz. 1961. április 12.

⁷⁸ Ezt Hausner főállamügyész később úgy értékelte, hogy érvelésével nem csak a bíróság, de az egész világ számára egyértelművé tette, hogy az Eichmann feletti ítékezés kérdésében az izraeli bíróság szilárd jogi alapon áll. Lásd: HAUSNER: i. m. 455.

⁷⁹ A bíróság megkezdte az Eichmann-per vádiratának ismertetését. *Népszabadság*. XIX. évf. 92. sz. 1961. április 18. 4. Vö. HAUSNER: i. m. 456–496.

⁸⁰ Eichmann saját kezűleg vert agyon egy zsidó fiút. *Népszava*. LXXXIX. évf. 124. sz. 1961. május 27. 7. Vö. HAUSNER: 484–485.

⁸¹ CESARINI: i. m. 274–275. Vö. HAUSNER: i. m. 486.

angolszász perrendtartás lehetővé tett.⁸² A „halál szállító ügynökeiből”⁸³ ömlött a szó, bár mondandója nagy részében azt bizonygatta, hogy mindig csak felettesei parancsának engedelmeskedett és nem felelős az általa elkövetett tettekért.⁸⁴ Vallomásának utolsó mondatai is ezt próbálták alátámasztani: „Csak eszköz voltam a magasabb hatóságok és a könyörtelen sors kezében.”⁸⁵ Ezután Hausner, majd a bírók tettek fel keresztkérdéseket a vádlottnak, aminek befejeztével véget ért a bizonyítási eljárás. Hausner 1961. augusztus 8-án ismét vádbeszédet mondott, amire a védelem válaszolt és a vádlott felmentését kérte. A bíróság 1961. december 11-én első fokon halálra ítélte Adolf Eichmann.⁸⁶ Landau elnök kijelentette, a „bíróság bűnösnek találta Eichmann a második világháború idején elkövetett tömeggyilkosságok, a zsidó nép ellen és az emberiség ellen elkövetett bűncselekmények miatt, és elmarasztalta, mert a második világháború idején, az izraeli törvények szerint bünszövetkezetnek minősített szervezet tagja volt.”⁸⁷ A fellebbviteli tárgyalásra 1962. március 22-én került sor, amely jogerőre emelte a halálos ítéletet. A kivégzést 1962. június 1-én hajtották végre.⁸⁸

Törekvések az NSZK kompromittálására

A per menetéről szóló beszámolókkal párhuzamosan nagy számban jelentek meg olyan tartalmú írások, melyek egyértelműen a nyugati kapitalista világ lejáratását tűzték célul. Bár a magyar politikai vezetés utólag letett arról a szándékáról, hogy az Eichmann-pert Nyugat-Németország nyilvános elítélésére használja fel, az ügyvel kapcsolatos cikkek nagy hányada mégis ennek a szándéknak rendelődött alá.

A magyar sajtó elsősorban azzal a váddal illette Nyugat-Németországot, hogy ott még hosszú évekkel a Harmadik Birodalom bukása után is rengeteg egykori náci élt szabadlábban, sőt, közülük egyesek magas állami tisztségeket vagy gazdasági pozíciókat töltöttek be. Természetesen az adott történelmi szituáció jó

⁸² KONCSEK László: Eichmann tanú vall – Eichmann vádlott érdekében. *Népszabadság*. XIX. évf. 150. sz. 1961. június 25. 10–11. Vö. HAUSNER: i. m. 497–526.

⁸³ Bonnt villámcsapásként érték Eichmann Globkét terhelő kijelentései. *Népszava*. LXXXIX. évf. 147. sz. 1961. június 23. 5. A minősítést ebben a cikkben használták első ízben.

⁸⁴ Vall a halál állomásfőnöke. *Népszabadság*. XIX. évf. 156. sz. 1961. július 2. 11. Eichmann börtönben töltött ideje alatt írt visszaemlékezésében is ezt a védekező taktikát alkalmazta. Lásd: EICHMANN: i. m. 66–68. Vö. ARENDT: i. m. 247–250.

⁸⁵ Befejeződött Eichmann „tanúkénti” kihallgatása. *Magyar Nemzet*. XVII. évf. 160. sz. 1961. július 8. 2.

⁸⁶ Hannah Arendt ennek az eseménynek az időpontját december 15-re teszi, ugyanakkor Gideon Hausner a helyes időpontot, december 11-ét jelöli meg könyvében. Lásd: ARENDT: i. m. 273. és HAUSNER: i. m. 575.

⁸⁷ Pénteken ítélet Eichmann ügyében. *Népszava*. LXXXIX. évf. 293. sz. 1961. december 12. 5.

⁸⁸ Felakasztották Adolf Eichmann. *Magyar Nemzet*. XVIII. évf. 126. sz. 1962. június 2. 2.

lehetőséget kínált Magyarország számára, hogy ezekkel a vádakkal éljen. Az NSZK-ban ugyanis a háború után meglehetősen vitathatóan alakult a volt NSDAP-tagok sorsa.⁸⁹ A hatóságok különbséget tettek a közismert, prominens háborús bűnösök és a pusztán parancsot teljesítők nagy létszámú tömege, az úgynevezett „*íróasztali elkövetők*” között. Az előbbieket látványos perekben ítélték el és büntették meg, az utóbbiakat azonban mentesítették a bűnrészesség vádjá alól. 1951-ben olyan törvény született, amely folyamatos alkalmazást vagy teljes nyugdíjat biztosított a volt náci közszolgálati alkalmazottaknak. A német társadalom tehát meglehetősen toleráns volt ezekkel az emberekkel és azt is eltúrte, hogy néhányan magas közhivatali funkciókat töltsenek be. Az alsóbb szinteken azonban még nagyobb arányban voltak jelen az egykori pártállam kiszolgálói.⁹⁰ Ezek a tények olyan magas labdával szolgálták a kommunista tömb országai számára, amit nem lehetett nem leütni. Ezért teljesen logikus, hogy a magyar politikai vezetés azzal a váddal illette a Szövetségi Köztársaságot, hogy ott az egykori nácik büntetés és szankció nélkül élhetnek és tevékenykedhetnek.

Az NSZK és a Nyugat elítélését célzó írások alapvetően két csoportba sorolhatók. Az első csoportot azok a cikkek alkotják, amelyek csak közvetetten kapcsolódnak a perhez, s inkább arról szólnak, hogy a Szövetségi Köztársaságban és más nyugati országokban hányan élnek szabadon Eichmann egykori bűntársai közül. A kompromittáló célú írások másik csoportját azok a publikációk alkotják, amelyek a per folyamatát és annak végkimenetelét attól teszik függővé, milyen viszony van az NSZK és Izrael között, és ezt a viszonyt hogyan befolyásolja az a tény, hogy Eichmann „*munkatársai*” közül többen Nyugat-Németországban élnek.

Az első csoportba sorolható cikkek között található az az írás, amely 1960. május 27-én a *Népszabadságban* hírül adta, hogy Frankfurtban letartóztatták Herman Krumeyt, Eichmann egyik legközelebbi „*munkatársát*.”⁹¹ Németországra nézve azért kompromittáló ez a cikk, mert szerzője kiemeli, bár Krumey bűnössége nyilvánvaló volt, ennek ellenére kétszer is felmentették az ellene indított eljárás alól. Egy későbbi írás közli, hogy 1950-ig maga Eichmann is az NSZK-ban élt, ami szintén nem fest jó képet az országról.⁹² A *Magyar Nemzet* egy ízben arról írt, hogy Eichmann közvetlen munkatársai közül többen vezető funkciót töltenek be az NSZK-ban. Ilyen például Kurt Becher, aki egykor

⁸⁹ A háború utáni „nácitlanítás” menetét és hiányosságait részletesen tárgyalja Mary FULBROOK: *Német nemzeti identitás a Holocaust után*. Helikon Kiadó, Budapest, 2001. 91-92.

⁹⁰ Uo.: 96.

⁹¹ A világhíres vélemény nyomására letartóztatták Krumeyt, a tömeggyilkos Eichmann cinkostársát. *Népszabadság*. XVIII. évf. 125. sz. 1960. május 27. 4.

⁹² Gehlen tábornok parancsot kapott: Eichmann el kell hallgattatni. *Népszabadság*. XVIII. évf. 128. sz. 1960. május 31. 4.

„Eichmann gazdasági tanácsadója” volt, most pedig gabonakereskedőként tevékenykedik, vagy Franz Alfred Six, az SD 1. és 2. osztályainak egykori vezetője, jelenleg vállalati igazgató.⁹³ A magyar sajtó a gazdasági intézmények bírálatán keresztül a kapitalista gazdasági rendszer és a fasiszmus közötti összefüggéseket igyekezett hangsúlyozni. Ezt a látta megtestesülni például az *I. G. Farben* működésében, amely a háború alatt a Cyklon-B gáz gyártásáért felelt, de élén még mindig háborús bűnösök állnak. A cég jelenleg is kezében tartja a német vegyipart, „kizsákmányolja a dolgozókat” és „támogatja az NSZK militarista politikáját”, mivel „teljesen a bonni háborús politika szolgálatába van állítva.”⁹⁴

A magyar sajtó a politika világát sem kímélte. Nemes János *Népszabadságban* megjelent cikke szerint „a szövetségi belügyminisztérium valódi fasisztafészek, a régi himmleri gárda menedéke és egyben új működési területe, s ennek a társaságnak tagjai inkább ma, mint holnap szeretnék horogkeresztrel ékesíteni rendőrtiszti csillagaikat.”⁹⁵ A lapok legfőképpen Hans Globkét, számos nemzetiszocialista törvény, köztük az 1935-ben elfogadott nürnbergi faji törvények egyik szerzőjét támadták, aki a háború után is magas állami funkciót töltött be. 1953 és 1963 között a szövetségi kancellári hivatal igazgatója, Konrad Adenauer nemzetbiztonsági főtanácsadója volt.⁹⁶ Christoph Seeholm közlekedésügyi minisztert is osztályozták alá vették, aki értesüléseik szerint Eichmann-t pénzelté bujkálása során.⁹⁷

A kortársak nem csak Nyugat-Németországban, hanem Ausztriában is fedeztek fel egykori háborús bűnösöket.⁹⁸ Sőt, Parragi György, a *Magyar Nemzet* újságírója egyenesen egy világméretű neofasiszta mozgalom létezéséről írt, amely egyrészt szolidáris Eichmann-nal, ugyanakkor fél a pertől, mert leleplezheti azokat a háborús bűnösöket, akik tagjai ennek a fasiszta internacionálénak.⁹⁹

⁹³ Eichmann bűntársai magas beosztásban ülnek Nyugat-Németországban. *Magyar Nemzet*. XVII. évf. 74. sz. 1961. március 28. 2.

⁹⁴ Az *I. G. Farben* – Adenauer mecénása. *Népszava*. LXXXIX. évf. 164. sz. 1961. július 13. 5.

⁹⁵ NEMES János: Gestapo és SS vezetők a nyugatnémet rendőrség parancsnokai. *Népszabadság*. XIX. 12. sz. 1961. január 14. 4.

⁹⁶ Bírósági eljárás indul Globke ellen. *Népszabadság*. XIX. évf. 6. sz. 1961. január 7. 5.; Globke bűneiről szóló dokumentum az Eichmann-per tárgyalásán. *Népszabadság*. XIX. évf. 114. sz. 1961. május 14. 5.; NEMES János: Globkénak távozni kell! *Népszabadság*. XIX. évf. 115. sz. 1961. május 16. 4. A Harmadik Birodalomban az 1935-ös nürnbergi faji törvények alapján fosztották meg a zsidókat állampolgárságuktól, s hajtották végre társadalmi és gazdasági kirekesztésüket a német társadalomból. Lásd: FULBROOK: i. m. 94.

⁹⁷ LÉVAI Jenő: Nemcsak Eichmannról van szó. A náci tömeggyilkos segítői a bonni állam különféle posztjain. *Népszabadság*. XVIII. évf. 133. sz. 1960. június 5. 4–5.

⁹⁸ Az osztrák rendőrség elfogta Eichmann egyik bűntársát. *Népszava*. LXXXIX. évf. 18. sz. 1961. január 21. 5.

⁹⁹ PARRAGI György: A hidegháború vadhajtsága: a neofasiszta internacionálé. *Magyar Nemzet*. XVI. évf. 150. sz. 1960. június 25. 3.

Általánosságban elmondható tehát, hogy a Nyugat lejárataának egyik legfőbb eszközeként a sajtó igyekezett a lehető legnagyobb mértékben hangsúlyozni azt a kétségtelen tény, hogy az NSZK-ban és Ausztriában tizenöt évvel a háború befejezése után is szabadlábbon éltek egykori náci funkcionáriusok és gyakran vezető pozíciókat töltöttek be a gazdaságban vagy a politikában.

A nyugati államok bírálataának másik módja az volt, hogy az elemzők a per alakulását összefüggésbe hozták az NSZK-ban szabadon élő és vezető tisztséget betöltő egykori nácik érdekeivel. Kezdetben a magyar sajtó azt remélte, hogy Eichmann vallomásaában majd megnevezi nyugatnémet cinkostársait.¹⁰⁰ Azonban hamar uralkodóvá vált az a vélekedés, hogy jóllehet, Eichmann valóban sok információval tudna szolgálni nyugat-német politikusok náci múltjáról, nyilvánosságra hozatalukat a bonni kormány nem fogja hagyni és mindent megtesz majd annak érdekében, hogy tompítsa a per kompromittáló jellegét.¹⁰¹ Egyes vélemények szerint a nyugat-német kormány Eichmann védőjén, dr. Servatiuson keresztül próbálta befolyásolni a per végkimenetelét, akinek természetesen nem is Eichmann védelme volt az elsődleges feladata, hanem az, hogy megakadályozza, hogy a tárgyaláson nyugat-német politikusok nevei hangozzanak el.¹⁰²

A hazai sajtó meg volt győződve arról, hogy a német kormány közvetlen vagy közvetett módon befolyásolni fogja a per végkimenetelét. Ennek alátámasztásaképp olyan cikkek jelentek meg, melyek azt bizonygatták, valójában Izrael maga is segédkezik abban, hogy a per során elkerüljék a nyugat-német politikusok kompromittálását, az NSZK és Izrael ugyanis megállapodott abban, hogy a per nem veszélyeztetheti az izraeli–nyugat-német jó viszonyt.¹⁰³ A

¹⁰⁰ VAJDA Péter: Aki Himmler jobb keze volt... *Népszabadság*. XVIII. évf. 184. sz. 1960. augusztus 4.

¹⁰¹ Bonni mosakodási kísérlet az Eichmann-per küszöbén. *Népszabadság*. XIX. évf. 78. sz. 1961. március 31. 4.

¹⁰² A Spiegel szerint az egykori társak fizetik Eichmann védőügyvédjének honoráriumát. *Magyar Nemzet*. XVI. évf. 248. sz. 1960. október 19. 2. Arra, hogy Servatius bármilyen megbízást kapott volna a nyugat-német kormánytól, sem a szakirodalomban, sem a visszaemlékezésekben nem találunk utalást. Tudjuk azonban azt, hogy amikor Izrael választása Servatiusra esett Eichmann lehetséges védőjeként, a Moszad rendkívül alapos átvilágításban részesítette a hatvanegy éves kölni ügyvédet. Elképzelhetetlennek tartom, hogy egy ilyen vizsgálat után az izraeli vezetés rábízta volna Eichmann védelmét egy olyan emberre, aki külső befolyás alatt áll, sőt, egykori nácik érdekeit védi. CESARINI: i. m. 251–252.

¹⁰³ Az izraeli kormány alkura készül Bonn-nal az Eichmann-ügy eltusolására. *Magyar Nemzet*. XVII. évf. 69. sz. 1961. március 22. 2.; David Ben Gurion, Izrael miniszterelnöke kezdetben valóban arra akarta felhasználni a pert, hogy azon keresztül tisztázzák a holokauszt minden aspektusát, ez a törekvése azonban megghiúsult. Egyrészt a per bírója, Moshe Landau nem volt hajlandó a perben túllépni Eichmann személyén és nem engedte, hogy a per világméretű problémák megoldásának eszközévé váljon. Másrészt, bár hivatalos megállapodásra nem került sor, Ben Gurionnak mégis figyelembe kellett vennie azt, hogy a per valóban árthat az oly fontos

tárgyalás során Hans Globkén kívül nem hangzottak el más német politikusok nevei, Globke náci múltját pedig a bonni kormány azonnal cáfolta.¹⁰⁴ A *Magyar Nemzet* a *Pravda* cikkét idézve fejtette ki azt, hogy Jeruzsálemben mind a bíróság, mind a „burzsoá sajtó” „csak a halottakról beszél”, de az NSZK-ban élő nácikról egy szót sem ejtenek, és Izrael is arra törekszik, hogy elkenje az Eichmann-pernek Bonn szempontjából „kellemetlen” részleteit. Az izraeli vezetés ezzel nem csak saját népéből csinál bolondot, de a szovjet nép fiainak áldozatát is semmibe veszi, akik megszabadították Európát a fasizmustól.¹⁰⁵ Egy másik cikk szerint maga az izraeli kormány tiltotta meg Hausner főállamügyésznek azt, hogy a tanúk kihallgatása során rákérdezzen Eichmann bonni cinkostársaira.¹⁰⁶ Mindezzel a magyar sajtó Izraelt is bírálta, azt hangsúlyozva, hogy bár a nácik elsősorban a zsidó nép ellen követték el bűncselekményeiket, a később megalakult zsidó állam anyagi haszon reményében képes volt egyezséget kötni azokkal, akik a zsidó nép pusztulásáért felelősek.

A per „kulisszatitkai”

Az újságcikkek utolsó csoportjából olyan történeteket ismerhetünk meg, amelyek a korban valószínűleg szenzációt kelthettek az olvasók körében. Ezekben a cikkekben fellelhető az a műfaj, amely alapvetően hiányzott a korszak sajtóéletéből: a bulvár. Természetesen ezek az írások sem voltak mentesek az ideológiai töltetől. A *Magyar Nemzet* egy helyen a *Canard Enchaîné* című francia lap egyik cikkét idézi, amely azzal foglalkozik, milyen külpolitikai érdekek csaphatnak össze az Eichmann-per következtében.¹⁰⁷ Eszerint Eichmannt olyan szigorúan őrzik, hogy még egy pappal sem hagyják egyedül. Ennek oka az, hogy az izraeliek attól félnek, a pap meggyilkolná Eichmannt, hiszen a Vatikán is érdekelt abban, hogy a náci vezető ne szolgálhasson információkkal arról, miként segített neki a pápai állam Argentínába menekülésekor. Természetesen az NSZK

izraeli–nyugat-német kapcsolatoknak, így egy idő után, az izraeli közvéleménnyel szembehelyezkedve, letett azon szándékáról, hogy a peren keresztül leleplezze Eichmann még szabadlábban élő cinkosait. ARENDT: i. m. 13–22.

¹⁰⁴ Globke mint tanú? *Népszava*. LXXXIX. évf. 101. sz. 1961. április 29. 5. A cáfolat abban a vonatkozásban helytállónak bizonyult, hogy Globke nem volt tagja a náci pártnak, felvételét 1940-ben a Centrum párti politikusokkal való kapcsolataira hivatkozva utasították el.

¹⁰⁵ A *Pravda* a bonni revánspolitikusok izraeli cinkosairól. *Magyar Nemzet*. XVII. évf. 148. sz. 1961. június 24. 2.

¹⁰⁶ Az izraeli kormány megtiltotta a vádlott cinkosainak megnevezését. *Magyar Nemzet*. XVII. évf. 150. sz. 1961. június 27. 2.

¹⁰⁷ Az Eichmann-ügy a „Leláncolt Kacs” tükrében. *Magyar Nemzet*. XVII. évf. 89. sz. 1961. április 15. 4.

is jobban örülne, ha Eichmann végleg elhallgatna. Ennek érdekében Ben Gurion és Adenauer az USA-ban találkoztak, ahol a német kancellár állítólag 500 millió márkát adott át Ben Gurionnak annak fejében, hogy a vád nem fog nyugat-német politikusokat kompromittáló kérdéseket feltenni. A cikk az NSZK lejáratására szolgáló írások csoportjába is kerülhetett volna, de azáltal, hogy irreális és megbízhatatlan információkat közöl, inkább a szenzációhajhászás kategóriájába tartozik.

Összegzőképpen elmondhatjuk, hogy a pártállam által irányított magyar sajtó szigorúan a politikai igényeknek megfelelően publikált Adolf Eichmann jeruzsálemi peréről. A magyar lapok, amellet, hogy a jeruzsálemi eseményekről tudósítottak, legfőképpen a szovjet tömb külpolitika céljait szolgálták, amikor a pert a Nyugat bírálataira próbálták felhasználni. Ugyanakkor a hatalom azon igényének is készségesen engedelmessé vált, hogy a tudósítások csak a lehető legkisebb felületen érintsék a magyar zsidóság elpusztítását és az abban való magyar közreműködés kérdéskörét, tovább erősítve azt a politikát, amely igyekezett elkendőzni a 20. századi magyar történelem egyik legsúlyosabb társadalmi problémáját, a zsidókérdést. Ezzel a taktikával a politikai vezetésnek sikerült megakadályozni azt, hogy az Eichmann-per Magyarországon a holokausztra irányíthassa a közvélemény és a tudomány figyelmét, ahogyan az megtörtént az Egyesült Államokban és Nyugat-Európában. Ezekben az országokban a per hatására a zsidóság tragédiája a tudományos kutatások homlokterébe került és hamarosan feldolgozások százai láttak napvilágot.¹⁰⁸ Az, hogy Magyarországon mindez nem következett be, évtizedekkel vetette vissza a téma kutatását, amelynek társadalmi következményei a mai napig érezhetőek.¹⁰⁹

¹⁰⁸ Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban az Eichmann-perig csak néhány feldolgozás született a holokausztról; közülük a legjelentősebbek: Raul HILBERG: *The Destruction of the European Jews*. (Quadrangle Books, Chicago, 1961); Léon POLIAKOV: *Bréviaire de la haine*. (Calmann-Lévy, Paris, 1951); Gerard REITLINGE: *The Final Solution: The Attempt to Exterminate the Jews of Europe, 1933-1945*. (Beechurst Press, New York, 1953) című művei. Az 1960-as évek közepétől azonban óriási mértékű kutatómunka indult meg az USA-ban, később pedig Izraelben és az NSZK-ban. A továbbiakban is születtek nagy átfogó munkák, mint például Lucy Dawidowicz 1975-ben kiadott *War against the Jews 1933-1945* (Holt, Rinehart and Winston, New York) című könyve (magyarul: *Háború a zsidók ellen*. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 2000.), de a téma egyes részterületeinek – a zsidó társadalom kutatása, az egyházak szerepe, a gettók története, a zsidó tanácsok és az ellenállás, a nők története, a holokauszt pszichés következményei – feldolgozása is megindult. Dan MICHMAN: *Holokauszt és történetírás*. Balassi Kiadó, Budapest, 2008. 291-302.

¹⁰⁹ A kommunista hatalomátvétel után Magyarországon csak az 1980-as években vált önálló kutatási témává a holokauszt. A legjelesebb magyar kutatók Lévai Jenő, Munkácsi Ernő, Karsai Elek, Ránki György, Tilkovszky Lóránt, Ormos Mária és Varga László. KARSAI László:

László Mucsi

The Eichmann Trial in the Hungarian Press

Analysing Hungarian publications which appeared in print between 1960 and 1962, this paper intends to determine how the Communist regime tried to influence public opinion. We firmly state that the controlled Hungarian press published its articles on Adolf Eichmann's Trial in Jerusalem strictly according to political demands. Besides reporting the events that took place in Jerusalem, the papers mainly served the purposes of the Soviet Bloc's foreign policy as they tried to use the Trial as a criticism of the West. Moreover, they docilely submitted to the regime in another respect: the reports tried to reveal as little about the destruction of the Hungarian Jewry and about the cooperation of Hungarian authorities in this process as possible. By doing so, the press further strengthened the policy which took pains to cover one of the most serious social problems of 20th Century Hungarian history, namely: the Jewish question. Using this strategy the Communist political regime could prevent the Eichmann Trial from calling the attention of the country's general public and scientific elite to the Holocaust. As opposed to this in the United States and in the Western European countries, thanks to the Trial, the tragedy of the Jewry became a central scientific research topic and soon hundreds of works came out. The fact that the same thing did not take place in Hungary proved to be a major set back in the research of the topic and the social impacts of this problem are felt even today.

Holokauszt. Budapest, Pannonica Kiadó, 2001. 8. A magyar holokauszt-kutatás jellemző vonására utal az, hogy az Egyesült Államokban Randolph L. Braham tollából született a témáról az egyetlen nagy átfogó munka. Randolph L. BRAHAM: *A népiértés politikája. A Holocaust Magyarországon.* I-II. Belvárosi Könyvkiadó, Budapest, 1997.; A hazai holokauszt-kutatás jelenét értékeli GYÁNI Gábor: Helyünk a holokauszt történetírásában. In: *Az elveszített múlt.* Szerk. GYÁNI Gábor. Nyitott Könyvműhely, Budapest, 2010. 336-354.

Jaakko Sievers

„Ne csináljunk bolhából elefántot!”¹

Kurtán Sándor nagykövet értelmezése Magyarország és Finnország kapcsolatának „átmeneti időszakáról” 1965 januárjában

A finn és a magyar állam közti kapcsolat hagyományosan jó volt, a melegszívűség, a népek rokonsági eszméjében való hit jellemezte. Mindazonáltal Magyarország szocialista rendszerre való átállása ennek változását is magával vonta, hiszen a hidegháború hatalmi kapcsolatainak következtében a régi hagyományok nem dominálhattak többé a két ország viszonyában. A rokonsági eszme többé nem szolgált elegendő keretként a kapcsolat fenntartásához az elavult és a háború előtti időkre emlékeztető vonások miatt, ugyanakkor a jó, vagy legalábbis problémamentes összeköttetést szerették volna megőrizni. Cikkem célja ennek a viszonyoknak egy bizonyos esemény szemszögéből történő megvilágítása.

A vizsgált időszak 1964-1965 fordulója, ami már abból az okból kifolyólag is érdekes, hogy a világ várakozó állásponton volt a Kreml új hatalmi képviselőinek szándékait illetően. Nikita Hruscsov félreállítására 1964. október 14-én sokakat, így Magyarország vezetését is teljes meglepetésként érte. Október 15-én a Magyar Szocialista Munkáspárt² főtitkára, Kádár János államlátogatáson volt Lengyelországban, és egy ebéd közben kapott hívatást Leonid Brezsnyevtől, aki beszámolt neki a hatalomváltásról, megígérve, hogy a két ország közti jó viszony változatlan fog maradni. Brezsnyev ígéretétől függetlenül Kádárnak (csakúgy, mint sokan másoknak) tartózkodnia kellett a Kreml vezetésének új politikai irányától és szándékaitól.³

Ilyen nagy, az egyik szuperhatalom vezetésének politikai irányvonalában bekövetkező világpolitikai változás és bizonytalanság nem maradhatott hatás nélkül Finnország és Magyarország viszonyát tekintve sem, amely rendkívüli

¹ A cikk eredetileg egy egyetemes történelmi PhD-konferencián hangzott el Helsinkiben, 2008. november 28-29-én.

² Innentől: MSZMP

³ GOUGH, Roger: *A Good Comrade*. János Kádár, Communism and Hungary. I. B. Tauris, London – New York, 2006. 147-149.

módon az 1960-as évek kezdetétől fogva folyamatosan jó volt. A Kreml hatalmaváltásáig a két állam összeköttetésére egy bizonyos „átmeneti időszak” volt jellemző. Ezt fejlesztették és szélesítették Kekkonen elnök 1963. októberi, magyarországi látogatásától kezdve⁴, de 1964 folyamán a viszony fejlődése megtorpant. Azt vizsgálom, hogy ez miért következett be.

Témámat a szocialista Magyarország szemszögéből közelítem meg. Vizsgálatom forrása egy 1965 januárjából származó éves jelentés,⁵ melyet Magyarország helsinki nagykövete, Kurtán Sándor⁶ írt a Magyar Külügyminisztérium számára. Megvizsgálom Kurtán nagykövet érvelését, és azt, milyen képet ad a két ország közti viszonyról. Miért szorgalmazták a kapcsolat fejlesztési tempójának lelassítását? Milyen irányba lehetett volna továbbvinni a kapcsolatot Kurtán véleménye szerint? Hatással volt-e a nagykövet szerint a Kreml hatalmaváltása valamilyen módon a két ország viszonyára, és van-e ennek nyoma az érvelésében? A témát kimondottan csak egy forrás alapján vizsgálom, mivel nem az a célom, hogy egységes képet adjak az eseményekről, hanem mindenekelőtt Kurtán érvelésének bemutatása egy adott történelmi összefüggésben, az általam választott kutatási módszer alapján.⁷

Témámat kifejezetten a szocialista Magyarország szemszögéből közelítem meg, mivel túlságosan gyakori az, hogy a Szovjetunió tagállamainak külpolitikai működését a Kreml külpolitikájára egyszerűsítik le. A túlnyomó nagyhatalom-politikai szemszög elnyomja a valódi történelmi szereplőket, ez esetben

⁴ Kekkonen 1963. május 12-15. között vendégeskedett Magyarországon. Ő volt az első nyugati államelnök, aki a kádári Magyarországra látogatott. A látogatás nem hivatalos természetű volt, Kekkonen mégis találkozott Magyarország teljes politikai elitjével. A látogatás fordulópontnak tekinthető a két ország közti kapcsolat felvirágzásának szempontjából. Kekkonen vendégeskedéséről bővebben ld. SIEVERS, Jaakko: *Lähtymistä kylmän sodan sallimissa rajoissa. Unkarin ulkopoliittiset suhteet Suomeen 1960-luvulla rauhanomaisen rinnakkaiselon, puolueettomuuden ja heimosukulaisuuden käsitteiden valossa*. Egyetemes történelmi diplomamunka, Jyväskylän Egyetem, 2008. 33-41. [Online: <https://jyx.jyu.fi/dspace/handle/123456789/18479>]

⁵ A szocialista Magyarország külföldi küldöttségeinek szokása volt informálni az ország külügyminisztériumát minden apró mozzanatról. A legfontosabb jelentések az előző évek összefoglalói, ún. éves jelentések voltak. Forrásom az 1964. évi jelentés, melyben különös hangsúlyt kaptak a Magyarország és Finnország közti viszony eseményei. Magyar Országos Levéltár (MOL), M-KS 288.f/32/1965/14.ö.e. 107-117. A magyar- finn kapcsolatok káros jelenségei / Követi jelentés helyett/. Helsinki, 1965. január 4., Kurtán Sándor.

⁶ Kurtán Sándor Helsinki nagykövete 1963-tól 1968-ig. Tapasztalt diplomata volt, és finnül is tudott. Helsinki nagykövetté való kinevezése előtt a bécsi magyar nagykövetségen dolgozott követségi tanácsosként, ahová nagykövetté nevezték ki a helsinki időszak után.

⁷ 2008. november 28-29-én, Helsinkiben rendezték meg a ”Forrás-módszer-elemzés – Globális történelem” című egyetemes történelmi PhD-konferenciát. Cikkemet ennek megfelelően írtam: egy forrás értelmezése adott vizsgálati módszer segítségével. A cikk célja tehát a vizsgálat tárgyaként megjelölt forrás értelmezésének modellezése, a vizsgálati módszert kihangsúlyozva.

”Ne csináljunk bolhából elefántot!”

Magyarország kormányzatát, alanyból tárgy szerepébe helyezve. Ezt a szemléletmódot túlzottan leegyszerűsítőnek tartom. Kimondottan a periférián (Magyarország helsinki nagykövetségén) történő politikai tevékenységet figyelem meg, mivel az innen küldött információ alapján formált a központ (Budapest) véleményt. Másképp fogalmazva tanulmányom egy mikrotörténelmi áttekintés Finnország és Magyarország viszonyáról Kurtán nagykövet szemszögéből, valamint az érvelés politikaiságának vizsgálata.⁸

Módszer és megközelítésmód

Vizsgálatom tárgya tehát a Kurtán Sándor nagykövet által alkalmazott érvelés és retorika. Értelmezésem folyamán Quentin Skinner-re és az ő szövegolvasásra vonatkozó módszerére támaszkodtam. Skinner a politikai gondolkodás történelmével foglalkozó cambridge-i iskola egyik alapítójaként, és korunk egyik legelismertebb történészeként ismert. Vizsgálatának szemelvénye a kontextust és a történelmi szereplők saját intencióját emeli ki. Skinnert erősen befolyásolta Ludwig Wittgenstein (1889-1951) késői filozófiája, valamint J. L. Austin (1911-1960) beszédaktus-elmélete, mely mindkét mű arra buzdít, hogy a figyelmet a nyelvre kell irányítani, és melyek a beszélő a nyelvhez kapcsolódó helyzetfüggő jelentőségét hangsúlyozzák.⁹ Skinner kutatása nyelvi cselekvésekre koncentrálnak, úgymint beszédekre és írásokra, ezeket egy bizonyos történelmi kontextusban elemezve. Szerinte arra kell rákérdezni, hogy hogyan lehet egy beszédet vagy írást cselekvésként értelmezni, amelynek jelentése a szerző korára jellemző nyelvi és politikai kontextust tükrözi.¹⁰

Skinner kiemeli, hogy tisztázni kell a forrás írásának eredeti célját, az úgynevezett „lényegét” (*point*), ahhoz, hogy magát a forrást is képesek legyünk megérteni.¹¹ Egy adott megállapítás megértéséhez először is tisztázandó, hogy miért tették a megállapítást, és mi volt a szerző eredeti szándéka vele. Skinner

⁸ A politikát elsősorban cselekvésként értelmezem, nem kívánom mélyebb természetében megragadni. A témához bővebben ld. pl. PALONEN, Kari: *Rethinking Politics*. Essays from a quarter-century. Ed. by Kia LINDROOS. Jyväskylä, 2007.

⁹ Skinnerről jó általános összefoglalóhoz ld. KOIKKALAINEN, Petri: ”*Quentin Skinner*. Menneisyyden poliittinen merkitys.” *Politiikan nykyteoreetikkoja*. Szerk. Kia LINDROOS & Suvi SOININEN. Gaudeamus, Helsinki, 2008. 61-86.

¹⁰ Bár Skinner a klasszikusokként emlegetett politikai gondolkodókat kutatja, úgymint Niccoló Machiavellit és Thomas Hobbest, módszere ugyanúgy alkalmazható más nyelvi cselekvésekre is. A vizsgált szöveg természetét mindazonáltal szem előtt kell tartanunk a skinneri módszer alkalmazásakor. *Ibid.* 61.

¹¹ SKINNER, Quentin: ”*A reply to my critics*.” *Meaning and Context*. Quentin Skinner and his Critics. Ed. TULLY, James. London, 1988. 274.

szerint a forrás olvasásakor és értelmezésekor az a kérdés, hogy a forrás írója mire célzott az íráskor, mit jelentenek a szavak, vagy mi a jelentőségük az adott szövegben.¹² A dolgokat sokféleképpen el lehet mondani, és emiatt az elsőként adandó válasz a hogyan és miért kérdésekre az, hogy hogyan kell érteni a kérdést.¹³ Kari Palonen Skinner-értelmezése alapján a szövegeket nem az eredményük, hanem a közvetített jellegük (*performative character*) alapján lehet megérteni. Emiatt a szöveg eredeti jelentésének és retorikai jellegének tisztázása az értelmezés fontos részét teszik ki.¹⁴ A forrás megértéséhez szorosan kapcsolódik a korszak nyelvi konvencióinak tisztázása is a téves értelmezések elkerülése végett.¹⁵

Központi téma Skinner módszertani gondolkodásában az anakronizmus kritizálása és kerülése. Az értelmezést nem szabad a saját korunk kérdései és felfogása alapján megalkotni, oly módon, hogy a szerző maga nem érthette volna a dolgokat ugyanúgy. Ezzel szemben a kutatónak rá kell kérdeznie a forrás kérdéseire, melyek a vizsgált tárgy kontextusából erednek, és fontosak abban a környezetben.¹⁶ A „skinner-i” olvasásmód ebben az értelemben tehát azt jelenti, hogy a kérdések és a válaszok összefüggésben állnak egy pontosan meghatározott történelmi kontextussal, a szövegek értelmezhetőek cselekvésként a kor nyelvi és politikai kontextusa ellenére. Skinner módszertanában a történelmi szereplők funkciója kiemelten fontos.

A skinneri olvasásmódon kívül lényeges tisztázni a kutatás céljaként szolgáló szöveg jelentéskapcsolatait. A szöveg eredetének tisztázása – más szóval olyan kérdések tisztázása, melyeknek megválaszolására írták a szöveget – a politikai olvasásmód lényege, másfelől segít, ha rákérdezünk, kinek, mikor és milyen megfontolásból van jelentősége az adott szövegnek.¹⁷ Fontos tisztázni azt is, hogy mennyire volt tájékozott a forrás írója, azaz mit tudott és mit vett figyelembe az íráskor.

A szocialista Magyarország külpolitikáját elsősorban politikai vezetés, azaz a központ, cselekvésként kutatják. Egyrészt ez a megközelítésmód érthető, hiszen

¹² SKINNER, Quentin: *”Motives, intentions and interpretation.”* Visions of Politics. Volume I. Regarding Method. Cambridge University Press, 2002. 92-93.

¹³ PALONEN, Kari: *Quentin Skinner.* History, Politics, Rhetoric. Polity Press, Cambridge, 2003. 32.

¹⁴ Ibid. 35.

¹⁵ SKINNER, Quentin: *”Meaning and Understanding in the History of Ideas.”* *History and Theory* 8, 1969, 49. [Online: <http://www.jstor.org/stable/2504188> – 2008. 10. 22.]

¹⁶ PALONEN, Kari: *Quentin Skinner...*, i. m. 23-24.

¹⁷ A politikaközpontú olvasásról bővebben ld. PALONEN, Kari: *Tekstistä politiikkaan.* Johdatusta tulkintaitoon. Vastapaino, Hämeenlinna, 1988. 62-64.

a szocialista Magyarország döntéshozatala meglehetősen központosított volt.¹⁸ A döntésekért gyakorlatban az MSZMP központi bizottsága (KB) felelt, melyet a politikai bizottság (PB) választott. A valós politikai hatalom egy még kisebb csoportra központosult – Kádárra és a hozzá legközelebb álló körre.¹⁹ A döntéshozatal koncentrálttsága különösen a külpolitikát érintette, mivel Magyarország külpolitikájának a Kreml-től való függése ezt szokatlanul fontos politikai szektorrá tette, melybe keveseknek volt beleszólása. A külpolitikai tevékenységben óvatosnak kellett lenni, hogy a Kreml-nek ne lehessen oka aggodalomra. A külpolitikát így tehát kontingens játékként lehetett érteni.

Másrészt a szocialista Magyarország döntéshozatala semmilyen téren sem a semmiből született. A háttérmunkán alapult, melyet nemcsak a párt központi bizottságának különböző részlegei végeztek, hanem a minisztériumok is. A külpolitika szempontjából politikai háttérmunkát végzett a központi bizottság külügyi osztálya, amely a központi bizottságnak felelt. A külügyi osztály munkájának az ország külügyminisztériumától kapott információ szolgált alapul, amely elsősorban az ez alá rendelt követségek adataiból és javaslataiból származott.

Skinner és Palonen kutatómódszertanára támaszkodva figyelmemet a perifériára összpontosítom, Magyarország helsinki nagykövetségére, az ott folyó politikai tevékenységre. A jólinformáltság a hatalom gyakorlásának alapfeltétele, és különösen az volt a szocialista Magyarországon, melynek külpolitikája nem volt önálló. A központ (az MSZMP budapesti szerveinek) döntéshozatala a periféria (kirendelt követségek, ez esetben a helsinki nagykövetség) információin és javaslatain alapult. A periféria hatalma korlátolt volt, nem is célom túlbecsülni a jelentőségét. Esettanulmányom mindazonáltal a periféria érvelésének vizsgálatára és befolyásának lehetőségeire irányul.

Kurtán nagykövet értékelése Magyarország és Finnország helyzetét illetően

Kurtán Sándor 1965. január 4-én azt írta éves jelentésében, hogy Magyar- és Finnország kapcsolatában átmeneti állapot áll fenn. Emiatt és Finnország belpolitikai helyzete miatt Kurtán nem tartotta lehetségesnek egy egyértelmű

¹⁸ A szocialista Magyarország rendszeréről és döntéshozataláról: ld. KORNAI János: *The Socialist System. The Political Economy of Communism*. Clarendon Press, Oxford, 1992. 33-39.; BIHARI Mihály: *Magyar Politika 1944–2004. Politikai és hatalmi viszonyok*. Budapest, 2005. 251-276, 298-313.

¹⁹ A Kádárhoz közelálló kör meglehetősen szűk volt. Ide tartozott többek között Biszku Béla, Sándor József és Aczél György. Kádár *klubtagoknak* hívta őket. HUSZÁR Tibor: *Kádár. A hatalom éve* 1956–1989. Corvina Kiadó, Budapest, 2006. 110-111.

összefoglalás elkészítését a két ország közti viszonyról.²⁰ A jelentés címe is sokatmondó: „A magyar- finn kapcsolatok káros jelenségei. /Követi jelentés helyett/”.²¹ Kurtán nem akart elhamarkodott végkövetkeztetést hozni, melyet később megbánhatott volna. Az elemzés készítésére jellemző óvatosság is higgadtságról árulkodik. A helyzet nyugodtan alakulhatott, hogy majd az országok viszonyát később vissza lehessen állítani a „normális” állapotba – folytatva a fejlesztést és a bővítést.

Kurtán elmondja, hogy ősztől kezdve a két ország közti kapcsolatban még kialakulófélben lévő dolgok jelei mutatkoztak, amelyeknek háttere sem volt tisztázott. Korábban már utalt Finnország belpolitikai fejlődésére²², amely akadályozta az elemzés elkészítését. Foglalkozik még egyéb világpolitikai eseményekkel is, úgymint a vietnámi háborúval vagy az MLF-kérdéssel²³, az összefoglalás elkészítését megnehezítő momentumokként, mivel ezek lehetséges hatása mind Finnország bel- és külpolitikájára, mind harmadik (szocialista és kapitalista) országok Finnország-politikájára tisztázatlanok voltak.²⁴ Kurtán érveléséből világossá válik a világpolitika Magyar- és Finnország viszonyára gyakorolt hatása. A két ország közti kapcsolat nem csupán kétoldalú dolog volt, hanem bonyolult nemzetközi ügyek hatottak rájuk, és külső hatások is érték őket. Ez tette az összefoglalás elkészítését a kapcsolat jelenlegi helyzetéről a korábbinál nagyobb kihívássá.

Kurtán sem a Kreml vezetésének cserélődéséről, sem a folyamat Magyarország és Finnország helyzetére gyakorolt hatásáról, sem arról nem tesz említést, hogyan hatott ez a két ország kapcsolatára. A sorok közül kiolvasható,

²⁰ MOL, M-KS 288.f/32/1965/14.ő.e. A magyar- finn kapcsolatok káros jelenségei / Követi jelentés helyett/. Helsinki, 1965. január 4, Kurtán Sándor, 107.

²¹ „A magyar- finn kapcsolatok káros jelenségei. /Követi jelentés helyett/”. Ibid.

²² 1964 szeptemberében a Reino Lehto által vezetett hivatalnokkormány visszavonulhatott, mikor az Agrárszövetség közösen alapított kormányt a Nemzeti Koalíciós Párttal és a Finn Néppárttal. A Szovjetunió ellenezte a Nemzeti Koalíciós Párt bevonását, ezáltal a dolog Magyarország érdekeinek sem kedvezett. Kekkonen azonban támogatta a Koalíció kormányzati felelősségét, hiszen már a következő elnökválasztást és a Koalícióra támogatását tartotta szem előtt. SUOMI, Juhani: *Urho Kekkonen 1962–1968*. Presidentti. Otava, Helsinki, 1994. 246-251.

²³ MLF-kérdés (Multilateral Force) alatt Kurtán a Nato többoldalú atomfegyverhatalmak alapításáról szóló terveit értette, amelynek értelmében át kellett volna ruházni a felelősséget, illetve felhatalmazást kellett volna adni az atomfegyver-politika ügyében az USA más szövetségeseinek. A Szovjetunió szövetségeseivel együtt erősen ellenezte a terv kivitelezését, mivel attól féltek, hogy a Nyugat-Németországban helyeznének el atomfegyvereket, melyek Bonn parancsnoksága alá tartoznának. Bővebben ld. pl. Kallenautio, Jorma, Suomi kylmän rauhan maailmassa. Suomen ulkopoliittikka Porkkalan palautuksesta 1955 Euroopan Unionin jäsenyyteen 1995. Helsinki: SKS 2005, 156-157.

²⁴ MOL, M-KS 288.f/32/1965/14.ő.e. A magyar- finn kapcsolatok káros jelenségei / Követi jelentés helyett/. Helsinki, 1965. január 4, Kurtán Sándor, 107.

hogy nem voltak biztos információi a dolgról. Nem tartozott a döntéshozatal belső köreihez, csak egy kerék volt a gépezetben. Biztosan tudott arról, hogy a Kreml új vezetése biztosította a Szovjetunió és Magyarország közti jó kapcsolat további fenntartását, de belső információi aligha voltak. Ugyancsak informálódhatott a Szovjetunió helsinki nagykövetségének megbízásából. Biztonságosabb volt várni és figyelni, hogyan alakul a helyzet, mintsem meggondolatlan következtetéseket tenni. A két ország közti kapcsolatban keletkezett hajszáltrepedések nem is álltak összefüggésben a Kreml hatalomváltásával, hanem egy hosszabb folyamat eredményei voltak.

A forrás keletkezésének tisztázása, melyet Skinner hangsúlyozott, az általam vizsgált forrás esetében nem különösebben nehéz. Mint azt már említettem, Kurtán az ún. „*wait and see*”-politika alkalmazásával meglehetősen határozottan higgadtságra intett. Bár a viszony fejlődése éppen megpróbáltatásokon ment keresztül, ettől még Kurtán szerint nem kellett túlságosan messzire menő következtetéseket levonni, hanem idővel a dolgok megjavulhatnak és a két ország viszonya visszatérhet az ún. „normális” helyzetébe. Meglehetősen optimista volt, hiszen mind a Magyar- és Finnország, mind a Szovjetunió és Finnország közti kapcsolatokat minden oldalról előnyösnek tartotta. Jelentésének végén óvatosságra inti a feleket: „*Nem szabad szunyogból elefántot csinálni*”²⁵. A központ befolyásosabb embereinek nyugtatgatásával Kurtán a kormány politikai irányvonalára hatásra és ennek bizonyos célok irányába való nyitottabbá tételére törekedett.

A jelentés megírásának lényegi jelentősége valószínűleg a központ megnyugtatása és politikai céljainak befolyásolása lehetett a rossz hírek apropójából. Az önuralom adunak számított a kérdéses történelmi szituációban, a politikai félreértéseket elkerülendő. Már 1964 nyarán, a követségi konferencián²⁶ kiderült, hogy Magyar- és Finnország viszonyának bővítését nem volt szükséges indokolatlanul erőltetni.²⁷ Kurtán tehát magasabb auktoritásokra hivatkozik saját érvelésének alátámasztásához. Szerinte Finnország jelentősége csökkent Magyarország számára az 1956-os forradalom következtében kialakult nemzetközi elszigeteléshez képest, ám csupán viszonylagosan. Úgy értelmezte a követségi konferencia üzenetét, hogy Finnország helye Magyarország kapitalista

²⁵ Ibid. 116.

²⁶ 1964 augusztusában Magyarországon rendezték meg a nagykövetségi konferenciát, melyen pontosították Magyarország külpolitikájának központi feladatait, illetve az egyes követségek feladatait a közös célok megvalósításának elérése érdekében. Ld. MOL, M-KS 288.f/32/1964/30–31. ö. e. Követi konferencia, 1964. augusztus 17–26.

²⁷ MOL, M-KS 288.f/32/1965/14.ö.e. A magyar- finn kapcsolatok káros jelenségei / Követi jelentés helyett/. Helsinki, 1965. január 4., Kurtán Sándor, 107.

országokhoz kapcsolódó külpolitikájában meglehetősen magas pozíciót foglal el. Megjegyzendő, hogy Finnországnál fontosabb kapitalista országgént csak Ausztria, az Egyesült Államok, Nagy-Britannia, Franciaország, és Olaszország lett megemlítve.²⁸ Magyarország Finnország-politikája tehát nem volt teljesen jelentéktelen. Kurtán itt a nemzeti érdekekre hivatkozhatott, saját érvelése igazolásaként.

Kurtán megállapította, hogy a két ország közti kapcsolat helyreállítása elsősorban csak maguktól a magyaroktól függ. Magyarország kormányának politikai és etikai kötelezettsége a kapcsolatban felmerülő problémák megoldása volt. Finnországban aggasztó jelek mutatkoztak, és ezek lehetséges következményei Magyarországra nézve komolyak voltak.²⁹ Magyarország érdekeit tekintve nem vonható kétségbe, hogy a Finnország kormányához fűződő viszony is idetartozott, mivel Kádár vezetésének spektruma a nyugati kapcsolatokat számba véve nem volt dicséretre méltó.³⁰ Kurtán ugyanakkor Finnország jelentősége mellett is érvelt. A nyugatra nyitott ablakot felesleges volt bezárni jelentéktelen dolgok miatt. A lehetőség, hogy Finnország révén nyugati kapcsolatokra tehesen szert, Magyarország számára végülis fontosabb volt.³¹

Magyarország finn kapcsolatainak a forradalom utáni időben volt jelentősége, elsősorban érdekből: a finnországi viszony segítségével Kádár kormánya továbbra is igyekezett elkerülni a nemzetközi elszigetelődést. A szocialista tábor érdekei alá voltak rendelve Magyarország nemzeti érdekeinek. Most a dolgok azonban megváltoztak. Magyarország nemzetközi helyzete javult, emiatt az ország kormánya az internacionalizmus nevében készen állt a korábbinál jobban alávetni magát a tábor érdekeinek. Magyar- és Finnország

²⁸ Ibid. 108.

²⁹ Ibid. 107.

³⁰ Kádár kormányának nyugati kapcsolatai csupán 1963-tól kezdtek bővülni, miután Kádár végre kihirdette a kegyelmet a forradalom utáni fegyelmi visszatoloncolás idején bebörtönzött embereknek. A kegyelem előfeltétel volt Magyarország nemzetközi bojkottjának feloldásához. Magyarország részéről azonban sok nyugati országhoz való viszony meglehetősen sokáig pusztán formális maradt. A finn kormánnyal azonban jó és széles kapcsolat állt fenn. Magyarország nemzetközi helyzetének javulásáról ld. pl. BÉKÉS Csaba: *Európából Európába. Magyarország konfliktusok keresztjében, 1945–1990.* Gondolat Kiadó, Budapest, 2004. 245.

³¹ 1966-67-ben Kádár arra jutott, hogy Magyarországnak önállóbb és kezdeményezőbb külpolitikát kellene folytatnia a gazdasági és társadalmi problémák megoldása érdekében. Ezen politika fontos része az ország nyugati kapcsolatainak fejlesztése, különösen üzletpolitikai fronton. Finnországot már a 60-as évektől ennek a politikának az úttörőjeként és -mutatójaként lehet tekinteni. A nyugati kapcsolatok bővítéséről ld. FÖLDES György: "Kádár János külpolitikai nézetei (1957–1967)." In: *Magyarország helye a 20. századi Európában.* Szerk. PRITZ Pál. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 2002. 143.

kapcsolatának esetében Kurtán szerint nem csupán kétoldalú dologról volt szó, hanem a finn-szovjet kapcsolattal is számolni lehetett. A Szovjetunió és Finnország viszonya a békés egymás mellett élésen és a jó szomszédság elméletén alapult, amelyek azonban egyáltalán nem tükrözték a finnek valódi érzelmeit. Épp ellenkezőleg, hiszen Finnországban az oroszellenesség valós jelenséggé vált fel. Emiatt Magyarországnak Lengyelországgal volt sajátos a kapcsolata, mivel a finn nép nem érzett ellenszenvet a magyarok és a lengyelek iránt. Kurtán azzal érvelt, hogy nagy hiba volt kihasználatlanul hagyni a finnek magyarok iránt táplált rokonsági érzelmeit.³² Magyar- és Finnország viszonyának elhidegülése tehát mind a nemzeti érdekekkel, mind az egész szocialista tábor érdekeivel szemben állt. Az érvelésből világosan kitűnik, hogy Kádár vezetésének automatikusan fontos volt Finnország.

Mi vezetett mégis a viszony meggyengüléséhez? A kérdéses negatív tendenciát 1964 nyaratól eredeztető Kurtán szerint három esemény. A kapcsolat meggyengülésének oka egyrészt Finnország miniszterelnökének és agrárszövetségi szóvivőjének, Johannes Virolainennek félresikerült Magyarországra szervezett látogatása, másrészt az 1965-ös helsinki Nemzetközi Finnugor Kongresszusról alkotott általános vélemény, harmadrészt a Finnország részéről tett jelzésértékű utalás a kihasználatlanul hagyott éves ösztöndíjkeret esetleges visszavonására, egyszóval a kulturális kapcsolat beszűkülése.³³ Kurtán hibásnak ítéli a nyári nagykövetségi konferencián hozott döntést, miszerint csökkenteni kell a két ország közti kulturális kapcsolatban illetékes hagyományos nyelvészek és néprajzkutatók szerepét.³⁴ A magyarok bizonyos jeleket rosszul értelmeztek, nem vonták le a helyes következtetéseket ezek alapján, hanem mechanikusan értelmezték és teljesítették az utasításokat.³⁵ Az instrukciók vak követése és véghezvitele nem tették lehetővé távolabbi célok elérését.

Virolainen magyarországi látogatásának visszavonása volt az egyike Kurtán szerint a finn kormányt ért sérelmeknek. A finnek megsértődtek az országok

³² MOL, M-KS 288.f/32/1965/14.ő.e. A magyar–finn kapcsolatok káros jelenségei / Követi jelentés helyett/. Helsinki, 1965. január 4, Kurtán Sándor, 108.

³³ Ibid. 109.

³⁴ Magyar- és Finnország kulturális kapcsolatában a nyelvészeknek és néprajzkutatóknak hagyományosan nagy szerep jutott: ők képviselték a régi, romantikus eszméket a magyar és a finn népek rokonságáról. A szocialista rendszer azonban törekedett a rokonsági vonások csökkentésére a kulturális kapcsolatokban, mivel ez a gondolat alapvetően a haladást akadályozó iránynak számított. A nyelvészek és etnográfusok együttműködése helyett a magyarok az ennél hasznosabbnak vélt technikai és természettudományos együttműködésekért láttak volna szívesebben. Ibid. 108.

³⁵ Ibid. 109.

közi kultúregyezménnyel³⁶ foglalkozó tárgyalásokkor 1964 nyarán, mikor megtudták, hogy a magyar delegáció Moszkván keresztül utazott haza Magyarországra.³⁷ A finnek hűvösségének és vonakodásának oka tehát politikai sérelem volt. A finnek becsapva érezték magukat, mivel szerintük a magyar és a finn kormányok közti ügyről volt szó. Amint Kustaa Vilkuna³⁸ megtudta, hogy a magyarok a Szovjetunió keresztül utaznak haza Budapestre, azonmód felhívta Mikola Rezső követségi tanácsost, és részletesen beszámolt neki a tárgyalások eseményeiről, abban a reményben, hogy az információ ugyanilyen úton eljut majd Magyarország moszkvai nagykövetéhez, Szipka Józsefhez is, aki pedig majd továbbítja azt a szovjet hatóságoknak. Kurtán csodálkozott, hogy még egy ilyen, országok közti kapcsolatok terén tapasztalt szakember is, mint Vilkuna, hitt ilyesmikben.³⁹ Kurtán egyáltalán nem vonta kétségbe, hogy a magyarok Szovjetunió történő átutazásának jelentősége ne a szovjet hatóságok informálása lett volna, inkább főként azt érezte sértőnek benne, hogy a finnek, különösen Vilkuna, ilyen erősen gyanakodni kezdtek a magyarok szándékában. Vilkuna sértésként kommentálta az esetet, mivel szerinte Magyarország teljesen a Szovjetunió pórázán csüngött. Kurtán tudomása szerint ez nem így volt, hanem csak a szocialista internacionalizmus forgott szóban. A finnek teljesen félreértették a helyzetet, és az ő értelmezésükben ez sértés volt. A magyarok becsülete volt a tét.

Kurtán különösen kedvezőtlennek ítélte, hogy Virolainen és Vilkuna személyesen sértettnek érezték magukat, és így az állami látogatást sem sikerült megvalósítani. A magyarok már 1964 elején kaptak olyan utasításokat a Szovjetunió helsinki nagykövetségétől, hogy kitüntetett figyelmet kell fordítaniuk Virolainenre, hiszen Finnország miniszterelnöke, az Agrárszövetség

³⁶ Magyar- és Finnország hivatalos kultúregyezményt írt alá 1959 nyarán, melynek során a kulturális kapcsolat tartalmáról egyeztek meg hivatalosan az államok által felállított bizottságok. Az 1960-as évek első felében a bizottságok évente üléseztek, ám ezután csak két évente. OIKARI, Raija: "On the Borders of Propaganda and What Can Be Said: Hungarian-Finnish Cultural Relations during the Kádár-Kekkonen Era." In: *Hungarologische Beiträge* 18. Bridge Building and Political Cultures: Hungary and Finland 1956-1989. Ed. HALMESVIRTA, Anssi – NYSSÖNEN, Heino. University of Jyväskylä, Jyväskylä, 2006. 324.

³⁷ MOL, M-KS 288.f/32/1965/14.ö.e. A magyar- finn kapcsolatok káros jelenségei / Követi jelentés helyett/. Helsinki, 1965. január 4., Kurtán Sándor, 109.

³⁸ Kustaa Vilkuna (1902-1980) neves akadémikus és a néprokonsági eszme ismert támogatója. Vilkuna is a Kekkonenhez közel állók körébe tartozott, emiatt a szocialista Magyarország képviselői számára meglehetősen fontos személynek számított. A magyaroknak szokása volt bizonyos jelentős személyekre, mint például Vilkunára koncentrálni, és megkísérelni véleményüket Magyarország számára pozitív módon befolyásolni. Ld. pl. OIKARI: i. m. 205.

³⁹ MOL, M-KS 288.f/32/1965/14.ö.e. A magyar- finn kapcsolatok káros jelenségei / Követi jelentés helyett/. Helsinki, 1965. január 4., Kurtán Sándor, 109-110.

és Kekkonen pártjának szóvivője, a párt ún. K-vonalának⁴⁰ oszlopos tagja, valamint Magyarország személyes és politikai barátja volt. Másrészt feleségét, Kaarina Virolainent (Vilkuna javaslatára) 1964-ben megválasztották a finn-magyar küldöttség szóvivőjének, s emiatt Virolainen jelentősége még inkább megnőtt. Pusztán ezek miatt az ügyek miatt érvelt úgy Kurtán, hogy nem hagyhatta szó nélkül, milyen káros az egész szocialista tábor részéről olyan embereket megsérteni, akik központi szereplők a Szovjetunió és Finnország közti politikában. Még sajnálatosabbá tette az ügyet a körülmény, hogy az Agrárszövetségen belül belső politikai harc folyt a hatalomért, és a magyarok által okozott sérelem nem könnyítette meg a szocialista tábor számára fontosabb K-vonal helyzetét a pártban.⁴¹

Kurtán nem tudta megjósolni, milyen további következmények származhatnak még ezekből a fejleményekből. Azért viszonylag optimista volt, mivel szerinte a formáság és a tekintély nem játszottak nagy szerepet Magyar- és Finnország kapcsolatában. A látogatás megszervezésének sikertelenségét tekintve nyomósabb oknak tartotta azt, hogy a magyarok nem kezdték el időben Virolainen látogatásának megszervezését.⁴² A vendégeskedés visszavonása nem volt örömdolog, mivel Kádár kormánya a kapcsolatok bővítésének egyik részterületként nagyra becsülte ezeket a hivatalos viziteket, mivel ezek által prezentálták a nyilvánosság előtt Finnország Magyarországhoz fűződő politikai viszonyát. Egy államlátogatás a PR részéről a leghatékonyabb eszköz volt, emiatt Virolainen látogatásának elhalasztása a lehető legkellemetlenebb politikai válaszcspás volt a magyar kormányra. Az ügy sajnálatos természetétől függetlenül Kurtán lelkesítette a magyar vezetőket.

A másik körülmény, amely megnehezítette a két ország közti viszonyt, az 1965-ös nyári Nemzetközi Finnugor Kongresszushoz kapcsolódott. A finn szervezők abban a tudatban éltek, hogy a magyarok nem merték kiküldeni nyelvészeiket a finnországi kongresszusra, mivel a finnugorságukhoz kötődő rokonsági eszme nem volt kívánatos a szocialisták számára. Kurtán azonban azt állította, hogy a finneknek nem az volt a céljuk, hogy meglazítsák a szocialista államok belső rendjét, nem is beszélve a táboron belüli viszonyokra hatásról (fellazítás-politika), azaz szovjetellenesség gerjesztéséről és önállóbb politikára buzdításról, Finnország kormánya szempontjából csupán külpolitikáról volt

⁴⁰ K-vonal: az Agrárszövetségen belül kialakult csoportosulás, amely a keleti blokkal és a baloldallal való együttműködést, valamint Kekkonent támogatta. (a fordító megjegyzése)

⁴¹ Ibid. 109.

⁴² Ibid. 110.

szó:⁴³ a pártatlanságra törekedő finn kormány rossz fényben tűnt volna fel, ha a kongresszuson kizárólag nyugati delegációk vettek volna részt.

Kurtán szerint Magyarország és az egész szocialista tábor érdekeivel ütközött, hogy nem küldtek elég nagy képviselőt a helsinki finnugrista kongresszusra, habár a finnugor népek legnagyobb része szocialista államokban élt, úgymint Magyarországon, és a magyar a finnugor népek legnagyobbika is. Kurtán véleménye szerint már ebből a két dologból következett az internacionalizmus szerepe: a nemzetközi osztályharc folytatása a nyelvrokonság felhasználásával. A rokonság fogalmát Kurtán szerint a szocialista rendszernek újból tetszetősként kellett beállítani, és ez politikai téren is alkalmazandó volt.⁴⁴

A támogatás, melyet a rokonsági eszme kapott, nagy szerepet játszott az Agrárszövetség kultúrpolitikájában, valamint a Finn- és Magyarország közti általános viszonyban is, emiatt a fogalom újraértelmezése és új jelentéssel való felruházása Kurtán véleménye szerint az eddigieknél fontosabbá vált. Ennek elmulasztása nagy politikai hiba lett volna, melyet a magyarok később megbánhattak volna. Ha a rendszer utasítására diszkriminálták volna a rokonságot, az olyan következményeket vont volna maga után, melyek Magyarország külkereskedelmére is kihatottak volna. A Kesko⁴⁵ már harmadszorra mondta le a Magyarországgal közös kereskedelmet vállalati ürügyek és a megromlott személyes kapcsolatok miatt. Kurtán kihangsúlyozza, milyen veszélybe kerülhetett volna az országok közti kereskedelem a megromlott kapcsolatok miatt, mivel a Kesko vezérigazgatója, Ilmo Nurmela köztudottan jó viszonyban volt mind Kekkonennel, mind Vilkunával.⁴⁶ A magyarok számára sajnálatos, ámde viszonylag csekélységnek tűnő dolog azonban úgy látszott, fontosabb volt a finneknek, mint azt gondolni lehetett volna. A viszony megromlása széles hatókörrel bírhatott.

A harmadik, a kapcsolat kihüléséhez vezető körülmény szintén a rokonsági eszmével állt összefüggésben. Kurtán szerint a finnek a kultúregyezmény megszegésével gyengíteni akartak a magyar kulturális kapcsolaton, mivel a Finnország nagykövetéről, Reino Palasról azt lehetett gyanítani, hogy megneszelte a magyarok szándékát, miszerint lazítani akartak a hagyományos nyelvészi és néprajzkutatói összeköttetéseken. Bár a finnek a nehéz gazdasági

⁴³ Ibid. 111.

⁴⁴ Ibid. 114.

⁴⁵ A Kesko egy nemzetközi szinten elismert finn nagykereskedelmi vállalat. A hatvanas években Finnország kereskedelmének egy ötödét bonyolította le és kb. 5700 embert foglalkoztatott. – A fordító megjegyzése. Forrás: http://www.kesko.fi/fi/Kesko-yrityksena/Keskeiset-tapahtumat_uusi – 2010. 05. 26.

⁴⁶ Ibid. 114-115.

helyzetre hivatkoztak, Kurtán szerint politikai természetű volt az ügy.⁴⁷ Emiatt a magyaroknak újra kellett értékelniük céljaikat a kulturális csere területén. A hagyományos kulturális kapcsolat elhamarkodott és egyoldalú átalakítása nem volt jó politika. Úgy tűnt, a dolog a finneknek is fontos, így a magyaroknak fel kellett készülniük arra, hogy bizonyos ügyekben engedményt tegyenek. A helyzet taktikus magatartást követelt, nem előre megtervezett kemény lépéseket. Kurtán arra is felhívja a figyelmet, hogy amennyiben az ügyből problémát csináltak volna, az a kulturális kapcsolat teljes megszűnéséhez vezethetett volna. Ez szerinte nem egyezett Magyarország érdekeivel, és javasolta is, hogy a magyar kormány egyezzen bele a dologba. Hangsúlyozta, hogy a finneknek nem pusztán nemzeti okokból voltak a hagyományos kulturális kapcsolatok a legfontosabbak. Nem is arról volt szó, hogy a nyugati országok meg akarták volna gyengíteni Szovjetunió és szövetségesei közti viszonyt, hanem a dolog elsősorban pragmatikus okokból volt fontos a finneknek. Az akadémikusok egyszerűen nem tudták fenntartani a nemzetközi kapcsolatokat az állam bevonása nélkül.⁴⁸ Így Kurtán érvelésében rámutat, hogy a beleegyezés nem jelentett nagy politikai hátralépést. Mivel a finnek szándéka alapvetően nem politikai volt, Magyarország kormánya könnyebben engedhetett volna a dologból.

Érveinek alátámasztására jelentésének végén Kurtán Magyarország külügyminiszterére, Péter Jánosra hivatkozik, aki a szocialista államok külpolitikai feladatairól a következőképpen nyilatkozott:

„Minden szocialista ország sajátos külpolitikai feladatait a következők határozzák meg: a táboron belüli és nemzetközi erőkhöz mért ereje, történelmi és földrajzi helyzete, a nemzetközi kapcsolatok fejlesztésére nyíló lehetőségei.”⁴⁹

Magyarországnak kötelessége volt figyelni a Finnországgal őrzött történelmi jó viszonyra, és kihasználni a benne rejlő lehetőségeket – akkor is, ha ez bizonyos elvekről való lemondást vagy ezek alakíthatóságát jelentette. A kapcsolatból származó haszon fontosabb volt, mint az elvek vak teljesítése. Ez különösen érvényes a nyelvészeti és néprajzkutatási kapcsolatok lazításáról hozott döntésnél, amelynek visszavonását Kurtán is sürgette. A rokonsági eszme fogalmát a szocializmus és internacionalizmus szerint lehetett újraértelmezni.⁵⁰

⁴⁷ Ibid. 111-112.

⁴⁸ Ibid. 113.

⁴⁹ Ibid. 115.

⁵⁰ Ibid. 116.

Ő tehát nagyon ambiciózusan arra törekedett, hogy a rokonsági eszme fogalmának új tartalmat adjanak, és értékét is újból határozzák meg.

Kurtán azt is javasolta, hogy Kádár személyesen hívja Magyarországra Virolaint, ezáltal lehetne mérsékelni a már meglévő feszültséget. Kurtán szerint nemzeti érdekből tanácsos lett volna egy terjedelmesebb küldöttséget indítani a Helsinkiben rendezendő nemzetközi finnugrista kongresszusra – legalább olyat, mint amelyet a finnek küldtek az 1960-as budapesti összejövetelre. A kulturális kapcsolat tekintetében szintén jó lett volna engedni a finneknek, bár a jövőben Magyarország számára a gyakorlatiasabb területek, úgymint a technika és természettudomány cseréjének bővítésére kellett törekedni.⁵¹

A játékban nagyok voltak a tétek, Kurtán szerint azonban nem volt másra szükség, mint rugalmasságra és taktikus magatartásra. A szituáció félreértelmezése és helytelen kezelése az egész szocialista tábor számára kedvezőtlen lett volna. Szerinte amennyiben Magyarország nem járt volna sikerrel finn politikájával, nem teljesíthette volna a szocialista táborbeli szerepét, Magyarország tehát alkalmazkodott a helyzethez. A politika kontingens volt, a szó pozitív értelmében. Kontingensnek lenni szerinte játékeret jelentett, ami jól használható lehetőségeket rejtett magában.

Összefoglalás

Habár Magyarország külpolitikájának fő irányvonala a Szovjetunió vezetésétől függött, a Kreml hatalomváltása mégsem hatott radikálisan az országok közti kapcsolatok fejlődésére. Az, hogy kinek a kezében volt a hatalom, nem játszott fontos szerepet, összevetve azzal, hogy mi volt a Kreml politikai irányvonala. Brezsnyev és társai továbbra is zöld utat adtak Kádár vezetésének és ennek Finnországgal való kapcsolatának fejlesztésének. Finnország nem imperialista állam volt, hanem hasznos a szocialista tábor számára. Magyar- és Finnország viszonya példaként szolgált a békés egymás mellett élés politikájának gyakorlati megvalósulására.

A két ország kormányzata közti összeköttetés negatív irányú fejlődése tehát következésképpen más dolgokból adódtak. A töréshez vezető okok elsősorban a két rendszer különböző irányultságú érdekei voltak: a magyarok szerették volna csökkenteni a hagyományos rokonsági eszme jelentőségét a finnekkel való viszonyban. Lehetett volna más összekötő elemeket is találni a kapcsolatban, ez azonban finn részről ellenkezett az ottani érdekekkel. Az ügyből politikai

⁵¹ Ibid. 115-116.

”Ne csináljunk bolhából elefántot!”

játékszer lett, amely a magyarok összezavarodását és ijedtségét eredményezte a finn ellenintézkedések (a kapcsolat fejlesztésének szüneteltetése) hatására.

A vizsály egyáltalán nem volt komoly, de a következményei azzá váltak. Kurtán Sándor nagykövet érvelésére koncentrálni törekedtem a történelmi szereplők funkciójának kihangsúlyozására. A viszonyban bekövetkezett töréshez nem magasabb erők vezettek, hanem történelmi személyek tetteinek következménye volt. Tehát a rendszerek hagyományos különbözőségei, a hatályba helyezett rendelkezések, valamint az emberi tevékenység vezettek a gondok születéséhez.

Kurtán érvelésének tanulmányozásakor törekedtem a periféria politikai rendszerre történő befolyásolási lehetőségeinek vázolására is, melynél a határozathozatal központosított kérdés. A központnak küldött javaslatok nem voltak radikálisak, mégis eltértek a korábbi irányvonalától. Kurtán alárendelte az elveket a gyakorlatnak, sőt, arra törekedett, hogy új tartalmat adjon a rokonsági eszme fogalmának, amely továbbra is központi szerepet játszott a két ország kapcsolatában. A Skinner-módszer segítségével értelmezett kurtáni beszámoló lényegi értelme a központ megnyugtatása a rossz hírek miatt, másrészt ugyanakkor a Finnország-politika bizonyos vonásainak újraértékelése. Rátermetten diplomataként törekedett a szocialista rendszer belső kölcsönhatásának kétirányúvá tételére. A politikában megvolt a játéktér lehetősége.

Jaakko Sievers

“A mountain should not be made out of a molehill”

A Case Study of the Political Argumentation and Rhetoric of Ambassador Sándor Kurtán

Finnish-Hungarian Cold War relations are often researched from the viewpoint of Great Power politics. In such a case, the Kremlin and its actions are in focus, turning Finns and Hungarians from historical subjects to objects. From a new perspective, this article examines the periphery on the basis of the political argumentation of Sándor Kurtán, the Ambassador of Hungary to Finland from 1963 to 1968. Kurtán claimed that Finland and Hungary were experiencing a transition period in their relations due to some setbacks. By analyzing his annual report to the Budapest Ministry of Foreign Affairs in January 1965, the goal is to show how Kurtán made an attempt to influence his country's policy towards Finland and to re-evaluate the concept of kinship.

Based on Quentin Skinner's method the aim is to discover the 'point' of Kurtán's report, i.e. the real reason why the text was written. According to Skinner, texts should be interpreted as actions, whose meanings take form against the linguistic and political context of the author. As a result of this analysis, it is argued that Kurtán's primary intention behind the report was to calm down the centre (Budapest) from making too radical conclusions and worsening the situation. That is, a mountain should not be made out of a molehill.